ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄԱԿԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

ՕՐՈՒՅՑ ԾՐԱԳԻՐ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ им. М. АБЕГЯНА

АРМЕНУИ СРАПЯН

АРМЯНСКИЕ СРЕДНЕВЕКОВЫЕ СКАЗЫ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1969

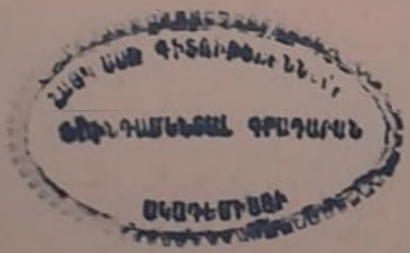
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

891.981.09-3/4

ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՍՐԱՊՅԱՆ

ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՋՐՈՒՅՑՆԵՐ

Ա 43619

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ
1969

Միջնադարյան գեղարվեստական արձակը հայ բազմադարյան գրականության դեմքը, էությունն ու զարգացումը բնութագրող, քայլ քիչ ուսումնասիրված բնագավառ է։ Այս առաջին քայլն է նրա մի արժեքավոր ու ստվար մասը կազմող հատվածը՝ զրույցներն ուսումնասիրելու գծով։ Աշխատության համար քննության նյութ են ծառայել Երևանի Մաշտոցյան Մատենադարանում պահպանված զրույցները, քաղված ավելի քան հարյուր ձեռագրից, որոնք լայն տարածում են գտել XIII—XVIII դարերում։ Հետևությունների ու եզրահանգումների համար աղբյուր են հանդիսացել նաև հայկական, արևելյան, եվրոպական զանազան ժողովուրդների տպագրված զրույցներն ու զրուցատիպ ստեղծագործությունները, ինչպես և հայագիտական, գրականագիտական ու պատմա-բանասիրական այլ և այլ հետազոտություններ։

Նկատի ունենալով հրատարակված հայկական զրույցների պակասը, ուսումնասիրությանը կցվել են հատընտիր բնագրեր։

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՈՒՄՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ միջնադարի գեղարվեստական արձակը ինչպես քիչ հրատարակված, այնպես էլ քիչ ուսումնասիրված բնագավառ է։ Այս առաջարեզում համեմատաբար մխիթարական է վարքերի, վկայաբանությունների, ճառերի, առակների, հեքիաթների, առած-ասացվածքների և հանելուկների վիճակը, որ մասամբ հնում, մասամբ էլ վերջին տարիներս արժանացել են առանձին, հնարավորին չափ ամբողջական տպագրությունների։ Սրանցից ոչ բոլորն են սակայն, որ դիտվել են որպես գեղարվեստական ստեղծագործություններ և արժեքավորվել ըստ այդմ։ Արձակի բնագավառում հարաբերականորեն բարվոք է առակների հրատարակման և ուսումնասիրության գործը։ Այս առումով բավական մեծ աշխատանք են կատարել թե՛ հայ և թե այլազգի հայագետները։

Դեռևս 1668 թվականին Ամստերդամում տպագրվել է առակների առաջին ժողովածուն՝ «Գիրք առասպելաբանութեանց, որ ասի Աղուէսագիրք» վերնագրով։ Սա ունեցել է ևս երկու հրատարակություն՝ 1683 և 1698 թվականներին[1]։ 1825 թ. «Հատընտիր առակք վարդանայ վարդապետին» վերնագրով 45 առակի մի ժողովածու, «գաղղիերէն թարգմանութեամբ հանդերձ հրատարակած է Սէն-Մարդէն, քաղելով Փարիզի ազգային Մատենադարանին թ. 135 ձեռագրէն, որ օրինակեալ է յամին 1615 և 168 Առակ կպարունակէ»[2]։

---

[1] *Տե՛ս Գիրք առասպելաբանութեանց, որ ասի Աղուէսագիրք. Յամստիլդամ, 1668, Գիրք աշխարհաց և առասպելաբանութեանց, որ է Աղուէսագիրք, Մարսիլեայ, 1683, Գիրք աշխարհաց և առասպելաբանութեանց, որ է Աղուէսագիրք, Լիվոռնոյ, 1698։*

[2] *Հմմտ. Ղ. Յովճաճեան, Հետազօտութիւնք նախնեաց ոսկիօրէնի վրայ, մասն Ա, տետր Բ, Վիէննա, 1897, էջ 274։*

Հետագայում լույս են ընծայվել և շատ այլ ժողովածուներ, հիմնականում Մխիթար Գոշի, Ղազարոս Ագուլեցու և Եզովպոսի առակներից[1], ինչպես նաև խառը՝ արձակ և չափածո առակներ, անեկդոտներ, մեծ ու փոքր դանազան մանրապատումներ[2]։ Ժողովածուներում, հանդեսներում ու պարբերականներում տպագրվելուց բացի, որոշ առակներ մնջ են բերվել և հայագետների դանազան ուսումնասիրություններում՝ հարցի քննության առիթով[3]։

Առակի և առակագրքերի մասին կան նաև բանասիրական հետազոտություններ, ընդհանրացումներ ու եզրակացություններ[4]։ Սակայն թե՛ բնագրերի հրատարակման և թե՛ քննության ասպարեզում ամենածանրակշիռ գործը մնում է Ն. Մառի եռահատոր ու ստվարածավալ ժողովածուն[5]։ Առակները հավաքելուց, տեսակավորելուց և գիտա-համեմատական բնագրեր կազմելուց բացի, մեծ հայագետը լայն ու խորն ընդգրկումով լուսաբանել է բազում բանասիրական հարցեր, ցույց է տվել առակների ծագումն ու ակունքները, պարզաբանել առակների և արևելյան ու եվրոպական ժողովուրդների նույնատիպ ստեղծագործությունների փոխադարձ հարաբերակցությունը և այլն։

Առակի մասին կարճ, ընդհանուր, երբե՛մն միայն մասնագիտական խոսք են ասել և հայ գրականության պատմության հեղի-

---

[1] *Տե՛ս* Առակք Մխիթարայ Գոշի, Առակք Ղազարոսի *(մի գրքով, տարբեր տիտղոսաթերթերով)*, *Վենետիկ, 1842. նույնը արտատպված, Վենետիկ, 1854։* Գոշ Մխիթարի, Ղազարոսի և Եզովպոսի *ընտիր առակները, թարգմ.* Ռուբէն Եփ. Միրզաբէգեանց, *Բագու, 1878 և ուրիշներ։*

[2] *Տե՛ս* Առակք ծաղկաքաղք, Քերովբէ Քուշնեռեան, *Վենետիկ, 1876. Քնար առակներգու, աշխատասիրեալ* Պետրոս արհեպիսկոպոս Վեհապետեան Կոստանդրնուպոլսեցի. *Վաղարշապատ, 1879. Առակագիրք, ինքնագիր և թարգմանածո առակներ և երգեր ժողովրդական լեզուով դրուած,* Աւ. Բահաթրեանց, *Շուշի, 1886. Անգիր դպրութիւն և առակք,* Վահան Տէր-Միհրտեան, *Կ. Պոլիս, 1893.* Ռաֆել Նալբանդեան, *Առակներ, Թիֆլիզ, 1900—1904 և այլն։*

[3] *Տե՛ս* Ղ. Յովնաննեան, *Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ, մասն Ա, տետր Բ.* Գ. Տէր-Մկրտչեան, *Հայկականք, ԺԹ—ԺԹ, Վաղարշապատ, 1899 և այլն։*

[4] *Տե՛ս* Մ. Աբեղյան, *Հայոց միջնադարյան առակներն և սոցիալական հարաբերությունները նրանց մեջ, Երևան, 1935.* Ղ. Յովնաննեան, *Հետազօտութիւնք, մասն Ա, տետր Բ, էջ 273—337.* Գ. Տէր-Մկրտչեան, *Հայկականք, էջ 3—67. 13—18-րդ դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն, կազմեց Մ. Մկրյան, Երևան, 1938 և այլն։*

[5] *Տե՛ս* Ն. Մառ, *Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, մասն Ա-Գ, Պետերբուրգ, 1894, 1899։*

նակները[1]։ Ուշադրության է արժանի Վ. Փափազյանի պատմական-գրականագիտական մոտեցումը և առակախոսության, Աղվեսապրքերի, Դոշի ու Այգեկցու առակների ճիշտ գնահատությունը[2]։ Մասկայն տեսական-գրականագիտական բնդհանրացումներով հարցն ավելի խորն է քննել Մ. Աբեղյանը[3]։ Առակի նրա բնութագրումներն ինչ որ չափով վերաբերում են միջնադարի բարոյա-խրատական գրականությանն առհասարակ, որին անդրադառնում ենք աշխատության համապատասխան հատվածներում։

Առակների ուսումնասիրությունը շարունակվում է և այժմ։ Այդ բնագավառում եղած պակասը լրացնող ներդրումներ են Մխիթար Դոշի և Վարդան Այգեկցու առակների ժողովածուները[4]։

Միջնադարյան արձակ գրականության կարևոր բաժիններից է և հեքիաթը։ Այս ժանրի վրա ավելի մեծ ուշադրություն է դարձվել ոչ այնքան ուսումնասիրության, որքան հավաքման ու հրատարակման առումով։

Հանդեսներում ու պարբերականներում զետեղվելուց զատ նրանք լույս են ընծայվել և առանձին ժողովածուներով։ Սրանց մեջ, ինչպես և պետք էր սպասել, տեղ են գտել նաև առակներ, դրույցներ, ավանդություններ, անեկդոտներ, հանելուկներ, անեծքներ, երդումներ և այլն։ Հայ ժողովրդի ոչ միայն մշակութային, այլև հասարակական-քաղաքական ու տնտեսական կյանքի բազում առանձնահատկություններ իրենց մեջ պարունակող ու իրենց հետ մինչև մեր օրերը հասցնող այս թանկարժեք հուշարձանները կորըստից փրկելու գործում, ի թիվս ուրիշների, մեծ ծառայություն

---

[1] Տե՛ս Պատմութիւն հայոց գրականութեան, աշխատասիրեց Ս. Պալասանեան, հատ. Ա. բանասէր գրականութիւն, Թիֆլիզ, 1865. Ե.Դուրեան, Պատմութիւն հայ մատենագրութեան ի վաղ ժամանակաց մինչև մեր օրերն, Կ. Պոլիս, 1885. Գ. Ջարպհանալեան, Հայկական հին դպրութիւն (Դ—ԺԳ դար), Վենետիկ, 1897. Վ. Փափազեան, Պատմութիւն հայոց գրականութեան սկզբից մինչև մեր օրերը, Թիֆլիս, 1910. Ա. Չամչենեան, Հայ դրականութեան պատմութիւն, Ա. մաս, Նոր-Նախիջևան, 1914։

[2] Տե՛ս Վ. Փափազեան, Պատմութիւն, էջ 205—216։

[3] Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, դիրք 2, Երևան, 1946, էջ 1, 153—157, 194, 577, 582—583 և այլն։ Տե՛ս նաև Ազգային վէպ («Մուրճ», 1889, № 11, էջ 1746), Հայ ժողովրդական վէպ («Ազգագրական հանդէս», 1907, Հունվար, էջ 13)։

[4] Տե՛ս Մխիթար Գոշ, Առակներ, տեքստը ձեռագրերի համեմատությամբ և ներածությունը էմ. Պիվազյանի, Երևան, 1951. И. Орбели, Басни средневековой Армении, М.—Л., 1956, Избранные труды, т. I, М., 1968, էջ 205—385, 420—504։

են մատուցել Գ. Սրվանձտյանը, Հ. Նազարյանը, Տ. Նավասարդյանը, Գ. Խալաթյանը, Ղ. Հովնանյանը, Գ. Տեր-Մկրտչյանը, Ե. Լալայանը, Ս. Հայկունին։ Սրանցից մի քանիսն ունեն նաև արժեքավոր հետազոտություններ[1]։

Ս. Պալասանյանն իր Հայոց գրականության պատմության մեջ փորձ է արել բնութագրելու հեքիաթը, կոչելով այն բանավոր զրույց. «Բանավոր գրականության մեջ երգերից հետո, կամ թե ասել երգերի հետ հավասար ուշադրության արժանի են զրույցները, որոնք երգերի պես կես-առասպելական ու կես-պատմական ավանդությունների վրա հիմնված ու հյուսված են։ ...Զրույցները, կամ այժմյան լեզվով խոսելով հեքիաթները, բերանե բերան անցնելով կերպարանափոխ են լինում, կամաց կամաց իրենց սկզբնական կերպարանքը կորցնում՝ օտար մասներ են ընդունում, և այլ և այլ ժամանակների ու տեղերի նայելով՝ այլ և այլ կերպարանք ու գույն են առանում»[2]։ Շարունակելով իր միտքը, նա գրում է. Զրույցի մեջ «հենց առաջին խոսքերից երևում է, թե ավելի կեղծիք կա, քան թե պատմական ճշտություն։ Զրույցի ստեղծած աշխարհքը իրական կյանքի հետ շատ քիչ հարաբերություն ունի և այդ հարաբերությունը քանի գնում՝ կորչում է»[3]։

Անշուշտ սխալվում է հայագետը, կարծելով, թե հեքիաթների մեջ պատմողը «գիտությամբ ժամանակի և տարածության բոլոր

---

[1] Տե՛ս Մանանայ, ժողովեաց և ի լոյս ետած Գ. Սրուանձտեանց, Կ. Պոլիս, 1876, Համով-Հոտով, Թիֆլիս, 1904. Հ. Նազարեանց, Անեկդոտներ, հատ. Ա—Դ, Տփխիս, 1877—1883. Տ. Նաւասարդեան, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, գիրք Ա—Գ, Վաղարշապատ, 1882—1884, Հայ ժողովրդական աւանդութիւններ (հանելուկներ, առածներ, անեծքներ, երդումներ և այլն), Թիֆլիս, 1883, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, գիրք 1—10, Թիֆլիս, 1891—1894—1903. Г. Халатянц, Общий очерк армянских сказок, М., 1885. Ղ. Յովնանեան, Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ, մասն Ա. տետր Բ. Դ. Տէր-Մկրտչեան, Հայկական, ժԳ. ն. Լալաեան, Մարգարիտներ հայ բանահիւսութեան, հատ. Ա—Գ, Թիֆլիս—Վաղարշապատ (առանց տարեթվի), Ժողովրդական առակներ, Թիֆլիս, 1903. Ս. Հայկունի, Կենդանական վեպեր, ժողովրդական առակներ, Վաղարշապատ, 1907 (տե՛ս նաև Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հատ. Բ, Դ, Զ, Մոսկվա—Վաղարշապատ, 1901, 1902, 1906)։

[2] Հետաքրքիր է սակայն, որ այս ձևակերպումը նա բառացիորեն քաղել է Հ. Գաթրճյանի առասպելական զրույցներին տված բնութագրից։ Տե՛ս Պատմութիւն մատենագրութեան հայոց, գրեց Յ. Գաթրճեան, Վիեննա, 1851, էջ 52. Պատմութիւն հայոց դրականութեան, աշխատասիրեց Ս. Պալասանեան, էջ 175։

[3] Պատմութիւն հայոց գրականութեան, աշխատասիրեց Ս. Պալասանեան, էջ 93։

աահմանները քանդում է», կեղծում և հեքիաթն «իբրև կեղծիք՝ ամենայն տեղ գնում է»[1]:

Թե՛ Գաբրբեյանի և թե՛ Պալասանյանի նշված աշխատությունները (չնայած վերջինիս մեջ եղած որոշ ոչ ճիշտ ձևակերպումներին) պատմականորեն արժեքավոր ուսումնասիրություններ են՝ ժանրերի բնութագրման առումով ևս: Հեքիաթներից բացի նրանք անդրադարձել են և ուրիշ գրական տեսակների՝ դիցաբանական ու վիպական երգերի, առասպելների, կենդանական վեպերի, առածների, հանելուկների, վիճակախաղի երգերի և այլն[2]:

Բերենք հեքիաթի բնութագրման մի օրինակ ևս: Գ. Սրվանձտյանը գրում է. «Վեպն ու զրույցը, որ ժողովրդյան բերանով «հէքեաթ» է, հորինված կլինի բարոյական խրատու համար. և իբրև դյուցազներգություն՝ քաջաց քաջության հռչակելու կամ այլոց օրինակ տալու համար»:

«Հեքյաթներու շարադրության մեջ միշտ կարդ մը կա. ուղևորություն հեռավոր և անծանոթ աշխարհները. հրաշալի և ահռելի նկարագրություններ վայրաց և անձանց. դիպվածք. արկածք ի նեննպութենե ընկերաց կամ եղբարց, երբեմն ևս ի ծնողաց:

Սիրահարականն ամեն հեքյաթի աղն է...»[3]:

Հեքիաթների տպագրման և ուսումնասիրության բնագավառում կարևոր ներդրումներ են կատարվել և վերջին տարիներս: 1950 թվականից սկսած լույս են ընծայվում ժողովածուներ, որոնց հրատարակությունը շարունակվում է առ այսօր[4]:

Նշենք սակայն, որ հեքիաթների ու առակների ընդհանուր վիճակին այստեղ անդրադարձանք, նկատի ունենալով դրանց բոլոր հրատարակություններում մինչև վերջին տարիներս տեղ գտած զրույցները՝ առանց ժանրի խտրության[5]: Սակայն զրույցների հետ

---

[1] *Տե՛ս Պատմութիւն հայոց դրականութեան, աշխատասիրեց Ս. Պալասանեան, էջ 94:*

[2] *Տե՛ս Գաբրբեան, էջ 19 և հետ. Պալասանեան, էջ 92 և հետ.:*

[3] *Մանանայ, ժողովեաց Գ. Սրուանձտեանց, էջ 149:*

[4] *Տե՛ս Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, կազմեց և խմբագրեց Ա. Ղանալանյան, Երևան, 1950. Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, ընդհանուր խմբագրությամբ ակադեմիկոս Հ. Օրբելու, հատ. Ա—Դ, Երևան 1959—1964. մամուլի տակ է Ե. հատորը և այլն:*

[5] *Հիշենք թեկուզ միայն Մաոի ժողովածուն, որտեղ գտնվում են նյութեր և՛ հին ու նոր կոտակարաններից, և Հարանց վարքերից ու իմաստասիրաց բանքերից, և արևելյան զրույցներից (Հովասափի ու Բարաղամի և Ալեքսանդր Մակեդոնացու կյանքից), և առածներ ու ասացվածքներ և առասպելներ ու հանելուկներ:*

առնչվում են նաև Հարանց վարքերը, Հայելի վարուցը և այլ ժողովածուներ, որոնց մեջ ևս կան բավական թվով բարոյա-խրատական մանրապատումներ[1]: Ուսումնասիրության մեջ անդրադառնում ենք և այս ժողովածուներին: Պետք է նկատել միայն, որ տարբեր ժողովածուներում ցաք ու ցրիվ տեղ գտած այդ զրույցները քիչ են և ամբողջական որակ չեն կազմում:

Հայ միջնադարյան զրույցների հատուկ ժողովածուներ կամ հետազոտություններ չկան: Դրա պատճառը թերևս մասամբ մանրապատում զանազան ստեղծագործությունների մեջ գոյություն ունեցող ժանրային ընդհանրություններն են և հատակ ու որոշակիորեն չսահմանազատված առանձնահատկությունները: Առակ ասելով հասկացել են և առած, առածը՝ նաև ասացվածք, զրույցը՝ առակ, հեքիաթ, առասպել, վեպը՝ զրույց, առասպել և այլն[2]:

Խոսելով առակների մասին Ղ. Հովնանյանը թեև չի բացահայտում, բայց նշում է մանրապատում զանազան ժանրերի միջև տարբերության գոյությունը: Նա գրում է. «Ամեն ազգաց մեջ ժողովրդական գրվածոց գլխավոր և ճոխագույն նյութերեն մին է՝ ոամկաց դասը զվարճացնելով կրթելու նպատակավ հորինյալ բարոյական վեպք, որ սովորաբար ի բերան ժողովրդյան պատելեն և նորանոր կերպարանք առանալեն ետև՝ ի դիր առնված կըլլան: Բայց կգտնվին նաև այնպիսիներ, որ առանց այսպիսի շրջանաց՝ պարզապես իրրև բանաստեղծի մի երևակայության ծնունդ երևան կելլեն:— Մեր մատենագրության մեջ ևս առատությամբ իսկ կտեսնվին այս կերպ մանր վեպք, որ թեպետ այլևայլ տեսակք են, և ըստ զանազանության նյութույն՝ դաս դաս անվամբք իրարմե զանազանվելու էին. սակայն առ մեզ սովորական եղած է առհասարակ ամենուն ալ անխտիր Առակ կոչումը տալ: Ուստի և մեր ժողովածուից մեջ նույն ընդհանուր կոչման ներքև խառն կգտնենք բուն Առակներ (Fables, Apologues), իրական և առասպելյալ վեպեր Historiettes.

---

[1] Տե՛ս Գիրք Հայելի վարուց, *որ ասի Հարանց վարք, Մարսելիա, 1702.* Գիրք, որ կոչի հարանց վարք, *Կ. Պոլիս, 1720.* Վարք սրբոց հարանց և հաղթավարութիւնք նոցին, *ըստ կրկին թարգմանութեան նախնեաց, Հատ. Ա. Բ. Վենետիկ, 1855 և այլն:*

[2] Տե՛ս Մ. Էմին, Վէպք հնոյն Հայաստանի, *Մոսկվա, 1850, էջ 6 և հատ.:* Պատմութիւն մատենագրութեան հայոց, *գրեց* Յ. Գաթրճեան, *էջ 19 և հատ., 52 և հատ.:* Պատմութիւն հայոց դրականութեան, *աշխատասիրեց* Ս. Պալասանեան, *էջ 93 և հատ. 175 և հատ. 208 և այլն:* Մանանայ, *ժողովեաց* Գ. Սրուանձտեանց, *էջ 149 և հատ.* Г. Халатянц, Армянский эпос в «Истории Армении Моисея Хоренского», часть I, М., 1896, *էջ 42 և ուրիշներ:*

Nouvelles), սրբազան և արտաքին զրույցներ (Legendes) և այլ նմաններ»[1]։

Վ. Փափազյանը, դարձյալ առակների առիթով, հիշում է և զրույցի մասին։ Նա գրում է. «Որ հայերի մեջ, նույնիսկ հեթանոսական դարերում— և գուցե ավելի շատ այդ իսկ դարերում— եղել են առասպելներ, այլաբանական զրույցներ, ասացվածքներ ու առակներ, այդ մասին ապացույցներ կան ժողովրդական բանահյուսության և նույնիսկ մեզ հասած հին գրականության մնացորդների մեջ։

Հայերը, ինչպես և արևելյան շատ ազգեր, սիրել են այլաբանություն, զրույց, սրամիտ ասացվածքներ և մանավանդ առակներ։ Առակավոր խոսակցությունն այդ ժողովրդի սիրած ձևն է եղել, և է այժմ իսկ»[2]։

Զրույցների հնության այս միտքը վկայող հետաքրքիր դատողություններ կան և ձեռագրերում, որոնցից մեկն է հետևյալը.

«Եւ արդ՝ առաջ, քան զգալուստն Քրիստոսի, երևեցան բազում իմաստասէրք ի ժամանակս կռապաշտութեան, որ թէպէտ և կռապաշտք էին, բայց բազում բանս գեղեցիկս և շահաւէտս ի պէտս հոգւոց խօսեցան. և է՛ր զոր առակաւոր ասէին, և էր, զոր հատուկ բանիւ խրատէին». ապա բերվում են օրինակ-զրույցներ[3]։

Քննելով Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության մեջ եղած հայ ժողովրդական առասպելները և Խորենացու գործածած վեպ ու զրույց բառերը, Մ. Աբեղյանը ճշտում է դրանց իմաստը. «Զրույց բառը Խորենացու մեջ համանիշ է վեպ բառին և նշանակում է թե՛ բերանացի և թե՛ դրավոր որևէ պատմվածք, պատմություն»[4]։ Բայց երբ խոսքը վերաբերում է ո՛չ թե գրավոր, այլ բանավոր զրույցներին, «Խորենացին միշտ անգիր, հին, վաղնջուց, ճախճախան բառերով, կամ «յաւանդութենէ հասեալ», «որդի ի հօրէ առնելով յիշատակ»..., «զրուցեն պատառունք» շրջաբանություններով որոշում է ժողովրդական զրույցը դրավոր զրույցից»[5]։

Անշուշտ մեր հին ու նոր ժամանակների այլ բազմավաստակ գիտնականների պատմա-բանասիրական, հայագիտական որոշ ու-

---

[1] Գ. Յովճաննեան, Հետազօտութիւնք նախնեաց ոսկիօրէնի վրայ, մասն Ա. տետր Բ, էջ 274—275։

[2] Վ. Փափազյան, Պատմություն, էջ 205։

[3] Ձեռ. № 7993, 1672 թ., էջ 142ա։

[4] Մանրամասն տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1899, էջ 16։

[5] Անդ, էջ 18 և հետ։

սումնասիրություններ ևս, մասամբ ուղղակի, մասամբ կողմնակիորեն, շոշափում են զրույցների հետ առնչվող հարցեր, որոնց անդրադառնում ենք համապատասխան տեղերում[1]: Սակայն զրույցներին անմիջականորեն վերաբերող աշխատանք մինչև վերջին տարիներս չէր կատարվել: 1945 թվականին Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտը ձեռնարկեց հայ միջնադարյան գեղարվեստական արձակի հավաքման գործը: Կազմակերպվեց հատուկ խումբ, պրոֆ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի ղեկավարությամբ, Մաշտոցյան մատենադարանի ձեռագրերից ընտրելու համապատասխան նյութեր: Աշխատանքները շարունակվեցին մինչև 1948 թվականը: Ժողոված ու արտագրված արձակ գործերի մեջ կային առակներ, զրույցներ, վարքեր, վկայաբանություններ, պարականոններ, ներբողյաններ, խրատականք և այլն: Այդ նյութերի հիման վրա էլ 1957 թ. հրատարակվեց «Էջեր հայ միջնադարյան գեղարվեստական արձակից» ընդհանուր վերնագիրը կրող ժողովածուն, Կ. Մելիք-Օհանջանյանի առաջաբանով[2]: Ժողովածուի մեջ գիտա-համեմատական բնագրերով տեղ գտան ընտրված ոչ բոլոր գրական տեսակները, այլ միայն չորսը՝ առակներ, զրույցներ, խրատականք և պարականոններ[3]: Սակայն առաջաբանում Կ. Մելիք-Օհանջանյանը մանրապատումներից ու պարականոններից բացի ընդհանուր գծերով բնութագրեց նաև մյուս ժանրերը՝ վկայաբանություններ, վարքեր, հրաշապատումներ, տեսիլներ, միստերիաներ, դրամատիկական գործեր և այլն[4]:

---

[1] *Տե՛ս Գ. Ալիշան, Յուշիկք Հայրենեաց Հայոց, հատ. Բ. Վենետիկ, 1870 (էջ 509—510), Սիսուան և Լևոն մեծագործ, Վենետիկ, 1885 (էջ 226, 542—548), Հայապատում, հատ. Բ, Վենետիկ, 1901 (էջ 348—352, 539, ծանոթ. № 15). Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Բեյրութ, 1959 (էջ 1273, 1311). Բ. Սարգիսեան, Սրբոյ Հօրն Եւագրի Պոնտացւոյ վարք և մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1907 (էջ ՃԽԲ—ՃԽԵ). Ն.Ակինեան, Քաջն Լիպարիտ պատմութեան, տազերու և զրոյցներու մէջ («Հանդէս ամսօրեայ» 1933, էջ 129—138), Զրոյց Պղնձէ քաղաքի («Հանդէս ամսօրեայ», 1958, № 1—4, էջ 21—48) և ուրիշներ: Տե՛ս նաև Վարք սրբոց հարանց և հաղտավարութիւնք նոցին, հատ. Ա (Յառաջաբան) և այլն:*

[2] *Տե՛ս Էջեր հայ միջնադարյան գեղարվեստական արձակից, խմբագրությամբ և առաջաբանով Կ. Մելիք-Օհանջանյանի (այսուհետև՝ «Էջեր»), Երևան, 1957: Ակադեմիկոսն ըստ ամենայնի ծանոթացել է սույն աշխատությանը ևս, ունենալով արժեքավոր դիտողություններ, որի համար հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը:*

[3] *Զրույցների մեծ մասի բնագրերը կազմել և ծանոթագրել է սույն աշխատության հեղինակը, որը 1945—1948 թվականներին մասնակցել է այդ ժողովածուի նյութերի հավաքմանը:*

[4] *Մանրամասն տե՛ս «Էջեր», էջ IX—XVII:*

Ներկա աշխատությունը, որ հայ միջնադարյան ղրույցների բանասիրական ու գրականագիտական ուսումնասիրության մի փորձ է, գուցե մասամբ լրացնի մեր բազմաժանր գեղարվեստական արձակի այս շատ կարևոր ու տարածված տեսակներից մեկի հետազոտության, ինչպես նաև հրատարակության պակասը։ Ելնելով փաստական նյութի՝ տպագրված ղրույցների սակավությունից, ինչպես ուսումնասիրության մեջ՝ ըստ անհրաժեշտության, այնպես էլ նրան կից՝ որպես հատընտիր, զետեղվել են ղրույցներ, դրանց հետ ընթերցողին անմիջաբար ծանոթացնելու և սեփական եզրակացությունների հնարավորություն ընձեռելու նպատակով[1]։ Պետք է նշել սակայն, որ ուսումնասիրության հիմք են հանդիսացել ո՛չ միայն դրանք, այլև զանազան հրատարակություններից հայտնի և Մաշտոցյան մատենադարանի ձեռագրերից մեր ձեռքով ևս հավաքված շատ նյութեր, որոնցից ո՛չ բոլորն են լրիվ բնագրերով տեղ գտել այստեղ։

Աշխատությունն իր մեջ է առնում XIII—XVIII դարերը։ Դրա համար հիմք է հանդիսացել կյանքի և աշխարհայեցության ա՛յն հեղաշրջումը, որ XII—XIII դարերի գրականությանը տվել է նոր շունչ ու ոգի։ Ստեղծագործությունը, գաղափարական ինչպիսի բովանդակություն էլ ունեցել է, ստացել է նաև դաստիարակչական հատուկ շեշտ ու նպատակ։ Այս հողի վրա ո՛չ միայն վերածնվել, այլև ստեղծվել են բարոյա-խրատական, այլաբանական գրվածքներ, հատկապես առակներ ու ղրույցներ։ Գրականության շրջադարձային փոփոխությունը և ղրույցների այս նոր բնույթը նկատի ունենալո՛վ են որոշվել սույն աշխատության շրջանակները, կամ ընդգրկումը, որ հասնում է մինչև XVIII դարը։

---

[1] Հայ միջնադարյան ղրույցների մեծ քանակը և բազում տարբերակները պահանջում են քննական՝ գիտա-համեմատական բնագրերի հրատարակություն, որ կարող է իրականացվել մի քանի հատորով։

ԳԼՈՒԽ I

ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԶՐՈՒՅՑԻ ԾԱՆՐԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ԲՆՈՒՅԹՆ ՈՒ ՁԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Ջրույցը հայ միջնադարյան գեղարվեստական արձակի ամենամատչելի ու ամենանպատակասլաց տեսակներից մեկն է։ Այն լայնորեն օգտագործվել է թե՛ բանավոր և թե՛ գրավոր խոսքի մեջ. նրան են դիմել քարոզներ ու ճառեր կարդալիս, հայրենասիրական գաղափարներ ոգեշնչելիս, խրատներ ասելիս, բարոյական այս կամ այն դրույթը առաջադրելիս, հաստատելիս, ուսուցանելիս։ Նրա միջոցով արտացոլել են հասարակական ու սոցիալական կյանքում եղած բազմաթիվ երևույթներ, դրվատել առաքինությունները, խարազանել արատներն ու թերությունները, բացահայտել մարդկային հոգու և մտքի տվայտանքները, հեգնել երկրի աշխարհիկ ու հոգևոր տերերին, արտահայտել իղձեր ու ցանկություններ, երջանիկ կյանքի երազանք։

* * *

Իր պատմության ընթացքում գրույցն անցել է զարգացման երկար ճանապարհ՝ աստիճանական փոփոխության ենթարկվելով թե՛ արտաքին՝ ձևական առումով և թե՛ բովանդակությամբ ու նպատակադրումով։ Ծագելով ու առաջանալով տարբեր դարերում, այլև աշխարհի տարբեր ծայրերում, հասարակական-քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական տարբեր հարաբերությունների ընդերքում, գրույցները հասել են շատ մեծ ու լայն ընդգրկման և՛ ժամանակի և՛ տեղի առումով։ Իրենց հիմնական սյուժեներով շատերը եկել են դարերի խորքից, բերելով հնի որոշ տարրեր և, ընդունելով նորը, ամեն անգամ ենթարկվել փոփոխության՝ ըստ այդ նորի պահանջի։ Հինը փոփոխվել է ու նորոգվել, նորը ստեղծվել և հնի հետ մեկտեղ

հարատևել, առաջացնելով մեծ բազմազանություն թե՛ թեմաների ու գաղափարների և թե՛ արտահայտչական միջոցների ու կառուցվածքի։

Առաջացման, զարգացման ու հարատևման այսպիսի խառնարանում գրույցն, անշուշտ, չէր կարող պահպանել մի սկզբնական տեսք, ունենալ քարացած կառուցվածք ու բնույթ. բնական է, չէր կարող ունենալ նաև բոլոր ժամանակների համար իր մնայուն, սպառիչ ու մշտապես ընդունելի բնութագիրը։ Թերևս սրանով էլ պետք է բացատրել եվրոպացի և ռուս գիտնականների այն տարաձայնությունները, որ գոյություն են ունեցել գրույցի բնորոշման մեջ առհասարակ՝ որպես գրական տեսակ (ժանր)։ Գրույցի բնորոշում ասելով, այս դեպքում հիմնականում նկատի ունենք տեսակետներ նրան մոտ այնպիսի ժանրերի մասին, ինչպես իտալական նովելը, հունական διήγημα-ն, լծոչ-ը, ռուսական сказ-ը, повесть-ը, երբեմն և сказка-ն, ֆրանսիական dit-ը (dittie), fabliau-ն, lai-ն, farce-ը, գերմանական Sage-ն, Schwank-ը և այլն, թեև ոչ մեկը, ժանրային առումով, մանավանդ ձևով ու կառուցվածքով, նույնությամբ չի համընկնում գրույցին։ Ընդհակառակն, թե՛ մյուս ժողովուրդների վերոհիշյալ ժանրերը և թե մեր գրույցը ունեն որոշակի բնորոշ գծեր։

Նովելը, որ իր բնույթով, թերևս, ամենից ավելի է մոտ գրույցին, չունի, և չէր կարող ունենալ մեկ որոշակի բնութագրում։ Ոմանք կարծում են, թե նրան անպատճառ յուրահատուկ է նորը, անսովորը, սակայն իրականությանը, հնարավորին մո՛տը և ո՛չ երևակայականն ու հեքիաթայինը։ Ուրիշները ժխտում են այդ, որպես ոչ բոլոր նովելներին յուրահատուկ կողմ, նշելով առհասարակ գրականության փոփոխականությունը թե՛ պատմականորեն և թե՛ դասակարգայնորեն։ Այլ մասնագետներ նովելը բնութագրում են որպես զավեշտ (անեկդոտ), դեռևս անծանոթ, հետաքրքիր հրապուրիչ, նշանակալից պատմություն, որ հիմք է տալիս հեգնանքի։ Տարբեր կարծիքի է չորրորդ խումբը, ըստ որի նովելի նյութ կարող է դառնալ որևէ դեպք՝ նշանակալից թե աննշան, բայց անպատճառ զարմանալի ու նշանակալի, վառ գույներով արտահայտած։

Բոկաչիոյի, Մազուչոյի, Չոսերի, Մարգարիտա Վալուայի և Դեպերյեի գործերը նկատի ունենալով, փորը ինչ այլ կերպ է բնութագրում նովելը, կամ ավելի շուտ «նովելների գրքերը» Վ. Կոժինովը։ Դա վիպական ստեղծագործության մի նոր ուղղություն է,— գրում է նա,— որը կարող է բնորոշվել որպես «նովելային վեպ»

(էապես տարբերվող կոմիկականից, հովվերգականից, կուրտուազականից և վիպերգությանը նախորդող այլ տեսակներից)։

Նովելային վեպը սկզբունքորեն ներկայանում է որպես նոր երևույթ ո՛չ միայն, այլև ո՛չ այնքան նրա համար, որ առարկան մարդու անձնական կյանքն է։ Վերջ ի վերջո մյուս գրական տեսակներում, օրինակ, դեռևս անտիկ աշխարհում լայնորեն զարգացած հովվերգական և կոմիկական վիպերգներում ևս հենց առանձին մարդն էր պատկերվում։ Գլխավորն այն է, որ անհատական կյանքը նովելում սկսում է արտահայտվել վիպական հատուկ ձևով, իր մեջ առնելով գեղարվեստականության ամբողջ բազմակողմանիությունը՝ հերոսականից մինչև երգիծականը։ Նովելը, կամ ավելի ճիշտ, նովելների գիրքը հնարավորություն է բացում ստեղծելու վիպական նոր տեսակ...[1]։

Պետք է նկատել, սակայն, որ բոլոր այս բնութագրումներն էլ, ինչ որ չափով, հատկանշական են նովելին։ Հենց միայն Բոկաչիոյի օրինակով կարելի է ցույց տալ, որ իրոք նովելը միատարր ու միատեսակ չէ և ունի տարբեր նկարագիր։ Հեղինակին ու նրա ժամանակակիցներին նվիրած իր հանգամանալից ու ծավալուն ուսումնասիրության մեջ Ալեքսանդր Վեսելովսկին նկատում է, որ անկախ նյութից, անգամ թափառիկ բովանդակությունից, Բոկաչիոն ունի նովել-զավեշտներ (անեկդոտներ), նովել-եղելություններ, պատմական անձնավորությունների վերագրված նովելներ, զվարճության ու ժամանցի համար գրված, ուսուցական նպատակներով հորինված նովելներ և այլն[2]։

Թեև միայն մի գրողի նովելները այսպես բազմաբնույթ են, ապա ուրեմն որքա՛ն ավելին կարող են լինել տարբեր դարերում, հասարակական-քաղաքական կյանքի տարբեր պայմաններում հորինված, տարբեր հեղինակների մտքի ու գրչի արգասիք հանդիսացող, թեկուզ և միևնույն ժանրին պատկանող ստեղծագործությունները։ Եվ այլ կերպ պատկերացնել չի լինի։ Խոսելով առակների մասին, Էլսբերգը գրում է. Կռիլովի առակներն իրոք արտահայտում էին իր ժամանակի կենցաղը, իսկ այժմ առակը պետք է արտահայտի ներկա ժամանակներին բնութագրական գծեր[3]։

---

[1] Տե՛ս „Теория литературы“ (В. В. Кожинов, Роман-эпос нового времени), М., 1964, էջ 101։

[2] Տե՛ս Собрание сочинений А. Н. Весловского, т. V, Пб, 1915 (Боккаччьо, его среда и сверстники), էջ 474, 525 և հետ։

[3] Տե՛ս Я. Эльсберг, Вопросы теории сатиры, М., 1957, էջ 407—408։

Այժմ չի կարելի գրել այնպես,— պնդում է Ս. Միխալկովը,— ինչպես սրանից հարյուր տարի առաջ։ Իր լեզվով, թեմայով և նկարագրած կերպարներով առակը պետք է լինի ժամանակակից։ Պետք է փոխվեն առակի ժանրային սահմաններն ու հեռանկարները, չկրկնվեն արդեն արվածները[1]։ Եվ այս չի վերաբերում միայն առակին, այլ նշանակում է, թե ամեն մի ժպնր իրոք չի կարող չփոփոխվել, չունենալ իր ժամանակի հասարակական միտքն ու կենցաղն արտահայտող բովանդակություն։

Հենց այդպես էլ Վեսելովսկին է բնութագրում իտալական միջնադարյան նովելի իմաստը. Ով գոնե մի քիչ կարդացել է միջնադարյան պատմողական և առհասարակ հեքիաթային գործեր, ապա նրանց մեջ անպատճառ կգտնի շատ ծանոթ գծեր, միջազգային թափառիկ ավանդություններ և՝ ավելի դեպի իմաստ չունեցող՝ տեղային կամ պատմական ստեղծագործություններ, արտառոց, սրամիտ և զվարճալի պատմություններ, մի խոսքով՝ «օրվա նորություններ», որը և կարող էր լինել պրովանսյան novas-ի, իտալական նովելի հիմնական իմաստը[2]։

Կոնկրետացնելով իր խոսքը Բոկաչիոյի մասին, նա գրում է. Ինչպես «Դեկամերոն»-ի գրույցների, այնպես էլ հին ֆրանսիական ֆաբլիոների նպատակն էր բավականություն պատճառել, զվարճացնել և ծաղրել, բայց և խորհուրդ տալ ինչի՞ց զգուշանալ և ինչի՞ ձգտել, այսինքն ունենալ դաստիարակչական, ուսուցչական նպատակ[3]։

Սակայն խրատական, նկարագրական, պատմողական և ծաղրական բնույթ կարող էր ունենալ և dit-*ը*[4] *իսկ* facétiae-*ն ավելի ժամանակ անցկացնելու և տխուր տրամադրությունը ցրելու նպատակ։ Ֆարսը, որով նույնպես զվարճանում էին, հաճախ ունենալով երկիմաստ, հանելուկային բնույթ, ըստ Մոնյեի, նմանվում էր անհեթեթ բարբաջանքի, և այլն*[5]։

---

[1] *Տե՛ս* Лит. газета, *1956, № 67, Ս. Միխալկովի խոսքը հայ առակագիրների մասին։ Հմմտ.* Я. Эльсберг, *էջ 407։*

[2] *Տե՛ս* Собрание сочинений А. Н. Веселовского, т. V (Боккаччо, его среда и сверстники), *էջ 465։*

[3] *Տե՛ս անդ, էջ 447—448։*

[4] *Տե՛ս* „История французской литературы", т. I, М.-Л., 1946, fabliau, lai, *առակ,* dit: *Բառգիրք դեմահներեն-հայերեն, Հ. Ալիշեր, Վ. Կալլավ, Վիեննա, 1889,* Sage *և այլն։*

[5] *Տե՛ս* **Филипп Монье,** Опыт литературной истории Италии XV века. Кваттраченто, СПб, 1904, *էջ 43։*

Երկար կարելի է ձգել ոչ միայն նովելի, fabliau-ի կամ dit-ի, facétiae-ի ու farce-ի, այլև մյուս ժողովուրդների համապատասխան գրական տեսակների մասին եղած կարծիքների թվարկոմը, որը, սակայն, ուղղակիորեն ու անմիջաբար չի օգնի գրույցի բուն էության բացահայտմանը:

Ըստ էության հայկական «գրույց» բառն իր մեջ ունի շատ նրանգներ, *որոնց թվում և վերոհիշյալները:* Նա կարող է լինել և՛ իրապատում, և՛ առասպելախառն, և՛ խրատական, և՛ նկարագրական ու պատմողական, և՛ զավեշտական՝ սուր ծաղրով կամ երգիծանքով *(այդպես են և եգիպտական գրույցները, որ սերտորեն առնչվում են ֆրանսիական* fabliau-*ների,* lai-*երի ու* farce-*երի հետ):*

Ջրուցատիպ այս ժանրերի միջև զուգահեռների գոյության արտահայտություն է նաև այն հանգամանքը, որ նույն ստեղծագործությունը տարբեր ժողովուրդների մոտ ընկալվում է ժանրային տարբեր բնութագրումներով: Այսպես, օրինակ, մեր ձեռագրերում պահպանված «Ակեքսանդր և երկոտասան կին և Արիստոտել» գրույցը իտալական գրականության մեջ երևան է գալիս երգիծական երանգով, ֆրանսիական գրականության մեջ ըմբռնվում է որպես lai *կամ որպես* fabliau *(չափածո)*[1]*, «Բանսարկու սրեղայ, որ զանձն մատնեաց սատանայի» գրույցը՝ որպես դրամատիկ գործ՝ միրակլ* (miraculum)[2]*, «Որ ողորմի աղքատին՝ փոխ տայ Աստուծոյ» սյուժեով բարոյա-խրատական բովանդակություն ունեցող գրույցները՝ որպես* fabliau[3] *և այլն: Դրա պատճառն այն է, որ ժանրերի որոշակի սահմանագծում դժվար է կատարել՝ և այդ նույնիսկ մե՛ր օրերում: Ժամանակակից գրականության մեջ հաճախ նույնացվում են պատմվածքն ու նովելը, պայմանականորեն են զատորոշվում պատմվածքը, վեպն ու վիպակը, որոշ երկեր կոչվում են և՛ պատմվածք և՛ վիպակ, կամ՝ և՛ վիպակ և՛ վեպ:*

---

[1] *Տե՛ս «էջեր», էջ 117 (№ 83):* **Филипп Монье**, Опыт литературной истории Италии, էջ 85. История французской литературы, том I, էջ 142—143.

[2] *«էջեր», էջ 101 (№ 69),* История франц. лит., т. I, *էջ 164:*

[3] *Ձեռ. № № 2226, 1450 թ., էջ 155ա, 3526, 1670 թ., էջ 68ա, 3366, 1691 թ. էջ 239բ:* История франц. лит., выпуск I, средные века, переходное время, IX—XV столетия, СПб, 1887, *էջ 142 (ֆրանսիական տարբերակի բովանդակությունը տե՛ս սույն ուսումնասիրության մեջ, էջ 70):*

«Ժանրերի միջև, հատկապես այս դեպքում, կայուն սահման անցկացնել ոչ հնարավոր է ոչ էլ անհրաժեշտ»[1], եզրակացնում է գրականագետ Էդ. Ջրբաշյանը։

«Ո՞րն է գրական ժանրերի տարբերակման չափանիշը,—հարց է տալիս նա և պատասխանում.— Այդպիսի միասնական սկզբունք գոյություն չունի, նրանց առանձնացման հիմքը գրեթե ամեն դեպքում յուրահատուկ բնույթ է ստանում։ Դեռևս Գյոթեն շատ ճիշտ կերպով նկատել է. «Մոտիկից քննելով պոեզիայի բոլոր ընդունված բաժինները, գալիս ես այն եզրակացության, որ ժանրերը բնորոշվում են երբեմն արտաքին հատկանիշներով, երբեմն իրենց օբյեկտով, ավելի հազվադեպ՝ իրենց ձևի էական գծերով»[2]։ Եթե ժանրերի «մի քանի ընդհանուր հատկանիշները համեմատաբար կայուն են, դանդաղ են փոխվում, ապա կոնկրետ ժանրային ձևերը գտնվում են անընդհատ զարգացման վիճակում»[3]։

Բացի կյանքի լիարժեք արտացոլման համար այլևս չհամապատասխանող որոշ ժանրերի մահացումից ու նոր ժանրերի առաջացումից, «փոխվում, զարգանում է նաև հենց միևնույն ժանրը, ձեռք է բերում նոր հատկանիշներ, ձգտելով ավելի հաջող արտացոլել կյանքի նոր երևույթները», յուրաքանչյուր պատմական էպոխայում կրելով էական փոփոխություններ[4]։

«Ահա թե ինչու սխալ և ապարդյուն էր դոգմատիկ գրականագիտության (հատկապես կլասիցիստների) ձգտումը՝ հաստատել ժանրերի ինչ-որ «հավերժական» օրենքներ ու կանոններ։ Այդպիսի օրենքներ չկան և չեն կարող լինել»[5]։

Ավելի չծանրանալով հարցի այս կողմի վրա, նկատենք, որ դրույցի և նրա ժանրային առանձնահատկությունների մասին ներքո բերվող բնութագրումներն արվում են՝ ելնելով ձեռքի տակ եղած կոնկրետ նյութերից՝ իրենց պատմականության մեջ։

* *
*

Մինչև XII—XIII դարերը հայ գրականության մեջ գերիշխող տեղ են գրավել պատմական բնույթ կրող ղրույցները, որոնք հիմ-

---

[1] Տե՛ս մանրամասն Էդ. Ջրբաշյան, Գրականության տեսություն, Երևան, 1962, էջ 299։

[2] Անդ, էջ 284։

[3] Անդ, էջ 285։

[4] Անդ, էջ 286։

[5] Անդ, էջ 286։

նականում պահպանվել են պատմիչների ստեղծագործություններում: Նրանք մեծ մասամբ կապվել են պատմական անձանց կամ պատմական իրադարձությունների հետ և ներկայացվել գեղարվեստական խոսքի միջոցով: Խտացած գույներով նրանք փոառաբանել են հերոսական դեմքերն ու դեպքերը, քաջագործություններն ու սխրանքները, առանձին անհատների ֆիզիկական ու հոգևոր արժանիքները, նախատինքի ենթարկել հակառակորդին: (Այստեղ մեծ դեր են խաղացել ինչպես պատմագիրների անձնական-անհատական մոտեցումն ու աշխարհայեցությունը, այնպես էլ զրույցի ժողովրդական, բանահյուսական պատումը): Սակայն այդ զրույցները թերևս ամբողջական գործերի, վիպական երկերի մասն են կազմել և որպես առանձին կտորներ, հատվածաբար մեջ են բերվել պատմիչների երկերում: Նրանցից մի քանիսը գոյատևել են նույն անձնավորության կամ իրագրության մասին պատմվող զրույցների շարքում և հասել մինչև ուշ միջնադար[1]:

Պատմական բնույթ կրող այդ զրույցներն հիմնականում հետապնդել են գաղափարական-քաղաքական, նպատակներ: Նրանք ծառայել են ժողովրդի ինքնաճանաչման, ինքնագիտակցության և ազգային արժանապատվության բարձրացման գործին, միշտ վառ ու արթուն են պահել հայրենիքի սերը: Իրենց բնույթով նրանք ազգային են, ինքնատիպ, որով և որոշակիորեն սահմանազատվում են միջնադարին յուրահատուկ, ընդհանրապես համամարդկային ու քրիստոնեական հարցեր հետապնդող բարոյա-խրատական զրույցներից:

Գաղափարական-քաղաքական խնդիրների ծառայող, պատմական, հայրենասիրական զրույցներ կան և XII—XIII դարերից հետո, որոնց, սակայն, առավելապես յուրահատուկ է հրաշապատումն ու հերոսականը: Ժամանակի հասարակական-քաղաքական պայմանների թելադրանքով, միջնադարին առհասարակ ավելի բնութագրական է դառնում ուսուցանելու և դաստիարակելու բարոյա-խրատական ոգին՝ լայն առումով, առաջացնելով նույնիսկ գրական նոր տեսակների (ժանրերի) ծագման ու հների վերածնման անհրաժեշտություն. մի անհրաժեշտություն, որ կյանքի ու աշ-

---

[1] Գրիգոր Դեբևեին, Գագիկ Բ-ին, Հովհան Օձնեցուն վերաբերող և այլ զրույցներ. Տե՛ս Պատմութիւն Նապատ Բագրատունւոյ, ի լոյս ածին Գ. Տէր-Մկրտչեան և Մեսրոպ եպիսկոպոս, Էջմիածին, 1921, էջ 39 և հետ., Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 67, 79, 100, 102 և այլն:

խարհայեցողության փոփոխության հետևանք էր։ Այս մասին Մանուկ Աբեղյանը գրում է. «Մինչդեռ քրիստոնյա աշխարհի ուրիշ կողմերում դեռ ընդհանրապես իշխում էր թանձր միջնադարը, 11-րդ դարի առաջին կեսին արդեն՝ մեր կյանքի ու մտածողության մեջ մտել էր մի հեղաշրջում, որով կրոնա-ճգնավորական ոգին տակավ առ տակավ տեղի էր տալիս մի ուրիշ ոգու դիմաց, և առաջ էր գալիս ինքնուրույն վերածնություն, որից չէր կարող չազդվել և հոգևորականը»[1]։

Թեև դեռ «շարունակվում էին հին գրական տեսակները՝ մեկնություն, ճառ, հոգևոր երգ և այլն, բայց 11-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 14-րդ դարի սկզբները ժողովրդական, ավելի ճիշտ աշխարհիկ տարրը հետզհետե մտնում է եկեղեցականի հորինած գրականության մեջ, առաջ են գալիս նոր գրական տեսակներ, նոր լեզվով ճոխինված», «...և մանավանդ առակը, բարոյախոսությունն ու խրատը, որ շատ համապատասխան էր հոգևորականի կոչմանն իբրև ուսուցչի և խրատողի»[2]։ Հոգևորականներն «սկսում են ժողովել ամեն տեսակի պատմվածքներ, որոնց տալիս են խրատական այլաբանության ձևը»[3]։

Ժամանակի համար արժեք է ստանում ստեղծագործության ո՛չ թե տեսակը, այլ խրատա-ուսուցողական ոգին։ Եվ միջնադարի գրեթե բոլոր գրական տեսակները՝ արձակ թե չափածո, ստանում են խրատական շունչ։ Ճառ, քարոզ, մեկնություն, քերականություն թե բժշկություն, պատմագրություն թե պատմություն շաղախվում են խրատական պատմություններով։ Վերածնվում են հները, ստեղծվում նորերը։ Անհրաժեշտություն է առաջանում նույնիսկ մտածել դպրոցներում մտցնելու նոր առարկա՝ առասպելաբանություն, ինչպես այդ երևում է Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերից[4]։

Պատահական չէ, որ հենց այդ դարերում են կազմվում Մխիթար Գոշի և Վարդան Այգեկցու առակների ժողովածուները։ Վերջինիս մեջ, առանց ժանրային խտրության, տեղ են գտնում ամեն տեսակի պատմություններ, առածներ, զրույցներ, հեքիաթներ, զա-

---

[1] Մ. Աբեղյան, *Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք 2, Երևան, 1946, էջ 1։*

[2] *Անդ, էջ 577, 582։*

[3] *Անդ, էջ 154։*

[4] *Տե՛ս Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, բնագիրն յառաջաբանով և ծանոթություններով... ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց, Աղէքսանդրապոլ, 1910, էջ 105։ Համմ. Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք 2, էջ 153։*

վեշտական երկեր և այլն։ Հետագայում՝ մինչև XVII դարը, դրանց ավելացվում են ուրիշ պատմություններ ու «առակներ զանազան գրավոր և ժողովրդական աղբյուրներից, և առաջ են գալիս առակների բազմաթիվ և բազմազան ժողովածուներ...»[1]։

Նույն փոփոխությունը տեղի է ունենում և չափածոյի բնագավառում։ Բնության ու սիրո միջնադարյան երգերից առաջ գարգանում է խրատական ոտանավորը։ Այդ երևույթը սկիզբ է առնում դեռևս XII դարում՝ Շնորհալու ստեղծագործություններով («Բան ներատաղական ի խրատ ոգւոց համայնից ի դիմաց մերոյին տառից տանց յիւրաքանչիւրան քառից», «Խրատ ուսումնականաց մանկանց ի դիմաց այբենից տառից ոտանաւոր տաղիւ չափոյ» և այլն)[2]։ Երկարաշունչ այս քերթվածներից բացի Շնորհալին գրում է նաև մեծ թվով չափածո հանելուկներ, որոնք ևս հետապնդում են խրատական, ուսուցողական նպատակ։ Հետագայում խրատականին են դիմում միջնադարի գրեթե բոլոր տաղերգուները՝ Ֆրիկից մինչև Նաղաշ, մինչև Սայաթ-Նովա։

XII դարից հետո ծնվում է նաև բարոյա-խրատական դրույցի անհրաժեշտությունը, որ լայն ծավալ ու տարածում է ստանում XIII—XIV և հետագա դարերում, բնորոշ դառնալով ողջ միջնադարի համար։ Սկսում են ո՛չ միայն հորինել, այլև մշակել կամ ուղղակի օգտագործել հին բարոյա-խրատական, կենցաղային, այլաբանական գրական տեսակները։ Դրա լավագույն ապացույցներից մեկն է Վարդան Այգեկցու անունով պահպանված առակների ժողովածուն, որի մեջ տեղ են գտել հին ու նոր ծագում ունեցող բազմապիսի խրատական պատմություններ, կամ ինչպես Մանուկ Աբեղյանն է բնութագրում, ո՛չ միայն առակներ, «իսկական մտքով, այլև ամեն տեսակի պատմվածքներ, առասպելներ, հաճախ ընտիր ու կենդանի ոճով, սրամիտ ու հմայող, լուրջ կամ պարզամիտ, հոգեշահ պատմվածքներ, զվարճալիքներ և այլն. միայն բոլորն առակի ձև ստացած, վերջից մի խրատական մասով»[3]։

Միջնադարի այս բազմապիսի դրույցները (որոնց մեջ մեծ տեղ են գրավում քրիստոնեական, այդ թվում և հայ եկեղեցու սուրբ հայրերի վարքին ու կենցաղավարությանը վերաբերող մանրապատումները), անկախ իրենց առաջացման ժամանակից՝ հին կամ նոր ծագումից, ողողում են ձեռագրերը։

---

[1] Մ. Աբեղյան, *Հայոց հին գրականության պատմություն*, գիրք 2, էջ 583։

[2] Տե՛ս Ներսեսի Շնորհալւոյ Բանք չափաւ, Վենետիկ, 1928, էջ 351, 369։

[3] Մ. Աբեղյան, *Հայոց հին գրականության պատմություն*, գիրք 2, էջ 583։

* *
*

Միջնադարյան զրույցներին առհասարակ բնորոշ է հետևյալ կառուցվածքը, թեև ոչ միշտ ամբողջությամբ պարտադիր. մուտք, բուն պատմություն և վերջաբան, կամ եզրահանգում: Մուտքը հիմնականում արտահայտում է զրույցի մեջբերման նպատակը, կամ աղբյուրը՝ «Որպէս գրեալ է ի պատմութեանն», «Ասէր ոմն ի հարցըն», «Ասի յառակաց», «Պատմեաց մեզ ոմն», «Կին մի պատմեաց զրուցատրութեամբ ի Լօռի, թէ», «Պատմէր ղայս մեզ ծեր ոմն» և նման սկավածքներով: Սրան հաջորդում է բուն նյութը՝ զրույցը:

Մուտքը լինում է և ընդարձակ:

Հայկական զրույցներից մեկը, նախքան բուն նյութին անցնելը, ունի այսպիսի մի մուտք, որ բերվում է պատմածի իրական, ճշմարիտ լինելն համոզելու մտադրությամբ. «Ի թուականին Հայոց ՈՀԲ (=1223), ասէ, էաք մեք ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ: Եւ կայր փակեալ սուրբ եկեղեցին Յակոբայ: Կայր վարդապետ մի Պաւղոս անուն. և էր աշակերտ մի նորա՝ յոյժ առաքինի: Եւ ի ժամ առաւաւտուն աղաւթէր նա, և եառնս տեսիլ, և լուաւ հրաշս և եկեալ պատմեաց վարդապետին, թէ՝...»[1]:

Վերջաբանում առհասարակ ամփոփվում է բարոյախոսությունը: Սա գոյատևման ավելի մեծ կայունություն ունի, քան մուտքը: Վերջինս հաճախ տեղի է տալիս ուղղակի սկսվող խոսքին՝ բուն զրույցին, առանց որևէ նախաբանի. «Այրի կին մի ունէր տղայ մի: Եւ սկսաւ տղայն գողանալ միրգ և բանջար...» և այլն[2]:

Զրույցներն հիմնականում պատմվում են առաջին դեմքով՝ գործողությանը մասնակցած անձնավորության անունից, կամ նրա բերանով, հաճախ նաև երկխոսություններով:

Արտաքին, ձևական առումով, զրույցն իրենից ներկայացնում է կարճ, փոքրածավալ՝ մի քանի տողից մի քանի էջի հասնող արձակ պատմություն, այս բառի ընդարձակ առումով: Նրա ընդգրկումը լայն չէ, նյութը փոքր է, կոնկրետ, մի առանցքի շուրջ պտտվող, մի դաղափարով հանգուցված, սակայն խորը, նշանառությունը խիստ դիպուկ, վերջնական ու ավարտուն: Հաճախ նա արտացոլում է կյանքից վերցրած՝ ընդհանրացրած միայն մի առանձին, փոքրիկ դեպք, գուցե և մի իրադրություն, որ համեմատաբար ավելի ցայտուն

[1] *Ձեռ. № 2496, 1294 թ., էջ 354բ:*

[2] *Ձեռ. № 2226, էջ 14բ:*

ու նպատակասլաց է դարձնում տվյալ՝ արտահայտելիք գաղափարը. հաճախ էլ, նույն այդ նպատակով, կառուցվում է բոլորովին արտառոց դիպվածների կամ մտացածին իրադրությունների վրա[1]: Այս դեպքում նա ավելի ուժեղ, ցնցող ներգործություն է ունենում և ավելի արագ ու խոր ազդեցություն գործում:

Հանդիպում են նաև շինծու, սարքովի պատմություններ՝ հարմարեցված գաղափարին. այդ պատճառով էլ նրանք իրականությունից հեռու են, մտացածին: Այսպես, Ավետարանի «Ուր գանձք ձեր են՝ անդ և սիրտք ձեր եղիցին»[2] դարձվածքին տրվել է ուղղակի իմաստ, հորինվել մի զրույց և ներկայացվել որպես եղելություն, կատարված իրողություն: Իր զանազան տարբերակներով այն բավականաչափ տարածված է ձեռագրերում (հիմնականում «Յաղագս ագահութեան» կամ «Յաղագս արծաթասիրութեան» ասվող քարոզների մեջ): Ահա նրա սեղմ բովանդակությունը.

Ագահ ու անհագ մի հարուստ բազում գանձ է դիզում վաշխով ու ստությամբ և ոչ ոքի ողորմություն չի տալիս: Երբ նա հանկարծամահ է լինում, հերձում են դիակը՝ մահվան պատճառն իմանալու, սակայն սիրտը տեղում չեն գտնում, այլ այն սնդուկում, ուր նրա գանձերն էին պահված[3]:

Ըստ իր նյութի ու նրանից հանվող եզրակացության, զրույցը բաժանվում է երկու մասի՝ գաղափարական, բարոյական, վերացական, որ նպատակային է, և ցուցադրական, փաստական կամ իրական, որից հանվում է նպատակային եզրակացությունը: Սակայն կարևոր է նկատել, որ իրական՝ փաստական նյութը, աչքի առաջ բացելով իրերի ու երևույթների բնական, սովորական, ժամանակի համար բնութագրական վիճակն ու փոխհարաբերությունը, հաճախ միտքն ուղղակիորեն հանգեցնում է այլ հետևությունների, տանում այլ ուղղությամբ, որ անմիջականորեն չի կապվում քարոզվող բարոյախոսությանը: Այս առումով զրույցը երկփեղկվում է, բաժանվում երկու գրեթե իրարից անկախ մասերի. փաստականը, իրողությունը մնում է առանձին, չի դառնում նպատակադրած խնդիրը լուծելու, նրա ճշմարտությունը հաստատելու անդավաճան միջոց: Երկփեղկում է կատարվում անկախ հեղինակի նկատառումից, նույնիսկ հակառակ դրան ու հանուն դրա քարոզվող գաղա-

---

[1] Տե՛ս ձեռ. № 3963, ժէ, էջ 189բ: Ունի մի շարք տարբերակներ մյուս ձեռագրերում՝ «էջեր», էջ 128 և այլն:

[2] Ավետարան ըստ Մատթէոսի, գլ. Զ, տող 21:

[3] Տե՛ս ձեռ. № № 681, ժէ, էջ 72ա, 72ա—72բ., 5623, 1602 թ., էջ 235ա և այլն:

փարախոսության։ Ասենք, զրուցագիրը խրատում է լինել աստվածասեր, եկեղեցի գնալ աղոթելու, մեղքերը խոստովանելու, ներումն հայցելու և ո՛չ զրուցելու կամ ննջելու։ Սակայն բերած օրինակից պարզվում է, որ եկեղեցի գնացողը փոխանակ մտածելու մեղքերը քավել, նոր մեղք է գործում՝ չաղոթելով, արարողությունը չլսելով։ Սա՛ է իրերի ռեալ՝ իրական վիճակը, որը և նկատի է ունեցել հեղինակը։

Սրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ երբեմն նույն զրույցից, նույնիսկ նույն ձեռագրում, հանվում է տարբեր եզրակացություն, այսինքն, գաղափարին հարմարեցվում է զրույցը, կամ զրույցից հանվում ցանկացած բարոյախոսություն։

Ձեռագրերում Ադեքսանդրի և ադամանդի մասին տարածված է մի զրույց, որի հիմնական մասը հետևյալն է. կշռելիս ակն ամեն ինչից ծանր է, բայց երբ վրան հող կամ հարդ են լցնում, կորցնում է իր զորությունն ու ամենաթեթևը դառնում։ Սրանից հանվում են տարբեր եզրակացություններ. մի դեպքում առհասարակ մարդ-արարածին վերաբերող, մյուս դեպքում՝ ագահին միայն, երրորդում՝ թագավորներին և այլն։ Այսպես՝ ձեռագրերի մի խումբ գրում է. «Յաշխարհ ինչ ոսկի և արծաթ, ակն և մարգարիտ կայ, թէ զամէն ագահ մարդոյն տան, նա ոչ հերիք կասէ և ոչ կշտում ունի... ապա թէ մեռանի՝ մէկ ափ հողն կու լնու զաչքն»։ Մյուսը՝ «նշանակ է ակնս այս ագգի մարդկան և առաւել թագաւորաց, զի մինչ կենդանի են, զօրեղ են և գեր ի վերոյ պարծին, քան զամենեսեան, բայց ի ժամ մահուն զամենայն զօրութիւն և զմեծութիւն նոցա ծածկեսցէ հողն և կորուսանէ, որպէս գրէ իմաստունն՝ ոչ յագեսցի ակն տեսանելով և ոչ լցցի ունկն՝ լսելով»։ Իսկ № 2189 ձեռագրում՝ միանգամից երկու հետևություն. առաջինը՝ միայն թագավորին վերագրվող մասը, իսկ երկրորդը՝ «անգոսնելի է աշխարհ»[1]։ Սակայն բոլոր այս դեպքերում էլ հեղինակի խնդիրը նույնն է՝ խոսուն, առավել տպավորիչ ու ներգործուն վիճակների ցուցադրումով հեշտացնել ցանկացած գաղափարի ըմբռնումը, արմատավորել այն։ Սկզբնական շրջանում հենց այդ էլ եղել է զրույցի առաջադրանքը։ Նա երևան չի եկել որպես գեղարվեստական խոսքի առանձին միջոց, այլ, ինչպես ասվեց, օգտագործվել է միջանկյալ, արձակ խոսքի գրեթե բոլոր տեսակների մեջ՝ պատմություն, կանոն, ճառ, քարոզ, մեկնություն, այլև բժշկություն, տիեզերագի-

---

[1] *Տե՛ս «էջեր», էջ 119—120 (№ 85), 120 (№ 86), ձեռ. № 2189, 1394 թ., էջ 197բ։*

տութիւն, փիլիսոփայութիւն, նոյնիսկ քերականութիւն և այլն[1]: Նա մեջ է բերվել առաջ քաշված հարցերը հստակելու, բացատրելու նպատակով միայն: Այս նկատի ունենալով է, որ եկեղեցու գործիչները ևս իրենց ճառերն ու քարոզները պարզաբանել և աշխուժացրել են համապատասխան զրույցներով: Երբ խոսվել է ագահության, աղքատասիրութեան կամ, ասենք, քահանաների վարքի մասին, վերացականորեն արտահայտված գաղափարները մարմնավորվել, շոշափելի են դարձվել որևէ զրույցով, որ տեղն ու տեղը, խոսքն ընդհատելով, մեջ է բերել հեղինակը. «Որպէս այն աղքատ վարձականն», «Որպէս այն թագաւորն, որ բնաւ ոչ ուրախանայր», կամ հենց ուղղակի՝ «Մարդ մի ագահ էր յարծաթասիրութիւն», «Ոմն մեղաւոր հիւանդացաւ մերձ ի մահ» և նման այլ սկսվածքներով: Հաճախ էլ զրույցը կառուցվել է քարոզվող նյութի հիմնական բովանդակությունն արտահայտող որևէ դարձվածքի վրա:

Այդ բանը ճշտորեն հասկացել և նկատել են ձեռագրերի գրիչները ևս, հիշատակարանում երբեմն անդրադառնալով դրանց. «Այս քարոզներս ասացեալ է ի Ղուկաս Կեղեցի սուրբ վարդապետէ, դիւրալուր, հեշտիմաց՝ ըստ աշխարհականաց ճանապարհաւ. և յառաջն եղաւ գեղեցիկ պատմութիւնք անծանօթք՝ վասն օրինակի, և հնոց սրբոց վարդապետաց ասացեալ և գաղափարաւ առ մեզ հասեալ»[2]:

Զրույցների հետագա հավելում լինելը երևում է որոշակի:

Նույնն է վկայում № 691 ձեռագրի հիշատակարանը: Գրիչը հայտնում է, թե իր ընդօրինակած ժողովածուն «Կոչի քարոզիչըր

---

[1] Անդրադառնալով քերականության պատմությանը՝ «տեսցուք նախ, թէ ո՞յք եղեն յարմարիչ քերականութեանս» հատվածում, Հովհաննես Երզնկացի Պլուզը հիշում է և Հոմերոսին, մասամբ շարադրում նրա կենսագրությունը, արժեքավորում նրա քերականական ու գեղեցկախոսական արվեստը, ստեղծագործական հանճարը, ապա՝ նրա մեծությունն ավելի ուժով տպավորելու համար՝ բերում մի զրույց: Նման այլ զրույցների է դիմում հեղինակը թե ա՛յս գործում և թե ուրիշներում (Հերովդես Թագավորի, Դարեհի ու Աղեքսանդր Մակեդոնացու մասին և այլն): Տե՛ս «Նախադրութիւն բան ի ցոյցս պատճառի հաւաքման մեկնութեան քերականի և ազերս խնդրոյ աշխատաւորիս Յոհաննիսի [առ] սպասաւորսդ բանի՝ ի խնդրոյ տեառն Յակովբա[յ] Հայոց կաթուղիկոսի և վարդապետաց մերոց եղբարց, արարեալ հաւաքումն քերականին մեկնութեան, Յոհաննիսի եզնկացո[յ] ուսումնականի ի դրոց», ձեռ. № 2329, 1291 թ., էջ 25ա, 30ա:

[2] Ձեռ. № 2226, էջ 250բ: Ըստ Աշխարհացույցի Ղուկաս Կեղեցի վարդապետի գերեզմանը գտնվում է Երզնկայի ս. Սարգսի վանքում: Տե՛ս ձեռ. № 8727, ժէ, էջ 435ա:

և Հարանց վարք Ֆռանկաց և խիստ պիտանի ժողովաց պատմութիւն, ի մէջ սուրբ աստուածային գրոց»[1]։

Թերևս սրանով պետք է բացատրել այն երևույթը, որ գրույցների զգալի մասն սկսվում է որևէ կապով՝ քանզի, զի, որպէս, որովհետև և այլն։ Օրինակ. «Քանզի ընթերցեալ լինի...», «Որպէս ոմն ինուր...», «Զի ասէ Սողոմոն...»[2]։ Սա նշանակում է, որ այդ գրույցները կապված են եղել նախորդ նյութի հետ, շարունակել, բացահայտել կամ հաստատել են նրա միտքը և հետո միայն պոկվել, անջատվել նրանից, պահպանելով նույն սկիզբը՝ քանզի, զի և այլն։

Գրույցն ամենից ավելի օգտագործվել է քարոզների ու ճառերի մեջ։ «Վասն զրկանաց» կարդացվող քարոզում, արծաթասիրությունը խարազանելիս ձեռագրերը բերում են բազում գրույցներ, որոնցից մեկն է հետևյալը.

«Եւ այլ ոմն արծաթասէր արար կաղապարս մեծամեծս ոսկին և զարծաթն, և տարեալ թագեաց զնա յայգին իւր։ Եւ զայն դիտացեալ ծառայք նորա, գնացեալ առին զկաղապարսն և փախեան։ Եւ նա իմացաւ չետ աւուրց, և գնաց առ իմաստասէրն՝ սկսաւ լալ և պատմել զկորուստն իւր։ Եւ ի ժամն նեղասրտեալ, արկ չուան ի պարանոցն, և կամէր խեղդիլ՝ ի կսկծոյ և ի սիրոյ արծաթոյն։ Եւ իմաստասէրն թափեաց զնա ի մահուանէն, և առեալ զնաց գնաց ի տեղի կաղապարացն։ Եւ նա եցոյց նմա զչափ կաղապարացն ի քարանց տեղոյն։ Եւ իմաստասէրն առ զքարինսն՝ թագեաց անդ և ասէ առ նա, թէ՝ «Ահա՛, որդեա՛կ իմ, ա՛յս են կաղապարքն քո, զի այն աւելորդ էր և չէր քեզ ի պետք անցանելոց։ Եւ դու գնա ի տուն քո և յանհոգս լէր, զի այսպէս անշահ և անօգուտ էին կաղապարքն քո, որ յոսկւոյ և յարծաթոյ»։ Եւ այսպէս մխիթարեցաւ արծաթասէրն»[3]։

Մի այլ քարոզիչ՝ պահքի մասին խոսելիս, նշում է նրա օգտակարությունը նաև բժշկական առումով՝ մարմնավոր, ֆիզիկական առողջությունը պահպանելու տեսանկյունից։ Բժիշկներն ասում են, գրում է նա, թե «գիշերոյ կերակուրն առաւել ապականէ զմարդն, քան զսուր պատերազմի» և «որ պարկեշտ է կերակրօք՝ յաւելի կեանս իւր»։ Ապա տեղն ու տեղը կցում է գրույցը.

---

[1] Ձեռ. № 691, 1672 թ., էջ 320ա։

[2] Տե՛ս Ձեռ. № 2189, էջ 197բ, 198ա, 202ա։

[3] Ձեռ. № 8356, 1322 թ., էջ 58ա։ Տարբերակը տե՛ս «Грузинская проза», том I, V век—первая половина XIX века, М., 1955, էջ 109.

«Ասեն, թէ շինկան ումն եհաս ի թագավորութիւն և վասն խորտիկ կերակրոցն՝ ծանրագոյն հիւանդացաւ, զի ոչ էր սովոր: Եւ բժիշկք ոչ կարէին առողջացուցանել զնա: Եւ ումն իմաստուն բժիշկ խրատ եւտ նմա՝ զառաջին պարկեշտութիւնն ստանալ: Եւ արար այնպէս և ողջացաւ շուտով»[1]:

Մի ուրիշ ձեռագրում բոլոր զրույցները դրված են որևէ խրատական քարոզից հետո: «Եկեսցուք ի կարգ քահանայութեան» հատվածում, ուր խոսվում է կրոնավորի վարք ու բարքի, կենցաղավարության մասին, քարոզիչը հիշեցնում է. «Այսպէս ասէ գիրք, թէ քահանայն իւր մէկ հալալէն զատ, ամէն կին իւր հոգևոր դուստր են, դեռ հետ մարմնաւոր դստերն լաւ է պոռնկած, քան զհոգևոր դստերն...», և պատմում է զրույցը՝ վերոհիշյալ բարոյախոսության ճշմարտությունը կամ կանոնը պահելու անհրաժեշտությունը ապացուցելու համար.

«Որպէս գրեալ է երկիրն Քաջբերունի քահանայ մի կամեցաւ կին առնուլ...» և այլն[2]:

Այս առումով, որպես շատ տիպիկ ու բնութագրական օրինակ, կարելի է բերել Հովհ. Երզնկացու «Արար աստուած զմարդն հոգի և մարմին» սկսվածքն ունեցող խրատական քարոզը: Այստեղ խոսվում է առողջության, պահքի, պարտաճանաչության, համեստության, համբերության, խելամտության, աղքատասիրության, եղբայրասիրության, մարդասիրության, ծնողասիրության, որդեսիրության, արդար աշխատանքի, արդարադատության և բազում այլ հարցերի մասին, խարազանվում է գինեմոլությունը, ագահությունը, փառասիրությունը, հպարտությունը, պարծենկոտությունը, մեծամտությունը և այլն: Ձեռագրերից մեկում, որ XVII դարի ընդօրինակություն է, այս քարոզները բաղկացավել են համապատասխան զրույցների. քարոզվող ամեն առանձին հարցի կցվել է համապատասխան մեծ տարածում ու ճանաչում գտած մի հարմար զրույց, երբեմն և առակ, որոնք քարոզի օրգանական մասը չեն կազմում և չկան մյուս ընդօրինակություններում: Դրանցից առավել հայտնիներն են. «Որպէս գրեալ է, թէ երեք ճգնաւոր ի մի յանապատն աղօթէին», «Որպէս գրեալ է, թէ ումն ճգնաւոր եկն առ Մակար ճգնաւորն և ասաց, Հայր, զի՞նչ գործեցից», «Որպէս գրեալ

---

[1] *Ձեռ. № 6974, 1553 թ., էջ 86բ—87ա: Տե՛ս նաև «էջեր», էջ 13 (№ 16):*

[2] *Ձեռ. № 3246, ԺՉ—Ժէ, էջ 61ա (տե՛ս նաև 82ա): Բազմաթիվ նման օրինակներ կան թե՛ վերոհիշյալ և թե այլ ձեռագրերում. տե՛ս № № 681, 691, 791, 1644 թ., 5623, 7993 և այլն:*

է, թէ Աղեքսանդրոս թագաւորն բազում զօրօք ի Ճանապարհ երթայր և հանդիպեցաւ աղքատ մի», «Դարձեալ գրեալ է, թէ Նանոս (տարբերակ՝ Երանոս) անուն ճգնաւոր և սուրբ վարդապետ ի Վան քաղաքի ունէր խոճա սանահայր մի», «Որպէս գրեալ է, թէ թագաւոր մի չունէր որդի և ուխտիւք խնդրեաց յաստուծոյ որդի. և ի ծնրութեան ժամանակին ետ նմա աստուած որդի», «Որպէս գրեալ է, թէ մէկ պարոնի մի որդի և մեծատան մի որդի հետ սիրելի և էղբայր եղեն և ելեալ յաշխարհիս ի շուրջ եկան», «Որպէս գրեալ է, թէ նեղկիա թագաւորն հիւանդացաւ մերձ ի մահ», «Որպէս գրեալ է, իսրայելացւոց ազգէն կայր մարդ մի մեծատուն և ունէր բազում ոսկի և արծաթ», «Որպէս գրեալ է, թէ մեծատուն խոճայ մի ունէր չափէ ի դուրս ոսկի...», «Որպէս գրեալ է, թէ պազիրկեան մի ունէր փոքրիկ ակն մի», «Ճգնաւոր մի ունէր փոքրիկ տղայ մի աշակերտ», «Մարդ մի շատ բողատով պատ շարէր», «Որպէս գրեալ է, թէ թագաւոր մի նստեալ կայր յաթոռ իւր», «Որպէս գրեալ է, թէ այր և կին մի որդի ունէին և տուին զինքն ի կարդալ» և այլն[1]։

Նման երևույթ տեղի է ունեցել և ավելի վաղ շրջանի ձեռագրերում։ Նշենք դարձյալ նույն հեղինակի՝ Հովհաննես Երզնկացու «Խրատ հասարակաց»-ը, որի 1394 թվի ընդօրինակության մեջ արդեն իսկ տեղ են գտել զրույցներ, թեև ոչ նյութին բաղհյուսված, այլ առանձին շարքերով[2]։

Այս պարագաներում է ահա, որ միջնադարյան արձակ գրականության մեջ զրույցը դառնում է գեղարվեստական խոսքի ամենատարածված ու նախընտրելի տեսակներից մեկը և գործածվում գրեթե առածին ու առակին համահավասար, շատ անգամ խառնվում նրանց, դառնում առածատիպ կամ առակատիպ, հաճախ նաև հեքիաթանման կամ ղավեշտատիպ։

Զրույցը, սակայն, ամենից շատ մոտենում է առակին, որը ևս, ունենալով երևույթներն ու գաղափարներն ավելի ընդգծված, որոշակի, խտացրած գույներով արտահայտելու, հասկանալի ու մատչելի դարձնելու հատկություն, լայնորեն մեջ է բերվում գրավոր թե բանավոր խոսքում, որպես կրոնական, դիտական, կենցաղային

---

[1] Տե՛ս ձեռ. № 8727, էջ 1ա—56ա։ Թերևս երզնկացին ի՛նքն է շարակցել զրույցները։

[2] Տե՛ս Նուաստ վարդապետի Յոհանիսի Եզրնկացոյ՝ Խրատ հասարակաց քրիստոնէից, քահանայից և ժողովրդոց, ի կանոնական սահմանաց առաքելոց և հայրապետաց սրբոց և վարդապետաց և սուրբ հօրն մերոյ Վարդան վարդապետի, յորմէ յամենայն ժողովեցի և գրեցի. ձեռ. № 2189, էջ 121ա։ Զրույցները տե՛ս էջ 193ա և հետ։ «Խրատ հասարակաց»-ի հեղինակային վերջավորությունը ձեռագրում տարված է զրույցներից հետո՝ էջ 222բ—223ա։

կամ դաստիարակչական որևէ խնդիր բացատրելու, «տեսանելի» ու «շոշափելի» դարձնելու համոզիչ ու խոսուն միջոց։

Խոսքն առակներով ընդմիջարկելու, առակավոր դարձնելու այս հին, և հավանաբար բոլոր ժողովուրդների մոտ ընդունված, երևույթին հետևյալ ճիշտ, խորն ու իմաստալից պատճառաբանությունն է տրվում Ավետարանում։ «Ընդ է՞ր առակօք խօսիս» հարցին Քրիստոս պատասխանում է. Նրա համար եմ առակներով խոսում, որ տեսնելով չեն տեսնում և լսելով չեն լսում ու միտ առնում..., մի գուցե աչքերով տեսնեն, և ականջներով լսեն և սրտով իմանան[1]։

Մխիթար Գոշի առիթով Մ. Աբեղյանն հետևյալ կերպ է պատճառաբանում առակի այս բնույթը.

«Մի անգամ որ հեղինակի համար առակի մեջ էականն է առակի «ճշմարտությիւնը», ուստի և նա առակը մշակում է այնպես, որ կարևոր տեղ բռնի «ճշմարտությիւնը»։ Կնշանակե՝ առակը հորինվում է ոչ իբրև ինքնուրույն բանաստեղծական տեսակ, այլ իբրև մի ուսուցական, դիդակտիկական երկ, որ նպատակ ունի ախորժելի ձևով խրատել և ազդել»[2]։

Թերևս իր հենց այս բնույթով՝ զրույցի հետ ունեցած այսպիսի ընդհանրությամբ, նպատակադրումով ու օգտագործման եղանակով է առակն ամենից շատ ու ամենից առաջ առնչվում զրույցին։ Ըստ էության, առակը ևս մի պատմություն է, զրույցի մի տարատեսակ։ Սակայն, ի տարբերություն զրույցի, նա իր մեջ պարունակում է այլաբանություն, մտքի փոխաբերական իմաստ, որը պահանջում է մեկնություն, բացատրություն, ինչպես որ հենց արվում է առակի վերջում։ Դեռևս 1320 թ. ձեռագրում գտնում ենք առակի հետևյալ տեսական բնութագրումը, որ հավանաբար արել է Վարդան վարդապետը (Արևելցին?, XIII դար).

«Իսկ եթէ զի՞նչ առակ. առակ է՛ բան բառիւ իբր վարագուրս ծածկեալ, այլո իրաց վերերևումն ունել, որպէս առակն Սամսոնի, բայց ըստ պարզ յայտնութեան գրոցս սովորութեան՝ աւրինակ ասի, իբր թէ աւրինակաւ յայտ կացուցանել զբանին

---

[1] Տե՛ս Աւետարան ըստ Մատթէոսի, գլ. ԺԳ, տող 13։ Անշուշտ Ավետարանի այս միտքն առավել ևս բնութագրական է վերացական կամ կրոնական գաղափարների բացատրման համար, որ այս կամ այն չափով հասկանալի կարող էին դառնալ միմիայն կյանքից բերված օրինակների միջոցով, ծանոթ, տեսած և լսած, ապրած, մտքով ու հոգով զգացած, հասկանալի երևույթների հետ զուգակցվելու ճանապարհով։

[2] Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք 2, էջ 157։

իմաստս, յորժամ լսողքն անկատարք իցեն, որպէս առնեն կատարեալ վարժապետք ծանրալուր ծանուցիւիւ։ Այսր ազգաւ և աչերն յաւել առակ նոցա, իբր թէ բազում բանք առակաւորք մինչև ցայս վայրս խառնեցեալ էր առ նոսա..., իսկ զայս յաւելուած յառաջասացելոցն արար և կամ թէ չէր պէտք առակ... ուստի և զառակս յաւելուած կոչէ»[1]։

Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, ճշտորեն բնորոշվում է առակի ո՛չ միայն այլաբանական, այլև կիրառության հավելվածային բնույթը։

Մ. Աբեղյանն այսպես է բնութագրում հայ միջնադարյան առակների կազմավորումը.

Սիրելով խրատական այլաբանությունը, XII դարից հետո մեր «հոգևորականները վերջ ի վերջո սկսում են ժողովել ամեն տեսակի պատմվածքներ (ընդգծումը մերն է—Ա. Ծ.), որոնց տալիս են խրատական այլաբանության ձևը, և որոնք մեր հին գրականության մեջ հայտնի են մի բնդհանուր առակ անվան տակ»[2]։

Այլաբանությունը, եթե չկա բուն բովանդակության մեջ, ապա անպայման տրվում է կցված բարոյախոսությանը, կամ արտահայտվում նրա միջոցով։ Այլ կերպ ասած, առակի հիմնական միտքը բացվում է բարոյախոսության մեջ։

«Ասեն բնութեան քննիչքն, թէ կաքաւն այնպէս ազահ է, որ զձուս այլոց հաւու, զորս գտանէ՝ ժողովէ ի բունն իւր։ Իսկ յորժամ ելանեն ձագքն և սեսանեն, որ ոչ է ճշմարիտ ծնօղն իւրեանց, թողուն զնա և գնան։

Նոյնպէս շահասուքն ժողովեն զբազում ինչս անիրաւաբար և, քանզի յոչ է արդարակից հաւաքեցեալ, յամենայն կորնչի, զի ոչինչ բերաք աշխարհ և ոչ տանիլ ինչ կարասցուք»[3]։

Ինչպես որոշակի երևում է, այստեղ կա նաև համեմատության՝ նմանությունը ցույց տալու երանգ, որ դարձյալ բնորոշ է առակին. ցանկացած միտքը հայտնելու, բացատրելու համար՝ այն դրվում է մի այլ երևույթի հետ կողք-կողքի։ Առակ բառն առհասարակ իր մեջ ունի այդ իմաստը։ Առակով, կամ առակավոր խոսել, նշանակում է ասածը մի այլ բանի նմանեցնել, համեմատել, ասածին նման մի այլ օրինակ բերել։ Մինչդեռ զրույցը հասկացվում է ուղ-

---

[1] *Ձեռ. № 1098, 1320, էջ 30բ—31ա։ Նյութն անհեղինակ է, ունի կարմրատառ սկիզբ՝ «Այր ոմն ազնուական զնաց յաշխարհ», որ առակի սկզբնատող է, բերված որպես օրինակ։*

[2] *Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք 2, էջ 154։*

[3] *«Էջեր», էջ 11 (№ 11)։*

դակի, ճենց այնպես՝ ինչպես ասվում է: Ջրույցը չունի առակի այլաբանելու, կամ նմանեցնելու վերոհիշյալ առանձնահատկությունը: Նրա հիմնական միտքը բուն բովանդակության մեջ է, եթե նույնիսկ ունի առանձին բառոյախոսություն: *Վերջինիս մեջ բացված գաղափարն ուղղակիորեն բխում է զրույցի բովանդակությունից՝ ոչ որպես նմանություն կամ այլաբանություն, այլ որպես հետևություն, նույնություն, որ կրկնվում է՝ այլ ձևով, որպես ամփոփում: Այսպես, օրինակ, անդավաճան ընկերասիրություն, հավատարմություն քարոզելու նպատակով պատմվում է. երկու ընկեր միասին շրջագայում են քաղաքից-քաղաք, երկրից երկիր, հանդիպում զանազան արկածների ու խարդավանքների, բայց մնում են սիրով, նվիրված ու հավատարիմ, դրա շնորհիվ, փոխանակ գլխատվելու, մեծ պարգևների են արժանանում: Ջրույցից բխող բուն այդ գաղափարն էլ հենց, որպես եզրակացություն, բառոյական խրատ, տրվում է վերջում՝ մեկնության մեջ:*

«Յուցանէ առակս[1], թէ որք զընկերան իւրեանց չարաբանեն առաջի օտարաց, ինքեանք ընդ նմին պարսաւին և ի գլխոյն ևս ելանեն, և ի պատուոյն անկանին, ընդ այնմ, թէ՝ Որ զընկերն պարսաւէ՝ և ի՛նքն պարսաւեսցի ի յընկերէն. և որ զընկերն գովէ՝ և ի՛նքն գովի ի յընկերէն, նաև ի յԱստուծոյ առնու պարգևս առատ»[2]:

Առակների մեջ, հակառակ զրույցների, անհամեմատ քիչ են մարդկային, իրական կյանքից վերցված օրինակները[3]: Եզածներն, ավելի շուտ մտացածին են՝ հորինված ու հարմարեցված գաղափարին, այնպես, ինչպես այդ ցույց կտրվի ստորև՝ շինծու զրույցների օրինակով: Այսպես, Ավետարանի «եղիցին յետինք առաջինք և առաջինք՝ յետինք» միտքը բացատրելու համար սարքած է տանուտիրոջ և մշակների առակը, ուր օրվա տարբեր ժամերի վարձվածները հավասարապես ստանում են մեկական դահեկան[4]: Եվ վաղ վարձված մշակներն իրավացիորեն բողոքում են: Սակայն միայն այդպե՛ս պետք էր սարքել առակը, որպեսզի հնարավոր լիներ ցույց տալ, թե ինչպես են երկնքի արքայության մեջ բոլորը

---

[1] *Առակ բառն այստեղ պետք է հասկանալ օրինակ, խոսք, ասած բան, պատմություն, զրույց իմաստներով:*

[2] *«Էչեր», էջ 45—46 (№ 43, ժ տարբերակ):*

[3] *«Սկզբնական շրջանում առակը փաստորեն կենդանական հեքիաթի տարատեսակներից մեկն էր, միայն թե ավելի սեղմ սյուժեով և անպայման այլաբանական նշանակությամբ»: Տե՛ս Էդ. Ջրբաշյան, էջ 290:*

[4] *Աւետարան ըստ Մատթէոսի, գլ. Ի, 1:*

Հավասար դառնում՝ թե՛ վազ եկող և թե ուշ։ Որոշակի զգացվում է բովանդակության բռնազբոսիկությունը։

«Առակի առասպելն այնպես է հորինվում, կամ փոփոխվում (երբ ուրիշ աղբյուրներից է առնված), որ հարմարվի բարոյակրթական մասին, կամ գործողությունն այնպես կարճ է պատմվում, որ երբեմն նույնիսկ խրատական մասն ավելի մեծ տեղ է բռնում, քան պատմվածքը...։ Երբեմն էլ պատմվածքն այնքան կարճ է և այնպիսի, որ դժվարությամբ կարելի է եզրակացություն հանել, կամ հանած եզրակացությունը շատ թույլ կապով է կապվում պատմվածքին, կամ համապատասխան չէ նրան»,— գրում է Աբեղյանը[1]։

Այդ պատճառով էլ կյանքից, իրական երևույթներից առակի համար օրինակ ընտրելիս անհրաժեշտորեն կցվում է այնպիսի մի մեկնություն, ուր եղելությանը (կամ կարծեցյալ եղելությանը) այլաբանություն է վերագրվում, միտքն այլաբանորեն բացատրվում. սակայն այս դեպքում էլ կեղծ, բռնազբոսիկ է հնչում նաև բարոյախոսությունը։ Երբեմն բավական է լինում նման որևէ առակից հեռացնել այն, որպեսզի ընկալվի որպես ղրույց կամ հեքիաթ, և հակառակը՝ բարոյախոսություն կցելով՝ ղրույցը վերածվի առակի, դառնա առակատիպ։ Ահա բացարձակապես աշխարհիկ բովանդակություն ունեցող, կյանքով լեցուն, նույնիսկ սրամիտ ու զվարճալի բնույթ կրող մի նկարեն զրույց, որին կցվելով կրոնական բարոյախոսություն, բովանդակությունը ներկայացվել է այլաբանորեն և օգտագործվել որպես առակ.

«Կին մի դնայր ի դրախտ իւր՝ վասն մրգոյ։ Եւ ասէ ցմանուկն իւր.

— Ո՛վ որդեակ, ակն կալ ի վերա և պահէ զմանր ձագերն, մինչ գամ։

Եւ մանուկն յարեաւ, և շարեաց զհաւու ձագերն ընդ միմեանս չանով, և կապեաց զծայր չանին յոտս հաւին և ինքն խաղով եղև։ Եւ ահա գա ուրուրն, և վերացոյց զմի ձագուցն՝ և գնաց ի հետ մայրն և ձագերն ամենայն»[2]։

Սա մի կենսալից, գունագեղ պատկեր է, որին կցված, և ծավալով նրանից ոչ պակաս կրոնական, բռնազբոսիկ բարոյախոսությունը հետևյալն է։

«Յուցանէ առակս, թէ Քրիստոս, յորժամ ի յերկինս համբարձաւ, նա վստահացաւ զժողովուրդն ի թագաւորքն և առաջնորդքն։

---

[1] Մ. Աբեղյան, *Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք 2, էջ 157։*

[2] *Ձեռ. № 691, էջ 141ա։*

եւ նոքա սբաղեցան ի հոգս և ի մեղս աշխարհի և ոչ տարան խնամ հօտին Քրիստոսի: Եւ սատանայ լցոյց մեզօք առհասարակ զամենեսեան և իջոյց ի դժոխս զթագաւոր, և զիշխան, և զառաջնորդ և ժողովուրդ, զի ամենեքեան խոտորեցաք ի միասին և անպիտանացաք...»[1]:

Մեկ ուրիշը ևս.

«Ասեն իմաստունքն, թէ՝ էր տանուտէր մի, որ ունէր երեք որդի և ունէր կին մի վատ: Եւ օր մի կոուաւ ընդ առն և ասէ.

— Կարծես թէ երեք որդիքդ ի քենէ՞ են: Ո՛չ. այլ մին է քո և երկուան բիճ են:

Եւ նա հարցեալ թէ՝ Ո՞րն է իմն:

Եւ կինն ոչ ասաց, զի երեքն սնուցէ:

Եւ եղև, զի մեռաւ այրն և ասաց տալ զհայրենիսն իւր ժառանգ հարազատ որդւոյն:

Եւ վիճէին եղբարքն, ասելով իւրաքանչիւր ոք՝ Ե՛ս եմ ճշմարիտ որդին:

Եւ էրթեալ առ դատաւորն: Եւ նա ասաց հանել զհայրն իւրեանոյ ի դերեզմանէն և նետաձիգ առնել զնա, ասելով.

— Որ հարցէ զհայրն նետիւ, նա՛ է ճշմարիտ որդին:

Եւ արարին այնպէս: Եւ երկու բիճ որդիքն հարին զհայրն: Եւ հարազատ որդին ո՛չ ձգեց նետ ի հայրն, այլ սաստէր չար որդւոցն՝ ունելով զրնակեան գութն ի հայրն, և կամէր խոցել նետիւ զեղբարսն:

Եւ դատաւորն տեսեալ՝ ետ զհայրենիսն նորա»:

Ապա սկսվում է առակատիպ բարոյախոսությունը՝ «Այսպէս և Քրիստոս ունի որդիս...» և այլն[2]:

Այլաբանություն ու նմանություն արտահայտելու նպատակով առակները դիմում են կենդանական ու բուսական աշխարհին. նրանց մեջ մուտք ունեն հարուստ ու գունեղ բնության երևույթներն ու արարածները՝ մեծ թե փոքր, ուժեղ թե թույլ, չար թե բարի: Մինչդեռ զրույցի նյութը ամբողջովին մարդկային կյանքն է՝ մարդու հոգևոր ու բարոյական աշխարհը, գործն ու կենցաղը: Բնությունը, կենդանական ու բուսական աշխարհը, եթե կան, դառնում են զրույցի բուն բովանդակությունը համալրող, հարստացնող կամ գեղազարդող մասեր:

---

[1] Ձեռ. № 691, էջ 141ա: Ձեռագրում խառը կան և՛ զրույցներ և առակներ:

[2] Ձեռ. № 2226, էջ 16բ: Տե՛ս Ն. Մառ, *Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ (այսուհետև՝ «Ժողովածու»)*, մասն Բ, Պետերբուրգ, 1894, էջ 276:

Առակը և զրույցը, իրենց ընդհանուր գծերի շնորհիվ, գրեթե հավասարազոր ուժով տեղ են գտնում քարոզներում ու խրատներում, որտեղ հաճախ բացարձակորեն համընկնում է նրանց օգտագործման նպատակը: «Հարանց վարք»-երում, ի հաստատումն արծարծված հարցի, որպես վկայություն բերվում են զրույցներ, այսինքն՝ օրինակները վերցվում են մարդկային և ոչ բուսական կամ կենդանական կյանքից. սակայն, շնորհիվ այն հանգամանքի, որ զրույցն ու առակը կարող են հեշտությամբ փոխարինել մեկը մյուսին, թվում է, որպես զրույցի տարատեսակ, երբեմն բերվում են և առակներ.

«Ասաց ոմն ի հարանցն վասն խոնարհության զառակս զայս եթէ՝ Ասացին մայրիք (ձեռ. միրգք) եղեգանց, եթէ զիարդ դուք տկարք և վտիտք գոլով և ոչ փշրիք և խլիք ի շարժմանէ հողմոց ի ձմերայնի, իսկ մեք այսչափ զաւրաւոր և մեծամեծք եմք և խորտակեալ խլիմք արմատով ի բախմանէ հողմոց: Պատասխանի եառն եղեգունքն և ասեն. «Մեք ի բախմանէ հողմոց ձմերայնոց խոնարհիմք և ձգիմք աստի և անտի՝ ընդ նոսա դողալով և շրջելով. և այսպէս ո՛չ խորտակիմք, իսկ դուք, զի ընդդէմ կայք ի բախել հողմոց, վասն այնորիկ գան ամենայն չարիք ի վերա ձեր»[1]:

Զրույցներն զգալիորեն աղերսվում են նաև զվարճալիճների (անեկդոտների) հետ, որոնք նույնպես հետապնդում են բարոյախրատական, ուսուցողական նպատակ: Սակայն վերջիններիս ավելի առանձնահատուկ է հնարամտությունն ու երագամտությունը, խուսափուն ու երկիմաստ հարցադրումը, չասված, բայց ենթատղային արագահաս, հատու ու խորն իմաստը, թաքնված հիմնական մտքի անակնկալ դրսևորումը, մտահղացման սրությունը և այլն: Այդ պատճառով ավելի հեշտությամբ են զվարճալիքների վերածվում երգիծական զրույցները, որոնք իրենց բնույթով շատ հաճախ սեղմ են, փոքրածավալ, սրամիտ, ծիծաղաշարժ ու խորիմաստ, այսինքն ինչ որ չափով ունեն զավեշտի բնորոշ գծեր:

Որպես զվարճալիք է հնչում Թագավորի երկու նախանձախնդիր վեզիրների մասին եղած զրույցն՝ իր տարբերակներով: Նախանձը հասնում է անեկդոտիկ չափերի. հակառակորդներից մեկը կամավ ըրկվում է իր մեկ աչքից, միայն թե մյուսը կորցնի երկուսը[2]:

Հեքիաթանման զրույցներ համեմատաբար քիչ են պատահում:

---

[1] Ձեռ. № 7993, էջ 52ա:

[2] Տե՛ս «Էջեր», էջ 47 (№ 44) և 245 (ծանոթ.):

Դրա պատճառը, թերևս, այն է, որ իր էական առանձնահատկություններով, վերոհիշյալ ժանրերի բաղդատմամբ, հեքիաթն ամենից ավելի է տարբերվում զրույցից: Նա հիմնականում ծավալուն է, բովանդակությամբ ընդարձակ, սյուժեն ճյուղավորված: Ճանկալին, հրաշապատումը, երևակայականն ու անիրականը նրա մեջ ավելի շատ էն, քան կոնկրետը, իրականը[1]:

«Հեքիաթներն ունեն իրենց ոճի ու պատկերավորության որոշ հաստատուն գծերը (հատուկ սկիզբ և վերջաբան): Գործողության տեղը և ժամանակը հեքիաթում սովորաբար կոնկրետ չեն նշվում» և այլն[2]:

Ձեռագրերում պահպանված է «Աղօթք արծաթասիրի» փոքրիկ զրույցը, որը մշակվել է նաև որպես հեքիաթ: Զրույցը մի քանի խոսքով բացում է արծաթասերի հոգեբանությունը, ավարտուն գարձնելով գաղափարը: Հեքիաթն ընդարձակում է բովանդակությունը, որ չի ընթանում միագիծ, այլ ճյուղավորվում է, լայնանում ու երկարում: Հանդես է գալիս նաև ժլատ ու ագահ թագավորի դուստրը: Սա ևս ոսկի է դառնում: Սկսվում է հոր զղջումն ու ծանր հոգեվիճակը, որից ազատվում է ներումն հայցելով (զրույցում նա սովամահ է լինում, որովհետև ագահաբար աստծուց խնդրել էր ինչի որ դիպչի՝ ոսկի դառնա)[3]:

Զրույցների մեջ ֆիշ է, կամ չկա ճեֆիաթային կախարդականն ու հրաշապատումը: Այս առումով հեքիաթի ժանրին ավելի մոտ են արաբական «Հազար ու մեկ գիշեր»-ներում եղած պատմությունները, որոնք, ըստ էության, միակցում են զրույցը և հեքիաթը, կամ զրույց-հեքիաթներ են: Մինչդեռ մեր ձեռագրերում պահպանված զրույցներին ավելի մոտ են հնդկական և պարսկական հեքիաթ-պատմությունները, ուր զգալի տեղ է գրավում իրական կյանքի արտացոլումը (եթե նույնիսկ այն վերաբերում է կենդանական աշխարհին): Այդ պատճառով էլ մեր զրույցներից շատերը հնդկական ժողովածուներում երևան են գալիս իբրև հեքիաթներ[4]:

---

[1] Էդ. Զրբաշյանը իրավացիորեն նկատում է, որ իրապատում հեքիաթներն ավելի նոր ժամանակների արդյունք են: Տե՛ս Գրականության տեսություն, էջ 289:

[2] Անդ, էջ 289: Հեքիաթի մասին մանրամասն տե՛ս նաև «Теория литературы» (Роды и жанры литературы), М., 1964, էջ 53—63.

[3] Տե՛ս «Էջեր», էջ 14 (№ 17): Թե՛ զրույցը և թե հեքիաթը հիմքում ունեն հին հույների առասպելը Միդաս թագավորի մասին. ինչի որ նա ձեռք էր տալիս, ոսկի էր դառնում:

[4] Տե՛ս „Индийские сказки", М., 1956, էջ 22, 27, 49, 166, 352 և այլն:

Ժանրային առանձնահատկությունների ոչ բացարձակ սահմանազատմամբ է, որ միջնադարի ձեռագրերում պահպանված նույն ղրույցները մի տեղ երևան են գալիս որպես առակ, մի ուրիշում՝ զվարճալիք, երրորդում՝ հեքիաթ։ Այսպես. «Խեր և Շառ» վերնագրով ղրույցը, որ իր մեջ ունի հեքիաթային տարրեր[1], Ն. Մառի ժողովածուում զետեղված է որպես առակ[2], իսկ Տ. Նավասարդյանի «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ»-ում՝ որպես երկու եղբոր մասին պատմվող հեքիաթ[3]։ Մի ուրիշ ղրույց («Երկու նախանձախնդիր վեղիրք թագաւորի»), որի մասին արդեն խոսվեց, Մառի ժողովածուում տպագրված է որպես առակ, իսկ Հ. Նազարյանցի «Անեկդոտներ»-ում՝ որպես անեկդոտ[4]։

Լայնացնելով իր սահմանները, ղրույցը երբեմն էլ պարագրում է ավելի շատ ժանրեր ու ընդարձակ խմաստ. ճնուց խոսք, պատմություն, ավանդություն, առասպել, վեպ, ճառ, մեկնություն և այլն: *Այսինքն՝ ուրիշ գրական տեսակներ, այդ թվում և պարականոններ, վարքեր ու վկայաբանություններ, ստանում են ղրույցի բնույթ, դառնում ղրուցատիպ, նույնիսկ կոչվում ղրույցներ, բայց յուրաքանչյուրը յուրովի՝ պահպանելով իր առանձնահատկությունները։* **Այս դեպքում ղրույց բառը հանդես է գալիս որպես ընդհանուր որոշիչ՝ առհասարակ արձակ գրված զանազան ոչ ծավալուն ստեղծագործությունների:**

Այս երևույթն անշուշտ սոսկ հայկական, տեղային արտահայտություն չէ, այլ ընդհանուր։ Օրինակ բերենք Բեկուզ միայն հունական λόγος բառի գրական, ժանրային, նույնիսկ ո՛չ բոլոր, իմաստները. ղրույց, առակ, ասացվածք, հեքիաթ, առասպել, շինծու պատմություն, պատմություն, ճառ, արձակ խոսք, ջատագովություն և այլն[5]։

Գրական տեսակների այս մոտիկությամբ, կամ հոգեհարազատությամբ, թերևս, պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ սկզբնական շրջանում և մինչև ուշ միջնադար, նույնիսկ մինչև

---

[1] *Տե՛ս «Էջեր», էջ 36 (№ 39)։*

[2] *Տե՛ս Ն. Մառ, ժողովածու, մասն Բ., էջ 313.*

[3] *Տե՛ս Տ. Նավասարդյան, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, տասներորդ գիրք, Թիֆլիս, 1903 թ., էջ 15, «Ուրիշի համար ֆոր փորողը ինքը կընկնի մեջը» վերնագրով։*

[4] *Տե՛ս «Էջեր», էջ 47 (№ 44), Մառ, ժողովածու, մասն Բ, էջ 260, Հ. Նազարյանց, Անեկդոտներ, հատ. Բ, Տփխիս, 1877 թ., էջ 67։*

[5] *Տե՛ս «Նոր բառգիրք յունարէն, իտալերէն, հայերէն, տաճկերէն» Վիէննա. 1848, λόγος (էջ 485)։*

XVII դարը, որպես առանձին խոսք, գեղարվեստական մտքի արտահայտության յուրահատուկ եղանակ գիտակցվելով հանդերձ, զրույցը վերջնականապես ու բացարձակորեն չի անջրպետվում գեղարվեստական արձակի մյուս տեսակներից, հիմնականում փոքրածավալ պատմություններից և մանրապատում հեքիաթներից, և որպես այդպիսին՝ ինքնուրույն չի հանդիպում ձեռագրերում։ Սրա բազմաթիվ փայլուն արտահայտությունները կարելի է գտնել առակների, զվարճալիքների ու հեքիաթների մինչև վերջին տարիներս եղած հրատարակությունների մեջ, ուր խառը գտնում ենք և՛ զրույցներ, և՛ բոլորը միատեղ[1]։

Ժանրերի խառը լինելու, կամ ոչ հստակ բաժանման այս նույն երևույթը բնորոշ է և ուրիշ ժողովուրդների, որոնց հեքիաթների ժողովածուներում, ինչպես, օրինակ, եգիպտականում, հնդկականում, ճապոնականում և այլուր, տեղ են գտնում բազմաթիվ զրույցներ, պատմություններ, անեկդոտներ, առակներ։ Իտալերենից հայերեն փոխադրված մեր մի ձեռագրում գտնում ենք այդ բոլորը միատեղ՝ «Յաղագս ծիծաղական պատմութեանց...» ընդհանուր վերնագրի տակ[2]։

Սակայն հետագայում, երբ զրույցն հիմնականում օգտագործվում է ոչ թե միջանկյալ, որպես առաջնային հարցի լրացում կամ պարզաբանում, այլ առանձին, և հենց ի՛նքն է առաջ քաշում ու վեր հանում ցանկացած գաղափարն ու երևույթը, նա դառնում է ինքնուրույն և գիտակցվում որպես գրական անկախ տեսակ։ Ուշ միջնադարում ստեղծված զրույցները ծավալով ու ընդգրկումով ևս մեծանում են և հետզհետե մոտենում պատմության կամ պատմվածքի ժանրին։ Այսպիսով զրույցն աստիճանաբար զատվում, տարբերվում է արձակ խոսքի մյուս տեսակներից և, ի վերջո, XVII—XVIII դարերում հանդես է գալիս ամբողջական, առանձին շարքերով, նույնիսկ ժողովածուներով։ Այս ընթացքում է, որ հարաճուն փոփոխություն ու զարգացում է տեղի ունենում զրույցների բովանդակության մեջ ևս՝ կրոնականից դեպի աշխարհիկը։

---

[1] Այդպիսի բազմաթիվ օրինակներ կարելի է գտնել նաև «Գիրք աշխարհաց և առասպելաբանութեանց, որ ասի Աղուէսագիրք» ժողովածուում (տե՛ս 1668, 1686 և 1698 թթ. հրատարակությունները), Ն. Մառի ժողովածուում, «Գիրք հայելի վարուց, որ ասի հարանց վարք» ժողովածուի եղած հրատարակություններում, Տ. Նավասարդյանի «Հայ ժողովրդական հեքիաթներում» և այլուր։

[2] Տե՛ս ձեռ. № 1778, 1768 թ., էջ 134ա։

* *
*

Հայ միջնադարի զրույցները ծագումով միատարր չեն, միևնույն աղբյուրից չեն բխում։ Նրանք հիմնականում ունեն երկու ակունք. տեղային՝ հայկական, և փոխադրական կամ թարգմանական, որ մի զգալի մասով հայացվել կամ տեղայնացվել է։ Ըստ այդ ակունքների մեր զրույցները կարելի է բաժանել երեք խմբի.

Ա. Տեղական կամ բուն հայկական։

Բ. Տեղայնացված կամ ազգայնացված։

Գ. Թարգմանական կամ փոխադրական։

Անշուշտ այսպիսի սահմանազատում դժվար է կատարել բացարձակ ճշտությամբ. մի բան, որ գուցե և առհասարակ անհնար է իրագործել։

Զրույցներում մեծ մասամբ չեն պահպանվել անուններ՝ անձնանուններ, տեղանուններ, մանավանդ հեղինակների անուններ և տարեթվեր. հանգամանքներ, որ էլ ավելի ծանրացնում են ճշգրտելու նրանց ծագումը՝ հայկական կամ թարգմանական բնույթը։

Ինչպես մեր, այնպես էլ մյուս ժողովուրդների զրույցների համար հիմնականում բնութագրական է անհեղինակ լինելը։ Շատ քիչ զրույցներ կան կապված հորինողի անվան հետ, որը սակայն ոչ միշտ կարող է իսկական հեղինակինը լինել։ Ունենալով փոխանցման երկու միջոց՝ բանավոր և գրավոր, զրույցն անցնում է բերնեբերան, ձեռագրից ձեռագիր։ Այդ ճանապարհին նրան սեփականում են նոր դեմքեր՝ վերապատմում իրենց անունով։ Նոր անունը փոխանցվում է հետագա դարերին՝ կապվում տվյալ զրույցի հետ և, ի վերջո, հանդես գալիս որպես հեղինակ[1]։

Պատահում է և հակառակը. այս կամ այն զրույցի պատմողը, խոսքին ուժ ու հեղինակություն տալու նպատակով, այն վերագրում է օտար կամ հայրենի որևէ նշանավոր դեմքի, որով ավելի են կորչում զրույցի իսկական ստեղծողի հետքերը։

Կա և ուրիշ հանգամանք. զրույցի հետ, մանավանդ անհեղինակների, շատ ազատ են վարվում թե՛ պատմողները և թե՛ թարգմանիչներն ու արտագրողները։ Նրանցից յուրաքանչյուրն այս ու այն չափով զրույցը ենթարկում է փոփոխության ըստ իր հայացքների ու ըմբռնումների, մտցնելով անձնական երանգներ, անելով

[1] Այս երևույթը բնորոշ է նաև միջնադարյան չափածո գրականությանը. հայտնի տաղերգուների գործեր անգամ՝ ասվել կամ գրառվել են հետագա ասացողների կամ երգիչների անունով, որպես նրանց հեղինակություններ։

հավելումներ ու կրճատումներ, մի բան, որ բնորոշ է ո՛չ միայն հայ, այլև միջազգային գրականությանն առհասարակ։ Շատ հեռանալով իր սկզբնավիճակից, առաջին հեղինակությունից, գրույցը վերջ ի վերջո իրավապես անգամ դադարում է մի հեղինակի ստեղծագործություն լինելուց։ Այս պարագան ավելի հեշտ նկատելի է փոխառյալ կամ թարգմանական գրույցներում։ Բերենք «Հարանց վարք»-երից վերցրած միևնույն գրույցի նույն հատվածի երեք տարբեր ընդօրինակությունները.

XVII դարի գրչություն ունեցող № 8727 ձեռագրում կարդում ենք.

«Որպէս գրեալ է, թէ իսրայելացւոց ազգէն կայր մարդ մի մեծատուն և ունէր բազում ոսկի և արծաթ, ակն և մարգարիտն անչափ»։

1644 թ. գրված № 791 ձեռագրում այսպէս.

«Արդ՝ այր ոմն էր ի Հրէաստանի իսրաէլացի և մեծատուն յոյժ. և էին ամենայն ինչք նորա ժողովեալ վաշխիւ, և ստութեամբ, և անիրաւութեամբ և սուտ վկայութեամբ»։

Իսկ № 8076 ձեռագրում վերոհիշյալ սկսվածքը անճանաչելիորեն կրճատված ու իմաստափոխված է.

«Տանուտէր մի կայր յոյժ աղօթասէր»[1].

Մի քանի էջի հասնող գրույցն այստեղ սեղմվել և դարձել է մոտ ութ տող։

Գրույցների այս երեք ընդօրինակություններն ամբողջությամբ՝ առհասարակ անհամեմատելի են։ Երեք տարբերակների մեջ էլ հեղինակային մեծ ներդրումներ ունեն թարգմանիչը, պատմողը կամ գրիչը, որով և կորչում է բուն ստեղծագործողը։

№ 8076 ձեռագրում դուրս են մնացել նաև տեղն ու ժողովուրդը ցույց տվող տվյալները. ուրեմն քննարկվող հարցի համար անհրկբաժեշտ փաստարկներ չեն կարող լինել նաև անձնանուններն ու տեղանունները, որոնք նույնպես և՛ փոփոխվում են և՛ մանավանդ՝ վերանում, ուստի դժվար է նույնիսկ որոշել, թե որտեղի՛ ծնունդ են, կամ ինչ ժողովրդի են պատկանում։

Հիմնականում ընդգրկելով համամարդկային, ընդհանուր թեմաներ՝ ազնվություն, ընկերասիրություն, բարեկամություն, առաքինություն, ողջախոհություն, արդարադատություն և այլն, գրույցներն իրենց բովանդակությամբ ու արծարծած հարցերով ո՛չ միայն անհրաժեշտություն չեն առաջացնում կապվելու որևէ նեղ ու

[1] *Տե՛ս ձեռ. № № 791, էջ 257ա, 8727, էջ 29ա և 8076, ԺԷ դար, էջ 71բ։*

կոնկրետ միջավայրի, տեղի, ժողովրդի կամ ժամանակի հետ, այլև դուրս են գալիս նրանց շրջանակներից։ Բացի այդ, ստեղծման ու հարատևման ընթացքում, թե՛ ժամանակի և թե՛ տարածության չափազանց մեծ ճանապարհ անցնելով, նրանց մի զգալի մասն էլ հենց այդտե՛ղ է կորցնում իր որոշակիությունը, ունեցած կամ ենթադրյալ կոնկրետությունը։ Այսպիսով, զրույցներն առհասարակ, այդ թվում և հա՛յ միջնադարի զրույցները, քիչ բացառությամբ, չե՛ն պահպանում տեղայնությունն ու տարիքը՝ տեղն ու ժամանակը հաստատող վկայություններ։ Պահպանվածներն էլ լրիվ հավասարի չեն։

Հարաբերականորեն (և ոչ բացարձակապես) հեշտ է լուծել զրույցների թարգմանության (կամ փոխադրության) հարցը։ Կան զրույցներ, որ ունեն որևէ կոնկրետ հիշատակություն, զանազան ժողովուրդների, երկրների ու վայրերի կամ թարգմանչի անուններ, բովանդակության յուրահատկություն և այլն։ Օրինակ. «Յերկրին սպանիացւոց էր ոմն երիտասարդ», «Ծերունի իշխան ոմն... ի Փարիզ քաղաքի», «ի տէրութեան գաղղիացւոց (այսինքն ֆրանսացու) ի Փարիս քաղաքի», «էր երազագէտ մի Կոստանդնուպօլիս», «ի սահմանս Հնդկաց, ի Քուսկար քաղաքի էր թագաւոր մի», «Հարուն էր-Բեշիտ խալիֆայն Բաղդատու զոմն կարգեալ էր թագաւոր ի Պասրայ», «Յմիւսին քաղաքին եղև իր մի կարի հիանալի», «Յեփեսոս քաղաքի իմաստուն և փարթամ ծերունի ոմն», «Թագաւոր ոմն Լեհաց» և այլն[1]։ Սրանք բոլորը բնագրա՞յին տեղանուններ են, թե փոփոխված, դժվար է ասել, սակայն որոշակի է, որ հայկական չեն։ Բերված տողերը, բացառությամբ առաջինից և վերջինից, քաղված են միևնույն՝ № 8825 ժողովածուից, որ ըստ գրչի հիշատակության գրվել է «ըստ վիպելոյ մօնսին Ֆրանսէս Փէյսօնելի ֆրանզզաց»[2]։ Ժողովածուն կրում է արտագրողի հապճեպության, շտապողականության կնիքը (գրչությունը կատարված է արագարագ, երբեմն գրեթե խճողված, հաճախ կրկնվող «և այլն»-երով)։ Ըստ նույն հիշատակության, պետք է ենթադրել, որ ընդօրինակվող ձեռագրում ևս զրույցները քաղվել են տարբեր աղբյուրներից, կամ

---

[1] Տե՛ս ձեռ. № № 681, էջ 77ա. 8825, ԺԹ դար, էջ 32ա. 14բ. 24բ. 10ա, 9ա. 6ա, 35բ. «էջեր», էջ 70 (№ 52)։

[2] Ձեռ. № 8825, էջ 35ա.։ Հնարավոր է, որ ֆրանսերեն (գուցե և անտիպ) այդ ժողովածուի հեղինակը լինի Ch. de Peyssonnel-ը (ծն. Մարսելում, 1700—1757), որ քարտուղար է եղել Պոլսի ֆրանսիական դեսպանատանը, դեսպան՝ Իզմիրում, ճամբորդել է Փոքր Ասիայում, գրել իր հուշերը և տպավորություններ ու նկարագրություններ՝ «Ճամբորդություն արևելքում» վերնագրով։

գրի են առնվել բանավոր խոսքից, այսինքն՝ կազմողը ի մի է հավաքել՝ վիպել իմացածը՝ տեսածը, լսածն ու կարդացածը։

Կան դրույցներ էլ, որ սկսվում են այսպես. «Որպէս և ասէ բան գրոց արտաքին իմաստնոցն», «Եւ դարձեալ գրեալ է յարտաքինսն», «Այլ և միւս ևս խայտառակութիւն պատմեմ ձեզ զազգէն ֆռանկաց, որ ականջով իմով լուեալ եմ ի բուն ֆռանկէ, որ երդմամբ պատմեաց ի Տրապիզոնի, մէջ քառասուն մարդոյ, թէ՝ Գրեալ է ի պատմութիւն կաթողիկոսացն մեր թէ...», «Գրեալ է ի պատմութիւնս աշխարհակալին Աղեքսանդրի», «Այսպէս գրեալ է ի պատմութիւնն Աղեքսանդրի» և այլն[1]։

Ինչպես երևում է մեջբերումներից, այդ դրույցները հայ իրականության մեջ մուտք են գործել թարգմանաբար՝ և՛ գրավոր և՛ բանավոր։ Հետաքրքիր է մանավանդ երրորդը, որ գրավոր աղբյուրից վերապատմվել է բանավոր, որոշ ժամանակ այդպես հարատևել և ապա նորից անցել գրավորի։ Վերջում զրուցադիրը մեկ անգամ ևս հաստատում է իր ասածը. «Բայց մի՛ ոք կարծեսցէ զայս սուտ, կամ վասն նախանձու գրեալ, զի ի բուն ֆրանկի բերանոյ եմ լսել, որ ոչ հայերէն գիտէր և ոչ փարսի, այլ հոռոմ լեզուով ասաց, որ ինքն էր կարդացել զպատմութիւնն և մեզ պատմեաց աներկբայ և մեք նորա վկայութեամբն գրեցաք...»[2]։

Դժվար չէ պատկերացնել այն ոլորապտույտ ճանապարհը, որ անցել է զրույցը, մինչև իր ներկա վիճակով հայ ձեռագրի մեջ տեղ գտնելը։

Չի բացառված, որ հայկական որոշ զրույցներ ընկնելով շրջապտույտի մեջ, անցել են ուրիշ ժողովուրդների, կորցրել իրենց ծագումնաբանական առանձնահատկությունները և նույն շրջապտույտով էլ վերադարձել օտարացած, ներկայանալով որպես թարգմանություն կամ փոխադրություն։ Դրա աներկբա վկայությունը կարելի է համարել Վարդան Այգեկցու անունով հայտնի առակների գոյությունը XVIII դարի մի գրչագրում՝ որպես թարգմանություն իտալերենից։ Նշենք դրանցից Գայլ և էշ, Գայլն ու դարը և այլն[3]։

---

[1] Տե՛ս «Էջեր» էջ 14, 75, 120, 121 (№ 17, в և с տարբերակներ, № 55, 86, 88)։

[2] Անդ, էջ 76։

[3] Տե՛ս ձեռ. № 1778, էջ 139բ (№ 44—45), Ն. Մառ. Ժողովածու, մասն Բ, էջ 56, մասն Գ, էջ 101 և այլն։ Այս դրույթը հաստատող մի կարևոր փաստարկ կարելի է համարել նաև Ն. Մառի հիմնավոր եզրակացությունը՝ արաբական Աղվեսագրքի հայերենից թարգմանված լինելու մասին։ Տե՛ս Ն. Մառ, Ժողովածու, մասն Ա, Պետերբուրգ, 1899, էջ 47 և հատ.։

Վերապատմություն լինելուց բացի, շատ դրույցներ հիմնականում քաղված կամ պոկված են միջնադարյան գրականության հայտնի հուշարձաններից՝ «Հարանց վարք»-երից, «Հայելի վարուց»-ից, «Բանք իմաստասիրաց»-ից, «Պատմութիւն եօթն իմաստասիրաց»-ից, «Gesta Romanorum»-ից, Աղեքսանդրի վարքից, «Կալիլա և Դիմնա»-յից և այլ ժողովածուներից, որոնց թարգմանական բնույթն անտարակույս է[1]: Սակայն, ինչպես արդեն ասացինք, առավելապես մեծ տեղ են գրավում «Հայելի վարուց»-ից, մանավանդ «Հարանց վարք»-երից եկողները, որոնք հաճախ զբաղեցնում են ամբողջ ձեռագրեր[2]: Սրանք ո՛չ միայն կապվում են քրիստոնեական եկեղեցու հայրերից որևէ մեկի անվան, այս կամ այն վայրի՝ երկրի, քաղաքի, անապատի հետ (Եգիպտոս, Երուսաղեմ, Կիլիկիա, Սկիտե և այլն), այլև ունեն իրենց հայտնի թարգմանիչները, գալիս են լատինական, ասորական, հունական, հաբեշական ու այլ աղբյուրներից և ունեն մի քանի թարգմանություն[3]:

Այս աղբյուրները ևս, ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրությունները, իրենց հերթին ունեն բանավոր ու գրավոր ակունքներ: Մի մասն «է՛ որ ի լրոյ և ի տեսանելոյ զվարս աստուածասէր հարանցն ի գիր ետեալ, և է՛ որ յառաջնոցն գրուածոց թարգմանաբար յայլ լեզու փոխեալ»[4]:

---

[1] «Կալիլա և Դիմնա»-յից, Բարաղամի և Հովասափու պատմությունից, Աղեքսանդր Մակեդոնացու վարքից, «Ֆիզիոլոգ»-ից, Եղոպոսի և Ողոմպիանոս առակներից, արևելյան զանազան ժողովածուներից եկամուտ և եվրոպական ծագում ունեցող բարոյա-խրատական ոգեշահ պատմությունների ու առակների մասին, որոնք մեծ թիվ չեն կազմում, տե՛ս Մաս, ժողովածու, մասն Ա, էջ 246 և հետ. 394 և հետ. 429 և հետ. 511 և հետ. 235—242 և հետ.:

[2] Հայկական առակագրքերի մեջ «Հարանց վարք»-երից և «Հայելի վարուց»-ից եղած փոխառությունների մասին տե՛ս Գ. Տէր-Մկրտչեան, Հայկականք, ԺԳ, էջ 11, 30—51, 54—64 և այլն: Տե՛ս նաև «Էջեր», էջ XIII—XIV:

[3] Տե՛ս ձեռ. № 737, 1680 թ., 1711 թ. 1719 թ., էջ 1բ, 2ա, № 2271, 1696 թ., 1723 թ., էջ 215ա, բ. № 2335, 1476 թ., էջ 155բ: Բարքի, կենցաղավարության, ազնիվ բնավորության վերաբերող խրատական քարոզների առիթով՝ ի վկայություն դրվատվող խնդրի, բերվում են դրույցներ: Դրանց զգալի մասն անցյալի կամ տվյալ ժամանակի նշանավոր ու ճանաչված անձանց կյանքից վերցված օրինակելի, կամ ի հաստատումն օրինակելիի՝ մերժվող իրագործություններ են՝ ի ցույց ժողովրդի կամ հասարակության լայն շերտերի: Այս տիպի դրույցները ևս կոչվել են Հարանց վարքեր, որոնք հիմնականում համարվում են թարգմանական և որոնց մուտքն հայ իրականության մեջ կապվում է Գրիգոր Վկայասերի անվան հետ: Ըստ հիշատակագրության թարգմանությունը կատարվել է Եղիպտոսում: Այս մասին տե՛ս հաջորդ էջում:

[4] Տե՛ս «Վարք սրբոց Հարանց և քաջաբարուքիւնք նոցին ըստ կրկին թարգմանութեան նախնեաց», հատ. առաջին, Յառաջաբան, էջ [ՃՐ]:

Թարգմանության մասին եղած հիշատակագրությունները հնարավորություն են տալիս մասամբ ճշտելու նրանցից մի քանիսի ժամանակագրությունը: № 2335 ձեռագրում, քարոզների մեջ բերվող մի մեծ շարք ունի թարգմանչի հետևյալ հիշեցումը.

«Զնորոգող և ղթարգմանիչ սուրբ պատմութեանս գաէր Գրիգոր Հայոց կաթուղիկոս յիշեսջիք ի Քրիստոս: Եւ թարգմանեցաւ ի թուականութեանս Հայոց ՇՄԲ (—1110) ամի, յաշխարհիս եգիպտացւոց, ի փառս ամենասուրբ երրորդութեանն»[1]:

Սրանք հիմնականում «Հարանց վարք»-երից և «Վարք սրբոց»-ից եկած պատմություններ են, որոնց թարգմանությունը, անշուշտ ո՛չ բոլորի, կապվում է Գրիգոր Բ. Վկայասեր կաթողիկոսի, ինչպես և նրա եղբորորդի Գրիգոր փոքր Վկայասերի անվան հետ[2], նրանց հնությունը հասցնելով մինչև XI դար: Սակայն մինչ այդ եղել են մի շարք և այլ՝ ավելի հին թարգմանություններ:

IV—V դարերի նշանավոր եկեղեցականների մասին գրված գրույցների մի ստվար խումբ ունի մեծ հնություն: Բանասերներին այդ ենթադրությանն է հանգեցրել դրանց տարբեր խմբագրությունների ու թարգմանությունների համեմատությունը: Այլևայլ դարերում հայ մատենագիրները հավաքել են հունական կամ ասորական Հարանց վարքերից իրենց հասած պատմությունները, առանձին-առանձին: Հետագայում ուրիշները ի մի են բերել դրանք, այլև ընդարձակել: Հորինվել -կազմվել է «մատեան մի՝ խառնուրդ ի հնոց և ի նորոց, ոչ ղհնոցն զամենայն պարունակեալ և ոչ ամենայն պարունակելովքն հասեալ ի չափ և ի քանակ հաւաքմանցն, որ առ օտար ազգս գտանի արդ»[3]: Սակայն այդ խառնուրդում էլ հնից ոչ բոլորն են եղել թարգմանիչների տրամադրության տակ: Դրանց մի մասը հետագա դարերի գործ է, այդ թվում և Գրիգոր Վկայասերի թարգմանածները. մյուսները կապվում են VIII դարի՝ Սողոմոն Մաքենոցաց առաջնորդի անվան հետ, մնացածն էլ, դատելով «յոճոյ շարագրածոյն այլոց բազմաց՝ շատ իսկ երևի հնությիւն նորինն»[4]: Հին են համարվում մինչև Վկայասերը եղած թարգմանու-

---

[1] Ձեռ. № 2335, էջ 155բ: Այստեղ խոսքը վերաբերում է Գրիգոր փոքր Վկայասերին:

[2] Տե՛ս «Լրումն լիակատար վարուց և վկայաբանութեանց սրբոց», ի Մկրտիչ վարդապետէ Ալգեբեան, Հատ. ԺԱ, Վենետիկ, 1814, էջ ձզ—ղգ: Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 348—352, Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Բեյրութ, 1959, էջ 1273, 1311. Հ. Անաստյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Հատ. Ա, Երևան, 1942, էջ 553—555:

[3] «Վարք սրբոց Հարանց և քաղաքավարութիւնք նոցին», Յառաջաբան, էջ[Դ]:

[4] Անդ:

թյունները, որոնց այլևայլ դարերի գործ լինելը հայտնի է, բայց «թէ ե՞րբ և կամ ո՞յք ոմանք» թարգմանեցին, մնում է անորոշ՝ «չունելով ցարդ ի ձեռին հաւաստիս ուստէք»[1]:

Հայտնի է սակայն, որ վկայաբերից հետո ևս տարբեր դարերում այդ գրույցները հավաքել ու իմ են բերել տարբեր անձինք: Դրանցից են 1192-ին կատարվածը[2], *Ներսես Լամբրոնացու միջնորդությամբ և օգնությամբ, ապա նաև 1317, 1336, 1418, 1449, 1614, 1621 թվականներինը*[3]:

Բարսեղ Սարգսյանը կարծում է, թե այդ գրույցներից մի մասի հեղինակը (ոչ թարգմանիչը) Եվագրիոս Պոնտացին է, որով նրանց հնությունը հասնում է մինչև IV—V դարերը: Նա բերում է բավական համոզիչ կովաններ, նշելով մանավանդ՝ ա. Եվագրի վարքի հեղինակ Պալլադիոսի վկայությունն այդ մասին, բ. Հին «Հարանց վարք»-երի մեջ Եվագրին վերագրված պատմությունները, գ. Նրա անունով մեզ հասած հայերեն վավերական գործերում հանդիպող բազմաթիվ անանուն և հոգետես ճգնավորների համառոտ մանրավեպերը, դ. Դրանց գրության ոճն ու հեղինակի ստեղծական եղանակը[4]:

Գրույցների հնությունը հաստատող այդ աղբյուրներից մեկը վկայակոչում է և Կ. Մելիք-Օհանջանյանը: Նա գրում է.

«Մանրապատում «Հայելուց» շատ առաջ բավականաչափ տարածված է եղել մեր գրականության մեջ: Դարեր առաջ հայերեն թարգմանված են եղել մի շարք ժողովածուներ, որոնց մեջ առկա են քրիստոնեական իմացաբանությամբ համեմված կրոնաբարոյագիտական-խրատական բազմաթիվ պատմվածքներ, գրույցներ, «խրատք ոգեշահք», որոնց հորինվածքը, սյուժետային կառուցվածքը և ֆաբուլային անկաշկանդ և կենդանի զարգացումը բավարարել են միջնադարյան հայ ընթերցողի պահանջը՝ մատչելի եղանակով նրան հոգևոր սնունդ տվել, հաճախ էլ զվարճացրել: Այդպիսի ժողովածուներից հիշատակենք Պալլադիոս Հելենոպոլսեցու (368—430) «Սկիթական (=եգիպտական) Հարանց վարքերը», որոնք հայտնի են գիտության մեջ τὸ Λαυσαϊκόν (Historia Lausaica)

---

[1] «Վարք սրբոց Հարանց և քաղաքավարութիւնք նոցին», Յառաջաբան, էջ [Գ]:

[2] Անդ, էջ [Դ—ե]:

[3] Անդ, էջ [Ը]:

[4] Տե՛ս մանրամասն Բ. Սարգիսեան, *Սրբոյ Հօրն Եւագրի Պոնտացւոյ վարք և մատենագրութիւնք*, էջ ճխբ—ճխե:

անունով։ Պալադիոսը Հովհան Ոսկեբերանի մտերիմ բարեկամներից է և մեր գրականության հիմնադիրների՝ Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի ժամանակակիցը։ Ամենայն հավանականությամբ, «Լավզաիկան», ինչպես և վերջինիս հար և նման ասորական հարանց վարքերի ժողովածուները, եթե ոչ ամբողջությամբ, գոնե հատընտիր՝ հինգերորդ դարում թարգմանված են եղել հայերեն, քանի որ դրանց աղդեցությունն սկսած V դարից, նկատելի է մեր հին գրականության, մասնավորապես Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» մեջ։ (Հիշենք այստեղ Փավստոս Բուզանդի պատմությունները Շաղիտայի, Սալիփանի, Մամբրեի, Հովհանի մասին. տե՛ս V, ԻԶ, ԻԷ ԻՐ, ԻԹ, VI-Ը, Թ, ԺԶ և այլն)[1]։ Հետագա դարերում «Հարանց վարքերի» աղդեցությունը հայ վարքագրության վրա շատ ավելի ուժեղացավ։ Հաճախ ընդհանուր վարքերից փոխ էին առնվում ամբողջական միջադեպեր, զրույցներ ու պատմվածքներ և տեղայնացվելով՝ պատմվում մեր մատենագիրների ու վարքագիրների երկերում՝ այս անգամ արդեն ազգային «հայրերի» կամ «սրբերի» մասին»[2]։

Թարգմանության կամ թարգմանչի մասին հիշատակություններ են հանդիպում նաև ուշ միջնադարում, որոնցից է «Յաղագս ծիծաղական պատմութեանց, թարգմանեցեալ յիտալական լեզուէ ի հայ բարբառ, ի Պետրոս վարդապետէ Կոստանդնուպօլսեցւոյ»[3]։

Ժամանակի ու հնության հետ կապված որոշ ճշգրտումներից բացի, նման նշումների շնորհիվ հայտնի է դառնում նաև, թե հայ միջնադարում առհասարակ, ի՞նչ լեզուներից են կատարվել թարգմանություններ։ Դրան մասամբ օգնում են զրույցների մեջ որպես բացատրություն գործածված օտար բառերը ևս, որ սակայն, բացարձակ կռվան չեն՝ պարզելու թարգմանության ակունքները։

Զրույցներն հայերենի վերածողները, նկատի ունենալով հասարակության լսող ու կարդացող լայն խավերին, ամեն կերպ աշխատել են հասկանալի դարձնել անըմբռնելի թվացող բառերն ու դարձվածքները։ Դա երևում է մոտեցման ա՛յն եղանակից, որին դիմում են նրանք ո՛չ միայն օտար, այլև հայերեն գրաբար, գրաբարախառն, կամ գրական, սակայն քիչ գործածվող բառերը մատչելի դարձնելու համար, խոսակցական լեզվում գործածվող օտար (պարսկ., արաբ., թուրքերեն) հոմանիշների զուգորդումով։ № 8825 ձեռագիրը, որ ինչպես նշվեց, թարգմանություն է ֆրան-

[1] «Էջեր», էջ XIV, ծանոթ.։

[2] Անդ, էջ XIV—XV։

[3] Ձեռ. № 1778, էջ 134ա։

սերենից, ունի այսպիսի բացատրություններ. խրամ, այսինքն՝ արալխ, արագիլ, այսինքն՝ լէկլէկ, ծրար մի, այսինքն՝ չրխըն մի, վիամփուշտս, այսինքն՝ ֆիշէնկս. և հակառակը՝ նախ գործածական ատարը և ապա հայերենը. չպան, այսինքն՝ խոց, մէքթէփհաճասի, այսինքն՝ վարժապետ ուսումնարանի մանկանց և այլն: Եվ այս նույնիսկ այնպիսի գրույցում, որ ֆրանսիացու, կամ ֆրանսիական կյանքն է նկարագրում. Մերունի ումն, Փարիզ քաղաքում «էր կառավարիչ արթէլէրէից, այսինքն՝ ճէպխանէից, և էր հանճարահմուտ հրազինական արհեստի, այսինքն՝ թօփից, թուանքից» և այլն[1]: Հավանաբար թարգմանիչը (գուցե և թարգմանածն ընդօրինակողը) ապրել է այնպիսի վայրում, ուր գործածական է եղել թուրքերենը (Արևմտյան Հայաստան կամ Թուրքիա), և իր ասածը ժողովրդին մատչելի դարձնելու նպատակով դիմել է տեղի բնակչության համար մայրենիից հետո ամենաըմբռնելի լեզվին: Այս եղրակացությունը հաստատում է մի ուրիշ՝ № 1778 ձեռագիրը, ուր, բացի այն, որ գրույցների սկզբում, ինչպես տեսանք, ուղղակի նշված է, թե թարգմանություն են իտալերենից (և ոչ թուրքերենից), թարգմանիչն էլ կոստանդնուպոլսեցի է, Պետրոս վարդապետ անունով: Այստեղ ևս հայերեն բառը բացատրվում է թուրքերենով. սապատող, այսինքն՝ դամբուռ[2]: Նույնը վկայող մի այլ ձեռագրում գտնում ենք՝

---

[1] Տե՛ս ձեռ. № 8825, էջ 31ա, 6ա, 25բ, 35ա, 25ա, 29ա, 32ա:

[2] Տե՛ս ձեռ. № 1778, էջ 134ա (№ 1): Պ. Կոստանդնուպոլսեցին կատարել է և այլ թարգմանություններ, սրբագրել է 1762—63 թթ. Ջմյուռնիայում հրատարակված եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ը (տիրացու Ստեփաննոս Պետրոսյանի հետ մեկտեղ):

Թարգմանություններից մեկի հիշատակագրության մեջ ասվում է. «Գիրք հոչեցեալ Օօքնփողեան, առ ի զարթուցանել զմեղաւորն ի յապաշխարութիւն և հանգուցանել զսիրտ... թարգմանեալ ի Պետրոս վարդապետէ Կոստանդնուպօլսեցւոյ, ի յիտալական լեզուէ ի հայ բարբառ...:

Ով մայրդ իմ ցանկալի՝ սուրբ եկեղեցի Հայաստանեայց՝ ահա զայս երրորդ գիրքս աշխատութեան, որ ի յիտալական ծովածոցէ արտահանեալ քե՛զ ընծայի թարգմանութեամբ իմով..., յամի տեառն 1767 և մարտի ԻԹ»: (Տե՛ս Ք. Կյուլեսերյան, Յուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ ազգային Մատենադարանին Հայոց, Անթիլիաս-Լիբանան, 1961, էջ 632):

Ինչպես պետք է եղրակացնել այս մեջբերումից, Պ. Կոստանդնուպոլսեցու «Օօքնփողեան»-ի թարգմանությունը երրորդ գիրքն է, նվիրված Հայոց եկեղեցուն: Սա թարգմանված է 1767 թ., մինչդեռ ծիծաղական գրույցները՝ 1768-ին, (որ եկեղեցուն չի նվիրված): Այս նշանակում է, թե վերջինս նրա չորրորդ գիրքն է՝ թարգմանված իտալերենից հայերեն:

Ձեռագրի անձնանունների բառարանում Պ. Կոստանդնուպոլսեցին բոլորովին չի հիշվում:

աշտարակ, այսինքն՝ սարայ. ձկնորսքն, այսինքն՝ պալըքչին. լծվարն, այսինքն՝ արապաճի, հովիւն, այսինքն՝ չոպանն և այլն[1]։

Նշենք, սակայն, որ թարգմանութիւն ասելով՝ նկատի չպետք է ունենալ բառիս ներկա իմաստը։ Թարգմանական համարվող գրուցքների խոշոր մասն, ըստ էության, փոխադրութիւններ են, մանավանդ եթե հաշվի առնելու լինենք նրանց բազմապիսի ու բազմաթիվ պատումները և տարբերակները, որոնց մեջ երբեմն անփոփոխ է մնում միայն հիմնական իմաստը, կամ բարոյախոսական կողմը, երբեմն էլ իմաստը բոլորովին փոխվում է հակառակի։ Այդ է պատճառը, որ շատ հաճախ ձեռագրերում, նույնիսկ միևնույն ժողովածուի (անգամ հրատարակածի) մեջ հանդիպում ենք նույն գրուցքի խիստ համառոտ, համառոտ ու ընդարձակ տարբերակների։ Անշուշտ թարգմանութեան դեպքում այդ լինել չէր կարող[2]։ «Վարք սրբոց Հարանց»-ի առաջաբանում, ուր տրվում է այդ ժողովածուի ստեղծման պատմութիւնը, ասվում է հետևյալը.

«...կայ մեզ ասել երեք ինչ աներկբայ վասն երկաքանչիւր ասացեալ թարգմանութեանցդ. Առաջին, զի թարգմանութիւնն երկրորդ զբազումս ի հատուածոց որպէս էրն ի հինն՝ նովին բանիւ և կարգաւ օրինակէ, ուրեք առանց իրիք այլայլութեան և ուրեք դոյզըն և սակաւ փոփոխութեամբ. երկրորդ՝ են զորս ի հնոյն առեալ ծայր ի ծայր այլայլէ և ի նորոյ շարադրէ, զամենայն ոճով ասացեալսն հնոյն կամ մինախօս ինչ ուրեք տեսեալ պարզէ, և բազում անգամ փոխանակ պարզաբանութեանն նուաստացուցեալ ի սպառ զհնոյն վսեմութիւն. և երրորդ՝ չշատացեալ այնու՝ յաւելու ուրեք ուրեք և զայլ հանգամանս, որ չերևի և ոչ ի յոյն բնագիրն և կամ ի լատին թարգմանութեանն. գուցէ այլ և այլ յոյն բնագիրք կային ի ժամանակին ոճով շարագրածոյն և մատենագրութեանն անմիաբանք՝ հաւաքեալք ըստ կամս օրինակողացն, և այնտի լեալ իցեն այլաձայնութիւնքն և ոչ ամենայնն ի հայ թարգմանչէն։ Եւ այդ առ հնով թարգմանութեամբն իսկ երևի եղեալ, զի են և ի նմա ոչ սակաւ պատմութիւնք և խրատք կրկին եղեալ ընդարձակ և համառօտ.

---

[1] Տե՛ս ձեռ. № 2939, 1779—1799 թթ., էջ 930։ Տե՛ս նաև Առակք Եզովպոսի թարգմանեալ ի գաղղիական լեզուէ յաւելմամբ ոտանաւոր իմաստից և բարոյական խրատուց ի Հ. Մխեայ վարդապետէ Բժշկեան, Վենետիկ, 1827, ուր ֆրանսերենից թարգմանված բազում հայերեն բառեր բացատրված են թուրքերենով, էջ 7, 18, 19, 24, 30, 31 և այլն։

[2] Այդպիսի օրինակներից մեկն է նաև «Դիրք որ կոչի Հարանց վարք»-ում (1720 թ. էջ 154, 398) երկու տարբերակով տպագրված «Մեր քահանայ, որ լծանեն զկանայս տկարանայ» գրուցքը, տե՛ս «Էջեր», էջ 149 (№ 106)։

երկրորդս թէ չիցէ յառաջնոյն ամփոփեալ, փոխանցեալ է անշուշտ. ի հոյն բնագրէ ոչ հետեւակ գրչի։ են դարձեալ ի հինն պատմութիւնք, որոց հաւասարն ընդարձակ է յոյժ յերկրորդ թարգմանութեանն, որոց նոյնպէս էին անշուշտ իւրաքանչիւր յոյն բնագիր, թէպէտ և չերեւեցաւ նոցին հաւասար հին ընդարձակն»[1]։

Միանգամայն պարզ է, թե ինչպիսի ազատութեամբ ու անկաշկանդութեամբ են կատարվել այդ ընդօրինակութիւնները ու թարգմանութիւնները. և դեռ կրոնականները, եկեղեցու ճանաչված ու սրբացված հայրերի կյանքին ու կենցաղավարութեանը վերաբերող գործերը։ Դժվար չէ պատկերացնել, ուրեմն, թե որքան ավելի ստեղծագործաբար են վարվել աշխարհիկ բնույթ կրող կամ աշխարհականներին վերաբերող գրույցների հետ, հեռացնելով բուն գրինակից՝ սկզբնաղբյուրից, մանավանդ եթե նրանք ավելի տարածված են եղել ոչ թե գրավոր, այլ բանավոր վիճակով[2]։ Վերափոխման, վերամկրտման այս երեւույթը բնորոշ է ո՛չ միայն հայ, այլև օտար գրականութիւններին, որ կերևա ստորև բերվող օրինակներից։

Համաշխարհային գրականութեան մեջ լայն ճանաչում գտած գրույցներից մեկը, որ հայ միջնադարում շատ տարածված է ու գրված «Վասն հպարտութեան» կարդացվող քարոզների մեջ, ունի բաղում տարբերակներ՝ լատինական, հնդկական, լեհական, ռուսական և այլն[3]։

Հայերենում նրա տասնյակի հասնող մեզ ծանոթ ընդօրինակութիւններից մի քանիսը կապվում են Սողոմոն իմաստունի անվան հետ, մյուսներն ընդհանրացվել են ու վերագրվել առհասարակ ինչ-որ թագավորի։ Սրանք հիմնականում անբաղդատելի բնագրեր են, նույնիսկ շատ տարբեր բովանդակութիւններով։ Նրանցից մեկի ընդարձակ բարոյախոսութեան մեջ, գրույցի Հպարտ թագավորի հետ համեմատութեան մեջ են դրվում Նաբուգոդոնոսորը, ապա և Հայոց Տրդատ թագավորը, որպես հպարտութեան զոհեր, որ հետո դարձի են եկել ու փրկվել[4]։

---

[1] «Վարք սրբոց հարանց և քաղաքավարութիւնք նոցին», հատ. Ա. Յաւաչարան էջ [6—9]։

[2] Տե՛ս սույն գրքում, էջ 41—42։

[3] Տե՛ս Александр Веселовский, Собранце сочинений, том VIII, выпуск I, 1921, էջ 65։

[4] Տե՛ս «Էջեր», էջ 110 և 112 (տողատակ)։

Այս առիթով հետաքրքիր է հիշել և մի այլ ավանդություն, կապված Աղեքսանդրի ու Դարեհի հետ։ Վերջինս, որ դավաճանաբար վիրավորվել էր յուրա-

Բերենք մի քանի տարբերակ.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍՈՂՈՄՈՆԻ ՎԱՍՆ ՀՊԱՐՏՈՒԹԵԱՆ

Յամենայն աւուր երկու անգամ կերակուր պատրաստէր աղքատաց և կարօտելոց և ամենայն ժողովրդեանն, և ինքն բարձրագոյն, քան զչափն, տեղ էր սուգեալ, որպէս թէ յօդն ի վերա սեանց բազմագունից, և նստէր ոսկիակազմ հանդերձիւ ի վերա ժողովրդեանն և ի կերակուրսն հայէր, որք բաշխէին։ Այլև գազանս և զթռչունս գային առաջի նորա և ամենայն ազգ կենդանեաց յամենայն աւուր ի հնազանդութիւն։ Անցաւ հպարտութիւն ընդ միտսն, թէ՝ Աստուծո՛յ այսպէս ամենայն ազգ հնազանդ են։

Եղև հրեշտակ մի ի կերպս աղքատի և գնաց առ այն, որ զկերակուրն բաշխէ։ Եւ ասէ.

—Տո՛ւր ինձ կերակուր։

— Այո՛, սակաւ մի համբերէ, մինչև աման պարպի, զի տեսանե՞ս ահա, սակաւ մի համբերէ՛։

Ասէ աղքատն.

—Շու՛տ արա, անօթի եմ, չե՛մ կարեր համբերել, լի՛ց ի գետինն, որ ուտեմ, թէ չէ մեռայ։

Եւ կերակրին եփողն սրտմտեալ էզարկ շերեփովն զապուրն ի գետինն։ Եւ աղքատն անկաւ ի վերա և կերաւ ագահ-ագահ։ Եւ Սողոմոն հայեցեալ ի վար, տեսաւ և ասաց.

— Խի՛ստ ագահ է, ո՛չ լռեց, որ որպէս մարդու պէս ուտէր զկերակուրն, այլ որպէս զանասուն ի գետնէն լեզուի։ Այլ մի՛ տաք աղքատաց։

Եւ յետ այն կերակրին իջեալ Սողոմոն ի հայեկ դարպասէն և գնաց ի բաղանիք։ Եւ այն աղքատն յառաջ մտեալ ի բաղանիսն, և ելան զաղքատակերպ հանդերձն և մտաւ ի ներս։ Եւ եկեալ Սողոմոնու։ Եւ կային հազարք հազարաց ի ծառայութիւն, և բիւրք բիւրոց։ Եմուտ ի բաղանիսն։ Եւ կամաւն Աստուծոյ այն աղքատն ի Սողոմոնի կերպն եղև, և Սողոմոն ի յաղքատին։ Եւ ծառայքն թողին զՍողոմոն, և եկին աղքատին ի հնազանդութիւն, դի գիտէին, թէ թագաւորն է։ Լուացին, առօք և դիաոք հանին և զթագաւորին ոսկիակազմ պատմուճանն բերին։ Հագուցին, և զթագն դրին ի գլուխն և առեալ գնացին։ Եւ մնաց Սողոմոն ի բաղանիքն։ Կանչեց թէ՝ «Բաղնապան, ո՞ւր են իմ ճորտերս»։ Ասէ բաղնապանն.

— Ձիմա՛ր և անգէտ, շո՛ւտ ել, կու երթանք, յիրիկուն է։

Եւ ասէ.

—Սողոմո՛ն եմ ես, ու՞ր են ծառայքն իմ։

յիններից ու մահամերձ էր (մինչ Մակեդոնացու գալը), տեսնելով Աղեքսանդրի մեծահոգութիւնը, որով կոչում էր տեր մնալ իր գահին, ասում է. «Աղեքսանդրէ, մի՛ երբէք գուցէ բարձրացիս հպարտութեամբ ընդվզեալ ի թագաւորական փառսդ, քանզի յորժամ զգործ հանգիտաստուած գործեսցես և յերկինս ձեռօք թուեսցիս հասանել, ընդ միտ ած և դիտեա զհանդերձեալսն, քանզի դիպուած բախտի ո՛չ գիտէ զթագաւոր և ոչ զիշխան...։ Տե՛ս թէ որպիսի՛ ինչ էի աշխարհակալ և այժմ զի՞նչ եղէ թշուառականս՝ տեարս երկրի, որ և ոչ անձինս տէր եղեալ մեռանիմ»։ Տե՛ս Գ. Ջարպհանալեան, Հայկական թարգմանութիւնք նախնեաց (Դ—ԺԳ), Վենետիկ, 1889, էջ 710։

Ասէ բաղնապանն.

— Շատ մի՛ հայէր, դու ո՞վ ես, որ Սողոմոն լինիս, չո՛ւտ արա, ե՛լ ի բաղնեացդ, որ զդուռն փակեմ։

Յայնժամ իմացաւ Սողոմոն, որ յԱստուծոյ էր հրաշքն։ Ելաւ ի դուրս և գտաւ զաղքատին զՀանդերձն միայն։ Եւ ելաւ հագաւ զմազեղէնն և գնաց ի յայն տեղն, որ զկերակուրն կու պատրաստէր։ Նայեցաւ ի բարձր յաթոռն իւր, որ նստէր այր մի լուսափայլ։ Եւ ելաց դառնապէս և ոչինչ կարաց ասել։ Եւ յորժամ զկերակուրն տուին, գնաց ինքն այլ, որպէս զայն աղքատն, թէ՝ Քաղցեալ եմ։ Ասէ կերակուր եփողն.

—Դուն ի գետնէն ուտելն սովորեալ ես, որպէս զանասուն։ —Ելից զապուրն ի գետինն։ Եւ անկաւ Սողոմոն ի վերա և լեզեց յալով, որպէս զայն աղքատն։ Երբ ի վեր նայեցաւ, հրեշտակն ելեր —գնացեր էր և դատարկ հանդերձն մնացեալ էր։ Յայնժամ ելաւ նստաւ ի թախտն, և թագն եդ ի գլուխն, և ելաց դառնապէս և եթող զհպարտութեան կարծիքն[1]։

ՎԱՍՆ ՀՊԱՐՏՈՒԹԵԱՆ. ՏԵ՛Ս ԹԷ ՍՈՂՈՄՈՆ ԻՄԱՍՏՈՒՆՆ ԻՆՉ ՔԱՇԵՑ

Սողոմոնի սահման կայր, որ երբ ի մարմնոյ կարիս լինէր և կամ ջրհեղ, նա զիւր թագաւորական մատանին տայր յիւր հրեշտակն, որ պահէր, և դարձեալ առնոյր, նստէր յաթոռն։ Վասն այն պահէր սրբութեամբ, զի տէր թագաւորութեան իւրոյ այն մատանին էր, և այն ալ իմաստութիւն էր, զի առաջինքն սրբութեամբ պատուէին զապիկին և զսափորն. և նա զիւր մատանին պատուէր։ Հանդիպեցաւ ի ջրհեղն գնալ. ետ զմատանին ցդուն և գիտաց, թէ հրեշտակն էր, զի միտքն և խելքն գնաց վասն հպարտութեան և յոլովութեան մեղաց։ Եւ ո՛չ գիտաց, թէ դե՛ւ, զի հրեշտակապետ էր կերպարանեալ դնոյ։ Ետ ի նա զմատանին և գնաց։ Եւ դեւն եդիր զմատանին ի ձեռն և նստաւ յաթոռն թագաւորութեան, և տեսանէին որպէս զՍողոմոն։ Եկն Սողոմոն և տեսաւ յաթոռ թագաւորութեան նստեալ ա՛յլ զարհուրելի՝ քան զինքն. ապիշեցաւ և ի վայր մնաց։ Ասէ Սողոմոն ի միտս իւր՝ «Թէ ասեմ ե՛ս եմ Սողոմոն, դա դեւ է, վախեմ թէ չհաւատան, ասեն՝ Թէ դո՛ւ ես Սողոմոն՝ ապա սա՞ ով է. գան ի վերաս և զիս սպանանեն»։ Մարդոյ իրք չասաց, ելաւ ու գնաց, որ մարդ չգիտաց։ Այս է՛ր եղաւ Հանց։ Վասն այն, զի ամենայն մարդ գիտասցէ, թէ Աստուծով լինի թագաւորութիւնն, զով պիտի նստուցանէ յաթոռ և զով չպիտի իջուցանէ յաթոռոյ. ընդ այնմ, թէ Տէր աղքատացուցանէ և Տէր մեծացուսցէ։ Եւ վասն առաւել հպարտութեան Սողոմոնի արար Աստուած, որ խոնարհի և այլ ո՛չ առնէ զայն անպատեհ բանն։ Գնաց Սողոմոն՝ խեղճ և դառն և ոչ գիտէր, թէ զի՞նչ առնէր։ Հասաւ ի գետեզր մի, եռես զի ձկնորսք ձուկն որսային։ Եւ մտաւ նոցա մօտն մշակ։ Եւ տային աւուրն հաց մի և ձուկն մի կերակուր նմա։

Քառասուն օր նստաւ դնոյ յաթոռն Սողոմոնի և արար թագաւորութիւն։ Յետ քառասուն աւուրն տարաւ ձգեց զմատանին ի գետն. և ձկնորսներն կալան զձուկն, որ կլեալ էր զմատանին։ Եւ Աստուծոյ հրամանաւն տվաւ այն ձուկն և հաց մի Սողոմոնի։ Էառ զհացն կերաւ և եբեկ զձուկն, զի ուտիցէ, և գտաւ զմատանին ի փոր ձկանն։ Ուրախացաւ և գոհացաւ զԱստուծոյ, եղև թագաւոր և նստաւ յաթոռն իւր և արար զիւր թագաւորութիւնն հաստատուն[2]։

[1] Ձեռ. № 6951, 1762 թ., էջ 134ա։

[2] Ձեռ. № 4618, ԺԷ, էջ 132բ։

Թագաւորն մի յաթոռին նստեալ էր. տեսաւ որ դինչ խօսք ի բերնէն կելանէր, թէղով ծառայքն կատարէին։ Յայնժամ թագաւորն մտօք հպարտեցաւ, թէ՝ «Ես Աստուծոյ նման եմ, որ զիմ խօսքն, դինչ որ ի բերանէս կելանէ, ամենն կու կատարի»։ Աստուած ո՛չ լռեց իւր հպարտութեանն։ Յորժամ թագաւորն պառկեցաւ, քուն եղաւ, Աստուած կրակացաւ մի ձգեց ի վերան, որ էրէր և լափէր։ Զարթեաւ ի քնոն թագաւորն, մերկացաւ, և թաւալէր թագաւորն ի վերայ գետնին և ասէր.

—էրեցա՛յ, լափեցա՛յ, ինձ ճա՛ր արէք։

Ասեն ծառայքն, թէ.—ե՛լ, որ երթանք ի գետն, մու՛տ ի պաղ ջուրն, միթէ քիչ մի հովնաս։

Եւ առին զօրքն, գնացին ի գետն։ Մերկացաւ թագաւորն, մտաւ ի ջուրն։ Յայնժամ, անտես ի մարդկանէ, իջաւ ի հրամանէն Աստուծոյ հրեշտակ մի յերկնից, մխեաց զթագաւորն ի ջուրն ի վայր։ Եւ հրեշտակն եղաւ ի կերպ թագաւորին և ել ի ջրէն։ Յայնժամ զօրքն հագուցին զհալաւն, դիտացին, թէ իւրեանց թագաւորն է և տարեալ նստուցին յաթոռն։

Եւ մնաց թագաւորն ժամ մի ջրին մէջն, յետոյ ելաւ ի ջրի միջէն, տեսաւ՝ ոչ զօրք կայր, ոչ ծառայք, ոչ հալաւ։ Իւր պատկերքն փոխեր էր յայլ մարդոյ պատկերք, որ զինքն չեն ճանաչէր։

Եւ գնաց ի մէկ իշխանին դուռն և ասաց դռնապաններուն, թէ.—Գնացէք իշխանին ասէք, քո թագաւորն ի դուռն եկեր է, զքեզ կու ձեռնէ։

Եւ գնացեալ ասին իշխանին, թէ.—Չպլախ մարդ մի, մերկ ի մօրէ, կասէ, թէ՝ «Իշխանին ասէք, որ դուրս գայ»։

Ասէ իշխանն, թէ.—Նե՛րս բերէք։

Գնացեալ բերին ի ներս։ Ասէ իշխանն.

—Չպլախ, ի՞նչ մարդ ես։

Ասէ.

—Ես քո թագաւորն եմ, դուն իմ ծառայն ես։

Յայնժամ իշխանն բարկութեամբ ի դուրս քաշել երետ.

—Խե՛վ, գնա՛ կորիր։

Յետոյ գնաց իւր դարպասի դուռն, ասէ դռնապաններուն, թէ.—Չիս տարէք ի թագաւորին քով։

Եւ նոքա տարան։ Ասէ թագաւորն.

—Ի՞նչ մարդ ես, որ այդպէս մերկ և խայտառակ ի շուրջ կու գաս։

Ասէ.

—Ես այդ աթոռոյդ տէրն եմ, այդ որդիքն իմն են, որ ի քովդ են։

Յայնժամ որդիքն ծեծելով ի դուրս ձգեցին։ Եւ նա լալով գնաց ի վանք, եպիսկոպոսին ասաց.

—Ես քո թագաւորն լինամ, աւշաւի իշխանութիւն եմ տուեր, դուն ինձ պէտ չե՞ս անէր։

Ասէ եպիսկոպոսն.

—Ո՛վ անիծած խայտառակ, դնա՛ ի դուրս կորիր, որ թագաւոր չիմանայ, զքեզ սատակէ։

Եւ հաբեղանին ծիծաղելով ի դուրս քարշեցին։

Յայնժամ թագաւորն իմացաւ, որ իւր հպարտութիւն զինքն այնպիսի չարի

եբեր, զարձաւ անկաւ ի հայրապետին յոտքն և խոստովանեցաւ, որ զիւր հպարտութիւնն է մեղքն, և էառ խոնարհութեան լուծն յանձն։

Յորժամ հայրապետն ասաց զարձակման աղօթքն, յայնժամ թագաւորն առաջին կերպն փոխեցաւ։ Ճանաչեաց եպիսկոպոս, անկաւ յոտն նորա և եբեր հալաւ հագուց և տարաւ իւր դարպասն։ Տեսաւ, որ այլ թագաւոր ո՛չ կայր ի յաթոռն և զարմացեալ ետ փառս Աստուծոյ։

Տեսէք զհպարտութեան պատուհասն և խոնարհութեան փառքն[1]։

ПОВЕСТЬ О ЦАРЕ АГЕЕ И КАКО ПОСТРАДА ГОРДОСТЬЮ

Аггей, царствовавший в граде Филумене (Филуне, Филуяне, -ане), возгордился своим величием и счастьем, и, услышав однажды чтение евангельских слов «Богатии обнищаша и нищии обогатеша», назвал их несправедливыми и велел вырвать лист евангелия, где они были написаны. Бог наказал его. Однажды царь погнался на охоте за оленем; олень переплыл за реку, царь снял с себя платье и поплыл туда же, а в это время ангел надел его одежды и, принятый всеми за царя, возвратился во дворец Аггея. Между тем, когда настоящий царь переплыл реку, олень исчез, и Аггей остался один, без одежды; все, кого ни встречал он, не хотели признать его царем, говоря, что видели царя, ехавшего в город. Долго блуждал Аггей без пристанища и без пищи, нанимался в работу, но его прогоняли, потому что он был непривычен к труду. Тогда он вспомнил о своем неверии, каялся и просил у бога прощения; он пристал наконец к нищим, которые взялись кормить его с тем, чтобы он носил их сумы. В городе нищие были призваны к царю, который велел угостить их, по случаю праздника; здесь ангел, заступивший место царя, привел раскаявшегося Аггея в особенную комнату, возвратил ему прежний вид его, отдал корону и скипетр и скрылся, велев держать все происшедшее в тайне. Аггей «почал царствовать попрежнему и зело милостив был ко всякому человеку и благоугодно жил»[2].

---

[1] *«Էջեր», էջ 113։*

[2] *Թարգմանութիւն.*

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱԳԳԷ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ՄԱՍԻՆ ԵՒ ԹԷ ԻՆՉՊԵՍ ՊԱՏԱՀՎԵՑ ՀՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆԻՑ

Ագգէն, որ թագաւորում էր Ֆիլումենե (Ֆիլունե, Ֆիլույանե-անե) քաղաքում, հպարտացավ իր մեծութիւնով ու բախտով։ Մի անգամ, լսելով Ավետարանի «եղիցին յետինք առաջինք, և առաջինք յետինք» խոսքերը (Մատթէոս Ի, 16), համարեց ու ճիշտ և հրամայեց Ավետարանից պոկել այդ թերթը։ Աստված պատժեց նրան։

Մի անգամ՝ որսի ելած, նա հետապնդում էր եղջերվին։ Եղջերուն լողացանցավ գետը։ Թագավորը հանեց իր զգեստը և լողաց նրա հետևից։ Այդ ժամանակ հրեշտակը հագավ նրա շորերը և բոլորի կողմից թագավորի տեղ դրվելով, վերադարձավ Ագգեի պալատը։ Մինչ իսկական թագավորը անցնում էր գետը, եղջերուն անհայտացավ։ Ագգեն մնաց մենակ, առանց զգեստի։ Բոլորը, ում պատահում էր, չէին ուզում ճանաչել նրան թագավոր, ասելով, թե թագավորին

Ռուս գրականության մեջ այս գրույցը պահպանվել է XVII դարից սկսած, իսկ մեզ մոտ գոյություն ունի նաև XVI դարում[1]։

Նույնատիպ փոփոխությունների են ենթարկվել տարբեր ժողովուրդների մոտ և տարբեր դարերում, բազում այլ պատմություններ, որոնցից մեկն է և ջրհորն ընկած մարդու (ոսկերչի), օձի, կապիկի ու վագրի մասին եղած հայտնի գրույցը (մարդու զբաղմունքը և կենդանիների քանակն ու տեսակը պատումներում փոփոխական են)։ Կենդանիները լավությունը հատուցում են լավությամբ, իսկ մարդը՝ չարությամբ։ Հայկական ձեռագրերից մեկում գրույցն ունի «Այլ խրատ իմաստնոց» վերնագիրը[2]։ Թե՛ սա և թե սրա անտիպ ու տպագիր տարբերակները շատ և շատ զանազանվում են և՛ մեկը մյուսից և այլ ժողովուրդների մոտ պահպանված օրինակներից։

«Gesta Romanorum»-ից բերած այս գրույցի փոփոխությունները ցույց տալու նպատակով ակադեմիկոս Օրլովը հարադրում է բուդդայական երեք տարբեր ընթերցվածք՝ հնդկական, մոնղոլական և ռուսական։

տեսել են քաղաք գնալիս։ Երկար թափառեց Ագգեն առանց օթևանի և սննդի, վարձվեց աշխատանքի. բայց նրան վռնդում էին, որովհետև վարժված չէր գործի։ Այդ ժամանակ նա հիշեց իր անհավատությունը, զղջաց և ներումն խնդրեց աստծուց։ Ի վերջո նա գնաց մուրացիկների մոտ, որոնք կերակրեցին նրան՝ իրենց մախաղները կրելու պայմանով։

Մուրացիկներին թագավորը կանչել էր քաղաք և տոնի առիթով հրամայել հյուրասիրել նրանց։ Այդ ժամանակ, որպես թագավոր հանդես եկած հրեշտակը, ապաշավող Ագգեին տարավ առանձին սենյակ, վերադարձրեց նրա նախկին տեսքը, տվեց թագն ու գայիսոնը և անհայտացավ, պատվիրելով եղածը ծածուկ պահել։ Ագգեն սկսեց առաջվա պես թագավորել, բոլոր մարդկանց նկատմամբ լինելով ողորմած, և բարեհաճո կյանք վարեց։

Սա գրույցի համառոտ բովանդակությունն է ըստ Օրլովի։ Տե՛ս Акад. **V. С. Орлов,** Переводные повести феодальной Руси и Московского государства XII—XVII веков, Л., 1934, էջ 106։

[1] *Տե՛ս* **Орлов,** Переводные повести, էջ 107 և ձեռ. № № 1357, ժԶ, էջ 259բ, 3569, ժէ, էջ 136ա, 8727, էջ 37բ։

[2] Ոսկերչի, կապիկի, վագրի և օձի մասին հայտնի գրույցի տարբեր պատումներ տե՛ս հայկականում՝ «Էջեր», էջ 32, 34, Ղ. Յովնաննեան, Հետազոտութիւնք նախնեաց ոամկօրէնի վրայ, մասն Ա, տետր Բ, էջ 280, Ս. Հայկունի, Կենդանական վեպեր, ժողովրդական առակներ, Ա գրքույկ, Վաղարշապատ, 1907, էջ 78—80։ Հնդկականում, մոնղոլականում և ռուսականում տե՛ս Օրլով, էջ 95—105։

Հնդկական հեքիաթների չինական ժողովածուում (III դար) զրույցն ունի հետևյալ բովանդակությունը[1]. ժամանակին Մո-տիեն-լո թագավորությունն ունենում է նա անունով մի արքա, որը դիտությունների խորն ուսումնասիրությամբ հասնում է աստվածային իմաստության և, տեսնելով աշխարհի անհաստատությունը, հրաժարվում է իր փառքից ու հարստությունից, քաշվում անտառածածկ մի լեռ՝ միակեցության, որտեղ մնում է 30 տարի։ Այն ծառի մոտ, ուր բնակվում էր նա, կար մի խոր փոս։ Վազելով եղջերվի հետևից, հորն է ընկնում մի որսորդ։ Վախից փախել ու այստեղ էին ընկել նաև օձն ու ագռավը (Պո և Ջանգ անուններով)։ Միակեցն ազատում է բոլորին, որոնք, մինչև դետին խոնարհվելով, խոստանում են ամեն գնով երախտահատուցը լինել։ Սակայն որսորդը մի ընթրիքով անգամ զլանում է հյուրասիրել իր ազատարարին, մինչդեռ ագռավը բերում է թագուհու մարգարիտը։ Միակեցը այն նվիրում է որսորդին։ Թագավորը մեծ հարստություն է խոստանում մարգարիտը իրեն հանձնողին։ Որսորդը շղթայելով միակեցին՝ ներկայացնում է թագավորին։ Միակեցը լռում՝ չի ասում եղելությունը, ագռավներին չվտանգելու համար։ Նրան ձաղկում են և թաղում հողում մինչև վիզը՝ հաջորդ օրը սպանության մատնելու։ Միակեցը օգնության է կանչում օձին, որը մեռցնում է թագավորի միակ որդուն՝ բուժելու համար դեղ բողնելով միակեցի մոտ։ Սա կենդանացնում է արքայի որդուն, բայց հրաժարվում ստանալ խոստացած հարստությունը՝ թագավորության կեսը։ Թագավորը հասկանում է, որ նա չի գողացել մարգարիտը։ Եղելությունը բացվում է. մահվան է դատապարտվում որսորդն իր մեծ ու փոքր ազգականներով։ Միակեցը վերադառնում է լեռները։ Որպես եղրահանգում՝ ավելացված է. բուդդան ասում է. այդ միակեցը՝ ես ի՛նքս եմ, ագռավը՝ Cariputran-ն, օձը՝ Ananda-ն, որսորդը՝ Devadatta-ն և այսպես մյուսները։ Այս միջոցով ամենաբարձրյալը կատարում է համբերության փորձությունը։

Հեքիաթների մոնղոլական ժողովածուն զրույցը փոխ է առել Պանչատանտրայից։

Շատ հին ժամանակներում Ջիրախա կոչվող մի մեծ հարթության վրա, ուր բոլորովին ջուր չկար, գտնվում էր մի չորացած մեծ ջրհոր։ Այնտեղ են ընկնում մարդը, բազեն, օձը և մուկը, որոնք քաղցից ու ցրտից սովամահ էին լինում։ Լսելով նրանց ողբը, մի անցորդ հանում է բոլորին, որոնք և խոստանում են երախտահատուց լինել։ Ժամանակ անց անցորդն աղքատանում է և որսի դուրս գալով՝ հանդիպում բազեին։ Սա անմիջապես նրա համար որսում է մի նապաստակ ու կաքավ և գնում նոր բան դտնելու։ Քաղաքի վրա շրջելիս տեսնում է թագուհուն, որ սանրում է մազերը, ցած դնելով թանկարժեք մանյակը։ Բազեն վերցնում է այն և հանձնում իր փրկարարին։ Սա մանյակը տանում է քաղաք վաճառելու, ուր հանդիպում է ջրհորն ընկած մարդուն։ Իմանալով մանյակի պատմությունը, վերջինս շտապում է թագավորի մոտ և լուրը հայտնելով՝ պարգև խնդրում։ Թագավորը բանտարկել է տալիս աղքատին ու մեծ տանջանքների ենթարկում։ Նրան օգնության է հասնում մուկը՝ կերակուր հայթայթելով և լուրը հաղորդելով օձին։ Սա հրամայում է մի նամակ դրել թագավորին, ուր ասվում է. Ես՝ վիշապների ամենակարող թագավորս, որպես փրկագին թագուհուն հատա-

[1] Բոլոր տարբերակները բերվում են խիստ համառոտած՝ առանց մանրամասների, որով հագեցված է զրույցը։

նկիլք աղետի, բերել եմ տվել այդ մանյակը, ինչո՞ւ իզուր տանջում ես այդ անմեղ մարդուն։ Եթե մանյակն ու մեծ հարստություն անմիջապես չպարգևես նրան, մեծ դժբախտություն կպատահի քեզ, քո բոլոր հարազատներին ու թագավորությանդ։ Նամակը գիշերով տանում է մուկը և դնում թագավորի մոտ։ Օձը թունավորում է թագավորին, որի մարմինն ուռչում է։ Նամակը տեսնելով նա է՛լ ավելի է վախենում, իսկ երբ թագուհին էլ խոստովանում է, թե բազեն է տարել իր մանյակը, բոլորն ահաբեկվում են։ Թագավորը մեծ նվերներով գնում է բանտ և տեսնելով հսկա օձին, որ հովանավորում էր բանտարկյալին, համոզվում է, թե իրոք նա ահեղ պաշտպան ունի, ազատում է նրան, մեծ հարստություն բաշխելով և պատվի ու հարգանքի արժանացնելով։

Զրույցը եզրակացնում է. հասարակ կենդանիները մտածում են և փոխհատուցում բարությունը, իսկ մարդը, որ խելք ու իմաստություն ունի, չարիք է գործում։ Պետք է խորհրդածել այս մասին և այդպիսի դատողություններով իշխել սրտին։

Թուրական տարբերակը հետևյալն է.

Թագավորն ուներ մի մտերիմ, որին դարձնում է պալատական պաշտոնյա։ Սա սովորություն ուներ որսի գնալ, ուստի ծառաներին հրամայում է խորը հոր փորել, որպես թակարդ։ Այստեղ են ընկնում առյուծը, օձը և կապիկը։ Զրույցը ծածկում է հորը։ Պալատականը ևս իր ձիով ընկնում է այստեղ։ Անցնում է մի փայտահատ՝ լսելով հորն ընկածի աղերսական ձայները, մոտենում է, բայց ասում, թե պարան չունի նրանց հանելու. մինչև բերի, օրը կանցնի ու իր ընտանիքը սովամահ կլինի։ Պալատականը շատ ոսկի է խոստանում՝ միայն դուրս գա հորից։ Փայտահատը բերում է պարանը, բայց նախ առյուծն է դուրս գալիս և մեծապես շնորհակալություն հայտնում։ Դուրս են գալիս նաև օձն ու կապիկը, իսկ վերջում պալատականը։ Սա մեծ քանակությամբ ոսկի է խոստանում խնդրելով ազատել նաև իր ձիուն՝ ավելացնելով, երբ քեզ հարմար լինի, արի, վարձդ առ։ Փայտահատը գնում է նրա մոտ, սակայն նա հրաժարվում է իր խոստումից, ծեծել տալիս և կիսամահ դուրս անում։

Եղեգը երկար հիվանդանում է, կինը ողորմություն հավաքելով խնամում է նրան, որ լավանալով կրկին գնում է փայտահատության։ Կապիկը տեսնում է նրան, օգնում՝ այնքան շատ փայտ է կոտրատում, որ երեք օրում էլ հնարավոր չէր կրել։ Հաջորդ օրն անտառ է գալիս օձը և մի քար բերում. երրորդ օրն՝ առյուծը։ Սա բերում է բազում թանկարժեք իրեր՝ ոսկեղեն, արծաթեղեն և ակնեղեն։ Փայտահատը հարստանում է։ Մի օր հրավեր է սարքում և օձի բերած քարը ևս ցույց է տալիս ընկերներից մեկին։ Լուրը հասնում է թագավորին։ Սա կանչում է փայտահատին, իմանում պատմությունը և նրա՛ն է հանձնում բոլոր ունեցվածքն ու ծառաներին[1]։

Հայերենի տարբերակներից մեկն այսպես է. Թագավորը հարցնում է իմաստուններին, թե ի՞նչ կարելի է վստահել մարդուն։ Սա պատասխանում է՝ ոչինչ, և պատմում զրույցը. ճանապարհի վրա կար մի չորացած ջրհոր, ուր ընկնում են ոսկերիչը, օձը, կապիկը և վագրը։ Անցորդը հանում է բոլորին, թեև կենդանիները

[1] *Տե՛ս* Орлов, Переводные повести, *էջ 95—105։*

խորհուրդ են տալիս ոսկերչին թողնել, որպես չար մարդու։ Բոլորը խոստանում են փոխհատուցել լավությունը։ Ժամանակ անց հանդիպում է կապիկը և նրան մրգերով հյուրասիրում։ Վագրն սպանում է թագավորի աղջկան և բերում ոսկի թագը։ Ոսկերիչն իմանալով, հայտնում է թագավորին, որը հրամայում է խաչել անցորդին ու նետահարել։ Վագրը լուրը հայտնում է օձին։ Սա խեղդում է թագավորի որդուն և մի տերև տալիս մարդուն՝ բուժելու տղային։ Թագավորն ազատում է նրան, շատ ոսկի ու արծաթ պարգևելով։

Փոքր ինչ այլ է երկրորդ տարբերակը[1], սակայն երկուսն էլ համառոտ ու սեղմ են, ընդհանրացված, առանց տեղանունների ու անձնանունների։ Ոչ միայն ա՛յս զրույցները, այլ հայկական փոխադրություններն առհասարակ աչքի են ընկնում հակիրճությամբ, հիմնական բովանդակության հստակ ու ուղղագիծ ընթացքով, գաղափարական, բարոյա-խրատական կողմի հստակ, շեշտակի ընդգծումով։

Սակայն, որքան էլ փոփոխությունների ենթարկված, զրույցների մի ստվար մասը պահում է իր փոխառյալության՝ ի վերջո մի հին սկզբնաղբյուրից բխած լինելու կնիքը, թեկուզ միայն իր տարածվածությամբ և շատ ժողովուրդների մոտ գոյություն ունենալու փաստով։ Ջնայած դրան և՛ վերոհիշյալ և՛ հետագայում բերվող օրինակները ցույց են տալիս, թե այդ վերապատումները, որ բնորոշ են միջնադարյան զրույցներին, հեռու են ոսկ թարգմանություն կամ օտարամուտ լինելուց։ Հատուկ եղանակով վերապատմելու և վերաշարադրելու ճանապարհին նրանք տեղայնանում են, հայ իրականության մեջ, հայանում[2]։ Թարգմանիչները և գրիչները, ստեղծագործաբար մոտենալով նյութին, երբեմն բոլորովին հանում են վայրը, անձը կամ ազգությունը բացահայտող բառերը, տողերն ու անունները, երբեմն էլ փոխարինում հայրենականով։

Այդպիսի փոփոխություններ տեսանք վերը բերած զրույցների տարբերակներում։ Լավ օրինակներ են պարունակում նաև №№ 2189, 8076 և 3246 գրչագրերը։ Զրույցներից մեկը, որ շատ տարածված է, մեզ պատահած բազում ձեռագրերում ունի այսպիսի սկիզբ. «Պատմէր զայս մեզ ծեր ոմն մեծ, եթէ՝ էր ոմն այոյս ծերացեալ յոյժ հասակաւ, որ ուղղէր յերկիւղն Աստուծոյ և փոյթ լեալ յամենայն

---

[1] Տե՛ս «էջեր», էջ 32, 34 (№ 38, а և в տարբերակներ)։

[2] Այն զրույցները, որ չեն տեղայնացել, չեն էլ կարողացել ապրել ու հարատևել։ Ազգային բնույթ չկրելով, ազգային հող ու ջրից չսնվելով, նրանք ցամաքել են ու վերացել։

առաքինութիւնս, և սուրբ յամենայնի, որ կոչէր Աննա։ Հարցի ես սորա, ասէ ծերն, որպէսզի պատմեսցէ ինձ զօրինակ հեռանելոյ իւր յաշխարհէ։ Իսկ նա հառաչեաց և ասէ ցիս...»[1]։ *Այսպիսի մեծ նախամուտից հետո միայն, սկսվում է բուն պատմությունը, փոքր ինչ փքուն ոճով, և հասնում շուրջ չորս էջի, սակայն ո՛չ մի տեղ չի նշվում գործողության վայրը։ Մինչդեռ № № 2189 և 8076 ձեռագրերում զրույցը վերապատմած է խիստ համառոտ, դարձրած մոտ տասը տող, դերերը շրջած, դեպքի վայրը նշանակած Լոռին, իսկ անձնանունը հանած, «կին մի պատմեաց զրուցատրութեամբ ի Լօռի, թէ հայրն իմ յոյժ զրկօղ էր և անիրաւ և ամենայն վարուք վատթար։ Եւ մայրն իմ յոյժ հաւատարիմ և երկիւղած...»*[2]։

Մյուս ձեռագրերում առաքինին հայրն է, իսկ անիրավը, վատ վարք ունեցողը՝ մայրը։ Արդյո՞ք սա նույնպես տեղայնացման՝ հայկական կենցաղին ավելի մոտն ու համեմատաբար բնորոշն ընտրելու և բստ այնմ փոխելու փորձ չէ։ Պատմելու կամ վերապատմելու այս սուղ ոճը, օտար անունները հանելու, հայացնելու, կամ անորոշ թողնելու հակումն առհասարակ բնութագրական է այս, ինչպես նաև № 3246 ձեռագրին, ուր վկայակոչվում են Վան քաղաքը, երկիրն Քաջբերունի, Մեծոփի վանքը, Մխիթար վարդապետը, Հովհաննես Գառնեցին, Վարդան վարդապետը և ուրիշներ։ Նույնն են նաև № 8727 և այլ ձեռագրեր։ Սրինակ «ի Կեռնին եպիսկոպոս մի, Սենէսիոս անուն, չանայր քրիստոնեայ առնել զիմաստասէր ոմն Եւագրիոս անուն և ո՛չ կարեր՝ ի ժամանակս յոլովս» սկսվածքով զրույցը[3], *որ աղքատասեր ու ողորմած լինելու շատ ընդհանուր՝ կրոնա-բարոյական բնույթ ունի և բազում տարբերակներ, տեղայնացվել է № № 691, 2226 և այլ ձեռագրերում։ Սենեսիոս եպիսկոպոսը դարձել է «Երանոս անուն ճգնաւոր և սուրբ վարդապետ՝ ի Վան քաղաքին», իսկ Հեթանոս իմաստասերը՝ նրա «խոճա սանահար»-ը*[4]։

Կան տեղայնացման և այլ եղանակներ։

Եգիպտական հնագույն զրույց-հեքիաթների մեջ կա մեկը, որ կոչվում է «Անգղը և կատուն»։ Սա ունի հետևյալ բովանդակությունը.

---

[1] *Տե՛ս ձեռ. № № 770, ԺԹ, էջ 167բ, № 84, 1614 թ., էջ 240ա։ № 791, էջ 370ա, № 7993, էջ 63ա և այլն։*

[2] *Տե՛ս ձեռ. № № 8076, էջ 72բ, 2189, էջ 195ա։*

[3] *Տե՛ս ձեռ. № 4196, ժԵ, էջ 15բ։*

[4] *Տե՛ս ձեռ. № 691, էջ 96բ, 2226, էջ 155ա, 3246, էջ 68ա, 3366, էջ 239բ, 3526, էջ 68ա, 4618, էջ 52ա և այլն։*

Եգիպտական Րա աստվածն ուղարկում է երկնային ուժին՝ պատժելու անգղին, որ սպանել էր կատվի ձագերին: Երկնային ուժը գտնում է Վրեժխնդրությանը. նա նստած էր հենց այն ծառի տակ, որի վրա անգղի բույնն էր: Երկնային ուժը Վրեժխնդրությանը հանդարդում է Րա-ի հրամանը՝ պատժել անգղին: Վրեժխնդրությունն այնպես է անում, որ մի սիրիացի թռչուն խորովի: Անգղը տեսնելով միսը, տանում է մի կտոր իր ձագերին՝ չնկատելով մոտն փակած շիկացած ածուխի կտորը, որից և բռնկվում է բույնը, այրվում են բոլոր ձագերը: Այսպիսով վրեժը լուծվում է, այսինքն՝ մեղավորը պատժվում[1]:

Սրան համապատասխանում է հայկական ձեռագրերում պահպանված հետևյալ փոքրիկ առակատիպ զրույցը.

«Այր մի աղքատ խորովէր սակաւ միս յանապատի միոյ. և ահա արծիւ մի անկարծակի եկն ի վերուստ և էառ զմիսն և վերացաւ, իսկ աղքատն անկեալ ի վերայ երեսաց լայր՝ ասելով թէ՝ «Ո՛չ ուտես զդա»:

Տարաւ արծիւն զմիսն ի բունն իւր, եղ առաջի ձագուց իւրոց և ինքն գնաց. և կայծ մի փակեալ էր ի միսն, այրեաց զբոյնն և զձագ արծուոյն»[2]:

Երկու զրույցում էլ թռչունի բույնն ու ձագերն այրվում են ի հատուցումն չարության. եգիպտականում Վրեժխնդրությունն է Րա աստծու կարգադրությամբ պատիժ ուղարկում անգղին, մինչդեռ հայկական օրինակն ամբողջովին դուրս է թողնում այդ հատվածը, որ բոլորովին օտար է իր ժողովրդի մտածողությանը և կապվում է եգիպտական հավատալիքների ու աստվածների հետ: Դրա փոխարեն հայկական զրույցին տրվում է սոցիալական բնույթ. միս խորովողը ո՛չ թե ինչ որ մի սիրիացի է, այլ աղքատ (ազգությունը չի շեշտվում, այլ վիճակը): Փոխվել է նաև թռչունը, անգղի փոխարեն բերվել է հայ լեռնաշխարհի ու հայի համար ավելի հարազատ ու ճանաչված արծիվը, իսկ թշնամության ու վրեժի բախումը տեղափոխվել է մարդու ու արծվի մեջ, փոխանակ կատվի ու անգղի: Եգիպտական զրույց-հեքիաթում սիրիացին մնացել է մի միջանկյալ օղակ, կատվի վրեժը թռչունից լուծելու մի միջոց. մինչդեռ

---

[1] Տե՛ս „Сказки и повести древнего Египта", М., 1956, էջ 144, „Коршун и кошка".

[2] Տե՛ս «Էջեր», էջ 9, «Աղքատ մսախորով և արծիւ»: Պահպանվել է XVII դարի մի շարք ձեռագրերում, տպագրվել է «Աղուէսագրքում», 1668, էջ 103, Մատենադարանում, մասն Բ, էջ 13, մասն Գ, էջ 103, 147:

հայկականում թռչունը պատժվում է հենց այն պատճառով, որ փախցրել է աղքատի, քաղցած մարդու ունեցած միակ ուտելիքը, հակառակ դեպքում, թերևս, պատժվելու հարց չհարուցվեր։

Ակնառու է, որ այս զրույցները չեն ստեղծվել մեկը մյուսից անկախ, այլ փոխանցվել են մի ժողովրդից մյուսին և, հարմարվելով նրանց հոգևոր ու բնաշխարհիկ կյանքին՝ տեղայնացվել են, պահելով համեմատաբար բնորոշը և կորցնելով, դեն նետելով օտարը։

Եգիպտական ո՛չ բոլոր զրույցները, բնականաբար, կարող էին անցնել հայ ժողովրդին։

Նրանք, որոնք բնորոշ ու յուրահատուկ են եղել միայն եգիպտացիներին՝ կապված նրանց հավատալիքների, կուռքերի ու աստվածների հետ, տարբեր՝ բնույթով, միջավայրով ու մարդկանց փոխհարաբերություններով, չէին կարող մերվել, տեղայնանալ, կամ հայ ժողովրդի կենցաղի, վարք ու բարքի, իղձերի ու հայացքների արտահայտությունը լինել։ Այդպիսիները, եթե երբևէ պատմվել են հայերեն, չեն մնացել ժողովրդի հիշողության մեջ ո՛չ գրավոր, ո՛չ էլ բանավոր։ Սակայն համամարդկային հետաքրքրություն ու արժեք ներկայացնող, հարատևելու կենսունակ գաղափարներն ու թեմաները, որոնք եղել են ընդհանուր, հուզել ու զբաղեցրել մարդկային միտքն առհասարակ, անցել են մի ժողովրդից մյուսին, ինչպես և հայերին, բայց և այնպես ո՛չ նույնությամբ ու ամբողջությամբ, ինչպես այդ ցույց տրվեց նախորդ էջերում։ Երբեմն մնացել է հետաքրքրող մտքի միայն կաղապարը, կմախքը, կամ հարազատն ու բնորոշը, երբեմն պոկվել ամբողջից, կիսվել, վերցվել է զրույցի մի հատվածը միայն, երբեմն էլ տարբեր զրույցներ միացել՝ դարձել են մեկը։ Վերջիններիի թվումն է եգիպտական «Ադյուծը և մուկը» զրույցը, որը մեզ մոտ բաժանված է երկուսի։ Զրույցի համառոտ բովանդակությունը հետևյալն է. Հզոր առյուծը հանդիպում է հովազին՝ պատառոտված ու ծանր վիրավոր։ Նա իմանում է, որ դա մա՛րդն է արել, որից խելոքը, ուժեղն ու խրամանկը չկա և որից պետք է խուսափել։ Առյուծը լցվում է չարությամբ և որոշում գտնել մարդուն։ Հանդիպում են էշը և ձին՝ երախակալներով ու սանձերով, ապա եզը և կովը՝ սղոցած կոտոշներով, ծակած քթերով, վզներին լուծ։ Պատահում է և արջը՝ կրտած եղունգներով, քաշած ատամներով. ի վերջո մի այլ առյուծ՝ թաթը ծառի ճեղքում սեղմված։ Հզոր առյուծն իմանում է, որ այդ բոլորն արել է մարդը և էլ ավելի է զայրանում։ (Այսքանը որոշ փո-

փոխութ֊յամբ պահպանված է հայկական մեկ առանձին զրույցում, որտեղ ոչ թե ուրիշ, այլ նույն Հզոր առյուծն ինքն է հանդիպում մարդուն և խաբվելով՝ թաթը թողնում է ծառաբնի ճեղքում)։

Եգիպտական զրույցը շարունակվում է. Հզոր Առյուծը հետո պատահում է մկանը, որ խնդրում է չուտել իրեն, միևնույն է՝ քաղցը չի հագեցնի, իսկ ինքը երբևէ վարձահատույց կլինի։ Իրեն ուժեղ ու հզոր կարծող առյուծն ի վերջո ինքն էլ է խաբվում և ընկնում թակարդը։ Մուկն ազատում է նրան՝ կրծելով կապերը։

Հայկական և հնդկական տարբերակներում այս հատվածը մի ինքնուրույն զրույց է, կառուցված նույն բարոյախոսութ֊յան վրա՝ չմեծամտել. փոքր և անուժ համարվող արարածն անգամ կարող է օգնել, փրկել հզորին[1]։

Առյուծի մասին պատմվող երկու տարբեր զրույցները հետագայում հավանաբար միակցվել են, դարձել մեկը։

«Հարանց վարք»-երից եկող հայտնի փոխադրութ֊յունները նույնպես մեխանիկորեն չեն կատարվել։ Սրանց մեջ Հոռմի, նրա Պապի ու հռոմեական եկեղեցու փոխարեն, պետք եղած դեպքում, հանդես են բերվել տեղի հոգևոր հայրերն ու եկեղեցին։

Փոխառյալ թեմա հիշեցնող շատ հետաքրքիր բովանդակութ֊յուն և յուրահատուկ ձև ունի մեր ձեռագրերում պահպանված հետևյալ հայկական (հայկականացված?) զրույցը, գրված արձակ և չափածո հատվածներով, որ հիշեցնում է Եզովպոսի առակներից մեկը[2]։ Իր սննդակիցների և իշխանների իմաստութ֊յունը փորձելու նպատակով թագավորը հրամայում է զոհել մի ոչխար և բերել նրա վատ մասերը։ Նրանցից յուրաքանչյուրը բերում է տարբեր մասեր՝ մեկը ուղեղը, մյուսը ողնուղեղը, երրորդը՝ աչքը, չորրորդը՝ ականջը, քիթը, լեզուն և այլն։ Ամեն մեկը նախ արձակ և ապա չափածո խոսքով պատճառաբանում է, թե ինչո՞ւ իր բերածը վատ է ու պիղծ՝ նկատի ունենալով մարդու մարմինն ու նրա համապատասխան մասերը.

Աչքն, օրինակ, վատ է, որովհետև ամեն ինչ տեսնում ու մատնում է, կամ ամեն ինչ տեսնում և ցանկանում է։ Լեզուն վատ է, որովհետև հայհոյում է, բամբասում, անիծում, սուտ խոսում և այլն։ Մարմնի տարբեր մասեր քննութ֊յան են առնվում և գիտականորեն, որով զրույցն ստանում է նաև բժշկագիտական արժեք։

---

[1] Տե՛ս «Индийские сказки», էջ 170, «О тигре и мышке», և Հայկական տարբերակը՝ ձեռ. № 1778, էջ 40ա, № 46, Մատ. ժողովածու, մասն Բ, էջ 111։

[2] Տե՛ս «Առակք Եզովբոսի», էջ 39 և հետ.։

Օրինակ՝ ինչպիսի՞ն է ուղեղը և ի՞նչ գործունեություն ունի. «ըղուղն գլխաւոր է ամենայն զօդուածին, և ինքն հիմն է՝ ներդ ղծաւին մատմզուկն... և խիստ նաղուք է և վատուժ, որ ոչինչ իրք մի յինքն դպնի, նա զմարդն հիւանդացնէ, և թէ յինքն իրք կաթէ, նա զմարդն խնանցէ»[1]: Ծոծրակը հիշողական օրգան է, «թոքն է տուն բղղամի և մաղասի, զի ի յինքն կու ժողովի, և ծերութիւնն ամէն ի բղղամէն է, և թէ բղղամն չէր՝ նա չէ՛ր ծերանայր»[2]: «Փածեղն նման է ի յախուռ, որ ամէն աղջաղջ աղբ ի յինքն ժողւի, և զինչ որ այրած արիւն կա ի լերդն՝ նա ի յինքն երթա»[3]: «Լեղին տուն մաղձի է և սաֆրայի. և սաֆրայն և մաղձն ի յիւրմէն լինի»[4]: «Բուշտ է՛ մութաւիլ, մզէ ձառ մանդր, որ դիւրեաւ իւր գողն ելանէ. ապա թէ հով ու գէճ լինի, նա զգողն արգիլէ և չկարէ գողել. և թէ քամի ընգնի, նա կաթ-կաթ գողէ. և այս է գանձակացաւն»[5] և այսպես մինչև վերջ:

Զրույցն ուշագրավ է իր կառուցվածքով, որ միակն է մեզ հասած բոլոր հայկականներից: Արձակի և չափածոյի զուգադրումով այն հիշեցնում է մեր ձեռագրերում պահպանված Պղնձե քաղաքի, Փահլուլի, Ալեքսանդրի վարքի մասին եղած պատմություններ[6]:

Հետաքրքիր է և զրույցի լեզուն, որ իր բառապաշարի զգալի մասով ժամանակի գործածական, խոսակցականն է:

Ցույց տալու համար, թե ինչպիսի ոլորապտույտի մեջ է ընկնում ստեղծագործությունը փոխառությունների ու փոխադրու-

---

1 Ձեռ. № 8076, էջ 112բ:

2 Անդ. էջ 113բ:

3 Անդ:

4 Անդ, էջ 114ա:

5 Անդ:

6 Տե՛ս Պատմութիւն պղնձէ քաղաքին, յորում են բանք խրատականք և օգտակարք հին կարաց իմաստնոյ և այլ բանք պիտանիք, Տփխիս, 1857, էջ 3, 52: Պղնձե քաղաքի առասիմ հայտնի հնագույն թարգմանությունը կատարված է արաբերենից, X դարում, երկրորդը՝ XIII: Մանրամասն տե՛ս Ն. Ակինյան, Հանդէս ամսօրեայ, 1958, 1—4, էջ 21—48: Համմտ. Պ. Մուրադյան, «Պատմութիւն պղնձէ քաղաքի» զրույցի հայկական և վրացական պատումների ու նրանց փոխհարաբերության շուրջը»: Տե՛ս Բանբեր Մատենադարանի, № 6, Երևան, 1962, էջ 249—250: Հետաքրքիր է Հ. Որոտնեցու կարծիքն այդ ստեղծագործության մասին. «...Որ ամենևիմբ սուտ, որպէս առասպելական դիրք ըստ պատմութեան Արատազդեա և Հերմեա, այսպէս և ի նորս Պղնձի քաղաք ի Շերանշահ և այլ սոյնպիսիք, որ ամենևիմբ սուտ են»: Տե՛ս С. Аревшатян, С. Лалафарян, Сочинение Иоанна Воротнеци „Об элементах", Բանբեր Մատենադարանի, № 3, Երևան, 1956, էջ 378: «Պատմութիւն Ալեքսանդրի Մակեդոնացւոյ, Վենետիկ, 1842:

թյունների ընթացքում՝ քան էության իր ստեղծման բովում կամ խառնարանում, բերենք իտալական միջնադարյան գրականության պատմության փորձից Ֆիլիպ Մոնյեի հանած հետևյալ խիստ պատկերավոր ու կենդանի նկարագիրը.

Այդ ամենատարբեր և ամենաքաղմապիսի բնույթ ու ծագում ունեցող՝ մանատված ու կտոր կտոր եղած պատմությունները (novelette, storie, cantari) վաղում են, պտտվում, դնում ու վերադառնում, վերամկրտվում, բախվում ու խառնվում մեկը մյուսին: Ժողովուրդն անմիջապես յուրացնում է այն, դարձնում իրենը, ազավազում՝ քերում-հանում է նրա տեղային դրոշմը, հարմարեցնում իր ըմբռնումներին, իր բնավորության ու մտքի կերտվածքին, ինքը նա հարմարվում և ընդմիշտ մնում նրան հավատարիմ[1]:

Նույն եզրահանգմանն է գալիս և Ալեքսանդր Վեսելովսկին, փորը ինչ այլ ձևով: Քան Ն. Դուձիի, նրա դիտես 1863 թ. հետազոտություններից և 1868 թ. միջնադարյան էպոսի մասին գրած հոդվածից հետևում է, որ ազդեցությունն ավելի ներգործում է լայնությամբ, քան խորությամբ. նա ավելի նյութ է տալիս, քան նոր գաղափարներ մտցնում: Գաղափարն ստեղծում է ինքը՝ ժողովուրդը և այնպիսին, որ հնարավոր է նրա զարգացման տվյալ վիճակում[2]:

Ընդունելով այս տեսակետը, Ալեքսեյ Վեսելովսկին նկատում է. եթե ժողովուրդն ունի կենսական ուժ, ազդեցությունն ու փոխառությունը ո՛չ միայն չեն սպանի նրա ինքնությունը, այլև ապատ մրցակցության կկոչեն այդ ուժը, իսկ անփորձ ու հետամնաց ժողովրդի համար կդառնան մի դպրոց, ուր կամրապնդվի նրա ինքնագործունեությունը: Ողորմելի ու չնչին կլիներ ա՛յն ժողովուրդը,— շարունակում է նա,—որը չկարողանալով գտնել ոչ իր խոսքերը, ոչ իր մտքերը, հավիտյան կհետևեր ուրիշի թելադրանքին[3]: Նա վկայակոչում է և Ժ. Տարդին, որը փոխառությունն անհրաժեշտ է համարում մարդու գործունեության բոլոր բնագավառներում՝ հասարակական, քաղաքական, դիտական, գեղարվեստական և այլն,

---

[1] Տե՛ս Филипп Монье, Опыт литературной истории Италии, էջ 363—364, 366:

[2] Տե՛ս Н. Гудзий, Забытые имена (Лит. газета, 1956, № 139); А. Веселовский, Заметки и сомнения о сравнительном изучении средневекового эпоса (Журнал министерства народного просвещения, часть CXL, СПб, 1868).

[3] Алексей Веселовский, Западное влияние в новой русской литературе, М., 1896, էջ 2, 7:

դրա մեջ չտեսնելով ոչ ամո՛թ, ոչ ստրկությո՛ւն, ոչ էլ անդիմություն[1]։

Անդրադառնալով հայկական զրույցներին այս տեսանկյունից, ինչպես ասվեց, նկատում ենք, որ հայ միջնադարյան գրականության մեջ պահպանվել է փոխառյալ զրույցների երկու տեսակ՝ թարգմանական կամ փոխադրական և տեղայնացված։ Առաջին տեսակի զրույցները ուրիշից անցել և մնացել են ուրիշինը, իսկ մյուսները՝ փոփոխվել, մշակվել և ազգայնացվել են[2]։

[1] Ж. Тард, Законы подражания, СПб, 1892, *համմ.* А. Веселовский, Западное влияние в новой русской литературе, *էջ 2։*

[2] *Միևնույն բարոյախոսության և գաղափարի վրա կառուցված նման զրույցներ կան հնդկական, եգիպտական, իտալական, հայկական, վրացական և այլ ժողովածուներում։ Հնդկական* „О коне и воле“, „О путнике и шайтане“, „О том, как шакал тигра обманул“, „О трех золотых куклах“, „О тигре, волке и лисе“, „О мудреце и хлебосольном хозяине“, „О сыне вельможи и змее“ („Сказки попугая“ *շարքում*), „О волке и ягненке“, „О тигре и мышке“ (*եգիպտականը՝* „Лев и мышь“ *տե՛ս* „Сказки и повести Древнего Египта“ *էջ 147*) *և այլ զրույցների տարբերակները* („Индийские сказки“ *էջ 25, 27, 49, 95, 155, 165, 352, 105, 170,*) *տե՛ս* Մաո, *ժողովածու, մասն Բ, էջ 151, 298, 154, (90, տարբերակ), 217, 114, «Էջեր», էջ 125 (№ 92, ծանոթ. էջ 255), էջ 28 (№ 36, ծանոթ. էջ 242), ձեռ. №1778, էջ 140ա (№46)։ Իտալական զրականության մեջ դտնում ենք կնոջ համառության ու կամապաշտության վերաբերող մեր զրույցների մի պատումը (համառոտ բովանդակությունը տե՛ս սույն գրքում, էջ 110), զրույցը տե՛ս ձեռագիր № 691, էջ 217 ա, 217 բ,* Филипп **Монье**, Опыт литературной истории Италии XV века, *էջ 221։ Եվրոպական գրականության մեջ շատ տարածված և հայկական ձեռագրերում պահպանված զրույցներից մեկը (*Մաո, *ժողովածու, մասն Բ, էջ 199, ձեռ. № 8825, էջ 10 ա, 6974, էջ 105 ա), տե՛ս նաև* „Грузинская проза“*-յում, համ.* I, *էջ 41* „Рассказ о хозарском царе и трех братьях диламских царевичах“ *վերնագրով, իսկ էջ 73-ում՝* „Самое сладкое и самое горькое“*-ն, որ Եզոպոսի առակներից մեկի համառոտ վերապատումն է։ Սրա մի շատ հեռավոր ու ընդարձակ տարբերակը կա հայերենում (տե՛ս ձեռ. № 8076, էջ 112 ա)։ Նման ուրիշ օրինակներ տե՛ս բերված սույն ուսումնասիրության և այլ էջերում։*

Վերջերս լույս ընծայվեց նաև „Сказки Мампруси“ *փոքրիկ ժողովածուն* (Москва, 1966), *ուր գարձեալ գտնում ենք ծանոթ թեմաներ ու գաղափարներ՝ վերապատմված ու փոփոխված տարբերակներով։ Դրանցից են* Лев и мышь (*որ բարոյախոսությամբ համապատասխանում է մեր Օձ և Հողագործ զրույցին. տե՛ս* Մաո, *ժողովածու, Բ, էջ 90),* Сказка о семерых братьях и о маленькой осе (*բոլորովին այլ բովանդակությամբ հանդում է հայտնի այն գաղափարին, թե թուլն ու փոքրն էլ երբեմն կարող են վրդել հզորին. Մաո, ժողովածու, Բ, էջ 111),* Когда один может одолеть семерых, И у стен есть уши, Мудрый совет, Рассказ о верном слуге *և այլն։ Ընդամենը իրենց գաղափարական եզրահանգումներով սրանք հայտնի են աֆրիկյան, ասիական ու եվրոպական մի շարք ժողովուրդների, սակայն բովանդակությամբ տեղայնացված են։ Տե՛ս* „Сказки Мампруси“, *էջ 40, 49, 68, 70, 71, 84, վերջարանը, էջ 108, 110, 112։*

Ընդունված է, սակայն, նույնիսկ փոխադրություն հանդիսացող գրույցներն ազգային համարելը ո՛չ միայն այն դեպքում, երբ նրանք վերապրում են փոփոխվելով՝ տեղականի ազդեցությամբ, որ հաճախ գերակշռում է փոխառյալին, այլև նրանով, որ նորություն են մտցնում տեղի ժողովրդի մտավոր ու բարոյական կյանքում:

Խոսելով XII—XVII դարերի ռուսական թարգմանական մանրապատումների մասին, Օրլովը գրում է. Երբ ռուս հասարակությունը եվրոպականանում էր եկատերինյան «լուսավորության դարաշրջանի» մակարդակի չափ, փոխառյալ պատմություններն արդեն դարձել էին ռուսական «ժողովրդական» գրքեր, մասսայականացած գրականություն և հասարակության ստորին շերտերում վայելում էին մեծ ժողովրդականություն[1]:

Ազգային գործ է դիտվում և վրացական ուշ միջնադարի գրականության մեջ ճանաչում գտած հեղինակ Սուլխան Սաբա Օրբելիանու (1658—1725) «Հնարանքի իմաստություն» վերնագրով ստեղծագործությունը: Այստեղ զետեղված բազմաթիվ գրույցներ, առակներ, անեկդոտներ, ասացվածքներ, որ կան և հայկական ձեռագրերում, անցել են ուրիշ ժողովուրդներից և ունեն ավելի հին ընդօրինակություններ: Օրբելիանին սրանք մշակման է ենթարկել՝ միջնադարում գեղարվեստական գրականության մեջ ընդունելություն գտած ու շատ տարածված ստեղծագործական ա՛յն եղանակով, որ կոչվում է «շրջանակ». այսինքն՝ տարբեր ժամանակների ու տարբեր ժողովուրդների գործեր մի ընդհանուր թելով կապել, մի շրջանակի մեջ է առել, միակցել մի ընդհանուր սյուժեով, շաղկապել և ներկայացրել որպես ամբողջական երկ[2]: Նման ստեղծագործություններ են հնդկական Կալիլա և Դիմնան, Պանչատանտրան, հունական Յոթն իմաստասիրաց պատմությունը, արաբական Հազար ու մեկ գիշերները, հնդկական Թութակի հեքիաթները, Բոկաչիոյի «Դեկամերոն»-ը և այլն: Փոխառություններ լինելով հանդերձ, Օրբելիանու գրքի մեջ բերված ստեղծագործությունները դիտվում են ազգային գործեր, որպես արտահայտություն նաև վրա՛ց ժողովրդի իրական հարաբերությունների, գաղափարների ու ցանկությունների:

Բնական է, հայ իրականության մեջ ևս փոխառյալ գրույցները մուտք են գործել ըստ ժամանակի ոգու, ըստ հասարակական, գրա-

---

[1] Տե՛ս Орлов, Переводные повести, էջ 89:

[2] Տե՛ս Сулхан Саба Орбелиани, О мудрости вымысла, М., 1948.

կան կյանքի պահանջի, ընդունելի ու հարմար են եղել արտահայտելու նրան յուրահատուկ դաղափարներ ու տրամադրություններ։ Դրանում է նրանց մատուցած ծառայությունը, դրանում է և նրանց արժեքը։

Փոխառությունները միաժամանակ հայ միջնադարյան գրույցների սյուժեների դարավոր հնության հաստատող խիստ արժեքավոր վավերագրեր են։ Նրանց դոյությունը մեր ձեռագրերում վկայում է նաև այդ սյուժեների կենսունակության ու հարատևման մեծ ուժը։

Եգիպտական գրույցներից շատերն ունեն մոտ երեք հազար տարվա և ավելի հնություն։ Սրանց արձագանքները հայ բանավոր ու գրավոր խոսքի մեջ, անշուշտ, իրենց հետ բերում են և այդ հնության տարրերը։ Այդպիսի մի հին սյուժեի խոսուն օրինակ է հայ իրականության մեջ առ այսօր գործածվող «Կատուն առաջին գիշերը կպատուեն» ասացվածքը, որ հնդիկական գրույցի վերջին տողերից է, որպես նրանից հանված բարոյախոսական եզրակացություն։ Հավանաբար գրույցը հայերեն հազորդված է եղել գրավոր վիճակում, գուցե և զանազան տարբերակներով, բայց առայժմ մեզ հայտնի չէ։ Ակնբախ է, սակայն, որ հայերի մոտ բանավոր հարատևել է այնքան, որ արդեն վեր է ածվել բարոյախոսական ասացվածքի[1]։ Խոսելով 1881 թ. «Բազմավէպ»-ում (էջ 193—198 տպագրված «Բանք վասն խաբող աղուէսուն և չարութեան նորա» վերնագրով առակի մասին[2], Ղ. Հովնանյանը գրում է. «...Չկայ ի մեր հաւաքածոյս այսմ նման ընդարձակ Առակ այնչափ մանրամասն նկարագրուիք և խօսակցութեամբք լի...։ Թող զայն՝ որ շատ հազւագիւտ և միակ օրինակ կկարծուէր...»[3], սակայն «կիրևայ թէ ի նախընթաց դարս այնչափ դոյզնագիւտ կամ անծանօթ չէր Առակս, որովհետև մինչև մեր ժամանակներն ի դաւառս ինչ ժողովրդեան մէջ սովորական է առածն, թէ՝ «Ի՞նչ ընեմ դմակին, որ մէջն է դանակին», որոյ ծագումն անշուշտ այս Առակիէն եղած է»[4]։

---

[1] Տե՛ս գրույցը Индийские сказки. „О том, кто в первый же день кошку убил", էջ 163։

[2] Առակը հետևյալն է՝ խիստ համառոտ. Աղվեսը թակարդում պանիր է գտնում, գայլին ասում է՝ Դու արի և կեր, որովհետև այսօր ուրբաթ է և ես պահեմ։ Գայլն ընկնում է թակարդը, աղվեսն ուտում է պանիրը։

[3] Ղ. Յովնաեանց, Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրենի վրայ, մասն Ա, տետր Բ. էջ 323։

[4] Անդ, ծանոթ.։ Առակը տե՛ս էջ 324, «Ազուէսն և գայլ» վերնագրով։

Հետաքրքիր է այս առիթով բերել նաև առած-ասացվածքների հիմնական աղբյուրների մասին բանագետ Ա. Ղանալանյանի հետևյալ կարծիքը.

«Քիչ չեն և այնպիսի առած-ասացվածքներ, որոնց առաղձը վերցված է ժողովրդական բանահյուսության էպիկական ժանրին պատկանող այլ ստեղծագործություններից, և առաջին հերթին ու ամենից շատ՝ կենդանական զրույցներից կամ առակներից: Բազմաթիվ առածներ ու ասացվածքներ կան, որոնք ոչ այլ ինչ են, բայց եթե կենդանական որևէ զրույցի հիմնական իմաստի խտացած արտահայտությունը, դրա եզրակացություն-վերջաբանը (բարոյախոսական խրատը), որն անջատվելով բուն զրույցից, ժողովրդի մեջ սկսում է ապրել ինքնուրույն կյանքով, իբրև առած կամ ասացվածք»[1]:

Այստեղ, անշուշտ, պետք է նկատի առնվեին ոչ միայն կենդանական զրույցները կամ առակները, այլ զրույցներն առհասարակ:

* *
*

Գրականության մեջ արդեն ընդունված ու ճանաչում գտած հայեցակետ է գրական զանազան տեսակների թե՛ փոխառության լինելը, և թե անկախ առաջացումն ու ծագումը՝ չնայած նրանց մեջ գոյություն ունեցող նմանություններին: Տարբեր ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական, մշակութային, գաղափարական, բարոյական ու հոգեկան կացության նույն կամ նման մակարդակի, նման վիճակի հետևանքով, նրանց մոտ կարող են ծնվել, ոչ անպատճառ փոխ առնվել, նման թեմաներով ու մոտիվներով, բայց ոչ երբեք նույն բովանդակությամբ, զրույցներ (վերջին դեպքում նրանք ուղղակի փոխառություններ են): Այդ է պատճառը, որ, նույնիսկ զարգացման տարբեր ընթացքի դեպքում տարբեր ժողովուրդների զրույցների մեջ առաջանում են նաև ընդհանրություններ թե՛ կառուցվածքային առումով ու պատմական զարգացման օրինաչափություններով (կրոնականից՝ աշխարհիկ, դիդակտիկականից՝ երգիծական և այլն), և թե նյութով ու աշխարհայեցությամբ:

Հայ իրականության մեջ կան Սողոմոնի «Որ ողորմի աղքատին փոխ տայ Աստուծոյ» ասացվածքի վրա կառուցված տարբեր բովանդակությամբ զրույցներ, այն մեկնությամբ, թե դատաստանի օրն աստված նրանց մեկին հաղար, կամ հարյուր կվճարի[2]: Այս

[1] Ա. Ղանալանյան, Հայկական առածանի, Երևան, 1951, էջ XII:
[2] Տե՛ս ձեռ. № № 2226, էջ 155ա, 791, էջ 254ա, 257ա, 8076, էջ 71բ և այլն:

զրույցները կան և ուրիշ ժողովուրդների մոտ։ Սակայն նույն բարոյախոսությամբ, բայց սրանցից բոլորովին անկախ ծնված՝ ա՛յլ բովանդակությամբ մի զրույց է ֆրանսիական գրականության մեջ պահպանվածը. Գեղջուկը լսում է իր հոգևոր հորից, թե հավատացյալները, եթե իրենց ունեցվածքից նվիրաբերեն եկեղեցուն, աստծուց կրկնակին կստանան, և նրա մոտ է տանում իր կովը։ Քահանան խոնարհաբար ընդունում է ու իր կովի հետ կապելով՝ բաց թողնում արածելու։ Ազատ արձակվելով, գյուղացու կովն ուղղվում է դեպի տուն, իր հետ տանելով և քահանայինը։ Գեղջուկը հավատում է վերջինիս խոսքերի ճշմարտությանը, բայց այլևս չի նոյոգում իր փորձը[1]։

Միանշանակ, համերաշխ գործելու դաղափարի վրա ևս կան կառուցված զանազան զրույցներ՝ տարբեր ժողովուրդների, ինչպես և մեզ մոտ։ Դրա մի օրինակն է հետևյալը (բերում ենք հնդկականի համառոտ բովանդակությունը).

Անտառում ցանցի մեջ են ընկնում զանազան թռչուններ։ Որոշելով ազատվել, նրանք սկսում են ցանցը բարձրացնել, բայց նրանց մեջ վեճ է սկսվում. յուրաքանչյուրը պնդում է, թե ի՛նքն է բարձրացնողը և այլևս չեն կարողանում վեր ձգել։ Ցանցը նորից իջնում է և որսորդը բռնում է բոլորին[2]։ Սա հիշեցնում է մեր ցախավելի և ռուսական խեցգետնի, կարապի ու գայլաձկան վրա հյուսված զրույցները։ Վրաց գրականության մեջ ցախավելի փոխարեն երեսուն նետ է, որ միասին չեն կոտրվում, իսկ առանձին-առանձին՝ կոտրվում են[3]։

Այս առիթով հարմար է հիշատակել հնդկական մի զրույց ևս, բովանդակությամբ մերից տարբեր, բայց գրեթե նույն նպատակներով ու նույն գաղափարի վրա ստեղծված։ Զրույցի բովանդակությունն այս է. Մի թագավոր իր հարևան սուլթանի մարդկանց իմաստությունը ստուգելու համար ուղարկում է երեք միատեսակ տիկնիկ՝ տարբեր գներով, և առաջարկում բացատրել դրա պատճառը։ Ոչ ոք չի կարողանում լուծել խնդիրը։ Միայն մի պատանի բանտարկյալ, ազատություն ստանալու պայմանով, մեկնում է այսպես. Մի տիկնիկի երկու ականջն էլ բաց են, ոչինչ չի սովորում, լսածը մեկից մտնում՝ մյուսով դուրս է գալիս. նա ամենից էժանն է։ Երկրորդ տիկնիկի մի ականջից մտցրած ձողը դուրս

---

[1] Տե՛ս „История французской литературы, средные века—переходное время (IX—XV столетия)“, էջ 142։

[2] Տե՛ս „Индийские сказки“, էջ 97։

[3] Տե՛ս „Грузинская проза“, էջ 103։

է գալիս բերանից, նա ամեն լսած բան ասում է ուրիշին։ Երրորդը ամենաթանկն է՝ ականջից մտցրած ձողը մտնում է փորը. նա ամեն ինչ պահող է[1]։

Մեզ մոտ պահպանված զրույցն հետևյալն է.

Մարդ մի գերեզմանակրկիտ էր։ Եւ օր մի խաթուն մի թաղեցին շատ ընչիք։ Եւ գիշերն եբաց զգերեզմանն և մերկացոյց մինչ ի հանդերձն։ Եւ կինն ափցի յերեսն եզարկ և ասաց, թէ՝ «Ես թաղի մայր եմ և զարևն ի յերդն եմ տեսել. և դու չե՞ս վախել յԱստուծոյ, որ զիս հրապարակ կառնես։— Եւ ասաց, թէ՝ Հետ ինձ գերեզման մի կայ, որ ի մէջն երեք գանգ կայ, և զինքն առ և տար ծախէ և քեզ ապրանք արա»։

Եւ նա առեալ տարաւ ի ծախել։ Եւ առեալ սառաֆն, և շինեց ոսկի շիշ մի և էած ի մէկին ականջն, նա ի մէկայլ ականջն ի դուրս ելաւ։ Եւ մէկայլին էած, և ամենևին ո՛չ մտաւ, և զայն այլ ի բաց ընկեց։ Եւ դարձեալ ի մէկայլին էած. և գնաց մինչև ի կէսն։ Եւ ասաց. «Այսոր ինչ կուզես գին՝ կուտամ»։ Եւ երեք տասը հազար դրամ և ասաց զխասլիաթն, թէ՝ «Այն որ շիշն ի մէկալ դեհն ելաւ, նա ամենևին բան ի յականջն չէ՛ պահել, ի մէկ դեհն ի ներս մտել էր, ի մէկայլն ի դուրս ելնել է։ Եւ մէկայլն ամենևին բանի տեղիք չէ՛ տվել։ Եւ այս մէկալիս գին չկայ, որ զինչ բարի բան է լսել, զամէնն պահել է։ Եւ այս գանգս ամենայն ցաւոց դեղ է»։ Եւ այս ճըշմարիտ եղած է[2]։

Զրույցը տարածված է և բանավոր, առանց սկզբի մասի. գերեզմանափորը գտնում է երեք գանգ, վերոհիշյալ տարբեր հատկանիշներով։ Իմաստունը մեկնում է, թե՝ Այն, որ երկու ականջն էլ ծակ է, ոչինչ չի սովորել, մի ականջով լսել՝ մյուսով դուրս է հանել։ Երկրորդը դարձյալ չի սովորել՝ նրա երկու ականջն էլ փակ են, ոչինչ ներս չի մտել։ Իսկ երրորդը խելոք է, ամեն ինչ լսել է ու սովորել. պետք է այդպես լինել[3]։

Սակայն կան զրույցներ, որոնց և՛ նյութը և՛ դաղափարը հայկական է, այլև բնորոշ միայն հայ ժողովրդի քաղաքական ու դաղափարական աշխարհըմբռնմանը։ Դրանք միջնադարի բուն հայկական կամ տեղական զրույցներն են։ Զրույցների հայկական լինելը որոշելուն ամենից առաջ օգնում են նրանց թեմաներն ու բովանդակությունը՝ հայ կյանքին ու իրականությանը, վիճակին կամ

---

[1] Տե՛ս „Индийские сказки", էջ 95։

[2] Ձեռ. № 6974, էջ 111ա։ Տե՛ս Մատ, ժողովածու, մասն Բ, էջ 217։

[3] Բանավոր տարբերակը՝ այս բարոյախոսությամբ, պատմել է մայրս՝ երզընկացի Հռիփսիմե Սրապյանը։

վայրին բնութագրական լինելը։ Այդպիսի պարագաներում անկասկած է դառնում նրանց հայկական, ազգային բնույթը։ Կան և այնպիսի ղրույցներ, որ պահպանել են նաև հայկական տեղանուններ ու անձնանուններ՝ Վան, Բջնի, Ամբերդ, Խաչենք, Երզնկա, Եկեղյաց գավառ, Տուրց դավառ, Մեծոփա վանք, Սեթ, Խաչիկ, Հակոբ, Մխիթար, Ներսես, Սարկավագ, Բևրդակցի, Խարբերդցի և այլն։

Հայկական և տեղայնացված ղրույցների խոշոր շարքեր կապվում են Մխիթար վարդապետի, Հովհաննես Գառնեցու և Վարդանի անունների հետ[1]։ Նրանք համապատասխանել են այդ հեղինակների ստեղծագործություններում հարուցված հարցերին, որդեգրվել, բերվել քարոզներին միահյուսված և ձևաւգրից-ձեռագիր ու դարից-դար անցել։ Նրանք հարստացրել են հայ միջնադարյան գեղարվեստական ղրականությունը, իրենք ևս դառնալով այդ ղրականության անբաժանելի մասը, այն ամբողջացնող մի հատվածը։ Նրանք պարզում են, թե ի՞նչ հարցեր են հուզել հայ հասարակությանը ո՛չ միայն ողջ միջնադարում, այլև առանձին ժամանակահատվածներում, ի՞նչ մակարդակի վրա է գտնվել երկրի հասարակական, տնտեսական ու մշակութային կյանքը, զարգացման ի՞նչ աստիճաններ է ապրել ու ի՞նչ չափերի է հասել գրավոր խոսքը, լեզուն, ոճը, գեղարվեստական մտածողությունը և այլն։

* *
*

Բուն հայկական ղրույցները բաժանվում են երկու խմբի՝ կրոնական և աշխարհիկ։ Առաջին խմբի ղրույցների մեջ շեշտն ավելի դրված է հավատի ու դավանության հետ կապված հարցերի վրա, իսկ երկրորդում՝ աշխարհիկի։ Սակայն ղրույցների այդ երկու խումբն էլ գրված են միևնույն դիտումնավորությամբ և տարբեր ճանապարհներով ծառայում են միևնույն վերջնանպատակին՝ ըստ էության քաղաքական, պետական, հայրենասիրական գաղափարների։ Այս հայեցակետով ավելի նպատակամետ են կրոնականները, որոնց մեջ նշանակալից տեղ են գրավում հայ ականավոր եկեղեցականների վարքերի հետ կապված ղրույցները։ Սրանք գալիս են շատ հնուց և քրիստոնեության մուտքի հետ սկսվելով՝ հասնում մինչև ուշ միջնադար։ Ի տարբերություն առհասարակ քրիստոնեա-

[1] Տե՛ս ձեռ. № № 1115, 1408—1409 թթ. էջ 206ա, 2496, էջ 348ա, 352բ, 360բ, 361բ, 364բ, 4251, ԺՋ դար, էջ 9ա, 52բ, 6686, ԺԷ դար, էջ 291բ, 8727, էջ 265ա և այլն։ (Այստեղ ուղղակի բացատրված է, թե՝ «ի Հարանց վարուց բանք պիտանիք՝ ի Վարդան վարդապետէ ասացեալ»)։

կան եկեղեցու սուրբ հայրերի վարքերի, որոնց մեջ գերակշռող տեղ են գրավում կենցաղային, բնախոսական և հոգեբանական, բարոյա-խրատական հարցեր, հայ եկեղեցու հայրերի վարքը վերարտադրող զրույցները գերազանցապես արծարծում են ժողովրդի քաղաքական ճակատագրի հետ առնչվող խնդիրներ: Զրույցներում ո՛չ մի խոսք չկա գործող անձանց հոգեկան ու բնախոսական անհավասարակշռության, տատանումների, երկընտրանքի, ներքին պայքարի կամ անկումների մասին: Իրենց ամբողջ էությամբ՝ հոգով, մտքով ու գործով նրանք ապրում են մի գաղափարի տրված: Նրանց անձնական կյանքը ևս, մինչև վերջին շունչը, նվիրումի ու մաքառման խոսուն օրինակ է: Հիշենք Ներսես Պարթևին, Հովհան Մայրավանեցուն, Հովհան Օձնեցուն, Գրիգոր Վկայասերին, Հովհաննես Սարկավագին, Հովհաննես Գառնեցուն, Հովհաննես Երզնկացուն և այլ նշանավոր կաթողիկոսների ու վարդապետների մասին մեզ հասած զրույցները[1]:

Կրոնա-դավանաբանական զրույցները, որ մեծ տարածում են գտել XIII—XIV դարերում, հասնելով մինչև XVIII դար, խստորեն պայմանավորված են ժամանակների հասարակական-քաղաքական կյանքով ու այդ կյանքի ծնունդն են: Առաջին հայացքից նրանք ընկալվում են որպես լոկ կրոնական ստեղծագործություններ, գրված հավատ ու երկյուղածություն ներշնչելու, ավետարանական որևէ կանոն հաստատելու կամ քրիստոնեական վարդապետություն քարոզելու դիտավորությամբ, բայց իրականում հեռու են դրանց սոսկ վերացական էությունից: Նրանց խորհուրդը եղել է շատ ավելի խորն ու հեռաթափանց, ծագել ու ծնվել է երկրային փոխհարաբերություններից ու պատմական իրադրություններից և հետապնդել շատ ավելի կոնկրետ, նյութական ու այսաշխարհային նպատակ: Սրա մեջ առաջնայինն ու հիմնականը եղել է հակամարտությունն ընդդեմ օտար եկեղեցու և օտար կրոնների՝ հանուն հայրենիքի, հանուն անկախության, դոյության ու աղգապահպանության: Այս զրույցներում գերիշխում են կրոնա-քաղաքական, իսկ պատմական-աշխարհիկ զրույցներում՝ սեռական-քաղաքական հակամարտությունները: Թե՛ մեկում և թե մյուսում՝ հիմքը իրական կամ պատմականն է: Ժամանակաշրջանի բնութագրումն օգնում է ցույց տալու, որ նրանք միշտ եղել են հայ ազգային ինքնատիպ կյանքի ու աշխարհայեցության արտացոլումը:

---

[1] Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն*, էջ 19, 67, 70, 96, 113, 348 և հատ., Ղ. Ալիշան, *Յուշիկք*, հատ. Բ, Վենետիկ, 1869—1870, էջ 490 և հատ.:

Իր դարավոր պատմության ընթացքում հայ ժողովուրդն հաճախ է կանգնել հայրենիքն ու ազգային ոգին կորցնելու վտանգի առջև և ամեն անգամ գերագույն ճիգեր է թափել, միջոցներ չի խնայել փրկելու իրեն, ազատվելու կործանումից։ Այդպիսի ծանր իրադրության մեջ էր նա XIII—XIV դարերի մոնղոլական արշավանքների շրջանում ևս, երբ հայրենի հողին իշխում էր օտարը և ժողովրդի ուսերին դրվել էր թուրք-թաթարական տիրակալության դաժան լուծը։ Մոնղոլական բռնապետության վարած ծանր հարկային քաղաքականության հետևանքով տնտեսապես քայքայված ու բզկրտված հայությունը ենթարկվում էր նաև կրոնական ու ազգային հալածանքի, մահմեդականացման վտանգի։ Ֆիզիկական ոչնչացումից փրկված, թե՛ իր իսկ բնաշխարհում ապրող և թե՛ օտարության գաղթած ժողովրդին այժմ էլ սպառնում էր բարոյական ու հոգևոր մահը՝ վերասերումն այլ ազգության, այլ հավատի կամ դավանության։ Երկիրը գրաված մոնղոլ զորաբանակները ո՛չ միայն հիմնահատակ էին անում հայկական վանքերն ու եկեղեցիները, այլև անլուր տանջանքներով նահատակում իրենց ազգության ու հավատի մեջ հաստատ մնացող քրիստոնյաներին՝ թե՛ կրոնավորներին, թե՛ աշխարհականներին։ Ազգությունը փրկելու, երկիրը օտար նվաճողներից ազատելու համար հայ ֆեոդալական տների ներկայացուցիչները ելք էին որոնում՝ օգնություն խնդրելով անգամ Հռոմի պապից։ Սակայն պապն ուներ իր ծրագրերն ու նպատակները, որոնցից մեկն էր հենարան ստեղծել Արևելքում՝ հայ եկեղեցին իրեն ենթարկելու միջոցով։ Առիթից օգտվելով, պապն առաջարկում էր դավանափոխություն, թեկ ո՛չ բացարձակ ճանապարհով։ Պետք էր միայն որոշ զիջումներ անել կաթոլիկ եկեղեցուն, սակայն, ըստ էության, ընդունել Վատիկանի գերիշխանությունը։ Այս նպատակով պապը Հայաստան էր ուղարկում լատին քարոզիչներ, որոնք միարարական տրամադրություններ էին հրահրում ու համախոհներ հավաքում իրենց շուրջը։

Իր ֆիզիկական ու հոգևոր գոյությունը պահպանելու նպատակով հայ ժողովուրդն ստիպված էր դարեր շարունակ համառ ու երկարատև գաղափարական պայքար մղել այլահավատության ու այլադավանության, այս դեպքում՝ մահմեդականության ու կաթոլիկության դեմ։ Այդ պայքարը կամ մաքառումը տարբեր երանգներով շարունակվել է մինչև ուշ միջնադար[1], այլև մինչև այսօր՝

[1] Տե՛ս Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դաւրիժեցւոյ, Վաղարշապատ, 1884, էջ 405 և հատ., Ջամարեայ Սարկաւագի Պատմագրութիւն, հատ. երկրորդ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 20 և հատ.։

Սփյուռքում։ Նրա կարևորագույն և հիմնական գենքերից մեկն է եղել գեղարվեստական գրականությունը, ուստի և բնական է, որ այդ գրականության նյութը լիներ հենց ա՛յդ իրականությունն ու նրան հուզող հարցերը։

Այս իսկ առումով մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում հայկական զրույցները, որոնք նույնությամբ չեն կրկնել հասարակական-քաղաքական կյանքի երևույթները, այլ արտահայտել են վերաբերմունք, մոտեցում, կշռադատել ստեղծված իրավիճակն ու հետևություններ արել, որով և իրենց ուրույն դերն են ունեցել ժողովրդի հոգևոր կյանքը, գաղափարական աշխարհը, միաբն ու գիտակցությունը կազմավորելու գործում։ Այդ է պատճառը, որ միջնադարի ձեռագրերում պահպանված հայկական զրույցների համար ամենից ավելի հատկանշական է հայրենասիրությունը, հայրենասիրական գաղափարը, որ հիմնվում, խարսխվում է ազգի ու լուսավորչական դավանանքի պահպանման՝ ազգապաշտպան քաղաքականության վրա, և երևան է գալիս թե՛ կրոնական զրույցներում՝ կրոնական շաղախով, թե՛ աշխարհիկ կամ պատմական զրույցներում՝ մաքառման ու հերոսացման մղող ոգեշունչ գաղափարներով։

Կյանքի, ստեղծված իրադրության ծնունդն ու արտահայտությունը լինելով, զրույցների մի մասն ունի հենց կրոնա-դավանաբանական բնույթ և այդ պայքարի առանձին կողմերը անուղղակի դրսևորելու միջոցով է, որ շոշափում է ժամանակի հրատապ հարցերը։ Դրանք գերազանցապես հրաշապատում զրույցներ են, որոնց մեջ քննության են առնվում հավատի, դավանության ու ազգության հետ առնչվող հարցեր և լուծում կամ պատասխան են ստանում տեսիլների միջոցով[1]։ Այս զրույցների մեջ առաջ է քաշվում, օրինակ, այն խնդիրը, թե ում կրոնն է ավելի հիշտ ու լավ՝ հայերի՞նը, թե՞ պարսիկներինը. և առավելությունը տրվում է հայերին՝ քրիստոնեության[2]։ Մի ուրիշ զրույց որոշում է, թե «ո՞րք են յազգացս քրիստոնէից ընդունելի աստուծոյ»[3]։ Տեսիլը պարզում է, որ աստծու մոտ ամենապատվավոր տեղում նստած է Գրիգոր Լուսավորիչը։

---

[1] *Քրիստոնեական գրականության մեջ հավատի հետ կապված նման զրույցներում վեճը գնում է քրիստոնեայի ու հրեայի (երբեմն՝ մահմեդականի) միջև և տեսիլի կամ հրաշքի միջոցով լուծվում հօգուտ քրիստոնեության։ Տե՛ս զրույցներ լատինական, հունական, սլավոնական և այլն,* „Заметки по литературе и народной славесности ак. А. Н. Веселовского", „Записки императорской АН" *ժողովածուում, т. 45, СПб, 1883, էջ 14 և հատ.։*

[2] *Տե՛ս ձեռ. № 1115, էջ 208բ և հատ.։*

[3] *Տե՛ս անդ, էջ 206ա։*

Աստված դատաստան է տեսնում ա՛յն մարդկանց հետ, որոնք փոխելով իրենց դավանանքը, դարձել են հռոմ, ֆռանկ, ասորի. այդպիսիներին նա թույլ չի տալիս և ո՛չ մի ազգության հետ միանալ. այստեղից էլ եզրակացություն. պետք է հաստատ մնալ սեփական հավատի ու ազգության մեջ, չփոխել դավանանքը: «Երանեցի զաղգն հայոց, որք կացին ի կանոնս խրատու սրբոյն Գրիգորի», եզրափակում է իր միտքը զրուցագիրը՝ Հովհան Գառնեցին: Մի երրորդ զրույցում աստված երեք հին ազգերից՝ հռոմ, ֆռանկ ու հայ, դավանությամբ ու կրոնով առավելություն է տալիս հային[1]: Պատմվում է և մի ուրիշն ու եզրակացվում, «եթէ ճշմարիտ է կրանքս մեր»[2]: Նույն ձեռագրի մի այլ զրույց հաստատում է հայ եկեղեցու տոների ճշմարիտ ու աստվածատուր լինելը[3]: Եվ այս տիպի զրույցները, որ ո՛չ միայն բավականաչափ տարածված են, այլև ունեն իրենց բազում տարբերակները զանազան ձեռագրերում, ինքնանպատակ, սոսկ հրաշքներ պատմելու համար չէին ստեղծված, այլ՝ գոյության ու ազգային անկախության համար պայքարի մեջ մտած հայ ժողովրդին արդարություն, ճշմարտություն, հաղթանակի մեծ կամք ու հավատ ներշնչելու, քանի որ թե՛ պատերազմների և թե գաղափարական պայքարի ալեծուփ ծովում փրկության և ժողովրդի կենսունակության պահպանման ամենահուսալի խարիսխը հայրենին ու հայրենականը հաստատող այդ ուժն էր:

Այս առումով մի հետաքրքիր ու գրեթե իրեն ժամանակակից դեպք է նկարագրում Գանձակեցին, ցույց տալով, թե հայ լուսավորչական հավատի ճշմարտությունը վկայող պատմությունները հաղթության ու հպարտության ինչպիսի՛ զգացումով են համակում և՛ ժողովրդին և՛ իշխաններին, ու զորացնում նրանց[4]:

Սույն հանգամանքը նկատի ունենալով է, որ հայոց հավատի ճշմարտության քարոզներ են կարդացվում նաև բացարձակ մերկությամբ: Ահա մի զրույց, որ, ըստ ձեռագրի հիշատակարանի, թարգմանել է Վարդան վարդապետը՝ ասորերենից. Կիլիկիայի Տորոս լեռան վրա բնակվող մի ծերունի, իր մահվան օրերին, աշակերտներին ասում է. «Գրեցէ՛ք, որդեա՛կք, և առաքեցէ՛ք ընդ ամենայն երկիր, զի յետ ԻԴ (=24) ամի լինի ժողով և ուրանան զՔրիստոս[5]: Փախի՛ք և դուք և դնացէք ի Մեծն Հայք և յԱղէքսանդր եգիպտոսի,

---

[1] Տե՛ս ձեռ. № 1115, էջ 210ա:

[2] Տե՛ս ձեռ. № 2496, էջ 355բ:

[3] Տե՛ս անդ, էջ 354բ:

[4] Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 212 և հատ:

[5] Խոսքը Քաղկեդոնի ժողովի մասին է:

զի անդ մնա ուղղափառութիւն և անտի՛ աճէ յարևելս և ի Միջագետս և փառաւորի Քրիստոս ի նոցունց»[1]։

Որքան էլ որ անուններ ու հեղինակներ են հիշվում, այնուամենայնիվ հաստատել դրանց բոլորի ճշգրտությունն ու զրույցների գրության ժամանակը շատ դժվար է, մանավանդ որ նրանց մեջ տեղ են գտել անցյալին վերաբերող պատմություններ ևս։ Վերջիններս կարող էին ստեղծված լինել ոչ անպատճառ միջնադարում, այլև հին դարերում ու վերակենդանանալ ըստ ժամանակի ոգու։ Այսպես, օրինակ, Գանձակեցին վկայակոչում է Ներսես Պարթևի մասին IV դարում գրված մի զրույց, որ պետք էր մաքառման հավատ և ուժ ներարկելու համար[2]։ Ուրիշ զրույցում վկայակոչվում է Ներսես Կլայեցին և այլն[3]։

Նման զրույցներ նկատի ունենալով Գանձակեցին ասում է. «Զայս պատմեաց ճշմարտախոհ այրն (Վարդան վարդապետը— Ա. Ս.) ի հաստատութիւն ուղղափառ հաւատոյս»[4]։ Նա բերում է և ուրիշ զրույցներ Հովհան Մայրավանեցու, Հովհան Գառնեցու, կամ ասենք Մորիկ կայսեր մասին, որ անշուշտ պետք է հորինված լինեն մինչև պատմիչը՝ VI—XIII դարերում, սակայն ե՞րբ, հնարավոր չէ ճշգրիտ որոշել[5]։

Ինչպես արդեն ասացինք, զրույցների որոշ շարքերի հեղինակ մասնավորապես հիշվում են Հովհաննես Գառնեցին, Վարդան [Արևելցին] և Մխիթար վարդապետը։ Սակայն դժվար է պնդել, թե նրանք միայն հեղինակներ են և ոչ նաև վերապատմողներ։ Հայտնի է, որ շատ վերագրումներ երբեմն հետագա դարերի են, կամայական, ըստ պատշաճի (ըստ նյութի), ինչպես այդ ցույց տրվեց Հովհաննես Երզնկացու օրինակով (տե՛ս էջ 30—31)։ Հայտնի է նաև, որ շատ վերագրումներ էլ դիտումնավոր են, ցանկացած գաղափարն անառարկելիորեն, այլև անքննելիորեն ընդունելի դարձնելու նպատակով։ Այդպիսի դեպքերում զրույցները վերագրվում են մեծ հեղինակությունների, պատահում է նույնիսկ երկու հեղինակի։ Նման օրինակներ կան Հովհաննես Գառնեցու և Վարդան Արևելցու վերաբերմամբ։

---

[1] Ձեռ. № 6686, էջ 283ա։

[2] Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 20 և հատ.։ Համմ. Փաստոսի Բուզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, ի չորս գրքութիւնս, Վենետիկ, 1832, էջ 79 և հատ.։

[3] Տե՛ս ձեռ. №2335, էջ 161ա—բ։

[4] Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 351։

[5] Զրույցները տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 54, 348, 46, 49։

«Վասն սորա (Հովհ. Գառնեցու—Ա. Ս.) բազում ինչ պատմէին, բայց առաւել Հարապատն մեր և սքանչելին վարդան վարդապետն, որոյ բանքն արժանի էին հաւատարմութեան, զի նոքա սիրով կապեալ էին ընդ միմեանս։ Զի մեք մարմնով ղնա ոչ տեսաք վասն հեռաւորութեան, նա ի մխիթարութիւն մեզ պատմեաց ինչ ի վարուց նորա մանաւանդ և ասաց թէ՝ «Ինքն իսկ Յովհաննէս ասաց մեզ...» և այլն[1]։

Զրույցի նպատակն է հաստատել հայոց ուղղափառ հավատը. «Վկայէ այս տեսիլ և ցուցմունք հրաշիցս՝ հայոց անսուտ ծնին, որ ասեմք զօր աւետեաց սուրբ կուսին յերեսուն արեգի, և ապրիլի եօթն, և հնգետասան նիսանու, և ո՛չ որպէս հակառակին այլ ազգք, և մանաւանդ յոյնք՝ ասելով ի քսան և հինգն մարտի՝ անխորհուրդ»[2]։

Այստեղ միաժամանակ իրենց ազդեցիկ խոսքն են ասում և՛ Հովհ. Գառնեցին և Վարդան Արևելցին։ Հնարավոր է, սակայն, որ Արևելցու նման մի ներգործուն վարդապետ, այնուամենայնիվ, դիմած լինի Գառնեցու հեղինակությանը և իր խոսք-զրույցը վերագրի նրան. «Զայս ի մեր վարդապետէն լուաք մեք», որ է Հովհաննես Գառնեցին[3]։

Սակայն ինքը Գառնեցին անգամ զրույցները պատմել է «ի դէմս այլոց, վասն անձին խոնարհութեան, զի մի՛ գիտասցեն, թէ և ինքն ընդ նոսա էր»[4]։

Բոլոր դեպքերում ակներև է, որ և՛ Գառնեցին և՛ Արևելցին զրույցների որոշ շարքերի հեղինակներ են ու վերապատմողներ։

Վարդանը գրում է. «Աբեղայ մի ծեր՝ բջնեցի, անունն Յովանէս, պատմեաց ինձ և ասէ...», կամ՝ «Ես գիտեմ ի մեր ժամանակս իմ հաւսակակից աբեղայ մի Յանբերդոյ երկիրն, ի վանքն, որ Տեղեր կոչեն, Սարկաւագ անուն» և պատմում է սրա մասին, որպես ականատես. «Սարկաւագ վարդապետն ասացել էր...», «Պատմեաց մեզ սուրբ և երջանիկ հայրն մեր...» և այլն[5]։ Ուրեմն նա պատմել է իր տեսածն ու լսածը, որ նոր, թարմ դեպքեր են, ինչպես բնորոշում է ինքը. «Միշտ կամիմ գիտակ գոլ զձեզ նոր իրաց եղելոց» և պատմում զրույցը։

---

1 Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն*, էջ 349։

2 Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն*, էջ 350։ Գանձակեցին բերում է ևս մի քանի զրույց, որոնք բավականաչափ տարածված են ձեռագրերում, անկախ պատմությունից, դարձյալ որպես Գառնեցունը։

3 Տե՛ս ձեռ. № 2496, էջ 352բ, 354բ, 364բ և այլն։

4 Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն*, էջ 355։

5 Տե՛ս ձեռ. № 2496, էջ 360բ, 361բ, 362բ, 364բ։

Վարդանը հիշվում է նաև որպես թարգմանիչ.

«Թարգմանեցաւ ասորոց ի մերս լոյս վարդապետին Վարդանայ աշխատութեամբ» և իշաւխ անուն ասորու մասնակցութեամբ[1]։

Զրույցների հեղինակ է հիշվում և Մխիթար վարդապետը։

Անշուշտ կրոնա-դավանաբանական զրույցների մի մասն ստեղծվել է Գառնեցու, Արևելցու և ուրիշ վարդապետների ձեռքով, հենց միջնադարում։

Մի քանի ձեռագրերում պահպանված տարեթվերը վկայում են, որ դրանք գրված են մոնղոլական արշավանքների և հայ ու կաթոլիկ եկեղեցիների միջև մղվող վերոհիշյալ դավանաբանական մարտերի տարիներին[2], երբ մեծ անհրաժեշտություն էր առաջացել ժողովրդին է՛լ ավելի հաստատ պահելու իր հավատի, կրոնի ու ազգության մեջ, որպես հայրենիքի ու հայրենասիրության պահպանման ամենաանհրաժեշտ երաշխիք։

Հայ ժողովրդի գաղափարական կյանքի պատկերումը լինելուց բացի, այդ զրույցները արժեքավոր են և նրանով, որ արտացոլել են ժամանակի պատմական կոնկրետ իրադարձությունները և՝ պատերազմն ընդդեմ ազգին նետողաց, գերեվարություններ, տեղահանություններ և այլն։ «Վասն մեղաց մերոց գերեալ եղև երկիրս մեր յանաւրէն ազգէն նետողաց։ Տարան և զորդեակս իմ ի խուժաստան։ Եւ մեք փախաք և գնացեալ թագաք, և իբրև դարձաք ես և մայր սորա՝ լացաք զորդեակս մեր»,—պատմում է զրույցներից մեկը, ականատեսի բերանով[3]։

* *
*

Ժողովրդի գոյությանն ու ազգային անկախությանը վերաբերող զրույցների մեջ արժեքավոր տեղ են գրավում պատմական բնույթ կրող ստեղծագործությունները, որոնք հայրենասիրական գաղափարներ են սերմանում ո՛չ անպատճառ կրոնա-դավանաբանական, այլ աշխարհիկ թեմաների վերհանման միջոցով։ Սրանց աղբյուրը հայ ժողովրդի պատմությունն է, հարուստ այնպիսի հերոսներով, որ անձնազոհության, հաճախ վկայության հասնող սիրով ու նվիրվածությամբ ճակատել են ընդդեմ թշնամու՝ մահը գերադասելով ստրկությունից։ Հետաքրքիր է, որ սրանց մեջ ևս գոյություն ունի նույն օրինաչափությունը, ինչ տեսանք կրոնա-դավանաբանական զրույցները քննելիս։ Այստեղ ևս հետադարձ հա-

---

1 Ձեռ. № 6686, էջ 291բ։

2 Տե՛ս ձեռ. № № 1115, 2496 և այլն։

3 Ձեռ. № 2496, էջ 365ա։

յայք է դյվում դեպի պատմական անցյալը. վերածնվում են նախնիների հանճարն ու քաջությունը գովերգող, հանուն հայրենիքի ու ազգության՝ մաքառման հերոսությունը դյուցաբերող ու դրա անհրաժեշտությունը որպես օրվա պահանջ շեշտող, դարավիճակին համապատասխանող հին պատմությունները, նշանավոր դեպքերն ու զաղափարամարտությունները:

Ժանրային առումով այս գրույցները նույնպես զալիս են հնուց: Կրկնվում ու վերապատմվում են հները, ծնվում նորերը: Միջնադարի բոլոր պատմիչների մոտ, ներառյալ նաև Զաքարիա Սարկավագը, բերվում են և՛ անցյալի և իրենց ժամանակների պատմական հերոսամարտերն ու քաջերի սխրանքները վերարտադրող գրույցներ: Պետք է նկատել, սակայն, որ սրանք ավելի գրուցատիպ պատմություններ են, պատմական իրադարձությունների փոքրիկ ճյուղավորումներ ու շեղումներ, իրական դեպքերի զեղազարդումներ, քան բուն առումով գրույցներ: Զաքարիա Սարկավագը, անելով Զահան-Շահից մինչև Շահ-Սաֆին և ապա մինչև Ֆարզալի խանը ընկած ժամանակահատվածի պատմությունը, այդպես էլ գրում է. «Այլ և զոր ինչ և դուք գիտէք, դուք ևս գրեցէ՛ք, և զիմն ևս ընկալարուք պահան, և շարադրեցէք ըստ դնդեցկապունիցն կարգի»: Ասպա խնդրում է, որ իրեն չպախարակեն՝ «վասն զի ա՛յս է կարն իմ»[1]: Մի ուրիշ տեղ դարձյալ կրկնում է. «Զէ՛ պարտ զանց առնել վասն իրացն անցելոց, այլ պատմել ըստ մերում կարեաց, և ըստ լրոյ համբաւոյն»[2]:

Բանավոր աղբյուրներից գրի առած, բայց հեղինակի ակտիվ միջամտությամբ ու շեշտված անհատականությամբ պատմըվածք գրույցի մի օրինակ բերենք Առաքել Դավրիժեցուց: Վարագա վանքի կողոպտման պատմությունը շարադրելիս, նա կատարում է գեղարվեստական շեղումներ, մանրամասնելով «չար» և «անիծեալ» Ջոմարի «սատակման» պատմությունը:

Ջոմարն իր ձիով պաշարման մեջ էր ընկել: Փրկության միակ ելքը ծովն էր: Եվ Ջոմարն «հեծաւ ի վերայ ձիոյն և կալեալ զպախուց երիվարին, քաջագոյն պատրաստութեամբ զսպեաց զինքն՝ և ուղղեալ վարեաց զերիվարն ի մէջ ծովուն. և յորժամ վարեաց զերիվարն ի մէջ ծովուն, զառաջինն խորասուզեալ ընկղմեցաւ, և գրեթէ եհաս մինչ ի յատակս ծովուն. քանզի բազում ժամս անյայտ լեալ ո՛չ երևեցաւ: Եւ իբրև անցին ի վերայ պահք ինչ, տեսին արքն, որք զբերան կապին (այստեղ՝ քարանձավ—Ա. Ս.) պահէին, զի ի

[1] Զաքարեայ Սարկաւագի Պատմագրութիւն, հատ. առաջին, էջ 45:

[2] Անդ, էջ 26:

հետու վայրի ելին յերեսս ջրոյն երիվարն և Զօմարն, և յայնքան հետի վայրի ելին և երևեցան, մինչ դի թֆանք ոչ հասանէր, քանզի կամեցան ձգել թֆանք և սպանանել զնա, և դի ոչ հասանէր, վասն որոյ և ո՛չ ձգեցին։ Եւ բազում գովութեանց արժանին այն երիվար բարձեալ զվերելեակն իւր և տանէր՝ ոչ թէ իբրև զցամաքային կենդանի, այլ իբրև զջրային կենդանի զնայր լողալով, շնչէր, փչէր, փռնգայր, զանբաւ խորութիւն ջուրց ծովուն յուզմամբ հատանէր, և գնայր լողալով և եկեալ եհաս յեզր ծովուն և ել ի ցամաք ի կողմանս Ոստանայ։

Եւ յորժամ ել Զօմարն ի ցամաք, ոչ պիտէր զսահմանս և զնաւապարհս, կամ զցամաքային և զծովային տեղիս վայրացն, և առ տագնապէ երկիւղին վարեաց զերիվարն հանդէպ երեսացն և գնայր, ո՛չ թէ ի վերայ երկրի այլ ի վերայ օդոյ...»[1]։

Այսպես շարունակվում է Զոմարի էջեր առաջ սկսված պատմությունը և ավարտվում հետևյալ բացատրականով.

«Արդ՝ սատակումն պղծոյն Զօմարին այսպէս եղև, որպէս և պատմեցաք. ժամ է մեզ այսուհետև զսատակումն Սուլէյման բէկին, և զդարձումն սրբոյ նշանին պատմել ի վանայ քաղաքն. քանզի և պատմութիւնս մեր վասն սրբոյ նշանին է. և ոչ վասն ամբարիշտ արանց»[2]։

Եվ Դավրիժեցին ձյուղավորում է Վարագա վանքի կողոպտման պատմությունը զուգահեռ վրույցներով, պահպանելով նրանց բանավոր տարածմանն առանձնահատուկ գծերը, ժողովրդական ոճն ու պատկերավորությունը, ավելացնելով նաև իրենը։ Ուշագրավ է, թե ինչպիսի անաչառությամբ ու անկուսակ հիացքով է նկարագրում նույնիսկ թշնամու գովեստի արժանի կողմերը, ավելին. անգամ յա՛վ է զգում նրա կարճամտության ու սխալի համար. «քանզի ո՛չ էր այր խորագէտ, այլ պարզամիտ, վասն որոյ հաւանեցաւ» դավադիրների սուտ երդումներին,— ասում է նա[3]։

Ինչպես հին, այնպես էլ միջին դարերը հարուստ են վաղեմի ու հետագա ժամանակների վերաբերող բազում զրույցներով, որոնք, սակայն, ձեռագրերում լայն տարածում չի՛ն գտել։ Նրանց մի մասը գոյատևել և նորերի հետ մեկտեղ պահպանվել է պատմագրական ու ժամանակագրական երկերում, հենքի մեջ մտած, մեծ մասամբ շղթայի անանջատելի օղակ դարձած, և շատ քիչ է դուրս եկել

---

[1] Պատմութիւն Առաքել վրդ. Դաւրիժեցւոյ, *էջ 393։*

[2] *Անդ, էջ 395։*

[3] *Անդ, էջ 397։*

պատմության համակարգությունից[1]։ Կրելով աշխարհիկ բնույթ, այդ գրույցներն, հավանաբար, ավելի տարածվել են բանավոր քան գրավոր. մի երևույթ, որ բնութագրական է չափածոյի համար ևս, և օրինաչափական է՝ առհասարակ։ Հիշենք թեկուզ միայն հայրենների գոյությունը մեր նշանավոր տաղերգուներից դեռևս շատ առաջ, որ սակայն գրավոր լայն տարածումն են գտել նրանցից շատ և շատ հետո՝ XV—XVI դարերում։ Պատճառն, անշուշտ, միջնադարի դեռևս իշխող կրոնական ոգին էր, որ ավելի դանդաղ և ուշ էր տեղի տալիս, քան բուն իրականությունը, ուր արդեն հաղթել էր նորը, կենսունակը։ Այստեղ չենք կարող չհիշել Վ. Փափազյանի անչափ ճիշտ դատողությունները՝ թեև արված ուրիշ առիթով.

«Որ հայերի մեջ, նույնիսկ հեթանոսական դարերում— և դուցե ավելի շատ ա՛յդ իսկ դարերում— եղել են առասպելներ, այլաբանական գրույցներ, ասացվածքներ ու առակներ, այդ մասին ապացույցներ կան ժողովրդական բանահյուսության և նույնիսկ մեզ հասած հին գրականության մնացորդների մեջ»։

«...Եվ եթե մեզ հասած հայ գրականության մեջ շատ հազիվ են պատահում առակներ ու առհասարակ աշխարհային նյութերի մասին գրվածքներ— պատճառը ո՛չ թե ժողովրդի ոգին է, այլ միմիայն ա՛յն կրոնա-սխոլաստիք ուղղությունը, որով կաշկանդված է եղել հայ գրականությունը տասնյակ դարեր շարունակ»։

«...Ժողովուրդը շարունակել է բանավոր կերպով ծաղկեցնել, բերնից-բերան տեղափոխել ու սերունդից-սերունդ անցկացնել իր աշխարհիկ ստեղծագործությունը, որովհետև նա չի կարողացել կեբակրվել, հաճույք ստանալ կրոնական վերացական բանաստեղծությունից»[2]։

Եվ այդ տևել է բավական երկար ժամանակ, հասնելով մինչև ուշ միջնադար։ Այդ են վկայում Առաքել Դավրիժեցին ու Ջաքարիա Սարկավագը ևս, որոնք շատ հաճախ նշում են, թե իրենց պատմությունները ի լրո են (անշուշտ ոչ բոլորը). «Այլ և ասացին ոմանք, թէ խաշնարած ոմն հովիւ...», «զոր ծերք և վաղեմի մարդիկք պատ-

---

[1] Ջաքարիա Սարկավագը մի տեղ ուղղակի այդպես էլ նշում է. «Որ ինչ վասն Մովսէս կաթուղիկոսի՝ գրեալ է Առաքել պատմագիր ի ծննդենէն մինչև ի մահ նորա։ Այլ մեք (ես) զոր ինչ լուաք ի Յակովբ կաթուղիկոսէն վասն նորա, աստէն բացահայտեցից». և վերապատմելով հինը՝ ավելացնում է նորը՝ իր իմացածը։ Տե՛ս Պատմագրութիւն, հատ. առաջին, էջ 53։

[2] Վ. Փափազյան, Պատմություն հայոց գրականության, Թիֆլիս, 1910, էջ 205, 206, 206—207։

մեցին» պատմությունների մի շարքի հետ՝ «բայց պատմողքն ասացին թէ»[1], «սակաւք են դիտօղք ժամանակին՝ որք ասէին զամենայն ստուգութեամբ։ Սակայն զոր ինչ լուեալ եմ, զայն գրեմ», «Զոր ինչ պատմութիւն՝ որ լուեալ եմ՝ զայն գրեմ. բայց յետ և առաջ լինելն և զթուականն ոչ գիտեմ. և որք ընթեռնուք՝ մի՛ մեղադրէք...։ էր այր մի ծեր վաղեմի՝ ի Վաղարշապատ գեղջէ և անուն նորա Երանոս։ Սա ասաց», «Զորս լուեալ եմք, և զորս տեսեալ, զնոյնս շարադրեմք», «իսկ նա պատմեաց մեզ զամենայն ստուգութեամբ» և այլն[2]։

Մինչև XIII դարը եղած պատմական գրույցներից ձեռագրեում մեզ պատահել են երեքը՝ Սարգիս կաղզվանցու, Վարդ Պատրիկի և Թոռնիկի մասին։ Առաջին երկուսն արձագանք են VII, իսկ երրորդը՝ XI դարի սխրագործություններին։

Անշուշտ, որպես գեղարվեստական ստեղծագործություններ, նրանք կարող են բացարձակ նույնությամբ պահպանած չլինել իրերի ընթացքն ու նկարագիրը, սակայն ա՛յս դեպքում դա՛ չէ կարևորը, այլ նրանց մեջ արտահայտություն գտած գաղափարական-քաղաքական հայացքների հրատապությունն ու արդիականությունն իր ժամանակի համար։

VII դարը վերակենդանացնող երկու գրույցների մեջ պատմական անձնավորություն են Թեոդորոս Ռշտունին, որդին՝ Վարդ Պատրիկը և նրա հետ, երբեմն և նրանից առավել աչքի ընկնող ու նրան ժամանակակից, քաջ զորավար կաղզվանցի Սարգիսը։

Յավոք, այս վերջինի մասին պատմական կոնկրետ տեղեկություններ գրեթե չկան, թեև գրուցագիրը վկայակոչում է պատմագիրներին։ Ըստ իր ձեռքի տակ եղած աղբյուրի նկարագրելով Սարգիս զորավարի ու Վարդ Պատրիկի փախուստը նավով՝ հույների լարած որոգայթից, հեղինակն ասում է. «Բայց այլ պատմագիրն ասեն, թէ ձիովք անցին լօղալով, գնացին յաշխարհն իւրեանց ի Հայք»[3]։ Ուրեմն ոչ թե մի՛, այլ մի քանի պատմական աղբյուր ունի գրուցագիրը, որ մեզ դեռ չի հանդիպել[4]։ Գրույցը չի պահպանել նաև տարեթվեր, կամ ժամանակը բացահայտող այլ

---

[1] Պատմութիւն Առաքել վրդ. Դաւրիժեցւոյ, էջ 373, 377, 394։

[2] Զաքարեայ Սարկաւագի պատմագրութիւն, Հատ. առաջին, էջ 23, 31, 45, Հատ. երկրորդ, էջ 57 և այլն։

[3] Ձեռ. № 2018, 1621 թ., էջ 437բ։

[4] Գրույցը հայտնի է մեր Մատենադարանի երկու ձեռագրերից՝ № 2018, էջ 435բ և 3366, էջ 2ա, որից առաջինը թերի է։

վկայություններ, բացի Վարդ Պատրիկի անվան հիշատակությունից, որը և օգնում է իմանալու թե՛ դեպքերի կատարման և թե՛ անձնավորության ապրած ժամանակաշրջանը։

Վարդ Պատրիկը Թեոդորոս Ռշտունու որդին է, որ հերոսական մարտեր է մղել՝ պաշտպանելու Հայրենի հողը։ Նրա հետ կաղզվանցի Սարգսի զինակցած լինելը հնարավորություն է տալիս եզրակացնել, թե վերջինս նույնպես ապրել է VII դարի կեսերին։ Այս եզրակացությունը հաստատվում է և Վարդ Պատրիկի մասին եղած առանձին զրույցով, ուր, ըստ էության, շարադրվում են կաղզվանցի Սարգսի հետ միասին նրանց վարած ճակատամարտերին հաջորդող դեպքերը։

Սարգսի զրույցի մեջ նկարագրվում է այն մարտերից մեկը, որ հույների խնդրանքով վարել են հայերը՝ օգնելով նրանց՝ ընդդեմ թշնամու։ Որպես առաջին զորագլուխ և առաջնորդ նշանակվել է Սարգիսը՝ քաջ, ուժեղ և ազնավուր մի հսկա, իսկ որպես երկրորդ զորավար՝ Վարդ Պատրիկը։ Քառասուն հայ հերոսներ ճակատամարտում հաղթություն են տանում և վերադառնում. «Քառասունքըն զքառասուն հաղարսն կոտորեցին»,— ասում է զրուցադիրը։ Սակայն հունաց թագավորն ու իշխանները՝ վախենալով հայերի հզորությունից՝ դավադրությամբ սպանում են նրանց։ Ազատվում են միայն Սարգիս զորավարն ու Վարդ Պատրիկը։ Վրեժով լցված նրանք նոր զորաբանակ են խնդրում Հայոց թագավորից և մեծ կոտորած պատճառում հույներին։ Վերցնում են նաև բազմաթիվ գերիներ և մի մասին, որպես վրեժխնդրություն, վաճառում՝ վաճառը մի սոխով։ Եվ այս «ո՛չ թէ վասն սոխի..., այլ վասն նախատանաց և վասն ամօթոյ» հույների, նկատում է հեղինակը[1]։

Այս դեպքերի տրամաբանական, անմիջական շարունակությունն են թվում Վարդ Պատրիկին նվիրված զրույցում նկարագրվող իրադարձությունները։ Վարդ Պատրիկը գաղտնի դաշնակցում է պարսիկների հետ և թյուրիմացության մեջ գցում հունաց թագավորին։ Պարսիկները մեծ կոտորած են պատճառում հույներին։ Զրույցի վախճանից երևում է, որ հետո Վարդ Պատրիկն այլևս չի մասնակցել որևէ ճակատամարտի և քաշվել է անապատ։ Ուրեմն՝ Սարգիս զորավարի հետ միասին հույներին օգնելու, ապա նաև հույների դեմ նրանց վարած կռիվները նախորդել են այս դեպքերին, այսինքն՝ մինչև Վարդ Պատրիկի պարսիկների հետ դաշնակցելուն։

[1] Ձեռ. № 3366, էջ 5ա։

Արդյո՞ք այս Սարգիսն է նույն այդ տարեթվերին Սամվել Անեցու մոտ հիշատակված հետևյալ անձնավորությունը, որի հետ կապվում են Մալիքե զորավարի տարած հաղթանակները. «Բայց պատճառ տիրելոյ նոցա այս է. լեալ էր իշխան ոմն կողմանցն Դամասկոսի Սարգիս անուն, նա բազում ինչս յափշտակէր յիմայելացւոց վաճառականացն՝ զոր երիցս աղերսիւ խնդրեալ Քղերթի՝ և նորա թողացուցեալ. ապա ժողովեալ զիւրոյ ազգին զայր և զձի, և երիցս ասպատակեալ, առին զիւրեանցն և գնոցայն. և յորժամ զօրացաւ ի վերայ Հայոց՝ ապա սկսաւ շրջել զհաւատս նոցա, և նոքա ոչ հաւանէին»[1]:

Մի Սարգիս զորավարի մասին հիշատակություն ենք գտնում Միք. Չամչյանի մոտ, որ աղբյուր է նշում Թեոփանեսին (մահացած 817 թ.): Թեև ոչ Թեոփանեսի և ոչ էլ Չամչյանի մոտ մեր դրույցը հիշեցնող որևէ ակնարկի չենք հանդիպում, սակայն այն՝ ինչ բերում է Չամչյանն՝ ըստ իր աղբյուրի, հավանական է դարձնում հիշյալ Սարգիսների միևնույն անձնավորություն լինելը: Չամչյանը գրում է.

«Յետ այսր շփոթութեան ի յառնել այլոց ոմանց ի վերայ միմեանց, յաղթօղ գտեալ Մաւիէ մեծ իշխանն և սպարապետ զօրաց՝ ինքն նստաւ ամիրապետ. և սա զօրով այր խաղաղասէր՝ ի յանդորրու կալաւ զաշխարհն. թեթևացոյց և զլուծ ազգաց հպատակելոց նմա, և առ ամենեսին վարեցաւ արդարութեամբ: Զայն տեսեալ հայոց՝ խորհեցան յետս կալ ի հնազանդութենէ յունաց և մտանել ընդ իշխանութեամբ հագարացւոց. զի ի կասկածի էին, թէ գուցէ Մաւիէ արձակեսցէ զօր բազում ի վերայ իւրեանց՝ պահանջելով ի նոցանէ զհպատակութիւն ըստ յառաջեդեալ պայմանին. և գիտէին՝ զի յոյնք ոչինչ օգնէին ինքեանց, որպէս և յայլ անգամսըն. որոյ վասն իսկ մեծապէս թշնամացեալ էր ընդ նոսա Վարդ որդի Թէոդորոսի Ռշտունւոյ՝ և պարապոյ սպասէր առնուլ վրէժ ի նոցանէ: Եւ դարձեալ՝ զի ընդ հպատակութեամբ նոցա գոլով՝ հանապազ ի խռովութեան էին, վասն բանի ընդունելութեան ժողովոյն Քաղկեդոնի: Ապա բանս եդեալ հաստատութեամբ ի մէջ իւրեանց՝ արձակեցին հրեշտակս առ Մաւիէ ամիրապետ. և անձնատուր եղեն նմա: Ջնոյն արար և Շապուհ իշխան Փոքուն Հայոց.

---

[1] Սամուէլի Տաճատացւոյ Անեցւոյ *Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, ծայրագոյն արարեալ Արշակ Տէր-Միքելեանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 81:*

որ և առաքեալ զզօրավար իւր զՍարգիս առ նա ինքն Մաւիէ ամիրապետ՝ գրգռեաց զնա ընդդէմ յունաց, որպէս դրէ Թէոփանէս»[1]։

Այս դեպքերը Ջամչյանը դնում է 657—658 թվականների միջև։ Ըստ այսմ, Վարդ Պատրիկի և Սարգիս զորավարի միասին վարած մարտերը՝ ընդդեմ հույների, պետք է եղած լինեն մինչև 657 թվականը։

Վարդ Պատրիկին նվիրված առանձին զրույցը, Սարգիս զորավարի քաջագործությունները գովերգող պատմության մեջ նրա գործակցությունը, երկու ստեղծագործություններում նկարագրվող դեպքերի ժամանակագրական, տրամաբանական հաջորդականությունը, Թեոփանեսի, Ջամչյանի, Թերևս և Սամվել Անեցու վկայությունները թե՛ հավաստում են Սարգիս զորավարի իրական, պատմական կերպար լինելը և թե որոշում նրա ապրած ժամանակաշրջանը, որ է VII դարը։

Սարգիս զորավարի զրույցում քիչ է պատմական տարրը, ավելի գերիշխում են ստեղծագործողի երևակայությունը, հնարանքները, վիպականն ու հեքիաթայինը։ Դրանով զրուցագիրը կամենում է առավել ևս շեշտել, խտացրած գույներով ներկայացնել հայ ժողովրդի ազնվությունը, քաջությունն ու հզորությունը՝ ուժեղացնելու համար դեպի հայն ու հայրենին ունեցած սերը։ Դրան նա դիմում է երկու ճանապարհով. մի՛ կողմից ցույց է տալիս հայ ռազմիկների հեքիաթային ուժն ու մեծահոգությունը, հանուն բարեկամության ու խաղաղության՝ իր դաշնակցի համար անգամ անձնազոհության գնալը. մյուս կողմից՝ նույն այդ դաշնակցի, այս դեպքում հույների նենգությունն ու ապերախտությունը, մարդասիրությունը դավով ու սպանությամբ վարձատրելը։

Զրույցի մի մասն էլ կրում է վիպական, սիրային բնույթ և ավարտվում հեքիաթային 7 օր ու 7 գիշեր տևող հարսանիքով։ Այս վերջին հատվածում ևս հաղթանակ է տանում մարդկայինը, մարդասիրականը, արդարը[2]։

---

[1] Պատմութիւն Հայոց, յօրինեալ ի Հայր Միխայէլ վարդապետէ Ջամչեանց, հատ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 358։ Տե՛ս նաև Theophanis Chronographia. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, t. I, Bonnae, 1839, էջ 533։ Թեոփանեսի համապատասխան հատվածը հունարենից թարգմանեց Հ. Բարթիկյանը, որի համար հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը։

[2] Հետաքրքիր է, որ Գրիգոր Լուսավորչի վարքի հաբեշական տարբերակում հայ զորքերի հրամանատար է հանդես գալիս Սարգիս անունով մի զորավար, որն իր քառասուն քաջերով՝ Տեր Թագ(-Տրդատ) արքայի հրամանով գնում է օգնության բյուզանդական բանակին՝ ընդդեմ գոթերի։ Սարգիս զորավարի մասին

Վարդ Պատրիկի զրույցի մեջ ավելի շեշտված է պատմական կողմը՝ հույների ու պարսիկների պարբերական հարձակումները, Թեոդորոս Ռշտունու տարած հաղթանակները և ժողովրդի հարկատուությունը մերթ հույներին, մերթ պարսիկներին։ Առանցքային հարց է Վարդ Պատրիկի գաղտնի դաշնադրությունը պարսիկների հետ, դավադրությունը և հույներին կոտորելը։ Վերջին մասում հեղինակը ծանրացել է հերոսի ներաշխարհի դրսևորման վրա, ներկայացրել է նրա խղճաչարչար մղձավանջային հոգեվիճակը, զղջման ու մեղանչանքի ծանր ապրումները, մաքրման ու քավության հասնելու համար ունեցած մտահոգությունները և հայրենաշեն գործերը։ Հույների ու պարսիկների նենգությանն ու խորամանկությանը նա հակադրել է հայերի խղճմտությունը, ազնիվ ու մարդասեր հոգին. հայը վե՛ր է բարձրացել իր մարդկային հոգեբանությամբ ու մարդկային արարքով։

Թեև խոսքը վերաբերում է սիրված հայ հերոսի, սակայն դավաճանությամբ ձեռք բերած հաջողությունը չի՛ արդարացվել, ի վերջո արթնացել է խիղճը, մարդկայինը, մարդասիրականը. սա՛ է ուղիղը, սա՛ է արդարը և սրա՛նն է հաղթանակը։ Թշնամու դեմ անգամ պետք է ազնիվ լինել և միայն այդպե՛ս հասնել ճշմարտության։ Այս է զրույցի գաղափարական եզրահանգումը[1]։

Զրույցի պատմական հենքին առաջինը հանդիպում ենք Ղևոնդ պատմիչի մոտ, ուր փոքր ինչ այլ է իրերի ընթացքն ու մեկնաբա-

---

պատվող մեր զրույցը հետագայում կցվել է սուրբ Սարգսի հանրածանոթ պատմությանը (վարքին)։ միայն հաբեշական տարբերակում։ Այստեղ Սարգսի հետ կապվող պատմությունն ավարտվում է այնպես, ինչպես Վարդ Պատրիկին նվիրված զրույցը (որ տարբեր է կաղզվանցի Սարգսի անվան հետ կապվող մեր բերած զրույցից)։ Զղջալով իբր վրիժառություն գործած իր մեծ ավերն ու կոտորածը, Լուսավորչի վարքի հաբեշական տարբերակում երևան եկող Սարգիսը քաշվում է անապատ՝ սրբագործվելու, որտեղից և ծագում է նրա սուրբ Սարգիս անվանակոչումը։

Գրիգոր Լուսավորչի վարքի հաբեշական տարբերակի մասին տեղեկությունները մեզ հաղորդել է պրոֆ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանը, ըստ իր «Լուսավորչի վեպը» անտիպ աշխատության, որի համար հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը։

«Պատմութիւն կաղզվանցի Սարգսին» զրույցի պատմական հենքը կարելի է տեսնել Փավստոս Բուզանդի մոտ, ուր նկարագրվում են Հայոց Արշակ թագավորի և ներսես Պարթևի ժամանակ՝ Վասակ Մամիկոնյանի հունաց դեմ վարած առաջելական ճակատամարտերը. «Զվեց ամ զմիմեանց զհետ աւերէր զաշխարհ սահմանացն Յունաց։ Լցան աւարաւ բազմաւ և պէսպէս մեծութեամբ, բոնութեամբ սաստիւ մեծաւ թշնամութեամբ ընդ կողմանս ընդ այնոսիկ» (Փաւստոսի Բուզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, էջ 105)։

[1] *Տե՛ս ձեռ. № 3965, 1624 թ., էջ 111ա։*

նութիւնը: Քշնամութիւնն ընդդեմ Հունաց սկսվում է դեռևս Թեոդորոսի ժամանակ: Կոստանդին կայսրը նրան գահընկեց անելով, փոխարենը նստեցնում է Սմբատ անունով մեկին՝ Բագրատունյաց տոհմից: Եվ երբ նա թուղթ է ուղարկում, թե՝ «Ե՛լ ընդ մեզ ի պատերազմ զօրօք, որ ընդ ձեռամբ քո է», Թեոդորոսը մերժում է: Երկրորդ անգամ ստանալով ահաբեկիչ գրություն, իր որդուն՝ Վարդին է ուղարկում, տալով «Հրաման նենգութիւն առնել սիրելեացն և միաբանիլ ընդ Քշնամեացն»: Ապա տրվում է պատերազմի վախճանը, շատ համառոտ՝ մի քանի տողով: Ոչ մի խոսք Վարդ Պատրիկի ու պարսիկների միջև նախապես պատերազմական ծրագիր կազմած լինելու մասին, և ոչ էլ նրա հետագա ղեկման ու գործերի[1]: Նույնը, շատ ավելի սեղմ կա և Վարդան պատմիչի մոտ. «Այլ Կոստանդիանոս թոռն Հերակլայ, ընկենու զԹէոդորոս յիշխանութենէ, և հրամայէ զօրավարին Կիլիկիոյ ելանել ընդդէմ Մաւեայ. և Վարդ որդի Թէոդորոսի նենգ գործեաց զօրացն Յունաց՝ խորհելով դիպել կամրջացն ի վերայ Եփրատու ի փախչելն Յունաց»[2]: Մինչդեռ Շապուհ Բագրատունու մոտ երևան է եկել գրույցը՝ լրիվ ձևավորված, որ պահպանվել ու հասել է մինչև 17-րդ դար, թեև որոշ տարբերություններով: Սակայն դրանք հիմնականում վերաբերում են ո՛չ թե բովանդակությանը, այլ դրական-գեղարվեստական մշակմանը[3]: Ձևագիր օրինակում որոշ ձգձգվածություններ սեղմվել են, գրույցն ինչ որ չափով համառոտվել է, հավաքվել, որով ավելի լակոնիկ, ուղղագիծ ու դյուրահաս է դարձել:

Վարդ Պատրիկի մասին մի հետաքրքիր գրույց է հորինվել և նրա մահվանից հետո, հետագա դարերում, որ բերում է Առաքել Դավրիժեցին, որպես 1564 թ. կատարված իրողություն՝ լսած իր ժամանակի ծերերից: Սկզբում նա երկու տողով հիշում է պատմական աղբյուրներից իր իմացած տեղեկությունը՝ «Որպէս գրեալ է ի պատմութիւնս Վարդ Պատրկայ, որ նենգութեամբ և հնարիւք նա կոտորել զազգն Հոռոմոց՝ Պարսից ազգին», ապա շարունակում, թե՝ «զայս նախանձս և ոխս տակաւին ունին ի մտի ազգն Հոռոմոց, և մինչև ցայսօր հնարեն վրէժխնդիր լինիլ նախանձուն այնմիկ: Եւ ամաց չամս գան մարդիկք ի Հոռոմոց ազգէն առ ի դողանալ զնշխարս ոսկերաց Վարդ Պատրկայ՝ զի տարեալ ի միջ իւրեանց

[1] Տե՛ս Արշաւանք արաբաց ի Հայաստան, արարեալ Ղևոնդ վարդապետի Հայոց, ի լոյս ընծայեաց, հանդերձ ծանօթութեամբք Կարապետ վրդ. Շահնազարեանց, Փարիզ, 1857, էջ 31 և հետ.:

[2] Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 68:

[3] Տե՛ս Պատմութիւն Շապհոյ Բագրատունւոյ, էջ 29 և հետ.:

կատարեցեն ի վերայ նորա զչար կամս իւրեանց որպէս և յօժարի սիրտք իւրեանց»[1]:

Ապա սկսվում է զրույցը, թե 1564 թ. «Դարձեալ եկին յապստէն Հռոմոյ արք երկու գողանալ զոսկերս Վարդ Պատրկայ», ուսկսին տեղի բնակիչները մեծ զգուշություն են ցուցաբերում՝ հետամուտ լինելով ամեն անբնական երևույթի. «զի ջուրն, որ հանապազօր պարզ և հատակ էր, այժմ պղտոր է, ասէին, անձրև ո՛չ է եկեալ և հեղեղ ո՛չ է եղեալ՝ և վասն է՞ր են ջուրքս պղտոր, ասէին ընդ միմեանս և հիանային և խնդրէին զպատճառն»[2]: *Պարզվում է, որ այդ երկու ծպտյալ մարդիկ են գերեզմանը փորելով՝ ջրի պղտորման պատճառ դարձել: Որպես պատիժ «ի դիշերի միում գերկոսին զարսն զայնոսիկ եղեալ են ի վերայ տփոյ և հանեալ ի վերայ ծովուն և յառաջ քաղացուցեալ տարեալ ի մէջ ծովուն և կապեալ են քար ի պարանոցս նոցա, և այնպիսի թողեալ են ի խորս ջուրց ծովուն»*[3]: *Դրանից հետո հայրենասերի հատուկ կրքով նրանք պաշտպանում են ազգի համար սիրելի հերոսի ոսկորներն «առաւել զգուշութեամբ... իբր գաւանդութիւն ստացեալ յորդիս ի հարց»*[4]:

Հաջորդ, կամ երրորդ պատմական անձնավորության մասին եղած զրույցում հայրենասիրությունը, ազգային արժանապատվության գիտակցումն ու հպարտությունը, հավատարմությունն իր երկրին ու ժողովրդին ջատագովվում է՝ հեղինակի բորբոքած վառակիչ ատելությամբ ընդդեմ դավաճանների, ազգուրացների, որոնք ներկայացվում են ավելի վատթար, քան օտարազգի թշնամին: Այստեղ պատմական անձնավորություն է Մուշեղի որդի և Սասունի տեր, քաջ զորավար Թոռնիկ իշխանը, որ ապրել ու գործել է XI դարում:

Մատթեոս Ուռհայեցին իր ժամանակագրության մեջ նկարագրում է Թոռնիկի բազմաթիվ հերոսամարտերն ու հաղթություններ՝ ընդդեմ ներքին ու արտաքին թշնամիների, առանձնապես ընդգծելով 1056 և 1072 թվականների ճակատամարտերն ու Թոռնիկի դավադրությամբ սպանվելը[5]:

Նույն տարիների հերոսական կռիվների պատմությունն է անում արաբ հեղինակ Իբն էլ-Ադիրը՝ իր kâmel et-tewarich *(Թ.*

---

[1] Պատմութիւն Առաքել վրդ. Դաւրիժեցւոյ, *էջ 376:*

[2] *Անդ, էջ 376—377:*

[3] *Անդ:*

[4] *Անդ:*

[5] Մատթէոս Ուռհայեցի, *ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 130, 206—209:*

306) գործում, սակայն Սասունի այդ ժամանակի իշխանի անունը չի տալիս[1]։ Մանուկ Աբեղյանը ենթադրում է, թե դա Մուշեղ Մամիկոնյանն է, «որովհետև մեր պատմագիրները շուտով» հիշում են Սասնո իշխան Թոռնիկ-Մուշեղի որդի, որ Մամիկոնյան է համարվում[2]։

Հրաչյա Աճառյանը ևս, անդրադառնալով Թոռնիկի անվանը, գրում է.

«Թոռնիկ Ա. Մամիկոնյան, որդի Մուշեղի, հունադավան հայ իշխան Սասնո. փեսա, որ է քեռայր Գրիգոր Բ. Վկայասեր կաթուղիկոսի...»[3]։

Տարօրինակ կերպով որևէ պատմիչի մոտ չի՛ հանդիպում նախատինքի և ոչ մի խոսք Թոռնիկի հունադավանության առթիվ, այլապես նա պիտի խարազանվեր թե՛ ժամանակակիցների և թե՛ հետագա սերունդների կողմից, ինչպես այդ արվել է ազգով հայ, բայց հավատով հռոմ Փիլարտոսի նկատմամբ։ Սակայն, այնուամենայնիվ, Թոռնիկին ուղղած Գրիգոր Մագիստրոսի նամակներից մեկը կասկածի տեղիք է բացում, թե նա կարող էր քաղկեդոնիկ լինել, ինչպես այդ անվերապահորեն ընդունում է Կ. Կոստանյանը[4]։

«Բայց դու Մամիկոնեա՛ն, որ համոզեան հաւանեցար Ղեւոնեան ընդարձակագոյն տօմարի, ո՞ ոք ի քէն այժմ կարասցէ կորզել զուղակս, զոր Պոնտոս և Ովկիանոս ոչ հանդուրժէ կերակրել...»,— գրում է Մագիստրոսը[5]։

Արդյոք նա կատակի չի՞ ենթարկում Թոռնիկի անչափ ձկնասիրությունը, ասելով անգամ, թե շատ թռչուն և ամեն տեսակ ջրային գեռուն է ուտում, ուրեմն և քաղկեդոնիկ է, որովհետև նրանց չէր արգելվում ուրբաթ օրերին էլ ձկնեղենով ու թռչունով սնվել[6]։ Կամ գուցե խոսքը վերաբերում է հույների քաղաքակա՞ն գերիշխանությանը, որովհետև Թոռնիկը «երբեմն Յունաց կայսերաց խնամակալութեան տակ, և երբեմն ազատ» էր[7]։

---

[1] Տե՛ս Սասուն և Տիգրիսի աղբերաց սահմանները, գրեց Վ. Տոմաշէկ, թարգմ. Հ. Բառնաբաս, Վ. Պիլեզիկճյան, մասն Ա. Վիեննա, 1896, էջ 37 և հետ։ Հմմտ. Մ. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական վեպը (տե՛ս «Ազգագրական հանդես», 1907, հունվար, էջ 13)։

[2] Մ. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական վեպը, էջ 13։

[3] Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Բ, Երևան, 1944, էջ 313։ Նշում է մի շարք աղբյուրներ՝ Ուռհայեցի (130, 131, 206—209), Մագիստրոս թղ. (ՀԴ—ՀԷ), Տարօն. (Բ. § 14), Սմբատ պատմ. (72), Ստմ. Անեցի (111) և այլն։ «Թոռնիկեանց ճիւղագրութիւնը» և «Թոռնիկեանք ի Սասուն» մանրամասն տե՛ս Ներսէս Ակինեան, Մատենագրական հետազօտութիւններ, հատ. Դ, Վիեննա, 1938, էջ 49—88։

[4] Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, էջ 314։

[5] Անդ, էջ 214։

[6] «Որ և զայլոց ոմանց պատրաստեալ կերակուր, յափշտակել փութայք ղթռչնոց և ղգեռնոց որպէս զխէչս և զքառաձէտս և զօձասանդրս և զկրայակիրոս և զայլ զբիւրս ի բզոզոց անզարդ գեռունս»։ Անդ։

[7] Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 107։

Թե՛ դրույցից, որ ըստ էության վերապատմում է Ուռհայեցու ժամանակագրության մեջ պահպանված 1072 թ. դեպքերը, փոքր ինչ համառոտած, վերնագրելով «Պատմութիւն քաջին Հայոց Թոռնկայ» և թե՛ Ուռհայեցու պատմությունից այդպիսի եզրակացություն չի հանվում: Մինչդեռ Փիլարտոսը, որի դեմ Թոռնիկը անհավասար, բայց հերոսական մարտեր է մղում, ներկայացվում է ամենամռայլ ու ամենասև գույներով.

«Յայսմ ժամանակի յայտնեցաւ ոմն ամենաչար և որդին սատանայի Փիլարտոս, որ ի յանցանելն Տիօժէնին բռնակալեցաւ ի վերայ երկրի: Այրն չարաշունչ, որ էր իսկ սա կարապետ նեռին պղծոյ և դիւայրընակի, նա սկսաւ պատերազմ տալ ընդ հաւատացեալսն Քրիստոսի, վասն զի է՛ր նա անհաւատ և հրեհրկոս, ոչ հայ, և ոչ հոռոմ, ոչ այլ քրիստոնեայ. վարք և կրօնք հոռոմոց ունէր, իսկ հայրենեօք և մայրենեօք հայ էր...»[1]:

Արդյո՞ք նույնը չէր ասվի և Թոռնիկի մասին: Եթե նա ևս հունադավան լիներ: Մինչդեռ դրույցի սկիզբը և վերջը ևս կարծես մերժում են այդ:

Գրավելով մի շարք գավառներ ու քաղաքներ, Փիլարտոսը կանչում է Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսին, կամենալով իր կողմից պատվիրակ ուղարկել՝ Թոռնիկին հնազանդության հրավիրելու: Կաթողիկոսը ո՛չ միայն չի լսում նրան ու չի ուզում տեսնել երեսը, այլև գնում է Թոռնիկի մոտ: Նա վերջում նո՛ւյնիսկ հրաժարվում է Փիլարտոսի տիրակալության տակ մնացած հայրապետական աթոռից և հետ է ուղարկում կաթողիկոսական քողը, գավազանն ու տերունական նշանը:

Որոշակի է, որ երկու հակառակ կողմերից մեկում գտնվում են կաթողիկոսն ու Թոռնիկը՝ որպես հայրենիքի հավատարիմ զինակիցներ, իսկ մյուսում՝ Փիլարտոսը, որպես դավաճան ու գործակից ֆրանկների: Կասկածից դուրս է Փիլարտոսի հունադավանությունն ու դավաճանական քաղաքականությունը, բայց ո՛չ Թոռնիկինը:

Ջրուցագիրը ոգեշունչ տողերով նկարագրում է Թոռնիկի վարած մարտերն ու հաղթանակը ընդդեմ ֆռանկների և տաճիկների, ինչպես և ընդդեմ ներքին թշնամու՝ Փիլարտոսի: Իսկ վերջինիս մասին գրում է.

Սա «ելեալ յանապատէն, եղև քակտիչ և ապականիչ աշխարհի», անողորմաբար և գազանորեն «բաղում մեծամեծ զիշխանսն կոտորեաց», ոտքի տակ առնելով, ավերելով սեփական երկրի հողը, ձեռքից-ձեռք տալով բազմաթիվ քաղաքներ[2]:

Այսպիսով, հանուն ժողովրդի գոյության ու հայրենի երկրի պաշտպանության, Թոռնիկին ստիպված մարտեր է մղել ո՛չ միայն

---

[1] Տե՛ս սույն գրքում, էջ 236 (№ 7):

[2] Անդ:

այլազգիների, այլև նրանց հետ դաշնակցած հայ աշխարհավանների դեմ, որ պատահում էին թե՛ ժողովրդին, թե՛ երկիրը[1]։

Մ. Աբեղյանը գրում է. «Մեծ նմանություն է երևում Թոռնիկ Մամիկոնյանի պատմության և Դավթի վեպի մեջ. այնպես որ եթե չասենք թե Դավիթը միևնույն Թոռնիկն է, միայն ժողովրդի բերանում դյուցազնական հերոս դարձած, դարձյալ կարելի է ասել, թե Դավթի վեպը կազմվել է Թոռնիկի նման շատ հերոսների արարքներից, որ ունեցել է Սասունը միջին դարերում, և կամ այդ արարքների ազդեցության տակ ժողովուրդը մտցրել է ավելի հին վեպի մեջ յուր նոր ժամանակի հերոսական կռիվները, որ տվել է օտարների դեմ»[2]։

Հետու թե մոտ անցյալին վերաբերող այս տիպի ըրույցները համապատասխանում էին միջնադարի պահանջներին, հարազատ էին ժամանակի ոգուն, արծարծում էին մշտապես հրատապ ու կենսական նշանակություն ունեցող ա՛յն հարցերը, որ անհրաժեշտ էր սուր կերպով վեր հանել և՛ այդ ժամանակ և՛ հետագայում։ Հարցեր, որ հնուց գալով՝ միշտ նորացել են, հարատևել ու դրսևորվել նոր ժամանակներն արտահայտող նո՛ր ըրույցների մեջ, նո՛ր հերոսներով։ Այսպես, ոչ միայն արձակ, այլև չափածո ստեղծագործություններ են հյուսվել XIV դարի պատմական անցուդարձերի՝ Կիլիկյան հայկական թագավորության վերջին տարիների ճակատամարտերի և այդ ճակատամարտերում մեծ համբավ վաստակած Լիպարիտ զորավարի քաջագործությունների մասին։ Ըստ ըրույցի Լիպարիտն ապրել է XIV դարում, եկել է Կիլիկիա Սասնո դավառից, կիլիկյան վերջին թագավորների՝ Հեթումի և Թորոսի թոռների ժամանակ։ Նրա եղբոր անունն է Վասիլ, որդունը՝ Հովհաննես և կնոջը՝ Աննա։ Նա բազմաթիվ մարտեր է մղել տաճիկների դեմ, նշանավոր հաղթանակ տարել Մանճաք անունով Մարա զորավարի հետ մղած ճակատամարտում և սպանվել Հայոց թագավորի դավադրությամբ։

---

[1] Թոռնիկ Մամիկոնյանի մասին Մատթեոս Ուռհայեցու ժամանակագրության մեջ պահպանվել են և այլ պատմական ըրույցներ, քաղված գրավոր կամ բանավոր աղբյուրներից։ Տե՛ս էջ 130, 206—209։ Հիշարժան են և Ծերունի իշխան Խաչիկի ու նրա որդիների մասին բերված ըրույցները։ Տե՛ս էջ 90։ Թոռնիկի մասին տե՛ս նաև Տարեգիրք արարեալ Սմբատայ Սպարապետի Հայոց, ի լոյս ընծայեաց Կարապետ վրդ. Շահնազարեանց, Փարիզ, 1859, էջ 72։

[2] Մ. Աբեղյան. Աղգային վեպ։ Տե՛ս «Մուրճ» 1889, № 11, էջ 1746։

Ստույգ տեղեկություններ Լիպարիտի անձնավորության վերաբերյալ մինչև վերջերս հայտնի չեն եղել: Ղևոնդ Ալիշանը նույնիսկ զարմանքով նշել է, թե պատմագրության մեջ նրա անունը չի՛ պահպանվել, և օրհնաբանել է Հովհաննես Թլկուրանցուն, որ անմահացրել ու հռչակել է Լիպարիտին՝ իր գրած տաղով[1]: Սակայն հետագայում Ալիշանին հանդիպել է Կիլիկիայի մի ժամանակագրություն, ուր հիշվում է Լիպարիտը, որպես քաջ մարաջախտ, որդի Թորոս ավագ Մարաջախտի և կրտսեր եղբայր Վասիլի:

«Ժամանակագիրն Կիլիկիոյ ծանուցանէ, զի Լիպարիտ Քաջն մարաջախտ՝ որդի է Թորոսի աւագ մարաջախտի, և կրսեր եղբայր Վասլի, զի սա՛ էր աւագ մարաջախտ ի ժամանակի շահատակութեանն և նահատակութեանն...»[2]:

Ղ. Ալիշանը ժամանակագրից անում է և որոշ քաղվածներ, որոնցից է հետևյալը.

«Նիկն խամայլացիք (Թուրքմանք?) ի վերայ Սսոյ ընդ անցմնցուկն, և սպանին զքաջ սպարապետն Հայոց Լիպարիտն, որոյ գլուխն էր Շահար օղլին»[3]:

Սա գրույցի պատմական հիմք հանդիսացող հատվածներից մեկն է, որին «Յուշիկք»-ում անդրադառնում է փոքր ինչ ավելի.

«Յիշատակագրաց գրուցքէն կերևի, թե Լևոն չորս հինգ այլ և այլ անգամ ու տարիներ գարնուած է Եգիպտացւոց հետ, և մեծ պատերազմ մ'եղած է յամին 1369, յորում Եգիպտացիք առաչնորդութեամբ եղբօր սուլտանին՝ Շահարօղլուի՝ Կիւլիկիոյ լերանց դժուար անցքերէն ներս մտան, Լևոն իրեն նիզակակից և սպարապետ զօրաց ունեցաւ անձ մը, որոյ անունն անգամ անծանօթ և անսովոր է բոլոր Կիւլիկեցւոց պատմութեան մէջ, և սովորաբար է Վրահայոց ու մանաւանդ Օրպելեան տոհմին մէջ (ԺԱ—Դ դարերուն) —Լիպարիտ: Լիպարիտ յետին սպարապետ է Հայոց, Վարդանանման քաջութեամբ և նահատակութեամբ, որ իր տիրոջ դիմաց Հայ հայրենեաց և թագին վրայ կռուելով մինչև ի յետին շունչն՝ յաղթութեամբ յառաջեց թշնամեաց խումբերուն մէջ, և հոն ծածկուեցաւ նետերու հարուածոց տակ. իր մահն՝ յաղթութիւնն այլ հետը տարաւ. հարկ եղաւ որ յետ քաջուի Լևոն իր բանակին մնացորդովը, և հաշտութեան պայմաններով՝ այն անգամ այլ յետ դարձնէ Լիպարիտայ սրէն ապրող թշնամին:

Ինչպես այս պատերազմիս և ուրիշներուն դէպքերն այլ չի պատմէր մեզի աղբային գրիչն, այսպէս և Լիպարիտայ քաջագործութիւնքն ու հնարքն. պատմու-

---

[1] *«Բարեբաղտաբար պատմըչին համառօտութիւնը կամ լռութիւնը երկբայութենէ և տարակուսէ կազատէ և կու հաւատարմացնէ, կու հռչակէ, կանմահացնէ աղբային երգիչն»,—գրում է Ղ. Ալիշանը և ապա մեջ բերում Լիպարիտի տաղը՝ 15 տնից բաղկացած: Մեծ հայագետ-բանասերին հայտնի է եղել միայն չափածոն: Տե՛ս «Յուշիկք», հատ. Բ, էջ 510: Լիպարիտի տաղի մասին տե՛ս Հովհաննես Թլկուրանցի, Տաղեր, աշխատասիրությամբ Էմ. Պիվազյանի, Երևան, 1960, էջ 265:*

[2] *Ղ. Ալիշան. Սիսուան և Լևոն մեծաղործ, Վենետիկ, 1885, էջ 542:*

[3] *Անդ, էջ 226:*

թեան մէջ փայլակի մը պէս կերևի և կանցնի Լիպարիտ, բայց նախախնամութենէ ծագեալ՝ պայծառ և բարեբաստ փայլակի մը պէս»[1]

Պատմական այս տեղեկութիւնները լրացնող վկայութեան ենք հանդիպում նաև Հովհաննու Դարդելի ժամանակագրութեան մեջ, ուր ասված է.

«Յայնժամ պարոն Վասիլ, որդի պարոն Թորոսի... խորհուրդ արարեալ...» և այլն[2]*։*

Հավանաբար հենվելով այս աղբյուրների վրա, Ն. Ակինյանն ուղղակի գրում է. «Պատմական դեմք մըն է Լիպարիտ»[3]*։ Նրան ծանոթ են Լիպարիտի, նրա քրոջ և յոթ եղբոր ու մի քրոջ մասին եղած երեք դրույցն էլ, որ վերցրել է Մովսես Ջուղայեցու հավաքածուի (1695) 1762 թ. ընդօրինակութենից, ապագրել իր ներքո հիշվող հոդվածին կից և նկատել, որ Ջուղայեցու ավելի հին օրինակներում դրանք չկան (ժողովածուի նկարագրին հարմար չեն)*[4]*։*

Լիպարիտի դրույցի պատմական հիմքերն անկասկած դարձնող վկայութիւնները աստիճանաբար հարստանում են ձեռագրերում պահպանված տեղեկութիւններով[5]*։ Դրանցից մեկում կարդում ենք.*

---

[1] Ղ. Ալիշան, *Յուշիկք հայրենեաց Հայոց*, հատ. Ե, էջ 509—510։

[2] Յովհաննու Դարդելի ժամանակագրութիւն Հայոց, Պետերբուրգ, 1891, էջ 135։ Վասիլի մասին տե՛ս նաև էջ 79, 108—111, 130, 136—137, 154։ Դարպելը Կիլիկիայի Լևոն Ե. Հայոց վերջին թագավորի խոստովանահայրն ու խորհրդականն էր, որ միաժամանակ կատարում էր այլևայլ հանձնարարութիւններ ու քարտուղարի պաշտոն (էջ Հէ և հետ)։ Լինելով դեպքերին ժամանակակից, նա գրի է առել շատ մանրամասներ, Վասիլին հիշատակելով մի քանի անգամ և ներկայացնելով որպես «զմին ի չորից անդի խնամակալաց» Լևոնի (էջ 109)։

[3] Ն. Ակինյան, *Քաջն Լիպարիտ պատմութեան, տաղերու և դրույցներու մէջ*, Տե՛ս Հանդէս ամսօրեայ, 1933, էջ 129։

[4] Ն. Ակինյան, *Հանդէս ամսօրեայ*, էջ 130 և հետ.։ Ջրույցները, որ պահպանվել են և մեր Մատենադարանի ձեռագրերում, տե՛ս սույն աշխատութեան II մասում։

[5] Վերջին տարիներս Մատենադարանն ստացավ Բրիտանական թանգարանի հայերեն ձեռագրերի միկրոժապավենները, որոնց մեջ և ժամանակագրութիւնների մի ժողովածու (Or. 5458)։ Սրա մեջ հավաքված նյութերի շարքում գտնվել է և մի թերի հատված, որ, ըստ հրատարակողի, Վասիլ մարաջախտինն է։ Ձեռագրի լուսանցքներից մեկում, ուր ավարտվում է Հայոց մարաջախտների թվարկումը, այլ գրչութեամբ հիշված է. «Պարոն Վասլին, պարոն Լիպարտին եղբարն գրած է, աստուած ողորմի իր հոգուն, ամէն ու հազար ամէն»։ Սա վկայում է, թե գրիչը պարոն Վասիլն է, ինչպես և կոչել է նա իրեն՝ 113ա էջի «կարօտած ծառայս Վասիլ» հիշատակագրութեամբ։ Տե՛ս Պատմա-բանասիրական հանդես, 1963, № 4, էջ 183—184, «Հեթում Ախտուց տիրոջ և Վասիլ մարաջախտի ժամանակագրութիւնները» վերնագրով, որը ծանոթագրել ու տպագրութեան է հանձնել Մատենադարանի աշխատակից Ա. Մաթևոսյանը։ Մեզ հետաքրքրող տեղեկութիւնները բերվում են այս հոդվածից։

«Ի թվին ՊԺԸ (1369)-ն ի մայի[ս] ամսուս Ի (20)-ն՝ երեկ Տարսոյ նայիպն Շուհորէ որդին ի վրայ Սսու ի շաբաթ օր, կուլեցան յուսին դիհն ու իրք մի վզեն չկարցին այնել։ Ու կերակի ի վաղուենէ եկին յԱնցմնցկին կանդարայն հեծմնով ու հետևկով, դրին կռիվ, ու խանկրեցին զբրիստոնէքն, ու սպանին ճ (100) մարդ, ու սպանին զպարոն Լիպարիտ պարոն Թորոս աւաք մարաջախտուն որդին, ու այրեցին զքաղաքն ու զդարպասն։ Ու կեցաւ Գ (3) աւր ու դարձաւ ի յիր տեղն ի Տարսուս։ Կու ասեն, թէ Կոստանդին թագաւոր պարոն Հեթմու որդին երեր զհիծելն ու տուր տուեց զպարոն Լիպարիտն ու զքաղաքն տաճկին...»[1]։

Այս դեպքերին նախորդող իրադրութիւնների թերի պահպանված մի նկարագրութիւն կա Մաշտոցյան մատենադարանի № 1205 ձեռագրի վերջում.

«Ի թՖաբերուբեանս Հա[յ]ոց ՊԺԶ (1367)-ն, ի յամսեանն մայիսի Զ (6) աւրն, ի յաստմանէ սատանայի, արար զաւրաժողովք ամիրայն Տարսոյ Մինչաք անուն, ժողովեաց ի Շամբուն հիծելէն՝ քանի որ կարաց և գուրակիր թուրքմանն զամէնն և այլ բազում խարամնցիք և երեկ ի վերայ աթոռանիս բերդին Սրսոյ, ի նայրապետութեանն տեառն Մեսրոպ և ի թագաւորութեանն Հայոց երկրորդ Կոստանդնա, որդի ի Քրիստոս հանգուցելոյն ամենագովութեանց արժանաւորին մեծ և հզաւրին և ամենամեծ ջամբլին (Հա[յ]ոց պարոն Հեթմոյ և ի գունտուստապլութեանն Հայոց պարոն Բազունի, պարոն Լևոն, պարոն Բազունենց որդոյն, և ի յավաք մարաջախտութեանն Հա[յ]ոց պարոն Լիպարիտ, պարոն Թորոս ավաք մարաջախտուն որդոյն։ Նայ ի նոյն թիւս, որ ի վերոյ է՝ ի Զ(6)-ն ի մայիսն երեկ ի Յանցմնցկին դիհն բազում հիծման հիծելով և այլ շատ հիտիվակաւք, որ էին իբրև ԺՐՌ (12000) մարդ և այլ ավելի, նայ աջողութեամբն Յիսուսի Քրիստոսի ելավ թագաւորն ընդդէմ նորայ Հայոց Կոստանդին և դրին կռիւ, հողմն կռիւ։ Եւ ի յահէն սուլտանին ո՛չ եղև հրաման թագաւորին կռվիլ ընդ նոսա. և այլ ամենայն բազմութիւնն քաղաքին՝ հեծմանք և հետիվակք ի կիր էին ի բերդն զինչս իւրեանց։ Եւ ի միւս աւրն յղրկեաց դեսպան առ թագաւորն, ուզելով հրաման տալոյ, եթէ գամ առաջի քաղաքին ի ֆռուճ, վասն տեսանելոյ զքաղաքն։ Եւ երբ գայր, նայ խաբնաւք մտանէր ի քաղաքն ու այրէր. և այսպիսի խաբէութեամբ ուզէր դաւաճանել զքաղաքն։ Եւ ի միւս աւրն, որ էր ի յամսոյս Ը (8) աւրն, ի յավուրն կիրպ ի շաբաթ, իւր իշվանքն էր ի վերա գետիր Մախթլշա։ Նայ ի թող ի տեղն զվրանին քշտած և զիւր մաժառոստունն և զայլ ծանդրոցքն և իառ զզաւրքն իւր և երեկ դէպ Շապխերոյն քարն, ու իրեկ դէպ ի Կրտուռնակին քարքիթն ու ի պոլենցած վուքն...»[2]։

---

[1] *Պատմա-բանասիրական Հանդես, 1963, № 4, էջ 197։*

[2] *Ձեռ. № 1205, ԺԴ, էջ 197ա—197բ, թերի։ Տե՛ս նաև ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 477։*

Ըստ էության սա Լիպարիտի ղրույցի կմախքն է, իրական, պատմական դեպքերի շարադրումը: Գտնվելով ձեռագրի վերջում (որ է «Համառատ ժողովումն մեկնութեան առաքելոց սրբոյ մարգարէին Եսայեայ, Գէորգայ վարդապետի Համբրոնացւոյ»), որից թերթեր են պակաս, ցավոք՝ մնում է կիսատ[1]:

Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագիր հիշատակարաններում գտնում ենք նաև ո՛չ միայն այս տեղեկությունները հաստատող, այլև լրացնող վկայություններ: Այսպես, օրինակ, Սսում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանից իմանում ենք, որ Լիպարիտը և իր եղբայրը՝ Վասիլը մինչև 1361 թիվը եղել են իշխաններ, իսկ նրանց հայրը՝ Կապանցի Թորոսը՝ Հայոց սպարապետ, ունեցել է մի կրտսեր որդի ևս՝ Լիկոս անունով:

«Շնորհիւ բարերարի կամացն Աստուծոյ, աւարտեցաւ վայելուչ պատմութիւնս և քաղաքաւարութիւն սուրբ քահանայապետին Մեծին Ներսէսի ի թուականութեանս Հայոց ՊԺ (1361), ի թագաւորութեանս Հայոց Կոստանդեայ և ի նայրապետութեան տեառն Մեսրովբայ, ի մայրաքաղաքս Սիս: Արդ գրեցաւ սա ձեռամբ անարժան քահանայի՝ Թորոսի, որ մականուն Ռուբինեաց կոչի, ի խնդրոյ սրբասէր, հեզ, քաղցր և խոնարհ իշխանացն՝ պարոն Լիպարտի և պարոն Վասլի, որդւոցն պարոն Թորոսի Կապնցոյն՝ սպարապետին Հայոց, ի վայելումն անձանց իւրոց. հայցեցէք յԱստուծոյ

---

[1] *Հնարավոր է, որ մեր ձեռագրում պահպանված այս հատվածը, Ալիշանի օգտագործած Կիլիկիո ժամանակագրությունը և Բրիտանական թանգարանի ժողովածուում պահպանված հատվածները՝ բոլորն էլ անանուն, միևնույն՝ Կիլիկեցի մի հեղինակի գործը լինեն: Նույնն են լեզուն, բարբառային ձևերն ու դարձվածքները, բառերն ու բայաձևերը: Որոշ քաղվածքներ անենք Or 5458 ժամանակագրությունից.*

«Եյան դնացին քշեցին ի հիծելին յէջքն, ու այրին աշխարհ ի կորուստ: Դարձաւ հիծելն ի չետ, ու Թաթարն ի հետ ու հայոց փախան զէտ ամենայն մուկն» (էջ 196): Ուշադրություն դարձնենք և հետևյալ բառերին, բայաձևերին, ինչպես նաև ուղղագրությանը. Տարսոյ, սուլտան, իաո, երևկ, իշուանքն, կովեցան, կսիվ, հիծելն, հեծմնավ, զհեծելնին, դարձնին, կուերթին, բռնել ին, տապլխանայք և այլն: Եթե նույնիսկ որանք բխում են Կիլիկիայի այդ դարերի խոսակցական լեզվից, պարտադիր չեն դարձնում նույն տարիների ու նույն վնպքերի նկարագրության մեջ մի քանի ժամանակակից հեղինակի գոյությունը:

Մեր կարծիքով ճիշտ չէ Ա. Մաթևոսյանը՝ Վասիլին ժամանակագրության հեղինակը համարելով (տե՛ս Պատմա-բանասիրական հանդես, էջ 185): Ավելի հավանական է գրիչ լինելը միայն, որով և պետք է բացատրել նրա կատարած հավելումները՝ և՛ բնագրում և՛ ձեռագրի լուսանցքներում: Վասիլինը չի թվում և ա՛յն հատվածը, որ բերինք վերը՝ նույն Or 5458 ձեռագրից: Վասիլը չէր կարող օտարի սառնությամբ ու հեռվից իմացողի պես միայն անդրադառնալ ա՛յն դեպքերին, որ կապվում են իր եղբոր, մանավանդ նրա մահվան հետ. «Կու տանեն, ըէ Կոստանդին թագաւոր... տուր տուեց զպարոն Լիպարիտն», «Թորոս աւաք մարաջախտուն որդին». և այլն (էջ 197):

զկեանս իաղաղական շնորհել պարոն Լիպարտին և պարոն Վասլին և պարոն Լիկոսին դեռա...

Ի թուին Հայոց ՊԹ (1360), ի յամսեան ի մայիսի, երեկ Հալպայ ամիրայն Պայտամուրն Մսրայ զօրօքն ի Հայք։ Նայ տուին զԱտանայ ու զՏարսաւն, զբարի Քարուկն ու զտղայ Լևոնին...։ Ո՛վ քաղցր և բարի պարոն իմ, Պարոն Լիպարիտ, ընկալ զսա և զմեղաւոր Թորոսս յիշեա»[1]։

Երկրորդ հիշատակարանը ևս գրված է XIV դարում, դարձյալ Լիպարիտի կենդանության օրոք, սակայն վերոհիշյալ թվականից մի քանի տարի հետո և ա՛յն ժամանակ, երբ Լիպարիտն, արդեն փոխարինելով Հորը, դարձել էր ավագ մարաջախտ։ Մանճաք (Մինչաք) ամիրայի հարձակումը Սսի վրա հիշատակարանը դնում է 1367 թ.։ Ուրեմն գրույցում հիշված վերջին մարտերն ընդդեմ Մանճաքի Լիպարիտը վարել է 1367—69 թվականներին, այն ժամանակ, երբ արդեն Հայոց զորքերի ավագ սպարապետն էր[2]։

Լիպարիտ և Վասիլը կապված են եղել նաև մտավոր կյանքի հետ, պատվիրել ու ստացել են ձեռագրեր։ Վերոհիշյալ ձեռագիրը, որ «Մեծին Ներսէսի վարուց պատմութիւն»-ն է, ինչպես երևաց հիշատակարանից՝ գրվել է նրանց խնդրոյով։ Եվ դա պատահական երևույթ չի եղել այդ սերնդում։ Դրա մի վկայությունն է Բրիտանական թանգարանում պահպանված հայկական ժամանակագրությունը, որի գրիչը հաստատապես և հեղինակը՝ թեպետ Թորոս ավագ մարաջախտի որդի Վասիլն է։

Դեռևս փաստերի կարոտ է Լիպարիտին և նրա նախնիներին կիլիկյան ու վրացական թագավորական տոհմերից սերված համարելու ենթադրությունը։ Ա. Մաթևոսյանը գրում է.

«Գրչի (Վասիլ մարաջախտի—Ա. Ս.) կողմից Սմբատի Պատմության լուսանցքներից մեկում ավելացված է մի շատ կարևոր վկայություն (էջ 99բ—100ա), որից իմանում ենք նաև, որ 1308 թ. Օշին թագավորն իր փոքր քրոջը՝ տամուժել Ալիծին ամուսնացնում է վրաց թագավորի որդի Դավթի հետ, որոնց Հարսանիքը 1311 թ. Տարսոնում կատարելուց հետո, նրանց որպես բնակության վայր նվիրում է Կապանը։ Դավիթը դառնում է Կապանի տեր։ Սրանց որդին կարող էր կոչվել Կապանցի։ Եվ ահա Պաղտինի մահից հետո (1336) հայոց սպարապետի պաշտոնում տեսնում ենք Թորոս Կապնցի (Կապանցի) ավագ մարաջախտին, Վասիլի և Լիպարիտի Հորը։ Վասիլը, ինչպես տեսնում ենք, իր տոհմի նախնիներին վերաբերող վկայություն է մտցրել Սմբատի գործի մեջ, հավաստելու համար իր թագավորական ընտանիքից սերված լինելը»[3]։

---

[1] Ջեռ. № 6332, ժթ, էջ 36ա (ընդգծումները մերն են—Ա. Ս.)։ Տե՛ս նաև ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 451 (բերված № 6273 ձեռագրից, ԺԹ, էջ 156—157)։

[2] Հիշատակարանը տե՛ս սույն գրքում, էջ 95. ձեռ. № 1205, էջ 197ա—197բ։

[3] Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», էջ 184—185։ Տե՛ս նաև Պ. Խաչատրյան, Հովհ. Թլկուրանցու «Տագ քաջի Լիպարտին» պատմական ողբը, անդ, 1964, № 2, էջ 111։

Պետք է ասել, սակայն, որ առայժմ որևէ աղբյուր հայտնի չէ, ուր հիշատակված լինի Թորոսի մարաջախտ լինելը՝ 1336 թվից հետո և կամ նրա հոր անունը։ Դա հնարավորություն կտար վստահորեն ընդունել կամ մերժել այդ վարկածը։

Կարելի է մտածել և այլ կերպ։ Ղ. Ալիշանը գրում է. «Ծատր և եկամուտ ոմն Թուխ անուամբն՝ սպարապետդ քաջ, զոր գիտեմք Օրբելեան տոհմին յատուկ»[1]։ Իսկ Օրբելյանները, ինչպես հայտնի է, Զաքարյաններին մատուցած մեծ ծառայությունների համար, ժառանգական իրավունքով այլ կալվածքների հետ մեկտեղ ստացել էին և Սյունիքը, որ է Կապանը (կամ Ղափանը)[2]։ «Սիւնեաց հին Զորք գաւառի համապատասխանող երկիրն ԺԱ—ԺԲ դարուց մէչ և մինչև այժմ ևս ծանօթ է այս անուամբ։ ...Հոչակաւոր էր գաւառիս Կապան բերդաքաղաքը, որ ի սկզբան իշխանանիստ եղած էր, և յետոյ Սիւնեաց նահապետներու ոստան եղաւ»[3]։ Հայտնի է նաև, որ «զինվորական տեսակետով նոքա բոլորը (խոսքը նաև Օրբելյանների մասին է Ա. Ս.) Զաքարյանների զորապետներն էին, որ օգնել էին երկու եղբայրներին նվաճման գործում և այդպիսի ծառայության համար մի մի գավառի կողմնակալ իշխան նշանակվել ժառանգական իրավունքով»[4]։

Նույնն են հաստատում Լիպարիտի ու նրա հարազատների մասին և Ալիշանի հետևյալ տողերը. Լիպարիտ և «իր Հայրն Թորոս, Հօրեղբայրն՝ Օշին և իր մեծ եղբայրն՝ Վասիլ, որք յիշուին ի պատմչէն Կիլիկեցւոց՝ ամենքն այլ մարաջախտ էին, այսինքն զօրապետք»[5]։

Արդյոք ճիշտ չէ՞, ի հաստատումն Լիպարիտի Օրբելյան ծագման մասին Ալիշանի հայտնած կարծիքի, ենթադրել, թե նրա հայրը՝ Թորոսը Կապնցի է կոչվել հենց ա՛յս՝ Օրբելյան ժառանգական տան անունով, քան տեղացի եղել. այլապես Ալիշանը հարկ չէր ունենա զարմանալու, թե «ինչպե՞ս այս Կիլիկիոյ կողմեր եկեր է պա, անծանօթ է»[6]։

Լիպարիտի եկվոր և ոչ տեղացի լինելն է վկայում և զրույցը.

«Քաջ Լիպարիտ էր ի Սասնոյ գաւառէն, որ եկեալ բնակէր ի Կիլիկէ, ի ժամանակս վերջին թագաւորացն Հայոց, որ ի յազգէն Ռուբինանց՝ Հեթմոյ և Թորոսի և ի նոցին թոռանցն»[7]։

Բոլոր դեպքերում այս հարցն առայժմ մնում է լուծելի։ Ավելացնենք միայն, որ զրույցում Լիպարիտի սասունցի համարվելը, թերևս, ունի ժողովրդական ծագում և, հավանաբար, կապվում է մեր էպոսի՝ Սասնա ծռերի հետ, որպես վկայություն քաջության ու հայրենասիրության։

Զրույցը վերարտադրում է Կիլիկյան հայկական թագավորության վերջին տարիների իրադարձություններից ա՛յն հատվածը, երբ հայ ժողովուրդն ու հայկական թագավորությունը դարձյալ դո-

---

1 Ղ. Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 226։

2 *Տե՛ս* Գառեգին Հովսեփյան, *Խաղբակյանք կամ Պռոշյանք Հայոց պատմության մէջ, մասն առաջին, Վաղարշապատ, 1928, էջ 17 և հատ., 35։*

3 Հ. Ս. Էփրիկեան, *Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հատ. երկրորդ, Վենետիկ, 1907, էջ 277։*

4 Գ. Հովսեփյան, *Խաղբակյանք կամ Պռոշյանք, մասն առաջին, էջ 17։*

5 Ղ. Ալիշան, *Հայապատում, հատ. Բ, էջ 539—540, ծանոթ. № 15։ Տե՛ս նաև Սիսուան, էջ 548։*

6 Ղ. Ալիշան, *Հայապատում, հատ. Բ, էջ 539. ծանոթ. № 15։*

7 *Տե՛ս զրույցը սույն գրքում, էջ 238 (№ 8)։*

յության կռիվ ու հերոսական մարտեր էին մղում ընդդեմ թշնամու։ Սակայն, ի լրումն ժամանակագրությունների ու հիշատակագրությունների միջոցով մեզ հասած պատմական սուղ տեղեկությունների, ըրույցը բաց է անում հերոսի վիպական կերպարը, ներքին ու արտաքին բարեմասնությունները, հոգեկան աշխարհը, հույզերն ու խռովքը։

Էպոսի հերոսներին վայել քաջությա՛մբ է նա հրաժեշտ տալիս հարազատներին.

— Բարո՛վ կացէք, զի թշնամեաց ո՛չ վախենամ, ապա յիմոյս թշնամութեամբ խորհուրդ խորհէին ինձ. բայց ես միամտութեամբ դնեմ զանձն իմ ի վերայ քրիստոնէից։— Եւ համբուրեաց զեղբայրըն իւր՝ Վասիլ և զորդին իւր՝ զՅոհաննէս, և զկինն իւր՝ զԱննայ, և բաղում ողբով գովեց, և ասէ...։

Ապա զեղեցիկ ձևով նկարագրվում է նրա զինավառ՝ կազմ ու պատրաստ վիճակը, դյուցազնին վայել ուժն ու քաջությունը.

«Եւ եբեր զձին, թամբեց և հեծաւ քաջն Լիպարիտ, և բռամբն ի ձեռինն խաղայր առաջի զօրացն Հայոց թագաւորին, և օրհնէր զաստուած»։

«Եւ էր նա քաջ՝ նման Տրդատայ, նման Մուշեղայ։ Զոր գային տաճկաց ազգն ի Մարայ բաղում զօրօք..., քաջ Լիպարիտն միայն ելանէր ի դէմ և կոտորէր զամենեսին և դիզէր գլաշն որպէս բլուր բլուր։ ... Եւ ի յահէ նորա ո՛չ իշխէր գալ հեծել՝ ասպատակել զՀայս։ ... Եւ ի ձայնէ գոչմանէ նորա՝ ահաբեկ լինէին թշնամիք և սրտակոտոր, որպէս զգոչիւն առիւծոյ։ ... Եւ մնամ, թէ շատք ի յահէ նորայ մեռանէին ի վերայ ձիոց։ Եւ նա ըզկոտղան կոտորէր, որպէս զհուր յեղեգն։ Եւ որք հարկանէին զնա սրով և նիզակաւ և նետով... թուէր, թէ տաճկինակով հարկանէին զինք»։ Անգեն ժամանակ անգամ «ո՛չ ոք իշխէր, որ մերձենայր առ նա»։ Եվ միայն հեռվից էին համարձակվում նետել «բռամբ և նիզակս և գեղարդս՝ ի վերայ նորա»։

Ըրույցը ծավալվում է, գովերգելով Լիպարիտի հայրենասիրությունը, աղնվությունը, անձնազոհությունն ու նվիրվածությունը երկրին ու ժողովրդին.

— Իմ ջանս վասն եկեղեցեաց է և քրիստոնէից, և ո՛չ վասն թագաւորութեան,— ասում է նա, ընդգծելով իր անշահախնդրությունն ու հասկացնելով թագավորին, թե գահը ձեռք գցելու համար չէ՛ իր կռիվը, ինչպես երկյուղ ունի նա, այլ հայրենիքի ազատության։

Այնքան մեծ էր նրա ազնվությունը, ուժն ու հերոսությունը, որ թշնամին անգամ գնահատում էր այն, արժանի համարելով մինչև իսկ թագավոր դարձնել՝ իրենց հակառակորդների դեմ «որպես պարիսպ» կացուցանելու։

Չնայած այս ամենին, Լիպարիտն սպանվում է, ավելի շուտ նահատակվում, պալատական հակամարտությունների ու դավադրության զոհ դառնալով։

Ժողովրդական հերոսի մահը ճակատագրական է դառնում և ժողովրդի համար։ Հայերը պարտություն են կրում անմիաբանության պատճառով, վտանգի տակ դնելով թագավորության ո՛չ միայն ներկան, այլև ապագան։

Ավելի հեքիաթային քան պատմական երանգ ունեն հաջորդ երկու զրույցները, թեև նրանցից առաջինն ուղղակիորեն կապվում է Լիպարիտի հետ։ Նա այդպես էլ սկսվում է. «Ես կայր քոյր մի Լիպարիտին, փախուցեալ ի գիւղ մի, առնայկին, եկեալ իբրև հիսուն ամաց»[1]։ Այս զրույցում շեշտված է հայի հայրենասիրությունը, ուժն ու քաջությունը և ծիծաղելի վիճակի մեջ է դրված տաճիկը։ Լիպարիտի քույրը գոտեմարտում և հաղթում է տաճիկ ըմբիշին, որն իմանալով նրա կին լինելը, արհամարհում է՝ այր մարդ խնդրելով մարտնչելու իր հետ։ Սակայն կինը, որ հսկայաձև էր, բարձրացնում է նրան երկու ձեռքերի վրա, տանում, բերանքսիվայր դնում իշխանի առջև, պոկում-նետում մի ականջը և, որպես վարձատրություն, շալակում տանում է այնքա՛ն բամբակ, ինչքան կարող էր, չիմանալով թե մեջը դրված է քառասուն լիտր քար։

Այս, և նախորդ զրույցը ևս, հետապնդում են բարձրացնել հայ ժողովրդի ազգային հպարտության գիտակցությունը. հայ կինը նույնպես հերոս է և անգամ մենակ կարող է հաղթել տղամարդ թշնամուն։

Երրորդ զրույցը, թեև կորցրել է անձնանունների որոշակիությունը, սակայն պահպանել է տեղի ու ժամանակի հիշատակությունները, մասամբ նաև պատմականության հետքերը[2]։ Այստեղ մի եղբոր՝ Լիպարիտի փոխարեն հանդես են գալիս յոթը, որոնք զոհ են գնում թագավորի դավադրությանը, իսկ քույրը հաղթում է ըմբիշին։ «Այսպէս քաջ կային ի Սիս քաղաքի և ի աշխարհս Կիլիկեցոց». ավարտում է զրուցապիրն իր միտքը և ցավ է հայտնում, որ

---

[1] Զրույցը տե՛ս նույն գրքում, էջ 241 (№ 8)։

[2] Տե՛ս անդ (№ 9)։

«Հիմի ունայն եմք թէ թագաւորէ և թէ իշխանաց»։ Դեպքերի տարեթիվ է նշվում 1387-ը։

Որպես եզրահանգում հայ միջնադարյան պատմական զրույցների ոգու ընդհանուր բնութագրման, անդրադառնանք հայ ժողովրդի արժանապատվության զգացումը, ըմբոստությունն ու հերոսական ոգին բացահայտող հետաքրքիր զրույցներից մեկին, որը պահպանվել է Մատթեոս Ուռհայեցու ժամանակագրության մեջ և վերաբերում է XII դարի սկզբներին.

«Յայսմ ամի (1111—1112—Ա. Ս.) եղև վրէժխնդրութիւն յԱստուածոյ անմեղ արեան Գագկայ Շահնշահի՝ որդւոյ Աշոտոյ Բագրատունւոյ, ի ձեռն առն հզօրի մեծ իշխանին Հայոց Թորոսի՝ որդւոյ Կոստանդի՝ որդւոյ Ռուբենայ։ Արդ, ի յաւուրս Թորոսի էին սպանողքն Գագկայ արքային Հայոց ի բերդն, որ անուանեալ կոչի Կնդռօսկաւիս»[1]։ Սրանք հաշտության դաշն էին կնքել և որոշ խոստումներ արել Թորոսին, սակայն հետագայում դրժել այն։ Թորոսը գրավում է իրեն խոստացած ամրոցը և պահանջում բերել Գագիկ արքայի թուրն ու հանդերձը, որ տեսնելով «ելից դառնապէս, և լային ամենայն զօրքն»։ Ապա հրամայում է ցույց տալ գանձարանը։ Նրանք մերժում են։ Գագիկին սպանողներից մեկն ինքն իրեն գահավեժ է անում, իսկ մյուսն սպառնում է Թորոսին, թե՝ «Դու հայ մարդ ես, և մեք Հոռոմի իշխանք, զի՞նչ կամիս պատասխանի տալ Հոռոմոց թագաւորին, որ դատես զՀոռոմ մարդ»։ Յայնժամ սրտմտեալ Թորոս, և գոյն երեսացն այլագունեցաւ, և առեալ ի ձեռին իւրում բիր մի կռանի և գազանաբար յարձակեցաւ ի վերայ նորա և ասէր, եթէ «Ո՞վ էիք դուք, որ զայր հզօր և զօծեալ թագաւոր Հայոց սպանանէիք, և կամ զի՞նչ պատասխանի ետուք ազգին Հայոց»[2]։

Հայկական պատմական զրույցների միջով անցնում է մի ընդհանուր գիծ, որ հետապնդում է որոշակի գաղափարական նպատակ. խարազանել այն ամենը, ինչ թուլացնում է երկրի դիմադրողականությունը, պայքարի ուժը, հանուն կյանքի, ժողովրդի հոգևոր ու ֆիզիկական գոյության, հանուն հայրենիքի խաղաղության ու ազատության։

Գաղափարական-քաղաքական նույն նպատակին են ծառայել հայկական ազգային զրույցներն առհասարակ. և ո՛չ միայն զրույց-

---

[1] Մատթէոս Ուռհայեցի, *ժամանակագրութիւն*, էջ 318։

[2] Անդ, էջ 320։

ները։ Միջնադարի մեր գրականության մասին խոսելիս Մ. Աբեղյանը գրում է (Գրիգոր Տաթևացու առիթով).

«Չպետք է մոռանալ, որ այն մարդիկը տքնել և հորինել են գործնական նպատակի համար—պատրաստել, ըստ իրենց ժամանակի հասկացության, գիտուն աշակերտներ, որ ընդունակ լինեին մաքառելու և ազգային անկման առաջն առնելու»[1]։

Իրենց արծարծած հարցերի այս բնույթով էլ բուն հայկական գրույցները տարբերվում են միջնադարի մյուս գրույցներից՝ ընդհանրապես։

---

[1] Մ. Աբեղյան. Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք 2, էջ 364։

ԳԼՈՒԽ II

ԶՐՈՒՅՑՆԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆԱՑՈՒՄՆ ՈՒ ԱՆԿԱԽԱՑՈՒՄԸ

Հայ միջնադարի զրույցները,—ինչպես ասացինք,—կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ կրոնական և աշխարհիկ։ Կրոնական զրույցների գոյությունն այդ դարերում օրինաչափ և անխուսափելի երեվույթ էր, մանավանդ հայ իրականության մեջ, ուր քրիստոնեական եկեղեցին միշտ ունեցել է առանձնահատուկ դեր՝ իր համապատասխան աշխարհայեցությամբ ու գաղափարախոսությամբ։ Գրականությունը, այդ թվում և զրույցը, որ միշտ էլ այս կամ այն չափով ժամանակի ոգու արտահայտությունն է, ժամանակի հայելին, բնականաբար չէր կարող չարձարձել քրիստոնեական ուսմունքի հետ կապված, կյանքի ու կենցաղի մեջ արմատավորված բազում հարցեր, որ պետք է դիտվեն որպես օրվա անհրաժեշտ պահանջ, ժամանակի արտացոլում։ Ըստ այսմ, ո՛չ միայն զրույցների զարգացման ընթացքը, այլև միջնադարի ոգին, տնտեսական-քաղաքական, մտավոր ու հոգևոր կյանքը բացահայտելու համար, կարևոր է նկատել, թե ե՞րբ ինչ տիպի զրույցների է առավելություն կամ գերակշռություն տրվում, ինչպիսի՞ զրույցներ են դառնում ժամանակի հուզող ու հրատապ հարցերին անդրադառնալու միջոց, ի՞նչ արժեք են ներկայացնում նրանք պատմականորեն, ի՞նչ օբյեկտիվ եղրակացություններ են հանգեցնում դարաշրջանի հասարակական կյանքի, մարդկային փոխհարաբերությունների մասին և, վերջապես, ի՞նչ պատկերացում են տալիս միջնադարյան արձակ խոսքի այս կարևոր ճյուղի տեսակների, զարգացման ու գեղարվեստականության չափի վերաբերյալ։

Աստվածաբանական, կրոնական նպատակ հետապնդող գործերի, Ավետարանի որևէ դարձվածքի վրա կառուցված, մասամբ և շինծու, պատմությունների հեղինակները, ընդօրինակողներն ու

վերապատմողներն անգամ միաժամանակ օգտվել են կյանքից ու բանահյուսությունից: Դրա շնորհիվ է, որ ղրույցների մեջ անմիջական դրսևորումն են գտել ո՛չ թե սոսկ աստվածաբանական հարցերը, եկեղեցական կանոններն ու օրենքները, կամ հոգևոր կյանքը, այլև իրական երևույթները, մարդու անձնական ու ընդհանրական վարքագիծը՝ լինի նա կրոնավոր թե աշխարհական: Գրեթե բոլոր դեպքերում ատաղձ են դարձել հասարակական ու մարդկային իրական փոխհարաբերությունները, բնավորությունները, հոգեբանությունը, կենցաղը, վարք ու բարքը և սովորույթները՝ կենդանի ու ճիշտ նկարագրով, որի վրա միայն կառուցվում է բարոյական, կամ կրոնա-բարոյական, խրատական բնույթ ունեցող ընդհանրացումը, եզրափակումը: Թեև նյութն այդ ղրույցներում առնվում է կրոնական կաղապարի, կամ կրոնական շրջանակի մեջ, այսինքն՝ և՛ հլակետը և դիտավորությունը դառնում է կրոնա-աստվածաբանական, ավետարանական, սակայն վկայակոչվում է ա՛յն իրական վիճակը, որ գոյություն ունի մարդու թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին՝ հասարակական-քաղաքական ու գաղափարական կյանքում: Երևան է գալիս մարդն իր առօրյայով՝ գործերով, ուրախություններով ու հոգսերով, իր խառնվածքով, բնական ցանկություններով՝ իրական կյանքով ու կենսահաչեցությամբ: Այդ պատճառով էլ կրոնական համարվող ղրույցների գերակշիռ մասի նյութն անգամ, իր էությամբ, դառնում է աշխարհը՝ լայն առումով և աշխարհիկ իրականությունից հեռու պահելու ձգտումը: Ըստ Ավետարանի աղքատասիրություն ու ողորմածություն քարոզող ղրույցն իսկ անդրադարձնում է լիովին աշխարհիկ ու առօրեական կյանք՝ շուկա, ընտանիք, հյուր ու հյուրասիրություն, այլև բնավորություն ու սովորույթ[1]: Հիշենք «Ուր գանձք ձեր են՝անդ և սիրտք ձեր եղիցին» հայտնի դարձվածքի վրա կրոնական ոգով կառուցված ղրույցը, որտեղ երևան են բերվում աշխարհիկ փոխհարաբերություններ՝ մոլի աշխարհային հակումներ, արծաթասիրություն, ագահություն, վաշխառություն, սրանցից բխող՝ անսրտություն, անգթություն, եսասիրություն և այլն: Այլ կերպ չէր կարող լինել: Նպատակ ունենալով քարոզել ու հաստատել բարեպաշտություն, սրբակեցություն, պատվիրանապահություն, դատապարտել եկեղեցու և քրիստոնեության համար մերժելի աշխարհըմբռնումներ ու աշխարհավարություն, ղրույցներն անխուսափելիորեն պետք է անդրադառնային իրական կյանքում այդ իսկ

[1] Հարուստ, բայց ողորմություն չտվող մարդ, որ «Քնաւ պազրի կերակուր չէր կերեր»: Տե՛ս «Էջեր», էջ 19 (№ 25), «Մեծատուն խոճա և խորովու գառ»:

երևույթների առավել տարածում գտած արտահայտություններին։ Վերացական, տեսական, կրոնական դրույթների ուղղակի քարոզը նպատակին չէր կարող ծառայել, մինչդեռ իրական, ծանոթ վիճակների ցուցադրումը նպատակամետ էր։

XIII—XIV դարերի հայ իրականության մեջ վերջնականապես մուտք էր գործել աշխարհիկ ոգին, որի արմատներն աստիճանաբար ավելի ու ավելի խորն էին գնում հասարակության ո՛չ միայն կենցաղում, այլև գաղափարական-քաղաքական ու մշակութային կյանքում։ Այլևս անհնար էր դռները փակ պահել սաստկորեն ծավալվող այն կենսակիր ու հարաճուն ուժի առջև, որ դարերի ընթացքում, մեծ դիմադրության հանդիպելով, ավելի էր հզորացել ու այլևս առաջ էր գնում ճանապարհի բոլոր արգելքները խորտակելով, տիրականորեն կյանքի բոլոր բնագավառները ներխուժելով։ Աշխարհային ամեն բան անելանելիորեն միխճվում էր ոչ միայն արտաքին, իրային հարաբերությունների, այլև մարդու էության մեջ, անխնայորեն թափանցում նրա ներաշխարհը, կենդանության ու լույս սփռում հոգու ու մարմնի յուրաքանչյուր խորշում, չդնելով ոչ մի տեսակի՝ սոցիալական, կրոնական կամ սեռական խտրություն։ Եվ որովհետև չկար այդ խտրությունը, ապա նա իր ողջ էությամբ համակում էր նաև կրոնավորներին, այստեղ ևս տարբերություն չդնելով աստիճանների ու պաշտոնների միջև՝ հոգևոր առաջնորդ թե վանական, եպիսկոպոս, վարդապետ թե աբեղա։ Աշխարհը հորդացած, իր ափերից ելած, լցվում էր վանքերն ու անապատները, մենաստաններն ու ճգնավորների խուցերը։ Ժամանակակիցներից մեկի նկարագրությամբ, աշխարհիկ ոգու հաղթանակը հասել էր այնտեղ, որ XIII—XIV դարերի հոգևորականներն իրե՛նք էին հասարակությանն առաջնորդում դեպի զվարճավայրեր.

«Եւ յաւուրս կիրակէին քահանան առաջնորդէ ժողովրդեանն ո՛չ յարդարութիւն և ի դրունս եկեղեցւոյ սրբոյ, այլ ի վաճառարանս և ի փողոցս, ի կատակերգութիւնս, յարբեցութիւնս, ի թատերս և ի խաղս, զոր մանաւանդ բարւոք էր յաւուրս միաշաբաթու..., զի քահանան եղև իբրև դմի ի ժողովրդենէն, մանաւանդ թէ առաւելու ի չարիս և ի նոյն բանայ ճանապարհ, բաղմաց տալով համարձակութիւն...»[1]։

Չնայած աշխարհիկ կյանքն հանդիպում էր դիմադրության և դարեր շարունակ մարդու մտավոր ու հոգեկան զարթոնքը կաշկանդած, իրեն ենթարկած կրոնական ոգին հեշտությամբ չէր ուզում

[1] Ձեռ. № 581, ԺԹ (1371 թ.), էջ 255բ—256ա։

զիջել դիրքերը, սակայն, այլևս անկարող էր արգելել կյանքի, իրականության մուտքն իր տիրակալության շրջանակները, և միայն վերջին ճիգերն էր թափում դուրս մղելու արդեն ներս խուժածը։ Եթե հարյուրամյակներ անընդհատ կրոնական ստեղծագործությունների մեջ հիմնականում արծարծվում էին քրիստոնեության ծավալման ու ամրապնդման և եկեղեցու ու աստվածաբանության հետ անմիջականորեն առնչվող զանազան հարցեր, որոնք քարոզվում ու տարածվում էին ուղղակիորեն, ապա այժմ նպատակը մնալով նույնը, փոխվում էր ստեղծագործության ատաղձը, ուղղակիորեն շոշափվող հարցերի բնույթը։

Մարդու, հատկապես հոգևորականի համար, աշխարհայինի վնասակարությունը ցույց տալու նպատակով, կրոնական զանազան ստեղծագործությունների մեջ օգտագործվում էին իրական կյանքից վերցված, ընդհանրացված օրինակներ, որոնք մեջ էին բերվում առակի, ասացվածքի, զրույցի կամ հանելուկի ձևով։ Այս ճանապարհով ասպարեզ եկած փոքրածավալ գործերը միջնադարում, երկար ժամանակ, մնում էին կցված տարբեր կրոնական գրվածքների, միջոց էին դառնում պարզաբանելու ցանկացած գաղափարը՝ աստվածասիրություն, սրբացում, ապաշխարանք, աղոթասիրություն, հոգու և հանդերձյալ աշխարհի գոյություն և այլն։ Թվում էր, թե հիմնականը հենց ա՛յդ է սոսկ։ Մինչդեռ բուն նյութը ա՛յլ էր՝ աշխա՛րհն էր նրանց մեջ։ Իրենք իսկ հոգևորականները՝ ճգնավորներ, վանականներ, եկեղեցու սպասավորներ, զրույցներում հիմնականում երևան են գալիս ո՛չ այնքան իրենց անխախտ հավատով, այս կամ այն կրոնական պարտականությունը կատարելիս, իրենց սրբակրոն վարքով կամ առաքինություններով, որքան որպես մարդ՝ մարդկային լայն խառնվածքով՝ թուլություններով, արատներով ու բարեմասնություններով, աշխարհիկ գործերով։ Որքան էլ ճգնազգաց, նրանց մեջ չի՛ մեռնում, կամ ի վերջո գլուխ է բարձրացնում աշխարհայինը, մարմնականը, բնականը[1]։ Առանձնապես նշավակվում է գինարբուքը, անառակությունը, արծաթասիրությունը, վաշխառությունը, ագահությունը, գողությունը, խարդավանքը, ապանությունը և այլն։ Որոշ զրույցներ, ընդգծելով այդ արատները,

---

[1] Հետաքրքիր է այս առիթով հիշել եկեղեցու սուրբ հայրերի շարքը դասված և իր կյանքն անապատում ճգնակեցությամբ անցկացրած Եվագր Պոնտացու (IV դար) խոստովանությունը՝ մահից առաջ. «Այս երեք ամք են յորմէհէտէ չէ՛մ նեղացեալ ի ցանկութենէ մարմնոյ»։ Տե՛ս Բ. Սարգիսեան, Սրբոյ Հօրն Եւագրի Պոնտացւոյ վարք և մատենագրութիւնք, էջ 7։

Հանգեցնում են հակառակ արդյունքի՝ բացասական վերաբերմունք առաջացնելով դեպի կրոնավորները: Բերենք մի օրինակ № 3526 ձեռագրից, ուր աշխարհային վայելքները և դրանց մեջ ամենամեծ ու աննկարելի հանցանք համարվող գինեսիրությունը խարազանվում են հետևյալ կերպ.

Որպէս գրեալ է, թէ երեք ճգնաւոր մի յանապատ աղօթէին: Եւ ի փոքրուստ գնացեալ էին յանապատս և ոչ գիտէին զաշխարհի գնացս: Եւ յաւուր միում թողին զաղօթս և զճգնութիւնս իւրեանց, ի միասին նստեալ [հարցանէին] զմիմեանս, թէ զի՞նչ է փառք աշխարհիս: Եւ առաջին ասաց, թէ՝ «Ձգինին գովեն, զի նա՛ է սիրոյ օրինակ»: Եւ միւսն ասաց, թէ՝ «Ձմիսն կու գովեն մէջ ամենայն կերակրոց»: Եւ միւսն ասաց թէ՝ «Ձպտորնկութիւնն գովեն»:

Եւ թողին զհոգևոր մշակութիւնն: Առաջին ասաց, թէ՝ «Ես կերդամ գինի խմել. տեսնում, թէ գինին ի՞նչ լազաթ ունի և կամ ո՞րպէս խաստաթ»: Եւ միւսն ասաց թէ՝ «Միս ուտեմ և զայնոր ճաշակն իմանամ և զխաստաթն»: Եւ միւսն ասաց. «Ես գնամ պոռնկիմ և զմեղաց ճաշակն իմանամ»:

Եւ եկին ի քաղաքն՝ ի շուկայն: Ձայն, որ ասաց, թէ միս ուտեմ, նա գնաց աշչնոցն և էառ զմըսի գարշահոտն և դժար թուաց: Եւ ասաց, թէ՝ «Ա՞յս է, որ միսն կու գովեն. սայ ինձ հարամ կենայ»: Եւ այլ ոչ եկեր, այլ դարձաւ յանապատն ի ճգնութիւն իւր: (Յերբ Աստուած զմարդն սիրէ, մարդոյն բարի սիրտ կուտայ, որ յամենայն մեղաց գարշի և ատէ սրտով և փախչի: Դժար բանն ա՛յն է, որ մեղքն մարդոյն յառաջ քաղցր թըւի և յետ գործելոյն դառնանայ հոգով, իբրև չլեղի):

Այն, որ ասաց, թէ գնամ պոռնկիմ, գնաց ի պոռնկատան դուռն և ետես արք և կանայք անամօթ և անպատկառ գործէին զչարն, և ասաց. «Հազա՛ր վայ ձեր կենացդ, որ անցաւոր կենացս համար զրկիք յանանց կենացն և ձեր հոգւոյդ կրակ վառէք և անքուն որդունք ծնանիք»: Եւ էառ զդժոխոց հոտն և ի բաց փախեաւ: (Ձշմարիտ, պոռնկի տունն դժոխք է և նիգք, և նորա տան ճանապարհքն դժոխոց ճանապարհն է, որպէս ասէ Սողոմոն. «Ճանապարհք դժոխոց՝ տուն նորա»: Որպէս ճանապարհն ի քաղաքն տանի, այսպէս թէ մարդ զպոռնկի տան ճանապարհն բռնէ, հաշուեց թէ դժոխոց ճանապարհն բռնեց: Եւ յերբ պոռնկի տունն մտաւ, համարիր թէ մարմնով դժոխքն իջաւ):

Այն, որ ասաց, թէ գինի խմեմ, գնաց ի չար դժոխոց դուռն և ետես շատ գերեզիկ երիտասարդ, զի նստեալ ըմպէին զմեղաց գինին: Եւ սիրով մեծարեցին զնա և ներստուցին ի մէջ իւրեանց և ամենեքեան ուրիշ-ուրիշ թաս բռնեցին: Եւ յերբ գինով հարբեցաւ, եկեր միս: Եւ փորն լցաւ գինով և մսով. և ապա գնաց ի պոռնկատունն: Եւ այնպէս երկուքն ազատեցան և գինիէխումն կորաւ: Ապա յայտ է, որ ասէ. «Գինի՛ն է ամենայն մեղաց պատճառ և զամենայն մեղք գինի՛ն տայ գործել»: Քանի որ մարդն փորովն սոված է՝ կերակրի ցանկանայ, և յերբ կշտանայ՝ պոռնկութեան սէրն և փափագ ընկնի...»[1]

Մի ուրիշ զրույց, որ աշխարհականների կյանքից է, հոգևոր նպատակներով գրված՝ հաստատելու քարոզի, «Յաղագս աղքատու-

[1] *Ձեռ. № 3526, էջ 62ա:*

թեան» գլխում եղած այն միտքը, թէ աստված միշտ օգնության է հասնում աղքատին, դիմում է հետևյալ պատմությանը, որ ըստ էության քարոզչի կամքով է միայն բոնապբոսիկ կերպով առնչվում ցանկացած գաղափարին.

Այր ոմն աշխարհական, ունէր զտերս՝ ոչ սակաւ տիօք հասեալս ի կնութիւն։ Եւ դի աղքատ էր, ո՛չ ունէր ուստեք խնամարկել զնոսա։ Խրատու եպիսկոպոսին իւրոյ, միշտ երթայր յեկեղեցին Աստուածածնին և զօգնութիւն ի նմանէ հայցէր, յամենայն աւուր մինչև ի վերջ հասարակաց աղօթից՝ յեկեղեցւոյն մնայր։ Յաւուր միում եկեալ յեկեղեցին քաջ ընդ առաւօտն, եդիտ անդ՝ գաւթի առաչի դրան զերկուս կոյրս, որպէս սովորութիւն է, մուրացիկս, որք ոչ կարծելով անդ զոք գոլ, քանզի այրն այն թագնաբար եկեալ էր և լռութեամբ կայր, ընդ միմեանս սկսան խոսիլ, թէ ո՞վ ոք ի նոցանէ աւելի ողորմութիւն ի մարդկանէ առեալ էր։ Մինն ասէ. «Ես երկու հարիւր ոսկի ի գթակի կարեալ ունիմ»։ Եւ միւսն ասէ. «Ես երեք հարիւր ոսկի ունիմ»։ Զայս լուեալ այրն այն, վաղվազակի գնաց առ եպիսկոպոսապետն և պատմեաց նմա զամենայն։ Եւ նա հրամայեաց զնոսա կոչել առաջի իւր, և յանդիմանեաց զնոսա իբրև սատիսսս և գողս, որք կերպարանին աղքատս լինել և զայնքան դրամն կարօտելոց վեր առնուն։ Եւ ասէ ցնոսա. «Ո՛չ կարէք առանց խղճի մտաց զայդքան դրամ առ ձեզ ունել»։ Եւ նոքա խոստովանեցան տալ զայնքան դրամն ի ձեռս եպիսկոպոսին, զի բաշխեսցէ առաւել կարօտելոց։ Եւ եպիսկոպոսն ետ միում ի նոցանէ քսանհինգ կարմիր, և միւսումն՝ երեսուն. և զմնացեալն ետ առն այն աղքատին, զի զկարիս դատերաց իւրոց լրցուսցէ[1]։

Ինչպես ա՛յս, այնպես էլ մյուս զրույցներում դրսևորվում է կյանքի կենդանի նկարագիրը՝ մի կողմից արդեն հաղթանակ տանող և մարդկային իրական փոխհարաբերությունների մեջ իշխող աշխարհային բուռն արտահայտությունները, մյուս կողմից՝ հոգևոր կյանքում դեռևս տիրող կրոնական ոգու դիմադրությունը, լայն առումով՝ մարմնի կամ հոգու նախընտրելիության դեռևս չլուծվող, տևական պայքարը։

Կապվելով կյանքի ու կենցաղի նման կոնկրետ երևույթների հետ, զրույցները կրոնական գրականության մեջ մտցնում են նոր որակ. ուղղակիորեն ցանկացած գաղափարը քարոզելու կամ գովելու համար նկարագրում ու խարազանում են խոչընդոտները, արգելքները՝ լայն տարածում գտած աշխարհիկ կյանքը, որով ավելի ևս սրում են հետաքրքրությունը դեպի այն։ Հակառակ մտադրության, նրանք ընդգծում ու ցցուն են դարձնում իրականության ճիշտ պատկերը՝ այն գոյավիճակն ու տրամադրությունները, որ ի սպաս են դրվում քարոզվող գաղափարներին։ Այսինքն, կրոնական նպատակներով սահմանված շեշտը թուլանում է, ընկնելով նաև

[1] *Ձեռ. № 691, էջ 153ա։*

ա՛յլ տեղ, ա՛յլ ձևով: Հոգևոր միտումները առաջնային լինելով հանդերձ, մնում են հետին գծում, դառնում երկրորդական, հաճախ ստվերի տակ առնվում, մթագնվում և դիպուկ չեն հասնում նշանակետին: Սրա հետևանքով է, որ կրոնական ծնունդ ու գույն ունեցող բարոյախոսություններով մեկտեղ, այդ ըրույցներն ընկալվում և դիտվում են ո՛չ որպես սոսկ հոգևոր ստեղծագործություններ, այլ կրոնի հետ կապված, կրոնական նպատակներով ստեղծված, բայց և աշխարհիկ կյանք բացահայտող, աշխարհի հետ սերտորեն առնչվող գործեր:

Այսպիսով, աշխարհիկ ոգին նախ աստիճանաբար մուտք է գործում կրոնական նպատակներով գրված ըրույցների մեջ, որով իրական կյանքի նկարագիրը, տարբեր կողմերով, ակամայորեն, առաջ են քաշում հենց ա՛յդ ստեղծագործությունները: Եվ մյուս կողմից՝ վաղուց ի վեր մարդկային իրական փոխհարաբերություններ մեջ մտած և խորն արմատներ ունեցող, աշխարհայինն է իշխում այնքան, որ ի՛նքն էլ փնտրում է իր տեղն ու դրսևորումը՝ տարբեր ձևերով ու եղանակներով:

Իրականության արտացոլումն գտնելու այս տիրական պահանջը և այն խարազանելու անհրաժեշտության կրոնական մոտեցումը՝ երկուստեք խթանում ու անխուսափելի են դարձնում աշխարհիկ տրամադրությունների առավել աշխուժացումը գրականության մեջ:

Ըրույցի կորիզը կամ միջուկը կազմող այդ աշխարհայինը, որ կարծես համեմատաբար մատչելի ու հեշտ ճանապարհ ընտրած լինելով, նախ երևան էր եկել կրոնականի միջոցով, արդեն մեծ տարածում գտած կրոնական ստեղծագործությունների հետ գիրկընդխառն, աստիճանաբար սկսում է ավելի հիմնավորվել, ծավալվել և ուժեղանալ այնքան, որ ճեղքելով դուրս է գալիս իր պատյանից, կրոնական շրջապատումից:

Անշուշտ, չպետք է այնպես պատկերացնել, թե կրոնականը միանգամից, ամբողջովին տեղի է տալիս աշխարհիկին: Նա մնում է, հարատևում տարբեր գույներով, բայց նրա մեջ մուտք գործած աշխարհն սկսում է անկախանալ և գոյակցել առանձին: Նշենք մի օրինակ № 691 գրչագրից, որ «Կոչի Քարոզգիրք և Հարանց վարք Ֆռանկաց և խիստ պիտանի ժողովաց պատմութիւն՝ մէջ սուրբ աստուածային գրոց» (այսպե՛ս է ճիշտ կերպով սահմանում գիրքը Հիշատակարանի հեղինակը՝ ձեռագրի գրիչն ու նկարիչը՝ Ստեփան-

նոս Սարկավագը)[1]: Այստեղ՝ քարոզների մեջ՝ «Յաղագս կամապաշտութեան» գլխում, բերվում է հետևյալ զրույցը.

Դարձեալ այլ ումն ունէր կին խիստ ինքնահաւան և կամապաշտ: Եւ յորժամ անկաւ ի գետ և խեղդեցաւ, այրն խնդրէր զնա ընդդէմ ջրոյն գնալով: Հարցին զնա մարդիկք, թէ՝ «Վասն է՞ր ընդդէմ ջրոյդ խնդրէք»: Պատասխանի ետ.

— Կին իմ հանապազ էր ինձ հակառակ՝ բերանով և արեամբ: Արդ, զոր օրինակ առնէր ի կենդանութեանն, նոյնպէս, կարծեմ թէ զկնի մահուանն արար: Եւ այնպէս հաւատալով, զի գնացից ընդդէմ ջրոյս[2]:

Քարոզգրքերի այս գլխի տակ մեր ձեռագրերը պահպանել են նման մի ուրիշ աշխարհիկ զրույց, շատ տարածված և՛ ռուս և՛ եվրոպական գրականության մեջ, ուր ջրում խեղդվող կինը մինչև վերջին րոպեն, ի հեճուկս ամուսնու, մատներով ցույց է տալիս մկրատ, ասել կամենալով թե՝ արտը խուզած է և ոչ հնձած[3]: Համանման մի այլ զրույց, որպես ժողովրդական ոգով գրած սրամիտ պատմություն, պահպանվել է իտալական գրականության մեջ, Պոջիոյի «Facetiae» գրքում, որ ունի հետևյալ համառոտ բովանդակությունը. Միշտ ամուսնուն հակառակվող անհաշտ կինը մի անգամ էլ կռվելիս նրան ասում է ոչխոտ: Ոչինչ, նույնիսկ ծեծն ու մահվան վտանգը չեն վախեցնում նրան: Ամուսինը նրան կախում է ջրհորը, սակայն նա շարունակում է կրկնել նույնը: Եվ երբ միայն մատների ծայրերն էին երևում, երկու բթամատով դարձյալ նշան է անում՝ ոչխոտ[4]:

Զրույցներում, ինչպես որոշակի երևում է, մի կողմ է մնացել կրոնական միտումը և նույնիսկ առաջ է քաշվել ծիծաղի, կատակաբանելու, կամ ղավեշտի սրամիտ ոգին: Այդ հակումը որոշակի արտահայտվում է նույնիսկ կրոնավորներին վերաբերող զրույցներում: Դրանցից մեկն է հետևյալ հայկական, կամ հայկականացված զրույցը, դարձյալ գրված քարոզների մեջ.

ՋՏիրատուր վարդապետն ի պաշտօն տարան և այն օրն հաց մոռացան տալ ուտելոյ: Յերեկոյին ժամուն տարան ի տուն:

Ասէ պարոնն.— Վարդապետ, քանի՞ տարոյ եաւ

---

[1] *Ձեռ. № 691, էջ 320ա:*

[2] *Անդ, էջ 217բ:*

[3] *Անդ, էջ 217ա:*

[4] *Տե՛ս* Филипп Монье, Опыт литературной истории Италии XV века, *էջ 221:*

Ասէ.— Քառասուն տարոյ՝ պակաս մի օր։
Ասէ.— Մէկն է՞ր է պակաս։
Ասէ.— Օրս այս, որ քաղցած պահեցեր, ժամանակի կարգ ոչ է[1]։

Ձեռագիրը 1449 թ. գրչություն է։

Այս գրույցն ի ցույց է հանում ո՛չ միայն այն հանգամանքը, թե կատակել կարող է նաև կրոնավորը, վարդապետը, այլև այն, որ գրույցների հեղինակներն արդեն իրավասու են հոգևորականներին բնութագրելու աշխարհիկ հոգեբանությամբ, աշխարհիկ կերպարով ու խառնվածքով։

Այս առումով ուշագրավ է մի ուրիշ գրույց, ուր աշխարհային պոռթկումները կրոնավորների մոտ ևս բնական դիտվելուց բացի, հնարամտորեն ու շատ նուրբ կերպով, նույնիսկ եկեղեցու սուրբ համարվող հայրերի բերանով, անխուսափելի են համարվում։ Հաստատվում է մարմնի իրավունքը, աշխարհի անհրաժեշտ ու իրական լինելը, այն մեռցնելու անմտությունն ու անհնարությունը.

Որսորդ ոմն, տեսեալ զԱնտոն, զի ուրախանայր ընդ եղբայր, և տկարացաւ։ Եւ իմացեալ Անտոնի, ասէ ցնա. «Քարշեա զաղեղդ»։ Եւ քարշեաց. եւ ասէ. «Ե՛ւս ձգեսցես»։ Եւ նա ասէ. «Հա՛յր, եթէ աւելի քարշեմ, կտրի աղեղն իմ»։ Եւ ասէ Անտոն. «Այդպէ՛ս է, որդեա՛կ, և մե՛զ պարտ է երբեմն զիջանել ըստ մարմնոյ, զի մի՛ սպանցուք զմարմին տակար»[2]։

Անշուշտ, այս գրույցն հետապնդում է և մի ուրիշ նպատակ, որ դարձյալ խոսում է հօգուտ աշխարհայինի հաղթանակի, այն է. բացատրել, պատճառաբանել ու մեղմել հոգևորականության մեջ մեծ չափերի հասնող և բացարձակ արտահայտություն ստացած աշխարհիկ տրամադրություններն ու վարքը՝ թուլացնելու համար դրանց վարակիչ ուժն ու արտառոց տպավորությունը։

Գրույցի միջոցով՝ հնարագիտությամբ ու առիթի օգտագործումով, կրոնական գործերի մեջ խուժած թարմությունը՝ նորը, գեղեցիկն ու աշխարհիկը, ոչ միայն չի մերվում ընդհանուրին, այլև խստորեն առանձնանում, սահմանազատվում է, ունենալով բոլորովին ինքնուրույն իմաստ, բովանդակություն ու ձև։

Այս ճանապարհով էլ աշխարհն սկսում է հաղթանակել և, թողնելով իր զարտուղի ընթացքը, բեռնաթափվում, ազատվում է կրոնական շաղախից, աստիճանաբար դրսևորվում որպես առանձին

---

[1] *Ձեռ. № 2226, էջ 59 բ, տե՛ս սույն գրքում, էջ 266 (№ 29)։*
[2] *Տե՛ս սույն գրքում, էջ 267 (№ 30)։*

ստեղծագործության, աստիճանաբար էլ փոխելով թե՛ արտաքին ձևը, թե՛ բովանդակությունն ու միջավայրը, մի բան, որ բացորոշ կերպով իր արտահայտությունն է գտնում XIII—XIV դարերում վերջնականապես աշխարհականացման ուղին բռնած հայ տաղերգության մեջ։

Երևան են գալիս աշխարհիկ թեմաներով գրույցներ, որոնք և իշխում են ուշ միջնադարում։ Սրանց մեջ նշանակալից տեղ են գրավում թարգմանություն-փոխադրությունները, որոնք դառնալով հայ միջնադարյան գրականության մի անկապտելի մասը, մեծ չափերով նպաստում են աշխարհիկ տրամադրությունների ներթափանցմանը, արտահայտմանն ու ծավալմանը հայ գրականության մեջ։

Աշխարհիկ գրույցները ևս, կրոնականների նման, քիչ բացառությամբ, պահպանում են մի հիմնական հատկանիշ՝ դաստիարակչական, բարոյա-խրատական, ուսուցողական և ծառայում են որևէ կոնկրետ նպատակի։ Ինչպես արդեն ասել ենք, նրանք գրվում են հատուկ մտադրությամբ, կենցաղային ու գաղափարական այս կամ այն կարգը հաստատելու, արմատավորելու մղումով, իրենց նպատակայնությունը, հաճախ, ուղղակիորեն ևս գրույցի վերջում շեշտելով. «Վասն այլոցն մանաւանդ արարի, զի ղղջասցին», կամ՝ «զոր ասեմքս բանիւ, գործովք արժան է առնել»[1]։ Ուրիշ տեղ, ուր քարոզիչն իր տեսիլը պատմելու միջոցով բոցավառում է ժողովրդին՝ հաստատ մնալու «ի կանոնս խրատու սրբոյն Գրիգորի», վերջում մեկ անգամ ևս շեշտում է իր մղումը. «Եւ վասն այնորի՛կ յայտնեմ ձեզ զզտեսիլս, զի և դո՛ք ի միամիտ սրտէ փառաւորեսցէք զՔրիստոս աստուածն մեր...»[2]։

Առակատիպ մի այլ գրույց պատմվում է «ի յամօթ շահ առնողացն»[3], կամ ասվում է. «Եւ մե՛ք հետևեսցուք խրատոյ սորա» և այլն[4]։

Հասարակության և մարդու բարոյակրթման այս խնդիրը գրույցներն իրագործում են երկու ճանապարհով։ Առաջինը, և ավելի տարածվածը, կյանքից կամ մարդուց վերցրած արատավոր, խոտելի կողմերի նկարագրումն է, մերկացումն ու խարազանումը։ Երկրորդը, ի հակադրություն դրա, լավ, ընդունելի ու օրինակելի

---

[1] Տե՛ս ձեռ. № № 3179, 1449 թ., էջ 126ա, 2496, էջ 355բ։

[2] Ձեռ. № 2496, էջ 352ա։

[3] Ձեռ. № 5623, էջ 291բ։

[4] Ձեռ. № 770, էջ 173բ։

երևույթների դրվատումը, առաքինի ու ազնիվ արարքների դրսևորումը: Երկու դեպքում էլ մերժվում է վատը, ուսուցվում և խարբսխվում հաստատակամը: Մի զրույցում, ասենք, երկրի տերերին, թագավորներին խաղաղասեր լինելու, չպատերազմելու, հանգիստ կյանքի մղելու գաղափարն ու ձգտումը արտահայտվում է դրականի յուցադրումով և ընտրությամբ, մյուսում բացասականը ամոթանքի ենթարկելու ուղիով: Օրինակ.

Թագաւոր մի ունէր երեք որդիս: Եւ եկեալ որդիքն ի միասին՝ խաւսէին ընդ միմեանս: Եւ Հայրն ծածուկ ունկն դնէր նոցա: Եւ նոքա ասէին՝ Թէ անասուն էիք, ո՛րպիսի կամէիք լինել: Եւ միւնն ասէր.

— Եթէ ես մարդ ո՛չ էի, կամէի առիւծ լինել, զի թագաւոր է ամենայնի և սպառաւոր:

Եւ մեւսն ասէ.

— Ես կամէի արծիւ լինել, զի և նա՛ պատառող է և բարձր թռչի:

Եւ մեւսն ասէ.

— Ես կամէի ագռաւն լինել, վասն զի անմեղ է և անվնաս, այլ սիրէ խաղաղութիւն և ընկերաւք թռչի:

Եւ Հայրն գիտաց զնոսա, որ միւնն պատառող լինէր և մեւսն բարձրամիտ, վասն որոյ խրատեաց զնոսա և կացուց զխաղաղասէրն թագաւոր[1]:

Նույն հետևությանն հանգեցնող ուրիշ զրույցում ի ցույց է հանվում և մերժվում Ալեքսանդր Մակեդոնացու ռազմատենչությունը: Իմաստունները նրան ասում են. եթե չե՛ս կարող տալ անմահություն և գիտես, որ ինքդ էլ մահկանացու ես «ընդէ՞ր ոչ խաղաղիս և խաղաղութիւն տաս աշխարհիս: Այլ մի՛ շրջիր, ասեն, այլ նրդ նիստ հաստատ աթոռն քո և խաղաղութիւն արասյ աշխարհիս»[2]:

Հասարակության զանազան արատների մերկացումով ու ժխտումով զրույցները նպատակ ունեն տարածել գիտություն ու լուսավորություն, դաստիարակել և մաքրել անհատի, նրա միջոցով նաև հասարակության բարքերը, վերափոխել, բարոյակրթել կյանքն ու կենցաղը՝ ըստ ժամանակի իշխող ուսմունքի ու պահանջվող գաղափարախոսության:

Իսկ այդ գաղափարախոսությունը դարից դար իր նոր կնիքն է դնում, փոփոխություն մտցնելով զրույցների բովանդակության մեջ, ընդարձակելով նրանց պարագիծը, առաջ քաշելով նոր հարցեր, որին ծառայում են ծիծաղաշարժ պատմությունները, արագամիտ պատասխաններն ու երգիծանքը:

---

[1] Ձեռ. № 2226, էջ 17բ: Տե՛ս Մաո. Ժողովածու, մասն Բ, էջ 277: Զրույցի հեռավոր տարբերակը թաթար Ջանգզ զանի և նրա երեք որդու մասին տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմութիւն, էջ 232:

[2] Ձեռ. № 2226, 184ա:

Այսպես, զրույցների նյութը ոչ միայն աստիճանաբար կրոնականից դառնում է աշխարհիկ, այլև (այդ ընթացքում) ձեռք է բերում իմաստային նոր որակ, հարստանում ու գունազարդվում նոր երանգներով, խրատա-դաստիարակչականի հետ մեկտեղ ծառայում ա՛յլ նպատակների, դառնում նաև ժամանցի միջոց։

«Առակք ստեղծականք պիտանիք, առնուլ ի զրուցատրութիւնս և յասացուածս, արարեալ Յոհաննու Օրբոերեցո» վերնագրի տակ առանձին շարքով բերված են զրույցներ և առակներ[1]։ Հեղինակը կամ ժողովողը վերջում գրում է. «Եւ արդ մի՛ որ ծաղր առնիցէ զմեզ, զի առնուլ ի սոցունց ի զրուցատրութիւնս և ասացուածս ի զէպ համարեցաք, քան աշխարհականացն վարիլ սովորութեամբ։ Եթէ հաճոյ ոմանց թուեսցի՝ տեառն շնորհ, ապա թէ ոչ՝ թողութիւն մեզ արասցէ սիրով նորին»[2]։

Վերջաբանը ցույց է տալիս, որ այս երևույթը դեռևս այնքան էլ սովորական չէր։ Որքան էլ աշխարհականների մեջ բանավոր պատմվում էին զրույցներ ու առակներ, գրավոր խոսքի մեջ նրանց մուտքը գրեթե նորություն էր XIII—XIV դարերում։ Եվ մատուցողը, որ նույն այդ շրջանի նշանավոր մատենագիրներից մեկը՝ Հովհաննես Երզնկացի-Օրբոերեցին է, զգուշությամբ ու երկմտանքով է ձեռնարկել այդ գործը[3]։

Հետաքրքիր է, որ ինչպես այս, այնպես էլ այլ ձեռագրերում զրույցների մի մասը բերվում է քարոզների հետ միջանկյալ, իսկ մյուս մասն անջատվում, անկախանում է և նույն այդ ձեռագրերում շարունակվում որպես առանձին շարք, դրանց օգտագործման որոշակի նպատակն ընդգծող վերնագրով[4]։ Նշենք և № 6974 ձեռագիրը. «Առակաւոր բանք վասն զրուցատրութեան մարդկան»[5]։ Սրանք, իրոք, հետաքրքրաշարժ մեծ ու փոքր պատմություններ են, գրված զրուցելու, ժամանակ անցկացնելու համար, որոնցից կան և այլ ձեռագրերում։ Սակայն այստեղ արժեքավոր նորություն է դրանց բնութագրումը՝ ժանրային առումով, գիտակցումը որպես

---

[1] Ձեռ. № 2189, էջ 424ա։

[2] Անդ, էջ 434ա։

[3] Այս առակավոր զրույցների՝ «Առակք ստեղծականք»-ի հեղինակի հարցը դեռևս կարոտ է լրացուցիչ փաստերի։ Տե՛ս Մաո, Ժողովածու, մասն Ա, էջ 75։

[4] № 2189 ձեռագրում Հովհ. Երզնկացու «Խրատ հասարակաց»-ի մեջ բերված զրույցները տե՛ս էջ 193ա, «Բանք պիտանիք և ոգեշահ, ժողովեալ ի սուրբ գրոց, աո ի խրատ մարդկան» ընդհանուր վերնագրի տակ։

[5] Ձեռ. № 6974, էջ 99ա։

ստեղծագործության, գեղարվեստական խոսքի առանձին տեսակ և այս դեռևս XIII—XIV դարերից սկսած, եթե ոչ ավելի վաղ[1]:

Աշխարհականացման ու անկախացման այս ճանապարհին աստիճանաբար շատանում ու մեծանում է սրամիտ զրույցների թիվը ժողովրդի բանավոր ստեղծագործության մեջ հնուց ի վեր գոյություն ունեցող երգիծական ոգին արտահայտվում է նաև զրավոր: Դեռևս XIV դարի ձեռագրերում գտնում ենք հետևյալ զրույցները.

Բազում չարիք գործած ավազակը՝ ղջալով դառնում է միայնակյաց, սակայն երկմտում է, թե կարող է շուտ քավել այդքան մեղքերը: Հրեշտակը կապում է նրա լեզուն, որ այդպես չխոսի: Ավազակը պատասխանում է.

«Մինչ գործէի զամենայն չարիս և խաւսէի, ո՛չ կապեցեր ղլեզու իմ. և ա՛րդ, զի փառաւորեմ զտէրն և զաստուած Քրիստոս, կապե՞ս ղլեզու իմ»[2]:

Կամ. «Այլ ոմն շինէր տուն. և փորէր հիմն, և դնէր աղիւս ի ներքոյ և զքարն ի վերայ աղիւսին: Եկեալ ոմն ասէ.—Ջի՞նչ գործես, եղբա՛յր, զի պա՛րտ է զքարն ի ներքոյ դնել և ապա զաղիւսն:—Եւ նորա ծիծաղեալ ասէ.—Հանդերձեալ եմ կին առնուլ. և նա եկեալ շրջէ զտունն և ուղղեսցէ որմն»[3]:

Այս տիպի զրույցների մեջ կան սարդ, անմեղ, զվարճության համար միայն ստեղծվածները՝ ուղղակի կառուցված սրամիտ պատասխանների, սրախոսությունների վրա: Սակայն գնալով նրանք ստանում են նաև զավեշտական, երգիծական բնույթ, ծառայում ո՛չ միայն ժամանցի ու ծիծաղի, այլև ծաղրի միջոց: Թեև սրանց մեծ մասի համար ևս բնութագրական է արծարծել ընդհանուր ընդունելության ու տարածում գտած, բոլոր ժամանակներին բնորոշ, համամարդկային հարցեր, բարոյական նորմաներ, արատներ կամ թուլություններ, սակայն նախորդների խրատա-դաստիարակչական, ուսուցողական, երբեմն և սաոր պատմողական ոճին միանում կամ փոխարինում է աշխույժ, հաճախ նաև զավեշտական ոգին, զրույցներին տալով նոր իմաստ ու բովանդակություն. զվարճալի կատակների, խոսքերի կամ վիճակների ցուցադրումով հարուցվում է բարեկամական, հավանություն ու համակրանք արտահայտող,

---

[1] Հնարավոր է, որ սրանից առաջ ևս ձեռագրերում եղած լինեն նման նշումներ, որ, սակայն, չի պատահել, կամ վրիպել է աչքից—Ա. Ս.:

[2] Ձեռ. № 848, ԺԴ դար, էջ 187բ:

[3] Ձեռ. № 2189, էջ 388ա, «Յաղագս ամենայն պիտոյից, բանք իմաստասիրաց» ընդհանուր վերնագրի տակ (էջ 365ա): Զրույցը տե՛ս սույն գրքում, էջ 284 (№ 52):

բայց ոչ ծաղրող ուրախ տրամադրություն։ Այսպես, օրինակ, Վարդանն իր քարոզների մեջ պատմում է հետևյալ զրույցը. Բժիշկն ապդարարում է, թե կարող է աստծո օգնությամբ ողջացնել ամեն մարդու, որ հիվանդ է։ Հավաքվածներից մեկը գրպանից հանում է մի չորացած ագի և հարցնում, թե կարո՞ղ է ողջացնել։ Բժիշկը մնում է անելանելի վիճակում և պատասխանում. «Չէ՛ հնար թէ ողջանայ դա ի բժիշկաց, քանզի չիշուէն ագին միայն կայ։ Իսկ թէ աստուած ի հարկ անկանի և յանձն առնու, ապա կարէ ողջ առնել զդա, որ զայլ անդամքն նոր ստեղծանէ»[1]։

Կամ.

Դեսպանը հրաժարվում է պատվիրակության մեկնել, վախենալով այնտեղ գլխատվելուց։ Թագավորը խոստանում է այդ դեպքում վրեժ լուծել՝ իր տերության մեջ գտնվող Բշնամի թագավորության հպատակների գլուխները կտրելով։ Դեսպանը պատասխանում է.

«Իրաւի, արքա՛յ, հաւատամ ես, որ կարող ես առնելոյ զայդ, զոր ասես, բայց աղաչեմ խոկալ, որ ի մէջ այնքան հատեցեալ գլխոց հպատակաց նորին ո՛չ կարես գտանել գլուխ մի, որ լիցի այսպէս չարմար անձին իմոյ, որպէս որ չարմար է սոյն գլուխ, զոր այժմ ունիմ»[2]։

Սրանց միջոցով նույնպես խարազանվում են արատները, դաստիարակվում առաքինություններ, բայց, ինչպես տեսանք, զվարճախոսությամբ, սրամիտ արարքներով ու խոսքերով։ Շատ անգամ նույն նյութն է ծառայում, թե՛ խրատա-դաստիարակչական և թե երգիծական զրույցի համար, կամ հաճախ նո՛ւյն բանն են ուսուցանում ու խրատում երկուսն էլ, սակայն տարբեր ելակետերով, տարբեր միջոցներով։

Գինու վնասակարությունը ցույց տալու և նրանից հեռու պահելու նպատակով դարերի ընթացքում գրվել են բազմապիսի խրատական զրույցներ։ Այժմ սրանց ավելանում է նորը, ասված զարմանք ու ծիծաղ հարուցող կատակով.

«Իմաստասէր մի կոչէին ի սեղան թագաւորին ի հաշակել։ Եւ նա բազմեցաւ ընդ իշխանսն։ Եւ մատրուակ մի ոսկի բաժակաւ մատուցին նմա գինի։ Եւ նա եկաց յոտն և ասէ. «Ո՛վ բարի թագաւոր, զգինիս ի փառս քո՛ ըմպեմ»։ Եւ եհեղ զգինին յերկիր։ Եւ իշխանքն ծիծաղելով ասացին. «Յիմարեցա՞ր, ո՛վ իմաստասէր»։ Եւ

[1] Տե՛ս զրույցը սույն գրքում, էջ 325 (№ 91)։

[2] Ձեռ. № 8825, էջ 41ա (տե՛ս սույն գրքում, էջ 324, № 89)։

նա ասէ. «Դո՛ւք էք ծիծաղելոյ արժանի. զդա յեկաւ յերկիր, թէ արբեալ էի՝ ի՛նքն զիս յեղոյր յերկիր»[1]։

Տեղին է այս առթիվ հիշել ձեռագրերից մեկում եղած հետևյալ խիստ հետաքրքիր դիտողությունը, որ պատկանում է եթե ոչ ավելի վաղ շրջանի, ապա ամենաուշը՝ XIII—XIV դարի մի հեղինակի.

«Բազում անգամ ամենայն սրբոց զրոց բանք զմի՛ և զնո՛յն օրինակ ունին, որ ինչ վասն աստուածոյ ասացեալք, և վասն առաքինութեան, բայց նկարագիր բանիցն փոփոխեալ՝ զանազան երևի»[2]։

Սրամիտ, զավեշտական զրույցների մի մասը գնալով ստանում է ավելի սուր երանգ, խարազանող, դատապարտող բնույթ, որ երբեմն հանգեցնում է նույնիսկ կրոնական ու բարոյական նորմաներին հակառակ եզրակացությունների, եկեղեցական օրենքների քննադատության։ Սրամտությունն ի վերջո վեր է ածվում ծաղրի ու ծիծաղի, բացահայտում ո՛չ միայն կենցաղային արատներ, այլև գաղափարական հակադիր հասկացություններ՝ ավետարանական քարոզների ու ճշմարտության հակասականություն, կասկածի տակ առնում որոշ հավատալիքներ, երգիծանքի ենթարկում հոգևորականներին։ Ինչպիսի՞ դառն ծաղր կա այս պարզ, անմիջական, բայց և ըմբռնումով ասված ու սրամիտ խոսքերի մեջ.

«Աւազակ ոմն տարեալ եղև ի կախարանն։ Եւ խոստովանահայրն, յորդորելով զնա ի մահ, ասէր թէ՝ «Որքա՛ն երջանիկ ես դու, սիրելի՛ եղբայր, զի յուսով այսօր կարես բազմիլ ի սեղանի արքայութեան՝ ընկերակցութեամբ Աստուծոյ և հրեշտակաց»։

Պատասխանի ետ աւազակն և ասէ. «Սիրելի՛ Հայր, մեծ շնորհ իմն առնես ինձ, եթէ գնասցես ի տեղի իմում, զի դեռևս ո՛չ եմ քաղցեալ և ոչ է ինձ ժամ ճաշելոյ»[3]։

Այստեղ բացվում է ա՛յն թերահավատությունը, որ գոյություն ունի հանդերձյալ կյանքի լինելության հարցում, որ և արտահայտվում է ուրիշ զրույցներում ևս[4]։

Ավելի ուշ համարձակություն է առաջանում սրամտորեն ծաղ-

---

[1] Տե՛ս սույն դրքում, էջ 324 (№ 90)։ Տե՛ս նաև «Աղէքսանդր և երկոտասան կին և Արիստոտել» զրույցը («էջեր», էջ 117), ուր արատը մերկացվում է ծիծաղելի արարքների ու խոսքերի միջոցով։ Զրույցի այժմեն տե՛ս **Филипп Монье**, Опыт литературной истории Италии XV века, էջ 85, որ ֆրանսիական գրականության մեջ բերվում է որպես ֆաբլիո-զավեշտական պատմություն։ Տե՛ս «История французской литературы", том, I, էջ 142։

[2] Ձեռ. № 2178, ԺԴ դար, էջ 209բ։ Հնարավոր է, որ հեղինակը Պլուզ Հովհ. Երզնկացին լինի։

[3] Ձեռ. № 1778, էջ 135բ (№ 20)։

[4] Տե՛ս սույն դրքում, «Աւազակ և խոստովանահայրն» զրույցը, էջ 329 (№ 110)։

րելու նույնիսկ ավելի բարձր կրոնավորների, արքեպիսկոպոսների[1]: Ամենածանր պարագաներում անգամ երգիծանքը ծիծաղ, ուրախ ու աշխույժ տրամադրություն է հարուցում, դրանով ավելի ևս հաստատելով կյանքը, հեռացնելով աշխարհի կրոնական ըմբռնումը. մարդն իրեն լավ ու թեթև է զգում:

Երգիծական այս ստեղծագործությունները, որ վաղուց հետէ գոյություն են ունեցել ժողովրդի մեջ և ձեռագրերում երևան եկել ճառերի ու քարոզների հետ ընդելուզված, տարածվում են XIII—XIV դարերում[2], և ազատորեն ծավալվում հետագայում՝ XVI—XVII դարերում՝ իրականության թելադրանքով, ժամանակի ու անդառնալիորեն փոխված հասարակական-քաղաքական կյանքի պահանջով:

Մարդն այլևս չի գոհանում հանդերձյալ՝ դրախտային կյանքի արժանանալու սին հույսերով, լացով, գործած կամ չգործած «մեղքերի» համար մեղանչելով ու ապաշխարելով: Լայնացել է նրա մտահորիզոնը, հասել աշխարհն ու աշխարհայինը ճանաչելու, նրա անցողիկությունն զգալու և ափսոսալու, վայելքի հնարավորություններից չզրկվելու իմաստությանը: Նա ուզում է ապրել ազատ ու անկաշկանդ, կյանքից հաճույք առանալ առանց վախի, առողջ ու զվարթ ծիծաղով, հաճախ շատ պարզ, անմեղ ու անմիջականորեն ասված սրամտություններով: Այս հողի վրա է, որ ծնունդ են առնում խրատա-դաստիարակչական հատուկ նպատակ չհետապնդող սրամիտ զրույցներ, որոնք օգնում են պարապ ժամերը լցնելու, հոգեկան ու ֆիզիկական ցավերն առժամանակ մոռացության տալու, կյանքը հեշտացնելու, ժամանակը կատակով ու ծիծաղով անցկացնելու՝ ծառայում աշխարհիկ տրամադրությունների:

«Երբեմն զօրական ոմն գտանելով ընդ կնոջ իւրում ի բարձր ծովում, ի ժամանակի մեծի ալէկոծութեան, տեսանէր որ նաւավարքն թափէին ամենայն կարողութեամբ զամենայն ինչ և իցէ կարասիս՝ թարց երեսպաշտութեան իմիք՝ որք պատահէին ի ձեռս իւրեանց: Մանաւանդ աղաղակէին ամենքն, թէ՝ «Ընկեսցուք նախապէս զծանրագոյն բեռինս, առ ի փրկել զկեանս և զերծանիլ ի ծովէն, զի մի՛ ընդ իրացն համանգամայն ընկղմեսցուք»: Իբրև լուաւ զայս զօրականն, իսկոյն կալաւ զկին իւր և ընկեց ի ծովն, ասելով թէ՝ «Ոչի՛նչ է ծանրագոյն և անտանելի բեռն ինչ ինձ ի մէջ աշխարհիս, քան զկին իմ»[3]:

---

[1] Տե՛ս ձեռ. № 1778, էջ 138ա (№ 37):

[2] Տե՛ս № № 2226 (էջ 59բ), 4196 (էջ 4բ), 8356 (էջ 9ա). ձեռագրերից բերված զրույցները տե՛ս սույն գրքում, էջ 266—267 (№ 29, 30), 324 (№ 91):

[3] Ջեռ. № 1778, էջ 139ա (№ 41), տե՛ս սույն գրքում, էջ 335 (№ 124):

Ահա թե ինչպես էին ընդունվում զվարճալի նովելները Բոլոնիայում, ըստ Սաբբադինո Դելի Արիենտիի նկարագրության. Ոմանք ծիծաղից թեքվում էին առաջ, ոմանք՝ հետ, ուրիշները պահում էին փորները, իսկ շատերը մատներով կամ թաշկինակով սրբում էին անչափ հուզմունքից արցունքոտած աչքերը[1]։

Երգիծական զրույցներն, իրենց այս առանձնահատկություններով, էլ ավելի են մոտեցնում գրականությունը հասարակությանը, հեշտացնում խորտակելու այն պարիսպը, որ անջրպետում էր նրա մուտքը դեպի ժողովրդական ավելի լայն խավերը, ինչպես և ժողովրդականի մուտքը գրականության մեջ։ Իրենց մեջ արտացոլած բարքերի, զվարճությունների ու մարդկային տարբեր վիճակների նկարագրությամբ նրանք հեշտացնում են նաև որոշել հետաքրքրրությունները, ճանաչել հասարակությունը, բնութագրել ժամանակները։

Ջավեշան ու երգիծանքն իրենց հերթին բերում են զրույցների ձևական կամ կառուցվածքային փոփոխություն, որ արդեն իսկ երևան էր եկել բովանդակության աշխարհականացման ճանապարհին։

Սկսվելով բուն նյութից՝ պատմությունից կամ գործողությունից, առանց հատուկ մուտք ունենալու, երգիծական զրույցներն ավարտվում են նա՛և առանց հատուկ բարոյախոսության, թողնելով ընթերցողին, կամ լսողին զվարթ տրամադրության մեջ՝ կատարելու ցանկացած եզրահանգումը։

Դարով ու ժամանակի փոխհարաբերություններով բնորոշվող այս երևույթը հատկանշական է նաև XV—XVII դարերի հայկական տաղերգության։ Մկրտիչ Նաղաշի ստեղծագործություններում արդե՛ն իսկ երևան եկած երգիծական ոգին՝ երևույթները ծիծաղի ու կատակի, ծաղրի ու հեգնանքի միջոցով բացահայտելու ուղին գնալով ծավալվում է՝ ընդգրկումով խորանում ու լայնանում։ Հետագայում երգիծանքը բանաստեղծության մեջ հիմնավոր տեղ է գրավում և XVII դարում իր կատարելությանը հասնում Նաղաշ Հովնաթանի գործերում։

Անշուշտ, հնուց էլ եղել են աշխարհիկ բովանդակություն ունեցող, մանավանդ երգիծական զրույցներ, որոնք ավելի տարածված են եղել բանավոր, անեկդոտների ձևով, բայց միանգամից չէ՛, որ մուտք են գործել գրավոր խոսքի մեջ, այլ աստիճանաբար, երբ

---

[1] *Տե՛ս* **Филипп Монье,** Опыт литературной истории Италии XV века, *էջ 43։*

աշխարհիկ միտքն արտահայտվելու ազատություն է ստեղծել: Յավոք զրույցների անհեղինակ լինելը և գրության ժամանակի անհայտությունը արգելք են հանդիսանում որոշելու նրանց ժամանակագրությունն ու զարգացման ճշգրիտ ընթացքը: Այս հանգամանքը նկատի ունենալով է, որ հոգևոր երգերի մասին Մ. Աբեղյանը գրում է.

«Մի անգամ, որ մեր հոգևոր երգերի հեղինակներն անհայտ են կամ հավաստի հայտնի չեն, ասել չի ուզիլ, որ այժմ այդպիսի վիճակի մեջ անհնար է մեր այդ բանաստեղծության զարգացման ընթացքը ճշտությամբ ըմբռնել և ժամանակաբանական կարգով բացատրել. այլ այդ կարելի է միայն ընդհանուր և էական գծերով որոշել»[1]: Մի բան, որ արել ենք և մենք, զրույցների առաջխաղացման ընթացքը ցույց տալու համար հիմք ընդունելով հայ հասարակական-քաղաքական, ինչպես նաև մշակութային կյանքի զարգացման ոգին ու առանձնահատկություններն՝ ընդհանրապես, զրույցներինը՝ մասնավորապես: Եվ եթե հնարավոր չէ ուղղակի որոշել, թե ո՛ր զրույցը ե՛րբ է առաջացել, ապա հնարավոր է ասել, որ XIII—XIV դարերում աշխարհիկին ավելի հաճախ է երևան եկել, իսկ հետագայում, մասնավորապես XVII դարում մեծ չափերի հասել:

[1] Մ. Աբեղյան. Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք 1, Երևան, 1944, էջ 475:

ԳԼՈՒԽ III

ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԱՇԽԱՐՀԱՅԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶՐՈՒՅՑՆԵՐՈՒՄ

Միջնադարյան գրույցի ելակետը, նպատակն ու վերջնակետը մարդն է, նրա գաղափարական, բարոյական կերպարի մաֆրոսմը, ազնվացումն ու բարձրացումը:

Ինչպես քանդակագործն արձան կերտելիս մեծ կամ փոքր շոկումներով մինչև վերջին րոպեն աշխատում է հղկել, կոկել, ամբողջացնել ու կատարելության բերել իր ստեղծած մարդկային կերպարը, այնպես էլ զրույցներն՝ իրենց ընդհանրության մեջ ձգտում են մարդկային էության կատարելությանը: Ամեն մի զրույց մարդու հոգևոր կերտվածքը հնարավոր կատարելության հասցնելու մի առանձին մեծ կամ փոքր շոկում է:

Խնդիր ունենալով մարդն առհասարակ, զրույցներն առաջ են քաշում նրան բանական բարձր էակ դարձնելու համամարդկային ընդհանուր հարցեր, համապատասխան ժամանակի աշխարհըմբռնման ու աշխարհայեցության: Ըստ այդմ նա պետք է ձգտի հասնել աստվածային մաքրության՝ լինի բարի, ազնիվ, մարդասեր, գթած ու ողորմած, անշահախնդիր, անկաշառ ու արդար, դեն նետի մարդու էությունը խաթարող ամեն մի արատ՝ չարություն, նախանձ, ոխ, ատելություն, ընչաքաղցություն, զանազան մոլություններ և այլն:

Իրականության արտացոլումը, կյանքի, կենցաղի ու բարքերի նկարագիրը ինքնին զրույցի անմիջական, ուղղակի նպատակը չէ. սակայն, հիմնականում կոչված լինելով ծառայելու մարդու կյանքի բարեփոխման ու բարեկրթման, հոգու և կենցաղի մաքրման ու ազնվացման նպատակներին, յուրաքանչյուր զրույց, բնականաբար, դիմում է նույն այդ կյանքին, իր հետ բերում նրա որևէ մի կողմի, որևէ մի երևույթի նկարագիրը, այս կամ այն չափով դառ-

նում նրա գրական, գեղարվեստական արտահայտությունը: Մարդու գաղափարական, բարոյական ու հոգեկան աշխարհի լայն, բազմակողմանի ընդգրկման ձգտումն է, որ հասցնում է նաև իրականության դրսևորման՝ լայն առումով, հնարավորություն ընձեռում բազմակողմանիորեն, գրեթե նույն ուժով ու նույն պարագծով շրջառելու իրական փոխհարաբերությունները՝ մարդու և՛ ներաշխարհը և՛ արտաքին, իրային կյանքը, երևույթների միջնադարյան հասկացողությամբ, մոտեցումով ու արժեքավորմամբ: Այս՝ մի՛ կողմից: Մյուս կողմից միջնադարում, կյանքի աշխարհականացման ճանապարհին, երբ գնալով ավելի ու ավելի էր պակասում հանդերձյալի գոյության հետաքրքրությունը և խորանում կյանքի կարճատևության գաղափարը, այնքա՛ն էր մեծանում նա՛և երկրայինը վայելելու տենչանքը, որ իր բուռն արտահայտություններով երբեմն հասնում էր արատավոր չափերի, ծայրահեղությունների, մանավանդ ըստ կրոնա-եկեղեցական աշխարհայեցության: Եվ դա դրդապատճառ էր կանգ առնելու կյանքի հա՛տկապես այդ կողմերի վրա՝ դրանք վերացնելու մղումով: Ջրույցներն իրենց հերթին (որպես գեղարվեստական ստեղծագործություն), հաճախ ավելի են ընդգծում ու խորացնում, խտացնում ու գունավորում երևույթները, առանձին, կոնկրետ դեպքեր ու հարցեր վեր հանելով մեկտեղ՝ կատարում ընդհանրացումներ, պատկերավոր, արտահայտիչ ու ներգործուն դարձնում եղրահանգումը՝ առաջադրված գաղափարը: Այս հանգամանքն ստիպողաբար ծնում էր կյանքի արտացոլման և երրորդ անհրաժեշտությունը. ի հակադրություն աշխարհականացող իրականության՝ հաստատել քրիստոնեական եկեղեցու հավատալիքները, օրենքներն ու կանոնները՝ հասարակության հանրամատչելի միջոցներով, որոնցից էին և ջրույցները: Ունենալով խրատա-դաստիարակչական և ժողովրդական բնույթ, սրանք օգտագործվում էին քարոզչական նպատակներով, կրոնական աշխարհայեցությունը, բարոյականությունն ու ծեսերը պահպանելու ու տարածելու ձգտումով՝ դարձյա՛լ դիմելով փաստերին: Եվ անգամ կրոնական ջրույցները, կամա թե ակամա, արձանագրում ու գրառում են կյանքը, կենցաղը, բարքերն ու սովորությունները, հոգեբանությունները՝ նպատակ ունենալով ավելի դիպուկ բացահայտել ցանկացած հասկացողություններն ու երևույթները: Կրոնավորի մեջ հեղություն, համբերություն ու խոնարհություն դաստիարակելու, և առհասարակ երկայնամտություն, մեծահոգություն ու առաքինություն քարոզելու նպատակով ներկայացվում է միջավայրը,

վանական կյանքը, ա՛յն պայմանները, որ զրպարտության, սուի ու արհամարհանքի ճանապարհով ստորացնում, ոչնչացնում են մարդկային բոլոր արժանապատվությունները, ըստ էության մեռցնում մարդուն և՛ բարոյապես և՛ ֆիզիկապես։ Հակառակ քարոզվող դաղափարախոսության անուղղակիորեն, լայն ֆոնի վրա, բացվում է վանական կյանքն իր ներքին մեքենայություններով, անարդարություններով, ծանր պատիժների ու տանջանքների բազմագույն ցանցով, չար ու բանսարկու կրոնավորներով, փառքի ու դիրքի ձգտող միաբաններով։ Ընդգրկումը լայն լինելով, վանականների հետ մեկտեղ մերկացվում են և աշխարհիկ առաջնորդները՝ գործին միջամուխ, բայց ո՛չ խորագետ, ճշմարտությանն անտեղյակ ու անհետաքրքիր, անհոգի ու անսիրտ, անարդար վերաբերմունքով[1]։

Կյանքի և իրականության արտացոլումը զրույցներում պայմանավորված է նաև նրանց գեղարվեստականության չափով։ Որքան ավելի մեծ է արվեստը, ստեղծագործական ճաշակի նրբությունը, այնքան ավելի խորն է ընդգրկումը։ Որքան անհանգիստ է նորն իմանալու, փորձելու և ճանաչելու հեղինակի միշտ պրպտող միտքը, որքան նուրբ մարդու հոգեբանության ու աշխարհի ճանաչման հասնելու նրա ձիրքն ու շնորհքը, այնքան լայն է իրականության դրսևորման սահմանագիծը։ Այս դեպքում առաջնային, էական գաղափարի բացահայտմանն ի նպաստ տարվում է և երկրորդ գիծը, սուր ու դիպուկ արտահայտություններով դրսևորվում է իրականությունը, որը լրացնելով ու խտացնելով զրույցի հիմնական իմաստը, ստեղծում է մարդու ներքին ու արտաքին աշխարհն ըմբռնելու նոր՝ ավելի բարձր մակարդակ։

Բնության, այս դեպքում թերևս նե՛ղ առումով իրականության, կոնկրետ նկարագիր քի՛չ է պատահում, որը ևս բացատրվում է զրույցների բնույթով, նրանց մեջ արծարծված թեմաներով, որ, ինչպես ասվել է, գերազանցապես նեղ ու կոնկրետ որևէ միջավայրի, տեղի ու ժամանակի հետ չեն կապվում, այլ հիմնականում ընդգրկում են համամարդկային ընդհանուր, անհատական կամ հասարակական բնույթ կրող հարցեր՝ առաքինություն, ազնվություն, բարերարություն, ընկերասիրություն, արդարադատություն, ինչպես և ագահություն, գինեմոլություն, արծաթասիրություն, մեծամտություն և այլն։

Այդ է պատճառը, որ ո՛չ միայն արտահայտելիք գաղափարի համեմատ, այլև իրենց աստիճանական զարգացմանը զուգընթաց՝

---

[1] Տե՛ս ձեռ. № 791, էջ 149բ։

կրոնականից աշխարհիկ, նրանք փոխում են նաև ա՛յն միջավայրն ու իրադրությունները, որոնցից քաղում են համապատասխան «վավերագրեր», համապատասխան ցուցադրական նյութ։ Զրույցի թեման ինքնըստինքյան դառնում է կյանքը, այն բուն աղբյուրը, որով սնվում է նա և որը ծնում կամ կաղմավորում է տվյալ բանական էակին։

Ընդգրկման այսպիսի մեծ ծավալն, անշուշտ, բնութագրական է զրույցներին ընդհանրապես՝ որպես ժանր։ Բոլոր զրույցների ամբողջության մեջ է, որ իրականությունը գտնում է լայն արտացոլում՝ մի կողմից մարդկանց, հասարակական երևույթների մեջ պահպանված պարզ, ազնիվ, անկեղծ ու միամիտ փոխհարաբերություններով, մյուս կողմից՝ արատավոր, խոցելի ու մերժելի գծերով, մերթ աշխարհիկ կյանքի պոռթկումներով և մերթ դեռևս իշխող կրոնական աշխարհայեցության սահմանափակումներով։

Մինչդեռ յուրաքանչյուր զրույց, առանձին վերցրած, արտահայտում է այդ մեծ ընդգրկման լոկ մի կողմը, յուրովի լուծում առաջ քաշված որևէ խնդիր, բացում մարդու ներաշխարհի՝ հոգեբանության, խառնվածքի, կամ աշխարհայեցության մի՛ գիծը միայն՝ հայրենասիրություն, անձնվիրություն, մարդասիրություն, ժլատություն, ագահություն, անիրավություն, կաշառակերություն և այլն։ Անշուշտ, գերազանցապես նկատի են առնվում ժամանակի համար առավել բնորոշ, ուշադրության զարնող, շատ տարածված, սուր արտահայտություն գտած, ընդհանուր բնույթ կրող և ընդհանրացման արժանի երևույթներ։

Կյանքի այսպիսի անկողմնակալ՝ կամ անաչառ արտացոլումն ի ցույց է հանում իրականությունն իր և՛ դրական, ընդօրինակելի գծերով, գովեստի ու խրախուսանքի արժանի գույներով, և՛ արատներով, հանգեցնում հասարակական, դաղափարական կամ բարոյական կյանքի զանազան կողմերի մերկացմանն ու խարազանմանը, մարդկային զանազան թուլություններն ու թերությունները ի ցույց հանելու միջոցով։ Այսինքն՝ թե՛ մարդը և թե՛ իրերն ու երևույթները վեր են հանվում բնական վիճակով, այնպե՛ս, ինչպես լինում է կյանքում, կամ ինչպես չպե՛տք է լինի. սակայն վերջին դեպքում ցույց է տրվում նաև, թե ինչպիսին պետք է դառնա նա։ Բոլոր պարագաներում՝ թե՛ լավի դրսևորման և թե՛ վատի խարազանման ժամանակ, հիմնական խնդիրը մնում է նույնը՝ մարդը, նրա անձնական, բարոյական, հասարակական վարքագծի վերադաստիարակումը։ Երկու դեպքում էլ բացառություն չեն կազմում

մարդու ոչ սոցիալական ծագումն ու հասարակական դիրքը, և ո՛չ էլ հոգևոր կամ աշխարհիկ վիճակը։

Ջրույցներում հանդես են բերվում թագավորներ, թագուհիներ, պանազան պալատականներ ու իշխաններ, մեծատուններ, հարուստ վաճառականներ ու վաշխառուներ, դատավորներ, զորականներ, ինչպես նաև շինականներ, հողագործներ, մշակներ, ծառաներ, արհեստավորներ, աղքատներ, մուրացկաններ։ Խտրություն չի դրվում նաև կրոնավորների միջև՝ շարքայիններից մինչև բարձր աստիճանավորները՝ աբեղաներ ու քահանաներ, վանականներ ու կույսեր, ճգնավորներ, վանահայրեր, վարդապետներ ու եպիսկոպոսներ։

Ամեն տեղ, ուր կա կյանք, առաքինություն ու արատ, մուտք ունի զրուցասացի կամ զրուցագրի քննախնդիր աչքը, որ իրերն ու երևույթները դիտում է դարերի ընթացքում հաստատված իմաստություններից ելնելով, փորձառության վրա հիմնված, կյանքի ու մարդու հոգեբանության խորն իմացությամբ, խոր ճանաչմամբ, ինչպես նաև ժամանակի աշխարհըմբռնումներով ու աշխարհայեցությամբ։ Այս ամենը միատեղ է, որ ստեղծում են իրականության բնական, երկկողմանի պատկերը. երկկողմանի ո՛չ միայն դրականի ու բացասականի առումով, այլև հոգևորի ու աշխարհիկի։ Կյանքի արտացոլումն առաջնահերթ, անմիջական խնդիր չլինելով հանդերձ, դառնում է անխուսափելի, նպատակի իրագործման ճանապարհին կատարված անհրաժեշտ քայլ, ծառայում որպես հիմք կամ պաստառ, որպես հիմնական հարցի լուծման էական միջոց։ Սա մանակի, պատահական երևույթ չէ, այլ զրույցները բնութագրող առանձնահատուկ ընդհանրություն՝ բնորոշ գրեթե բոլորի համար։

Կյանքի արտացոլմանը մեծապես նպաստում է և միջնադարյան զրույցի յուրահատուկ կառուցվածքը, որ բխում է բովանդակությունից, սերտորեն պայմանավորվում նրանով։ Բաղկացած լինելով երկու հիմնական մասերից՝ գաղափարական և ցուցադրական, զրույցն իր նպատակային, բարոյա-խրատական դրույթներն հաստատում է փաստերով։ Այդպիսի դեպքերում վերացականը՝ աստծուն, աստվածամորը կամ սրբերին վերաբերող մասերը, ինչպես նաև կրոնավորի հոգևոր կերպարի ու հոգևոր պարտականությունների կատարման դրսևորումները մղվում են հետին դիծ, ստանում երկրորդական, կողմնակի արժեք. կարևոր են դառնում վկայակոչվող փաստերը, գլուխ բարձրացրած աշխարհայինը, իրականությունը, մարդն իր հոգեվիճակով, խոհերով, ապրումներով, ցանկություններով ու ձգտումներով, կենցաղային մանրուքներով, հա-

աարակության հետ ունեցած փոխհարաբերություններով ու բախումներով։ Երևան է գալիս իրականության հրապույրն ու անդիմադրելի ուժը մի կողմից և, այդ նույն ուժի անհաղթահարելիության հետևանքով, հոգևորականության որակական փոփոխությունն ու նոր բարքերը՝ մյուս, որոնք խախտում են հասարակության կրոնական հայացքները, պակասեցնում հավատը, բարեպաշտությունն ու խստակեցությունը։ Այլևս չեն հնչում կրոնական քարոզներն ու խորհուրդները, չեն գրավում եկեղեցական արարողություններն ու աղոթքները, որոնք հաճախ նույնիսկ ձևական բնույթ են կրում։ Մարդիկ ավելի ապատ են խորհում ու գործում։ Աշխարհիկ բարքերն ու կենցաղը իշխում են այնքան, որ զվարճավայրերն ու հարսանքատները գրավում են նույնիսկ կրոնավորներին, իսկ աշխարհականների համար ժամանցի մի լրացուցիչ վայր է դառնում եկեղեցին, ուր ավելի հետամուտ են մտքեր փոխանակելու, լուրեր լսելու, քան աղոթելու. «Այսօր Տէրունի է և շատ ժողովուրդ կուգայ, շատ զրոյց կուտան ընդ իրար, պիտի գրեմք զմեզս նոցա»,—ասվում է զրույցում[1]։

Այս նշանակում է, թե եկեղեցին ու նրա սրբավայրերն արդեն ավելի հետաքրքրում են ոչ որպես աղոթատեղեր, կրոնական ծեսերի ու արարողությունների տաճարներ, այլ որպես հավաքատեղեր, ուր կարող են հանդիպել, զրուցել կամ մտածել առօրյա գործերի ու հոգսերի, ըստ ժամանակի կրոնական մտայնության՝ մեղքերի մասին։ Հայ իրականությանը վերագրված և որպես Վերին խաչենքում կատարված իրողություն պատմվող զրույցից, մարդկային հոգեբանության խորն իմացության, ճշմարիտ արտացոլման ու ընդհանրացումների շնորհիվ, հետևում է, թե մարդու մեջ այնքա՛ն են իշխում կենսական, իրական շահախնդրությունները, որ մեծ հորձանքով շեղում են նրա միտքը կրոնական, եկեղեցական զբաղումներից։ Նա գնում է եկեղեցի՝ պատարագի որոշյալ հատվածում Քրիստոս տեսնելու հուսով ու ակնկալությամբ, բայց այդ պահին անգամ ո՛չ միայն չի աղոթում ու չի լսում քարոզչին, այլև հոգով ու էությամբ մնում է կապված աշխարհիկ գործերին։ Նրա միտքը բոլորովին ա՛յլ տեղ է, զբաղված իրական կյանքով, առօրյա հոգսերով՝ կնոջով, նրա արդ ու զարդով, հագուստով։ Նա մտովին տարվել է հեռու երկրներ, հասել Թավրիզ, կլանվել առևտրով. նա

---

[1] *Տե՛ս «Էջեր», էջ 15 (№ 19)։*

չի սթափվում անգամ զգուշացումից։ Ի վերջո այսպիսի երկխոսություն է տեղի ունենում նրա ու պատարագիչ որդու միջև.

— Ո՛վ որդի, յայն ժամն ես ո՞ւր է՞ի. զի միտքս ա՛յլ տեղ էր։

Եւ ասէ որդին.

— Ո՞ւր էր, հայր, խելքդ։

Ասէ հայրն.

— Իբր թէ ի պազարն էր գնացեր՝ ի վաճառ, և քո մօրն ծիրանի էպրշմէ գլխադիր գնել կամէի, և ասէի թէ՝ սուլթանին մեծ ուղտն, զոր Պօղտի կոչեն, պաշարի աման՝ տկճոր քարշել կամի տալ զմորթն նորա։ Նա և գիտել պարտ էր ինձ, թէ քանի՞ լիտր գինի տանէր նա[1]։

Տարբերակում.

— Միտքս ի Թաւրէժ էր, և քո մաւրն գլխադիր և կաւշիկ կու գնէի[2]։

Եվ միայն նա՛ չէ այդպես, «այսպէս են ազգ մարդկան», ընդհանրացնում է հեղինակը՝ իրականության անմիջական ճնշման տակ, «ոչ քահանայի լսեն և ոչ հրեշտակի, այլ իւրեանց կանանցն զարդարանք առնեն և պճնեն»։ Ըստ հեղինակի, նրանք կանանց ավելի՛ են սիրում, քան աստծուն. սա՛ է բարձրաձայն չասված կարծիքը, որ բխում է հայտնածից. «Վա՛յ մարդուն, որ զկինն աւելի սիրէ, քան զաստուածն»[3]։

Հետաքրքիր է նաև նույն զրույցի տարբերակներից մեկն ընդօրինակող մի ա՛յլ հեղինակի մեկնությունը, որտեղ ավելի լա՛յն են բացվում փակագծերը՝ դռներն ա՛յն աշխարհի, որ զբաղեցնում է մարդուն. «տկճորն հարբեցութիւն (է), և գլխադիրն՝ ցանկութիւն, շնութիւն, և պազարն՝ բոզատուն»։ Ո՞րն է ժամանակի իրական վիճակն առհասարակ՝ ըստ բարոյախոսի. այն, որ «այսաւր միտք մեր... խորհին և ազատեղացուցանեն զհոգիս մեր շնութեամբ, արբեցութեամբ և պղծութեամբ...»[4]։

«Վասն աղօթից» գլխում, քարոզների մեջ բերված մի ուրիշ զրույցից նույն հետևությունն է արվում. աշխարհիկ հոգսերն ավելի՛ են զբաղեցնում մարդուն, գրավում ուշադրությունը, քան հոգևորը, եթե նույնիսկ նա հենց ի՛նքն է կրոնավոր, քարոզիչ, սերմանող «զբանն կենաց»։

---

1 Ձեռ. № 8076, էջ 183բ։

2 Ձեռ. № 3179, էջ 127ա։

3 Անդ։

4 Ձեռ. № 8076, էջ 184ա, տարբերակը՝ ձեռ. № 3963, ժէ—ԺԸ դար, էջ 120ա։

«Ոմն քարոզող սրբասէր և աստուածահաճոյ, իշով երթայր այսր և անդր՝ վասն սերմանելոյ զբանն կենաց։ Անդ, ի միում աւուր մտեալ յեկեղեցի՝ վասն ազօթից, զէշն առ դրանն եթող. և մինչև դմի «Հայր մեր» կատարեալ, քանիցս անգամ մտօք զբաղեալ էր՝ խորհելով վասն իշոյն, մի գուցէ ոք գողանայցէ զնա. և այլ սոյնպիսի խորհուրդ խափանէին զնա յաղօթից»[1]։ Ո՞րն է ելքը սրանից, ըստ կրոնական աշխարհայեցողության. ա՛յն, որ վաճառվի թեկուզ և վերջին, միակ ունեցվածքը։ Հետաքրքիր է և սրա մի ավելի հին, տեղայնացված (հայկականացված) տարբերակը, ուր ավելի մանրացրած է աշխարհիկ մտաղբաղումների նկարագիրը.

«Բարի մարդ մի զամենայն ինչս իւր եւս աղքատաց, բայց միայն պահեաց էշ մի, որով երթայր ուր և կամէր։ Եւ երթեալ յեկեղեցի մի, դի աղաւթեսցէ, և զէշն կապեաց ի դուռն։ Եւ յորժամ սկսաւ ասել «Հայր մեր որ յերկինս», ի միտն անկաւ, թէ էշն միայն է ի դուռն։ Եւ յորժամ ասաց, թէ «սուրբ եղիցի անուն...», անկաւ ի միտն, թէ գողանայ ոք զէշն։ Եւ յորժամ ասաց՝ «եկեսցէ արքայութիւն...», ասաց ի միտն, թէ նեղիմ հետևակ երթալ։ Եւ յորժամ ասաց՝ «եղիցին կամք քո», ասաց ի միտն՝ քաղցած է էշն։ Եւ ելեալ ի դուրս, ասաց իշուն. «է՞, իմ պարոն էշ, դու աւելի՛ բաժին առեր յիմ աղաւթիցն, քան զաստուած»[2]։ Հետաքրքիր է նաև եզրակացությունը՝ «պի որ էշ ունի, ծառայ է իշուն», այսինքն աշխարհի, կյանքի հետ կապված ամե՛ն բան շեղում են մարդու միտքը հոգևորից և միակ ելքը դարձյալ մնում է դրանցից լիովին ազատվելը, որ անհնար է. մարդն ապրում է աշխարհում և չի՛ կարող նրանից դուրս ելնել, քանի կենդանի է։

Մի ուրիշ զրույց, գրված աղոթասիրության տարածելու նպատակով, պնդում է, թե հնում հավատն ավելի ուժեղ է եղել.

«Մարդիկք մինչև ցայն ժամանակ քաջ ընդ առաւաւտ յեկեղեցին գնային և աղաւթից պարապէին, սպասելով սրբոյ պատարագին, քանդի երկնչէին մի գուցէ անկանիցեն, ի պատարագէ զրկեսցին։ Իսկ այժմ զկնի լսելոյ զձայնի զանգակին ապա յեկեղեցին գայցեն և աղաւթից հեղգասցեն»[3]։

Կան մարդիկ էլ, որ եկեղեցի գնալով ննջում են, միտ չե՛ն առնում հասկանալու աստվածային գրքերը, որքան էլ որ խրա՛տ են

---

[1] Ձեռ. № 681, էջ 74ա—74բ։

[2] Ձեռ. № 2226, էջ 22ա։

[3] Ձեռ. № 691, էջ 152բ։

լսում՝ չեն դգաստանում ու օրերն անդ են կացնում ծուլությամբ[1]։

Այսպիսով զրույցների փաստական կողմերն ի ցույց են հանում ժամանակները՝ իրական կամ ձևական ու կեղծ բարեպաշտությունները (աղոթք, պահք, կուսություն), առաքինությունները կամ «խորհուրդք զգրիրք և խենէշք և պիղծք... ի սիրտս» մարդկան[2]։ Եվ ոչ միայն խորհուրդք, այլև գործք։

* * *

Միջնադարյան կյանքն ու աշխարհայեցողությունը բնութագրող կարևոր գիծ է հասարակության բաժանվածությունը երկու հիմնական հատվածի՝ հոգևոր ու աշխարհիկ դասի, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր ուրույն դիմագիծը, իր տեղն ու դիրքը, դերն ու նպատակը, իր ներաշխարհը։ Հոգևորականությունը, որ հասարակության պատկերը բնորոշող մի ստվար շերտ էր կազմում, բնականաբար, զրույցներում նշանակալից տեղ էր գրավում իր բազմազան ներկայացուցիչներով (ճգնավորներ, վանականներ, դպանապան կրոնավորներ ու եկեղեցականներ)։

Հասարակության այդ շերտը հոգևոր ու բարոյական մաքրության շատ ավելի մեծ պատասխանատվություն էր կրում՝ իր վրա վերցրած լինելով աստծուն սրբությամբ ծառայելու դժվարին գործը։ Միջնադարը, որ առհասարակ խիստ էր իր աշխարհըմբռնումներով ու բարոյականության սահմաններով, է՛լ ավելի էր խստանում հոգևորականության համար։ Միս ու արյուն լինելով, աշխարհում ապրելով և այն զգալու ու վայելելու բոլոր հնարավորություններն ունենալով, հոգևորականը դատապարտված էր խփելու աչքն ու ականջը աշխարհի հանդեպ, հրաժարվելու կյանքից, մեռցնելու մարմինը՝ հանուն հոգու հավիտենության։ Մինչդեռ ներկան խուսափում էր և այն ևս անցնում էր հավիտենականության գիրկը։ Իսկ այդ հավիտենականության՝ հոգու և հանդերձյալի գոյության հավատը սկսել էր խախտվել։ Մարդն սկսել էր պրպտել բնության գաղտնիքները, որոնել ճշմարտությունը, քննել հոգու և մարմնի փոխհարաբերության սահմանները, հասնել իրական կյանքով ապրելու գիտակցությանը։ Եվ այնպես, ինչպես աշխարհն ու աշխարհայինը ճեղքում են զրույցի բուն գաղափարական բովանդակությունն ու երկփեղկում այն՝ ստեղծելով երկու հակադիր կողմեր՝ ա՛յլ բարոյախոսություն և այլ իրականություն, այնպես էլ ստեղ-

---

[1] Տե՛ս «Էջեր», էջ 101 (№ 70)։

[2] Տե՛ս «Էջեր», էջ 130 (№ 99)։

ծում են մարդու, նույնիսկ կրոնավորի, մտավոր, գաղափարական ու բարոյական աշխարհի երկփեղկում. մեկն ուզում է կատարել հոգու կամքը, մյուսը՝ մարմնի, որ արգելված էր։ Հայտնի է, սակայն, որ արգելված պտուղն ավելի քաղցր է լինում։ Հոգևորականության մեջ աստիճանաբար ծավալվում է վաղուց ի վեր բուն դրած, կաթի ու արյան հետ ստացած, բայց մեռցնելու դատապարտված աշխարհայինը՝ իր բնական ու անբնական, ընդունելի ու մերժելի պահանջներով։ Որքան էլ նա ձգտում է հեռանալ իրականությունից (նույնիսկ փախչել մենաստան, ապրել ճգնությամբ), կյանքն ամենուր հետևում է նրան, նրա հետ է, նրա մեջ։

Մարդու էությունն է աշխարհն ու կյանքը, եթե նույնիսկ մանկությունից անապատում է[1], եթե նույնիսկ չի՛ տեսել վայելքի սեղաններ, կին ու գինի. այդ ամենի զգացողությունը նա ժառանգել է իր մարդկային խառնվածքով, հաջորդական փոխառությամբ ու դո՛ւրս հանել այն՝ ո՛չ մի կերպ հնարավոր չէ[2]։

Կրոնավորի մարդկային էության մեջ ներքին մի բան միշտ մնում է աշխարհին կառչած, անանջատելի, մարմնական, որը երբեք չի մեռնում. նա գլուխ է բարձրացնում ամեն առիթով, հաղթում բազում անգամներ, մեծ ճիգ ու ջանք, մեծ լարում պահանջելով լռեցնելու իր ձայնը, իր պոռթկումները։ Կրոնավոր լինելով, նա շարունակում է մնալ մարմին ու արյուն՝ և ոչ միայն հոգի, միշտ թուլություն ունենալով շեղվելու, դուրս գալու իր հոգևոր կերպարից[3]։ Նրա համար ևս բնութագրական է երկընտրանքը, ներքին կռիվը, հոգու և մարմնի պայքարը։

Իմանալով, թե ոչինչ ավելի մեծ ու սարսափելի հանցանք չէ, նույնիսկ մարդասպանությունը, քան անզսպությունը, աշխարհիկ կյանքով ապրելը, կրոնավորներն այնուամենայնիվ չե՛ն կարողանում հաղթահարել աշխարհը[4]։ Նրանցից ոմանք ի վերջո ստիպվում են խոստովանել, թե չկարողացան դիմանալ, որովհետև մարդու խառնվածքն է այդպես, որովհետև «խնդրեաց բարքս»[5]։ Ջգալով այդ և մերժելով ծայրահեղությունները (զանազան մոլություններ ու անառակություն), կրոնավորներից ոմանք չե՛ն թաքցնում, որ չի կարելի մեռցնել աշխարհն ու աշխարհայինն իսպառ[6] և հանուն

---

[1] Տե՛ս «Էջեր», էջ 80 (№ 57)։

[2] Տե՛ս ձեռ. № 791, էջ 433ա։

[3] Տե՛ս անդ, էջ 328բ, 136ա։

[4] Տե՛ս ձեռ. № 848, էջ 185բ։

[5] Տե՛ս ձեռ. № 770, էջ 119ա։

[6] Տե՛ս ձեռ. № 4196, էջ 4բ. «Ու մեղ պարտ է երբեմն զիջանել ըստ մարմնոյ, զի մի՛ սպանցուք զմարմին տկար»։

դրա երբեմն անում են անհրաժեշտ ջիջումներ, անգամ ծածկում այլոց աշխարհիկ «մեղքերը»։

Կրոնավորներից մեկը մշտապես գաղտնի տեսակցում էր կնոջ հետ։ Մեկ անգամ, երբ վերջինս նրա մոտ էր, ամբոխը գազազած հավաքվում է կնոջը դուրս անելու։ Կրոնավորը նրան պահում է կարասում։ Եկեղեցու հայրերից մեկն, իմանալով այդ, դիմում է օդնության, նստելով կարասի վրա։ Տունը խուզարկում են, բայց կնոջը չեն գտնում։ Եկեղեցու հայրը հանդիմանում է հավաքվածներին.

— Ջի՞նչ է պայս, զոր գործէք զրպարտել պայր անմեղ։— Իսկ կրոնավորին խրատում է.

— Զգո՛յշ լեր անձին քում[1]։

Զրույցներից մի ուրիշում բնական է դառնում և գրեթե արդարացվում կրոնավորի, այն էլ միակեցի, աշխարհիկ կյանքը։ Երեք տարի անընդհատ նա մեղանչում է, բայց խուց վերադառնալով աղոթում ու ներումն է հայցում. և ներվում է. գաղտնիքը չի բացվում։ Սակայն մի օր, երբ ծուլանում է աղոթել, իմացվում է նրա գիշերային բացակայությունը։ Ստացվում է և կարծես լռելյայն թույլ տրվում, թե կրոնավորը զղջալով ու աղոթելով կարող է շարունակել իր գաղտնի աշխարհիկ կյանքը, հավատացած լինելով, որ այդ կմնա ծածուկ[2]։

Այսպիսի դեպքերում բարձրաստիճան կրոնավորները դրսևորում են շատ խոր, նուրբ ու ճիշտ հոգեբանական մոտեցում, կյանքի մեծ փորձ ու իմացություն, մարդու խառնվածքի ու ներաշխարհի լայն ճանաչում, որից և բխում է նրանց մեծահոգությունն ու ներողամտությունը։ Սրանք դրական կրոնավորների կերպարներ են՝ աշխարհաճանաչ, լայնախոհ, իրավամիտ ու իրավադատ, որ երեվույթները քննում են հնարավորի տեսանկյունից, ավելի լրջամիտ ու սառնարյուն, հեռու մնալով ծայրահեղություններից թե՛ անձնական կյանքում և թե այլոց դատելիս։

Մի եպիսկոպոսի մոտ են բերում «կոյս ոմն, որ էր յղի, և ասեն. «Տո՛ւր սմա կանոնս, տէ՛ր»։ Իսկ նա կնքեաց խաչ ի վերայ որովայնի նորա և հրամայեաց տալ նմա երկուս կաուս։ Եւ ասէ. «Մի գուցէ ի գնալ դորա ի ճանապարհի մեռցի դա, և կամ որդի դորա, և ոչ գտանին պատանք (ձեռ. պատրանք) դոցա»։ Իսկ նորքա ասեն. «Ջի՞նչ գործես, տէ՛ր։ Տո՛ւր կանոն դմա ի պատիժս»։

---

[1] «Էջեր», էջ 126 (№ 93)։

[2] Տե՛ս ձեռ. № № 1722, ԺԸ դար, էջ 61բ. 791, էջ 117ա։

իսկ նա ասէ. «Տեսանէք և դուք, եղբարք, զի և ի՛նքն մերձ է ի մահ, և զի՞նչ արարից դմա»։ Եւ արձակեաց զնա»[1]։

Ահա վանական կյանքի մի ուրիշ պատկեր. երիտասարդ վանականներից «մինն անկաւ ի մեղս առ կին ոմն... և հանապազ գնայր անդ...։ Արդ, ծանեան եղբարքն զայն. ծանեաւ և Հայրն, այլ պահէր զեղբայրն այն և ո՛չ յանդիմանէր։ Բազում անգամ յարեան ի վերայ նորա [աշակերտքն] և կռուեցան ընդ Հայրն՝ վասն նորա։ Այլ Հայրն քաղցրութեամբ շիջուցանէր զնոսա և հրահանգեալ ծածկէր զգործն», մինչև որ հարմար առիթով ու առանձին խրատեց նրան.— Զգո՛յշ լեր անձին քում յայսմ հետէ, զի զի՞նչ շահ եղև քեզ ի պղծութենէն յայնմանէ...[2]։

Մարդու նկատմամբ մարդկային վերաբերմունք ունենալու, նրա ներքինը՝ հոգին ու էությունը հասկանալո՛ւ են մղում և ուրիշ զրույցներ՝ իրենց ենթաբնագրով, որ հանգեցնում են ա՛յն գաղափարին, թե պետք է հավատալ մարդուն, նրա խոսքին, անկեղծությանը, չոտնահարել նրա անմեղությունն ու արդարությունը, չլինել կեղծ, սուտ ու ստորաքարշ[3]։

Հոգևոր դասի այսպես դատող և ուրի՛շ դրական կերպարներ զրույցներում ներկայացվում են ի ցույց մյուսների՝ ճիշտ ճանաչելու կյանքն ու մարդկանց, և շիտակ ճանապարհի բերելու անխորագետ, անուղղատես ու անուղղադատ կրոնավորներին, իմանալով, որ անարդարություններն ու բռնությունները և աշխարհն արհեստականորեն մեռցնելու ջանքերը երբեմն հասցնում են հակառակ արդյունքի, մեծացնում կյանքի կարոտը, հանգեցնում անհագության, արատավոր ու հիվանդագին չափերի։ Այդպիսի դեպքերում թվում է, թե տասը կին էլ ունենան, «ո՛չ են կարաւղ նոքա լնուլ ըզցանկութիւն» յուրյանց[4]։ *Ոմանք ճարահատյալ ըմբռստանում են, ասելով թե՝ «Ոչ կարեմ համբերել, եթէ ոչ արարից զկամս իմ»*[5]։ *Ուրիշ ելք չունենալով, նրանք այցելում են հասարակաց տներ, պանդոկներ։ Ոմանք ստիպված են լինում ընդմիշտ թողնել կրոնավորությունը*[6]։

Կյանքը հրապուրում ու շեղում է հոգևոր ճանապարհից ո՛չ միայն երիտասարդներին, ցածր աստիճանավորներին, այլև ամե-

---

[1] *Ձեռ. № 791, էջ 176ա։*

[2] *«Էջեր», էջ 81 (№ 58)։*

[3] *Տե՛ս ձեռ. № 791, էջ 149բ։*

[4] *Տե՛ս անդ, էջ 115ա։*

[5] *Անդ, էջ 116ա։*

[6] *Անդ, «Էջեր», էջ 82 (№ 59), էջ 142 (№ 105) և այլն։*

նախելոքներին, ծերերին ու սրբակյացներին, վանահայրերին, վարդապետներին, եպիսկոպոսներին[1]։ Բնության մեծ ուժը կոտրում է նույնիսկ սուրբ համարվող ճգնավորների կամքը։ Պատահում է, որ կին են պահում բնակության դուրս, ճգնակեցության մեջ, ամենահեռու, խոր անապատում, ուր ապավինել են աստծո՛ւ հետ միայն հաղորդակցելու հուսով[2]։ Անգամ Հակոբ Անապատականը, որ 40 տարի ճգնության էր ապրել և «ոչ միայն առաքինի վարուք իւրուք զբազումս էած յաստուածգիտութիւն, այլև բազում սքանչելագործութեամբք յաշխարհի փայլէր... ոչ միայն ի պոռնկութիւն անկաւ, այլ և զմարդասպանութիւն կատարեաց, քանզի երկուցեալ, մի գուցէ աղջիկն զչարութիւն նորին երբեմն յայտնեսցէ, էսպան զնա»[3]։ Եվ նա միակը չէր ճգնավորների մեջ. «Յամենայն ճգնաւորք միանձունք, զի նոքա մարդիք էին իբրև զմեզ, ի պատճառս լիրբ կանանց փախեան աշխարհէս և ելին ի ծերպս վիմին, մերկացան, սովեցան, ծարաւեցան, ցրտացան, տապացան, պաղեցան, խարշեցան, խոտաճարակ եղան և այլ բազում նեղութիւնս ճգնութեանն անձն առին, հեռի կացին աշխարհէս, զի մի՛ անկանիցին ի փորձութիւնս կանանց..., զի բազում ճգնաւորք իջուցեալ են ձեռամբ կանանց և հանեալ են ի կուսութենէն...»[4]։

Փորձությանը դիմանում են աննկարագրելի ուժեղ կամք ու հավատ ունեցող բացառությունները միայն, այնպիսի ծերունի միակեցներ, որոնք չեն անում ո՛չ մի զիջում և դժվարին ու մեծ զոհողությունների գնով են միայն հաղթում գայթակղությունը[5]։

Կամքի հսկայական մեծ ուժ էր պետք «անկումներից» հետո վերականգնելու նախկին հավասարակշիռ վիճակը, որ քչերին և ոչ միշտ էր հաջողվում[6]։ Ինչպես երևում է մեջբերումներից, փախուստն անգամ անապատ՝ չէր օգնում փրկվելու մեղանչումներից։ Ջեն օգնում ու փրկում ոչ աղոթքները, ոչ սաղմոսերգությունը, ոչ ծնրադրությունը, մանավանդ որ, ինչպես անկեղծորեն բացում է իր սիրտը կրոնավորներից մեկը, չեն իմանում «զմիտս բանին»։ Նա երկմտում է, ելք փնտրում, հարցնելով թե՝ «ի՞նչ արարից, Հա՛յր, զի խորհուրդք իմ միշտ զպոռնկութիւն խոկան և տան ինձ թոյլ հանգչել և ոչ ժամ մի. և սակս սորա տրտում է անձն իմ իսպառ»։ Նա

---

[1] Տե՛ս, ձեռ. № 791, էջ 328բ, 136ա։

[2] Տե՛ս «Էջեր», էջ 131 (№ 100), ձեռ. № 791, էջ 123ա։

[3] Տե՛ս ձեռ. № 691, էջ 274ա։

[4] «Էջեր», էջ 83 (№ 59)։

[5] Տե՛ս ձեռ. № 791, էջ 126բ։

[6] Անդ, էջ 117ա։

խոստովանում է, թե «անկար» է և հաղթում է «ախտն» այն[1]: Եվ ո՛չ միայն նա, այլև շատերը չգիտեն ու չեն հասկանում սաղմոսները, նրանց խորհուրդը, թեև միայն դրանց են ապավինում՝ «չարից» ազատվելու համար. աղոթում են, թեպետ և ո՛չ գիտեն «զգաւրութիւն սաղմոսացն»: Ահա թե ինչպիսի հետաքրքիր զրույց է տեղի ունենում ծեր կրոնավորի ու հավանաբար մի երիտասարդի միջև.

Ասէ եղբայրն.

— Եւ դի՞նչ արարից, Հա՛յր, զի անկար եմ և յաղթէ դիս ախտն այն:

Ասէ ծերն.

— Զգոյշ լեր նմա... և յարուցեալ կրկնեա ծունր, աղաւթեա և ասա՝ «Տէ՛ր Քրիստոս, ողորմեա՛ ինձ»:

Ասէ ցնա եղբայրն.

— Ահա արդեաւք ասեմ զսաղմոսն և ո՛չ գոյ զնդղ ի ՝սրտի իմում, զի ո՛չ իմանամ զմիտս բանին:

Ասէ ցնա ծերն.

— Դու առանց ձանձրութեանց սաղմոսեա, որդեա՛կ, քանզի լուայ ես ի հօրէն Պիմենէ, զի ասէր թէ «թովիչն ո՛չ գիտէ զբանսն, զոր ասէ՝ այլ աւձն գիտէ և հնազանդի նմա»: Այսպէս և մեք. թէպետ և ո՛չ գիտեմք զզաւրութիւն սաղմոսացն, այլ դևք գիտեն, որք լսեն և փախչին ի մէնջ»[2]:

Հետաքրքիր է և մի ա՛յլ զրույց իր մեկնությամբ: Հարցնում են. «Թէ ոք յորժամ աղաւթէ և ո՛չ հասկանայ զիւր ասելն, կամ զքահանային, զի խրթին բառով ասէ, կամ այլ լեզուաւ աղաւթէ, ի՞նչ աւգուտ է, թէպէտ որ միտ դնէ»: Ելքը մեկն է. աղոթքն աղոթք է և նոյն արժեքն ունի թե՛ իմացողի և թե՛ չիմացողի համար, եթե միայն կատարվում է մաքուր սրտով, այնպես, ինչպես թանկարժեք քարի արժեքը չի փոխվում նրա գինը չիմացող շինականի և իմացող սեղանավորի ձեռքում[3]:

Հոգևորի՝ սաղմոսների ու աղոթքների իմաստն ու օգուտը չիմացող նույն այդ կրոնավորները գիտեն ու հասկանում են աշխարհայինի «զաւրութիւնը» այնպես, որ ոմանք թողնում են «հրեշտակաց» կարգն ու մշտապես մտնում «աշխարհ», ամուսնանում: Այդ է պատճառը, որ խարազանման ու ապաքինման նպատակով զրույցներում երևան են գալիս ոչ այնքան հավատավորները, սատծու

---

[1] Ձեռ. № 791, էջ 125ա—125բ:

[2] Տե՛ս անդ, էջ 125ա:

[3] Ձեռ. № 2226, էջ 22ա—22բ:

անդավաճան ծառաները, որքան այդ ճանապարհից շեղվածները, «մոլորվածները», որպես մարդ՝ լայն առումով, մարդկային բնական վիճակով, հողածին խառնվածքով, դեպի կյանք, դեպի աշխարհ ձգտող հակումներով։ Նրանք ունեն մարդկային նույն խառնվածքը, նույն շաղախը, նույն առաքինություններն ու արատները, ինչ աշխարհականները՝ բարություն, աղնվություն, անձնվիրություն, անկաշառություն, մարդասիրություն, բայց և չարություն, ատելություն, ղրպարտություն, բամբասանք, ագահություն, կաշառակերություն, գողություն ու բազում այլ բացասական, դատապարտելի գծեր ու մոլություններ, որոնք փոխում են հոգևորականի բարոյական, ծրագրային կերպարը[1]։

Երբեմն աշխարհը գերիշխում է այնքան, որ հասցնում է ծայրահեղ ու անհաղթահարելի մոլությունների. կուրանում են հոգով ու մտքով, խորություն չեն դնում կանանց միջև՝ աշխարհի՛կ թե վանական, կո՞ւյս, ծե՞ր թե երիտասարդ[2]. չեն խնայում անգամ հարազատներին՝ հարսներին, սեփական աղջիկներին ու ծնողներին՝ պղծությունը միախառնելով մարդասպանության[3]։ Արատն այնքան է մեծանում ու շատանում, որ աշխարհականները մեղք գործելով՝ կրոնավորների վրա են բարդում. և այդ թվում է բնական, ոչ մի կասկած չհարուցող. դատապարտվում է կրոնավորը[4]։

Ինչպես երևում է բազում զրույցներից, այս ամենը բացառություն չեն, այլ բնականոն ընդհանրություն, ուստի և բնութագրական հոգևորականության վարք ու բարքի և կենցաղավարության համար առհասարակ։ Որ հոգևորականության անկումը միջնադարում դարձել էր ընդհանուր, հատկանշական երևույթ, այդ ցույց է տալիս զանազան երկրներում և զանազան ժողովուրդների մեջ տիրող միանման վիճակը։ XIII դարի անգլիական գրականության մեջ հոգևորականությունը, հատկապես միակեցությունը բնորոշվում է հետևյալ նկարագրով. չկա ավելի ագահ, ավելի դավաճան, խարդախամիտ էակ, քան կրոնավորը, որը պատրաստ է տիրանալ ամեն ինչի, որ տալիս են, և չունենալ՝ երբ խնդրում են որևէ բան։ Երբ նա ուտում է, ուրախ կլինի խոսել չիմանալ, որպեսզի լեզուն չխանգարի աստամներին աշխատել, եթե խմում է, ապա անպատճառ նստած, որպեսզի ոտքերը չծալվեն որովայնի ծանրությունից։ Ե-

---

[1] Տե՛ս ձեռ. № 791, էջ 104ա, 149բ։

[2] Անդ, էջ 238բ, 136ա։

[3] Տե՛ս անդ, էջ 133բ։

[4] Տե՛ս անդ, էջ 159բ։

րեկը դողդողոցով պաշտում է տակառը, գիշերն անց է կացնում երկոտանի գազանի հետ։ Այսպիսի դժվարություններով, այսպիսի զրկանքներով է նա արժանանում երկնքի արքայության։ Խոստովանելիս նա ընդունում է, թե սիրում է կանանց, գինի ու գինեատուն, ուր հենց կուզենար գտնել իր երանելի վախճանը՝ գինու բաժակը ձեռքին։

Ասվում է նույնիսկ, թե չկա սատանայից ավելի վատը, քան հոգևորականը[1]։

XV դարի իտալական գրականության մեջ ավելի խիստ են գույները։ Հոգևորականներն այնտեղ ներկայացվում են որպես աշխարհի ամենաագահ մարդիկ։ Նրանք մրցակցում են, թե ով ավելի շատ կունենա ո՛չ այն, ինչ պետք է ուննենա՝ առաքինություն և գիտելիքներ, ո՛չ. նրանք ուզում են մեկը մյուսին գերազանցել ճոխությամբ ու անպատկածությամբ, ունենալ ավելի շատ բոած ու՛ զարդարուն երիվարներ, հասարակության մեջ երևալ պնակալեզների հոծ խմբերով շրջապատված։ Այդ ամենի հետ մեկտեղ, առաքինության պակասի ու պարապության հետևանքով, նրանց հակումներն օրըստօրե դառնում են ավելի վավաշոտ, սանձարձակ ու թեթևամիտ։ Եվ ո՞վ, իրոք, նրանց կկոչի իսկական դատավորներ, երբ շահախնդրությամբ են մոտենում գործին՝ երդմնազանցությանը, վաշխառուությանը, կտակներին, պատկադրությանը, հողերին ու եկեղեցիներին[2]։

Հոգևորականությունը,— ինչպես գրում է Ֆիլիպ Մոնյեն,— իր մեջ ամփոփում է ամբողջ աշխարհի արատներն այնպես, կարծես դրանց հայելին լինի։ Այնտեղ կարելի է գտնել միայն հպարտություն, անբարոյականություն, ագահություն, կեղծավորություն, պարծենկոտություն, որկրամոլություն, հեշտասիրություն, երդմնազանցություն, սուտ, խաբեբայություն և սուտ[3]։

Ֆրանսիական իրականությունը պատկերող գրույցներից մեկը հիմար, անարգ ու ամոթալի վիճակի մեջ է ներկայացնում բազմաթիվ հոգևորականների, հրապարակորեն բանալով և ծիծաղի, ծաղրի ու ծանակի ենթարկելով նրանց փողասիրությունն ու ագահությունը։

Հրանոթային գործի շատ հմուտ զորականներից մեկը կատա-

---

[1] *Տե՛ս* „История английской литературы“, том I, выпуск первый, М.-Л., 1943, *էջ 66—67։*

[2] *Տե՛ս* **Филипп Монье,** Опыт литературной истории Италии XV века, *էջ 73—74։*

[3] *Տե՛ս անդ։*

կում է իր թաղումը կատարել մի քանի հազար եկեղեցականի մասնակցությամբ՝ կերոններով, որ վառվելու էին միաժամանակ։ Ով կարողանար մոմը ձեռքին մինչև գերեզմանատուն գնալ և վերադառնալ՝ առանց մարելու, կստանար մեկ ոսկի։

Իմանալով կտակի մասին «գումարեցան և կարգաւորք յոյժ բազումք, որք թևակոխէին միմեանց՝ յառումն կերոնից, յերկիւղէ՝ դի մի՛ պակասեսցի յինքեանց կերոնքն...։ Եվ այնպէս վառեալ մոմք ելին ի ճանապարհ առ գերեզմանատուն, որ եթէ պատահմամբ շիջանէր մոմն միոյն, իսկոյն լուցանէր ի նոյն վայրկենի. և իւրաքանչիւրն գնայր յամենայն զօրութենէ՝ անշէջ պահել զկերոն իւր, զի մի պակասաւոր գտեալ՝ զրկիցի ի նմանէ և ի ոսկոյն»[1]։

Սակայն ո՛չ մի զգուշություն չի փրկում նրանց և չի լցնում ագահությունը։ Ջորականը գաղտնի կերպով նախապատրաստել էր, որ այրման վերջին վայրկյաններին, քաղաքի մուտքի մոտ, կերոնները սպայթեին ու մարեին՝ թռչելով մարդկանց ձեռքերից։ Այդպես էլ լինում է. կերոններն «ահագին ճայթմամբ պայթուցեալ այնպէս ցրուեցան, որ նշմար մոմոց ևս ոչ երևեցաւ. և համայն կարգաւորք դարձան դատարկք և կորագլուխք ի տեղիս իւրեանց, կարի տխրամածեալ։

Ահա էր տեսանել զծիծաղս բոլոր ամբոխին...»[2]։

Գրեթե նման մի դրույթ է և հետևյալը, ուր կրոնավորների ագահությունն ու փողասիրությունը ծաղրի են ենթարկում գնչուները, իրենց մեոյալին ներկայացնելով որպես մեծահարուստ իշխան։ Շտապ-շտապ հավաքվում են մի խումբ եկեղեցականներ ու քահանաներ, թաղման կարգը կատարելու՝ մեծ վարձ ստանալու հուսով ու հավատով. սակայն ո՛չ միայն մնում են ձեռնունայն, այլև արժանանում ծաղրանքի[3]։

Հայ հոգևորականությանը, սակայն, ճակատագրորեն այլ դեր էր տրված։ Ի սկզբանե անտի շատ ավելի մեծ ու ծանր պարտականություններ էին ընկած նրա ուսերին։ Երկրի ու ժողովրդի պատմական վիճակը՝ կենաց և մահու խնդիրը մեծապես ու մշտապես կապված լինելով կրոնի ու դավանանքի պահպանության հետ, ընդարձակում էր հոգևոր դասի առաքելության սահմանագիծը՝ նեղ կրոնա-եկեղեցական, աստվածաբանական ու բարոյա-խրատական հարցերից հասցնելով մինչև գաղափարական-քաղաքական խնդիրներ, մինչև հայրենասիրական, ազգապահպան գործեր։ Ըստ էու-

---

[1] Ձեռ. № 8825, էջ 34ա—34բ։

[2] Անդ, էջ 34բ—35ա։

[3] Տե՛ս Ձեռ. № 1778, էջ 138բ (№ 39)։

թյան, նրա վրա էր դրված հայ ժողովրդի ո՛չ միայն հոգևոր, այլև գիտական, հասարակական ու քաղաքական մտքի կազմակերպման ամբողջ ծանրությունը։ Դրա լավագույն կրողներն են մեր ա՛յն բազում վանականներն ու վարդապետները, որ հայ ժողովրդի ամբողջ պատմության ընթացքում, իրենց մեծ կամ փոքր գործերով, ծառայել են ո՛չ միայն նրա հոգևոր մշակույթի ծաղկմանը, այլև եռանդուն մասնակցություն են ունեցել երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում։ Գրեթե անուններ չհիշելով, Աբեղյանն անում է այսպիսի ընդհանրացնող, բնութագրական նկարագիր.

«Մեծ խեղճության ու տագնապի, նեղության ու կողոպուտների, հալածանքների ու կոտորածների, անգամ լանկթամուրյան ավերմունքների օրերին կային դեռ վարդապետներ, մեծ մասամբ Հովհաննես Որոտնեցու աշակերտները, որոնք անսպառ եռանդով, ամեն տնտեսական զրկանքներ կրելով, ճիգեր էին անում լուսավորության ճրագը վառ պահելու մեր վանական դպրոցներում։ Նրանք պահում էին բազմաթիվ աշակերտների խմբեր, երկար տարիներ, նույնիսկ տասնամյակներ սովորեցնելով նրանց ոչ միայն հայոց եկեղեցու մեջ ընդունված ուսմունքը, այլև արտաքին գիտությունները, որքան կարողացել էին իրենք ձեռք բերել։ Եվ հեշտ չէր այն ժամանակ ուսում առնելը. վարդապետները հաճախ նեղվում ու հալածվում էին, և ստիպված էին լինում մի տեղից մի ուրիշ տեղ թափառելու, անգամ փախչելու իրենց բազմաթիվ աշակերտների խմբերով։ Բայց և այնպես նրանց մեծ ճիգերը ապարդյուն չեն մրնում. նրանք կարողանում են Հայաստանի որոշ թվով անկյուններում, գոնե ժամանակավորապես, կուլտուրական և եկեղեցական անկման առաջն առնել»[1]։

Եվ պետք էլ չէր անուններ հիշել. այսպես էր եղել միշտ։ Հայ հոգևորականությունը ո՛չ միայն իր ժողովրդի պատմությունն է հյուսել, մշակույթը կերտել, այլև որոշիչ դեր խաղացել նրա ազատության, անկախության ու գոյության համար մղվող պայքարում։ Սակայն այս ամենը չի կարելի տարածել հայ հոգևոր դասի վրա՝ բացարձակապես։ Նրա ընդհանուր բնութագիրը նկատելիորեն տարբեր լինելով մյուս ժողովուրդների հոգևոր դասի նկարագրից, առանձին դեպքերում նմանվում էր նրան։ Ա՛յդ են վկայում հայ եկեղեցու ժողովներում ու կանոնագրքերում սահմանված օրենքները, որոնք, անշուշտ, հայկական միջավայրում արտահայտված նման երևույթների արձագանքներն են և որոնք ոչնչով չեն տարբերվում

[1] Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք 2, էջ 356։

աշխարհի մյուս երկրներում իշխող ընդհանուր վիճակից: Բարոյալքման՝ հարբեցության, կաշառակերության, վաշխառության, ագահության ու բազում այլ արատների համար դատափետվել են եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, քահանաներ, սարկավագներ ու այլ հոգևորականներ:

Դեռևս հին դարերի հայ հոգևորականության մեջ արդեն կային ազատ վարք ու բարքի այնպիսի սաղմեր, որ մեծ չափերի հասան հետագայում: Կիրակոս Գանձակեցու մոտ պահպանված որոշ ղրույցներ արձագանք են IV դարում կատարված նման դեպքերի՝ անկամ, բռնի ձեռնադրությունների, այս դեպքում Թևերևս Հենց դրանով պայմանավորված աշխարհիկ կենցաղավարության և այլն: Ահա ղրույցը.

Նոր ձեռնադրված երկու սարկավագ, «Թողեալ զգործ եկեղեցւոյ, ուսելոյ և ըմպելոյ պարապեալք. և փոխանակ սաղմոսից և երգոց հոգևորաց, գուսանօք և վարձակօք և բոզիւք շատանային:

Եւ յաւուր միում նստեալ յեկեղեցւոջն՝ յուսել և յըմպել կանամբք և մանկտիւք, հուր անկաւ յերկնից և այրեաց զերկոսեանն՝ նորանշան մահուամբ խայտառակեալ: Եւ զաւուրս բազումս ի ներքս եկեղեցւոջն մնացեալ՝ ոչ ոք իշխէր մատանել և հանել արտաքս զդիս նոցա»[1]:

Ավելի ուշ դարերում երբ ուժեղացել էր կյանքի աշխարհիկ տարրը, մեծացել էր և նրա ազդեցությունը հոգևորականության վրա: Ցույց տալու համար, թե ինչպիսի փարթամ, երբեմն և չքեղ աշխարհիկ կյանք էին վարում կրոնավորները, դիմենք նախ Ներսես Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրական»-ին, ուր կարդում ենք.

«Բազումք են ի ժամանակիս կրօնաւորաց, որ յաշխարհի առանց ժառանգութեան էին, և հարկատուք իշխանաց, և աղքատք ի գոյից, և կարօտք հարկատուրացն. և յորժամ զձև կրօնաւորութեան ընկալան՝ տեարք եղեն ի վանորայս բազում ժառանգութեան, և փարթամացան ստացուածովք. և ո՛չ միայն հարկատուր պիտոյիցն եղեն անկարօտ, այլև աւելորդօքն լցան. և յաշխարհի հոգով և երկօք տաժանեալք, և աստ անհոգութեամբ և հեշտութեամբ ստուերացեալք»[2]:

«Էն ոմանք դարձեալ յաշխարհասէր և ի մեղկ կրօնաւորաց, զի ... անձամբ իսկ ընդ աշխարհականս բնակեն ի գիւղս և ի քաղաքս,

---

[1] Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց*, էջ 19—20: Հմմտ. Փաւստոսի Բուզանդացոյ *Պատմութիւն Հայոց ի չորս դպրութիւնս*, Վենետիկ, 1832, էջ 47:

[2] *Թուղթ ընդհանրական* Ներսիսի Շնորհալւոյ, *Էջմիածին*, 1865, էջ 28:

և ի բանից բերանոյ գարշութիւնս և ի գործս վատթարութեան, և յորովայնամոլութիւնս անպատկառս, և յարբեցութիւնս անառակս, և յամենայն անկարգութեանց բերմունս՝ առաւելուն քան զնոսա»[1]:

Կամ քահանաներից ոմանք «յառաւօտէ մինչև ցժամ պատարագին ի վաճառափողոցս քաղաքին շրջին ի տուրևառութիւն վաճառաց»[2], կամ «ձիավարժս լինել և զէնս առնուլ ըստ զինուորաց, և ի խրախճանութիւնս խաղուց ձիրնթացից ընդ նոսին արշաւել երիվարօք և ի յորս երչոց և ի նետաձգութիւնս և յամենայն ինչ յայսպիսիս»[3]:

Եպիսկոպոսների մեջ կան այնպիսիները, որոնք՝ «սրընթաց ձիով» շահատակին, «և շամբք և բազէիւք որսականօք» դիմեն առ «երէվայրիս և թռչունս», հագնին «զգեստ բեհեզեայ ընդ ասուոյ և այծեաց» և այլն[4]:

XIII դարի հոգևորականությունն ատանում է հետևյալ ընդհանուր բնութագիրը.

«Եպիսկոպոսք արծաթով առնէին ձեռնադրութիւն՝ զպարգևան աստուծոյ անարժանից ծախելով, և զմանկունսն և զտգէտսն որ ոչ մարթէին ուղղակի խոսել առաջի մարդկան՝ միջնորդ ընդ աստուած և ընդ մարդիկ կացուցանէին: Եւ անարժան քահանայք և պոռնկեալք, և յայտնի բոզս նստուցեալ, առնէին քահանայագործութիւն և այլ բազում չարիս, զոր գործէին ի մեծամեծաց մինչև ցփոքունս. ըստ այսմ, թէ՝ «Քահանայքն և ժողովուրդքն ի միասին յիմարեցան, կշտամբիչ ոչ ոք»[5]:

Հոգևորականության դրվատանքի ենթակա գործերի հետ մեկտեղ նման բարքերի նկարագիր ենք գտնում և XV դարում՝ Թովմա Մեծոփեցու երկերում. բարոյական քայքայում, զեղծումներ, «խարդավանքներ, կաշառակերութիւն, անուղղա և անկարգ ու վավաշ, հեշտասեր ու ցոփ կենցաղ»[6], որ նա պատճառաբանում է քաղկեդոնականությամբ.

«Անառակութեամբ և արբեցութեամբ և պիղծ վարուք շրջէին, և ինքեանք կապող և արձակող նստէին Հայոց»[7], «զանուղ-

---

1 Թուղթ ընդհանրական, էջ 26:

2 Անդ, էջ 74:

3 Անդ, էջ 89:

4 Անդ, էջ 57:

5 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 294:

6 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք 2, էջ 367:

7 Տե՛ս Թովմա Մեծոփեցու Յիշատակարանը, հրատարակեց իւր յառաջաբանով Կարապետ Կոստանեանց, Թիֆլիս, 1892, էջ 56:

դայս և զանկարգս ձեռնադրէին, տեարք գոլով ընչից, և զաղքատս խոտէին։ Որ և ի միոյ եպիսկոպոսէ հազար երեսուն (ոչ) ֆիօլի առին, և ապա եւոան զայն կարգ. և նոքա, որ ոչ կարէին տալ, զկարգ եպիսկոպոսութեանն գրաւ առնուին»[1]։

Ինչպես հետագայի, այնպես էլ XV դարի եկեղեցական դասն իր ընկած ու վատթար կողմերով անմահացել է նաև չափածոյում։ Անդրադառնանք միայն Մկրտիչ Նաղաշի անչափ դիպուկ ու խտացրած բնութագրումներին.

Կաթողիկոսքն շատացան անօրինացն բռնութեան,
Եպիսկոպոս օրհնեն անբան, ամէնն վասն ագահութեան.
Վարդապետքն որ նոր ելան, բանին եղեն վաճառական
Եւ քարոզեն զհաճոյս մարդկան, ամէնն վասն ագահութեան։
Եպիսկոպոսք զկանոնն անցան, որ պոռնկաց տան հրաման,
Կաշառ առնուն կարմիր դեկան, ամէնն վասն ագահութեան։
Հաբեղանին զվանքն ուրացան, բնաւ զաղմոսն մոռացան,
Դոնէ ի դուռ ի շուրջ կուգան, ամէնն վասն ագահութեան։
Երիցանին չիրար կռուան, բիր վերուցին և գաւազան,
Փետեն մորուք, կոտրեն բերան, ամէնն վասն ագահութեան[2]։

Ավելի լավ չէր վիճակը XVII դարում։ Դարձյալ դատափետվել են եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, քահանաներ՝ նույն արատների համար։ Գրիգոր վարդապետ Կամախեցին իր ժամանակագրության մեջ հիշատակում է մի շատ անվանի վարդապետի՝ Մկրտիչ անունով, որ «անկանելով ի գինամոլութիւն և զվարդապետութիւնն խափանելով, և ոչ ուրեք գնալով՝ ոչ աշակերտի և ոչ ուրուք ասել քարոզ կամ դաս, մինչ յօր ելից յաշխարհէս»[3]։

XVI—XVII դարերի մասին Մ. Աբեղյանը գրում է.

«Անկումը սոսկալի էր, մեր հին քաղաքակրթությունը գրեթե ամբողջապես ոչնչացել էր այդ ժամանակ։ Մարդիկ կտրվել էին հնից այն աստիճանի, որ հոգևորականներն եկեղեցուց դուրս աշ-

---

[1] Թովմա Մեծոփեցու *Յիշատակարանը*, էջ 57։

[2] Մկրտիչ Նաղաշ, *աշխատասիրությամբ* էդ. Խոնդկարյանի, *Երևան, 1965, էջ 118։ Տե՛ս նաև* Ա. Մարտիրոսյան, *Մարտիրոս Ղրիմեցի, Երևան, 1958, էջ 83 և հետ.*, Նաղաշ Հովնաթան, *Բանաստեղծություններ*, Ա. Մնացականյանի և Շ. Նազարյանի *աշխատասիրությամբ, Երևան, 1951, էջ 117 և հետ։*

[3] *Ժամանակագրութիւն* Գրիգոր վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ, *Երուսաղէմ, 1915, էջ 405։*

խարհական հագուստով էին շրջում, տրեխներով ու չուխայով սեղան բարձրանում և մոռացել էին նույնիսկ շատ եկեղեցական կարգեր»[1]:

Ահա և XVIII դարը:

«Շատ ճիշտ բնութագրում է Աբրահամը (Կրետացին—Ա. Ս.) մեր սևագլուխներին՝ տգետ և ապերախտ, ոչ մի բանի հոգ տանել և ոչ ցավել, յուրաքանչյուրն իր հանգստությունը, բարեկեցությունը որոնող և դրա համար չանացող և այն ապահովող, հասարակաց բոլոր հոգսը, «զամենայն ցաւս բնկենուլ ի վերայ գլխոյն», «պաշտիչ ուրուականին իւրոյ», կեղծավոր ու շողոքորթ մեծավորի առաջ՝ այն էլ յուր օգտի և բարեկեցության համար, իսկ մեծավորի մոռնելուց հետո՝ երբ այլևս շահ չունին, եպերել և հեգնել..»[2]:

Ոչ թե առանձին անհատների, այլ հոգևորականության բարոյալքում առհասարակ նկարագրվում է և որոշ ձեռագրերում.

«Եւ լուաք վասն քահանայից, որք ի քաղաքի, և վասն սարկաւագաց, թէ առանց խոստովանութեան յաւուրս պահոց ո՛չ արգելուն ընդքեանս ի գինոյ, այլ և անչափ յագեցմամբ արբեցութեան ախտին՝ հրապարակին ի մէջ գիներբուացն, և անպարկեշտաբար նստին ի ժողովս, և խրախճանս գուսանական երգովք ի կաքաւս լկտի խաղուց, և վասն այլ պէս պէս իրաց և անառնաբարոյ մարդոց: Այլ և վասն ագահութեան զբոզոն, որք ի տունս պոռնկութեան, և ղկանայս այլազգեաց մեծարէին...»[3]:

Եթե այսպես էր «յաւուրս պահոց», հապա ի՞նչ էր ուտիքին:

Առակատիպ դրույցներից մեկի վերջում էլ ուղղակի արձանագրվում է, թե «շատ կարգաւորք և առաջնորդք կորընչին ի դժոխս վասն ագահութեան, և արծաթասիրութեան, և որովայնամոլութեան, որ գայթակղեցուցանէ զգեղս և լինի ողորմելի»[4]:

Քարոզների մեջ հատուկ գլուխներ են հատկացվում զանազան արատների ու մեղքերի, որոնց թվում և գինեմոլությանը, ագահությանը, որկրամոլությանը, ընչասիրությանը, արծաթասիրությանը, կաշառակերությանը, վաշխառությանը, ժլատությանը, անարժան մարդկանց կարգ տալուն՝ եպիսկոպոս, վարդապետ կամ քահանա ձեռնադրելուն, որ իրականության մեջ մեծ տարածում էր գտել և խարազանվում էր, համարվելով աններելի հանցանք[5]: *Ի հաստա-*

---

[1] Մ. Աբեղյան, *Հայոց հին դրականության պատմություն, գիրք 2, էջ 438:*

[2] *Անդ, էջ 460:*

[3] *Հատվածը բերվում է ըստ № 2329, էջ 273բ և № 2189, էջ 164ա ձեռագրերի, Հովհ. Սրգնկացու «Խրատ հասարակաց»-ից:*

[4] *Ձեռ. № 1722, ԺԸ դար, էջ 56բ:*

[5] *Ձեռ. № 3246, էջ 82ա—բ:*

տումն քարոզի, բերվում են զրույցներ։ Նրանցից մեկում նկարագրվում է, թե ինչպես ճգնավորը՝ գինարբուքի տրվելով կորցնում է իր ոչ միայն կրոնական, այլև առհասարակ մարդկային բարոյական կերպարը։ Վերջում եզրակացվում է, թե «գինին է ամենայն մեղաց պատճառ և ամենայն մեղք գինին տայ գործել»[1]։

Գինեմոլությունը հասնում է հիվանդագին չափերի, նույնիսկ վեր է ածվում հիվանդության։ Զրույցներից մեկում ներկայացվում է խիստ ժուժկալ և բարեպաշտ մի քահանա, որ բազում հյուրասիրությունների հետևանքով «ուսաւ զվնաւակարն, այսինքն քան զչափն առուել ըմպել։ Եւ այնչափ ետ գինըն յարբեցութիւն, մինչ զի յանապազ տեսանիւր արբեալ։ Յետ այսորիկ, յորժամ արբեցութիւնն ևս քան զևս ի նմա աճէր և յաղթէր», բռնվում է գինու տենդով։ «Ապա հարկ եղև շղթայիւք կապել զնա և ի սենեկի հանդերձ պահապանօք ունել։ Եւ այսպէս այսահարեալ և տանջեալ զերկու ամս՝ մեռաւ»[2]։

Առանձնապես պարսավանքի է ենթարկվում ագահությունն ու ընչասիրությունը, որ հոգևորականության թերևս ամենից ավելի բնութագրական արատն էր։

«Ճգնաւոր մի վաղչանեցաւ և ի զսպելն և ի պատանելն ի ներքոյ սնարիցն գտին վաթսուն դահեկան...» պատմում է մի զրույց[3]։

Եվ եթե որոշ հանգամանքներ կային ինչ որ չափով մեղմելու աշխարհականի ընչասիրությունը, ապա ո՛չ հոգևորականինը։ Այս միտքն է զարգացվում ու նախորդում զրույցին, որ հնչում է որպես ժողովրդի դատողություն, որպես նախատինք։

«Աշխարհականն տուն և խիզան ունի, վասն որդոցն և դստերացն ժողովէ, և հարկայապահանջութիւն. դո՛ւ, կրօնաւոր, ո՞ւմ համար ագահիս...»—հարցնում է հեղինակը զրույցի սկզբում[4]։

Մի ուրիշ զրույց նույն միտքն է հայտնում, հետևյալ կերպ. «Մանաւանդ որ հոգևորականք մի՛ իցեն ագահ և վայելչասէրք, կամ փառամոլք, այլ անշահասէրք, խոնարհ, հեզ, մաքուրք, ժուժկալք և հոգածուք ստորադրելոց իւրեանց»[5]։

Ըստ այդ դատողության և ըստ նախորդ զրույցից հանվող հետևության, արծաթասեր, ագահ ու ժլատ մարդն անհոգի է ու անսիրտ. նրա հոգին ու սիրտը իր գանձի մեջ են, իր գանձի հետ։

---

[1] Ձեռ. № 3526, էջ 63ա։

[2] «Էջեր», էջ 130 (№ 98)։

[3] Տե՛ս ձեռ. № 2226, էջ 206ա։

[4] Ձեռ. № 2226, էջ 206ա, № 681, էջ 72ա (տարբերակ)։

[5] Ձեռ. № 8825, էջ 14ա։

Արծաթասիրությունն ու ընչասիրությունը կարող են դառնալ սովորույթ, հասնել ծայրահեղությունների, նույնիսկ դողության: Դողանում են միմյանցից, անգամ համակեցության մեջ.

«Եղբարք երկու բնակեալ էին ի միասին, ի միում լերին: Իսկ մինն սովորեալ դողանայր զդրամս երկրորդին և դնէր ի սեննեկի իւր. նոյնպէս ըղհաց և զարմաւ առնէր: Եւ ո՛չ գիտեր միւս եղբայրն զայն գործ, այլ միայն զարմանայր ընդ հարստանալ նորա»[1]:

Ագահությունն ու կաշառակերությունը հասցնում են ստի, կեղծիքի, խաբեության ու ստորացման: Օգտվում են անգամ մահամերձի ծանր հոգեվիճակից, նույնիսկ ննջեցյալի կարգը կատարում են կաշառքով.

— Եթէ զձի քո կամիս տալ ինձ,— ասում է քահանան մահամերձին,— ես վմեղս քո յօժարութեամբ առից ի վերայ իմ[2]:

Յուրատեսակ կաշառակերություն, որ հիշեցնում են Յոհան եպիսկոպոսի մասին եղած հայտնի դրույցները[3]: Հանուն ձիու, հանուն ագահության քահանան ո՛չ միայն պատրաստ է ներել ամեն տեսակի մեղք ու հանցանք, այլև իբր, իր վրա առնել այդ մեղքերը:

Եվ նա բացառություն չէ: Մի ուրիշն այնքա՛ն է առել ժողովրդից, որ ի վիճակի չէ հաշիվ տալ արածների համար.

«Եւ բերին զամենայն կերեալսն և զայն, որ առեալ էր ի ժողովրդենէն, կապեցին բեռինս և հանին ի վիղն ծեր քահանային. և նա ո՛չ կարէր բառնալ, զի կարի ծանր էր»: Եվ ո՛չ միայն ծերն, այլև նրա երիտասարդ որդին չկարողացավ բարձրացնել այն[4]:

Ագահությունը հանգեցնում է նաև անկշռության, որկրամոլության: Ուրիշներին խրատելով հանդերձ, կրոնավորն ինքն է մոլեգնում, պահք անգամ չկարողանալով ու չուզելով պահել: Նա պահանջում է տալ ուտելու ի՛նչ որ կա, և անպատճառ մսեղեն: Չդոհանալով ձկնով, նա հարձակվում է, բռնում հավը և եփելուց հետո ընտրում հատուկ համեղ տեղեր ուտելու, և անհամբերությամբ ու ագահաբար կլլելով, խեղդամահ է լինում[5]:

Միակեցների մոտ անգամ, որ թվում է դերծ պետք է լինեն բոլոր աշխարհային մեղքերից ու նյութական շահախնդրությունից, մուտք են գործում բազում արատներ, այլև նախանձ ու չարակա-

---

1 Ձեռ. № 791, էջ 104ա:

2 «Էջեր», էջ 26 (№ 33):

3 Փաւստոսի Բուզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, էջ 266—269:

4 «Էջեր», էջ 27 (№ 34):

5 Անդ, էջ 22, (№ 28):

մութիւն դնպի մյուսի և՛ ունեցվածքը, և՛ իմաստութիւնն ու հանճարը[1]։

Արատներն այնքա՛ն են շատանում ու տարածվում, որ եկեղեցական, կանոնական ժողովների հատուկ նյութ են դառնում։ Պատահական չէ, որ կանոնդրքերում առանձին օրենքներ են սահմանվում հոգևորականության վարք ու բարքի, կենցաղավարության ու կրոնական պարտականությունների կատարման մասին (հավատ, պահք, աղոթք, պատարագ և այլն)։

Հիշենք մի քանիսը Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսի սահմանած կանոններից.

— Ամենայն ձեռնադրութիւն յեկեղեցի, որ է պարգեւք հոգւոյն սրբոյ, զոր տայ արժանաւորացն, առանց արծաթոյ լիցի...

— Այսուհետև արժանաւորքն միայն և գիտունքն առցեն զաստիճան եպիսկոպոսութեան մեծաւ քննութեամբ և վկայութեամբ և բեմին կամակցութեամբ առանց կաշառած. հասակաւ մի՛ պակաս քան զերեսուն ամն։

— Ամենայն քահանայագործութիւն՝ ինունք, պսակ և թաղումն, երկիւղիւ եղիցի՝ առանց կրուցի և ծաղու...

— Ծեր և գիտուն խոստովանահարս կարգեսցեն, որ յամենն կիրակէի առանց դրամի ի խոստովանութիւն կոչեսցէ վասն շաբաթուն յանցանաց, և քահանայքն խոստովանահարցն հրամանաւ գիւրեանց ժողովրդեան զարժանաւորն հաղորդեսցեն առանց դրամի, նոյնպէս և պիհւանդան առանց դրամի։

— Քահանայ, որ զատ յեկեղեցւոյ գործոյ, այլ գործս առնէ՝ նօտարութիւն կամ որսորդութիւն, զժողովուրդն ի բաց առցեն ի նմանէ. նմանապէս զանուսումն երիցանց, մինչ լաւ ուսցին, և յաւարժանիցն ևս առցեն և այլն[2]։

Կիրակոս Գանձակեցին նկարագրում և պատճառաբանում է, թե ինչպես ընդունվեցին կանոնները.

«Եւ զի ամենայն որ խոտորնակ էր ի ճշմարտութենէն՝ ըմբռնեալք ախտիւ ագահութեան և արծաթասիրութեան, ծանր թուեցաւ հրամանն, բայց սակայն ոչ իշխեցին արհամարհել, այլ ի վերին երեսս մեծարեցին և եառն ձեռագիր երդմամբ և նզովիւք առնել զՀրամանն...»[3]։

---

1 Տե՛ս ձեռ. № 791, էջ 216ա։

2 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 303—309։

3 Անդ, էջ 310։

Այս ամենն, այնուամենայնիվ, վկայում են աշխարհի ու կյանքի հաղթանակը, որ արձագանքվում էր տարբեր ձևերով ու արտահայտություններով և՛ իրականության մեջ և՛ գրականության։

* * *

Կրոնավորներից ու վանական միաբանություններից քիչ են տարբերվում նաև կույսերն ու կուսանոցները։ Տարբերությունը թերևս սեռի զսպվածության մեջ էր միայն, որի շնորհիվ աշխարհը նրանց մեջ ևս մուտք ունենալով հանդերձ, չէր հասնում ծայրահեղությունների, մոլորությունների ու սանձարձակությունների։

Կանայք կուսանոցներում չէին ապրում միամտաբար՝ իրենց վիճակի հետ հաշտված։ Արևն ու լույսը, կյանքն իր անընդունելի ու անհաղթահարելի մեծությամբ, ամեն արգելք ու խոչընդոտ խորտակող ուժով, իր գեղեցկությամբ ու հմայքներով խախտում էր հավատարակշռությունը, նրանց ևս դյութում ու գրավում։ Ոմանք միայն խորհո՛ւմ, մտածո՛ւմ են թողնել վանքը, գնալ աշխարհ։ Ոմանք անցնում են ավելի վճռական քայլերի, դիմում փախուստի, բայց երկընտրանքն ու երկմտությունը թուլացնում են կամքը, պակասեցնում համարձակությունը, հրաժարեցնում նպատակադրումից և հետ դարձնում՝ ճանապարհի կեսից[1]։ Ուրիշների մոտ հաղթում է վճռականությունը. այդպիսիները հեռանում են վանքից ու ամուսնանում։ Այնքան ուժեղ է աշխարհն ու աշխարհայինը, որ երեսուն տարի կուսանոցում մնացողն անգամ թողնում է վանքը.

— Սո՛ւրբ Աստվածածին, այս երեսուն տարի է, որ կու պահեմ ըզկուսութիւնդ և ծառայեալ եմ քեզ միամտութեամբ. այժմ կերթամ աշխարհ...,— ասում է կույսերից մեկը, վաճառականի հետ ամուսնանալով[2]։

Կան և միայն ձևականորեն աշխարհը թողած, վանքում մնացած կույսեր, որոնք, ըստ էության, շարունակում են կապված մնալ կյանքին, ապրում են, հղանում[3]։

Մյուսներն ավելի ուժեղ են, աննահանջ, հավատարիմ տված երդումին։ Ա՛յս էլ հենց կյանքն է իր բազմերանգությամբ, իր տարբեր արտահայտություններով, որ խլրտում է կուսանոցներում ու կույսերի մեջ։ Թեև շատ սուղ բառերով, բայց դրսևորվում է նրանց հոգեբանությունը՝ խոովքը, փոթորիկները, հույզերն ու ապրումները, տատանումներն ու երկընտրանքը։

---

1 Տե՛ս ձեռ. № 686, ԺԷ դար, էջ 200բ։

2 Տե՛ս «Էջեր», էջ 74 (№ 54)։

3 Տե՛ս ձեռ. № 791, էջ 176ա։

* * *

Ջրույցների շնորհիվ ավելի անմիջականորեն ու լայն են բարվում միաբանությունների՝ վանքերի, կուսանոցների ու եկեղեցիների դռները, լույս է սփռվում կրոնավորների ներքին կյանքի վրա՝ բարքեր, սովորություններ, կենցաղ, ըղաղմունք (արհեստագործություն, վաճառականություն և այլն)։ Երևան է գալիս երիտասարդ կրոնավորների ծանր վիճակը՝ տանջանքը, ծեծը, հալածանքը, դրսևորվում են մեծավորների ու վանահայրերի արատները, փոքրավորների ու դիրք ունեցողների միջև եղած հակամարտությունները, ներքին, գաղտուկ պայքարն ու դավադրությունները, աթոռի, պաշտոնի ու աստիճանի համար որոգայթները և այլն։

Խորամանկներն օգտվում են խարդախ ու քսու միջավայրում ստեղծված այդ վիճակից, ներքին հակամարտությունները, ատելությունն ու վատ փոխհարաբերությունները, սուտն ու խաբեությունը ծառայեցնում իրենց անձնական դիտավորությունների, կեղտոտ ու շահադիտական նպատակների համար։

«Վանական կրոնավորների անկումը սկիզբն էր առել շատ վաղուց,—նկատում է Մ. Աբեղյանը.—Ներսես Շնորհալու գրվածքների մեջ արդեն այդ տեսանք։ Այդ դրությունը երբեմն զորանալով, երբեմն թուլանալով հարատևել էր, և 15—16-րդ դարերում արդեն, կարելի է ասել, ծայրահեղության էր հասել։ Թեպետ կային, անշուշտ, և սրբակրոններ, բայց նրանք փոքրաթիվ են եղել և հետզհետե կորցրել են իրենց ազդեցությունը։ Այդ է պատճառը, որ էջմիածինը 1441 թ. դառնալով եկեղեցական կենտրոն, երկու հարյուրամյակ շարունակ, մինչև 1640-ական թվականները, չի կարողացել դառնալ նաև կուլտուրական կենտրոն և առաջ բերել գրականություն»[1]։

Ջրույցներն հաստատում են պատմությունն ու պատմիչների անաչառությունը.

«Աբեղայ մի ցանկայր առաջնորդութեանն վանաց, բայց զիդիտէր, թէ ի կենդանութեանն հօրն ո՛չ կարէր այնմ հասանիլ, հնարըս իմացաւ ի ձեռն ուրումն մանկան, զոր հայր վանացն սովոր էր դանել, տուեալ ի նա փոքր ինչ մահացու դեղ, ասելով. «Եթէ զայս փոշի ցանես ի կերակուր հօրն, հանապազ սիրէ զքեզ և ոչ ևս յաւելցի գանել զքեզ»։ Հավատալով նրան, երիտասարդ կրոնավորն այդպես էլ անում է։ Բայց «աբեղայն այն մարդասպան, հասեալ

[1] Մ. Աբեղյան, *Հայոց հին գրականության պատմություն*, գիրք 2, էջ 368։

յիշխանութիւն նորին, զնոյն մանուկն, զոր և առաջինն հայրն, դանէր»։ Հետաքրքիր է սակայն, որ արատը, որպես վարակ, շարունակում է տարածվել. նա՛, ով հասնում է վանահայրութեան, դառնում է նույնը, ինչ նախորդը։ Չարիքը միայն անհատի, անձնավորութեան հետ չի կապվում, այլ նրա սոցիալական վիճակի, աստիճանի, դիրքի, աթոռի։ Եվ խաթարվում է անմեղությունը, արվում հակամարտություն։ Երիտասարդը, որ նախ ուրիշի թելադրանքով էր կատարել սպանություն, երկրորդ անգամ ինքն է մտածում նոր վանահորը թունավորել՝ մահաղեղի երկրորդ կեսով, տարբերություն չտեսնելով նախորդի ու հետնորդի միջև[1]։

Ուրիշ մեկը, որ կարողանում է պահպանել իր աղնվությունն ու հոգու մաքրությունը, վանական ստորացումներից, արհամարհանքից ու լկումներից ձանձրացած՝ հեռանում է անապատ, դերադասելով մենությունն ու անասունների հետ ընկերակցելը, քան նման մարդկանց[2]։

Իր արժանապատվությունը հասկացող ու պահող կրոնավորներից մեկը, հեռանալով մյուսներից, ուղղակի ասում է. «Այլ ես ո՛չ ևս կացից ընդ ձեզ, զի ո՛չ ոք էր ի ձեզ, որ դատէր ուղիղ»[3]։

Կան և ավելի առողջ դատող, համարձակ և ուժեղ կամքի տեր կրոնավորներ, որոնք քննադատում են վանական միջավայրը, բարքերի այլասեռումը, խաբեությունը, ստորությունն ու կեղծիքը, ըմբոստանում դրա դեմ, մերժում հարմարվել այդ մթնոլորտին, ընդունել կեղծ բարեպաշտի կերպար։ Չկատարելով վանահոր անարդար ու անաղնիվ պատվերները, նրանցից մեկն ասում է.

— Կարծես, ո՛վ հայր, թէ ես մտեալ իցեմ ի վանս այս առ ի խաբել զմարդիկ և առ ի կորուսանել զհոգի իմ, խօսելով ըզստութիւն վասն վաճառման իշոց...

Այստեղ բացվում է նաև կրոնավորի հուսախաբությունը. նա թողել է աշխարհը, բոլորովին ա՛յլ պատկերացում ունենալով վանական կյանքի մասին, մինչդեռ երկուստեք տեսնում է նույնը ու զարմացած բացականչում.

— ... Ո՞չ արդեօք թողի ես յաշխարհի զբազմութիւն իշոց, ջորեանց, ձիոց և այլոց կենդանեաց և ուրացայ զճոխութիւն իմոյ փարթամութեան առ ի ծառայել միում և իսկականի ճշմարտութեան, փախչելով յունայնութենէ աշխարհի։ Մի՞թէ ո՛չ կարէի ես կալ

---

[1] *Տե՛ս «Էջեր», էջ 23 (№ 30)։*

[2] *Անդ, էջ 24 (№ 31)։*

[3] *Ձեռ. № 791, էջ 160ա։*

անդ ամենայնիւ հեշտութեանց, բայց քանզի այն ամենայն օրըստօրէ առթէին զտուժանս հոգոյ իմոյ, վասն որոյ լքեալ հրաժարեցայ ի նոցունց։

Եւ լուեալ զայս ամենայն հօր վանացն, զարմացաւ և ոչ կարաց անդրէն խօսիլ ընդ նմա»[1]։

Պարզվում է, որ ավետարանական կանոններն ու դաղափարները միայն խոսքով են պահպանվում, իրականության մեջ դրանք թյուրվում են, որ առհասարակ մեծ հակասություն կա կրոնավորի վարքի ու իր քարոզածի միջև։ Նրանցից շատերը այն դրական, ազնիվ կերպարը չեն, որ խրատում են լինել և որ պետք է լինեն իրենք, որպես օրինակ, այլ փառասեր, հպարտ, մեծամիտ, ագահ ու կաշառակեր, ոչ ողորմած և ոչ աղքատասեր։ Նրանք և՛ խաբում են, և՛ սուտ, և՛ կեղծում. չեն ծառայում ճշմարտությանը[2]։

«Կրօնաւոր մի նստեալ դրամ համրէր. և եկեալ աղքատ մի՝ խնդրեաց ողորմութիւն և զձեռն կալաւ ի դէմ կրօնաւորին։ Եւ կրօնաւորն եհար ապտակ մի ի յերեսն աղքատին»[3]։

Անգամ վանահայրերն են դանց առնում պատվիրանները, աղքատին չեն լսում, չեն ընդունում, զբազված ձևանում, նույն պահին սուորաքարշությամբ ներս առնելով հարստին[4]։ *Պատահում է, որ քարոզի իմաստն ու նպատակը աշխարհականն է բացում կրոնավորին, զգաստացնում ու սթափեցնում, հետ պահելով մոլորությունից*[5]։

Նա, որ իր էությամբ պիտի առաքինության ու մարդասիրության մարմնացումը լիներ, շնանում է, պոռնկում ու սպանում։ Նա կարող է դառնալ դահիճ, այն էլ ամենադաժան ու անողորմ՝ մահապարտին անլուր տանջանքներով չարչարող, պատժի առավել խստագույն միջոցներ փնտրող ու գտնող[6]։ *Այդպիսիներն անարժան են ու հեռու ո՛չ միայն կրոնավոր, այլև մարդ լինելուց առհասարակ։*

Բացվում են և կրոնավորի հոգու գաղտնիքները։ Պարզվում է, որ աստծուն նվիրաբերվելը ո՛չ միշտ և ոչ բոլորի համար է ինքնակամ՝ համոզմունքով, ցանկությամբ կամ հաճույքով կատարված

---

1 *«Էջեր», էջ 26 (№ 32)։*

2 *Տե՛ս «Էջեր», էջ 25, 106, 126, 132 (№ 32, 75, 94, 101) և այլն։*

3 *Ձեռ. № 3963, էջ 182ա։*

4 *Տե՛ս «Էջեր», էջ 124 (№ 91)։*

5 *Անդ, էջ 126 (№ 94)։*

6 *Անդ, էջ 142 (№ 105)։*

երևույթ: Աշխարհիկ կյանքն իր հարմարակեցությամբ մնում է բաղձալի, քաղցր հիշողություն, ցավալի կորուստ, որ նեղսրտություն է պատճառում, հասցնելով դառն խոստովանության: Հիվանդանոցային պայմաններից վանք վերադառնալու առիթով, կրոնավորներից մեկը կրկին անգամ ցա՛վ է ղգում իրեն աշխարհիկ կյանքից զրկած լինելու համար: Նա մտովին վերապրում է անցյալը, վշտանում իր անդառնալի կորստի համար և, փորձելով մեղմել սրտի կսկիծը՝ ծիծաղով ու խոսքին ուրախ, կատակի տոն տալով, բա՛ց է անում հոգու ծածուկ անկյունը.

«Այնչափ ինձ դժուար թուի դառնալ ի վանս, որչափ առաջապոյն, յորժամ թողեալ յաշխարհ՝ մտի ի կրօնաւորութիւն»[1]:

Եվ այդ աշխարհը, որ անմոռանալի էր, անուրանալի ու հզոր, հախուռն հորձանքով մեծ տեղ է գրավում զրույցներում, ի վերջո հասնելով լիարժեք մենաշնորհի:

Աշխարհը և աշխարհային ամեն ինչ գլուխ է բարձրացրել և իշխում է ո՛չ միայն աշխարհականների, այլև հոգևորականների, նույնիսկ ճգնավորների վրա, որ նո՛ւյնպես ուզում են վայելել կյանքի հաճույքները՝ զվարճալիքներ, կեր ու խում, կին ու գինի, իմանալ նրա գաղտնիքները: Աշխարհիկ ոգին, աշխարհային ցանկությունները ու մտապատկերները հանգիստ չե՛ն տալիս, չե՛ն հեռանում նրանց գլխից գիշեր թե ցերեկ, աղոթելիս թե արարողությունների ժամանակ: Այդ դեռ բավական չէ՛. նրանք իրականության են վերածում ցանկությունները, չե՛ն բավարարվում վերացականով, մտացածին պատկերներով, մասնակցում են խնճույքների, ուտում և արբում, այցելում կանանց, նույնիսկ կին պահում[2]: Աշխարհի հաղթանակը միջնադարում ավելի որոշակի է դառնում հենց ա՛յս՝ կրոնավորներին վերաբերող զրույցներում: Ըստ էության դրանց մեջ արտացոլվում է մարդն՝ իր աշխարհային ապրումներով, զգացումներով ու ցանկություններով, անկախ այն բանից աբեղայի՞ թե եպիսկոպոսի վեղարով է ծածկված նա: Հանում ես վրայից արտաքին զգեստը, մնում է մարդը՝ միջնադարյան մարդը և այլևս չե՛ս կարող որոշել ո՞վ է նա՝ քահանա՞, կաթողիկո՞ս, անապատակա՞ն թե... աշխարհական:

Այսպիսով զրույցներն ի ցույց են հանում ա՛յն ճանապարհները, որով կյանքը, աշխարհիկ ոգին ո՛չ միայն ներթափանցում,

---

[1] «Էջեր», էջ 23 (№ 29):

[2] Տե՛ս անդ, էջ 82, 96, 124, 128—130, 132, 137—149 (№ 59, 65, 91, 95—98, 101, 104—106) և այլն:

այլև տիրապետում է մարդու էությանը։ Մեծացող հետաքրքրությունը դեպի աշխարհն ու կյանքը իր արտահայտությունն է գտնում և՛ կենցաղում և՛ հոգեբանության մեջ, մարդու խոհերի, ձգտումների ու ցանկությունների, հույզերի ու ապրումների, փիլիսոփայական հայացքների, մտքերի, գաղափարների ու դատողությունների՝ ժամանակի աշխարհայեցության մեջ ա՛ռհասարակ, տարբեր գույներով ու երանգներով։

Թեև կրոնական գունավորումով, բայց հետաքրքիր ձևով է վերջանում, օրինակ, դրույցներից մեկը, ուր դժգոհություն է հայտնվում, թե օր ու գիշեր կարդացվող քարոզներն անգամ չեն օգնում աղոթելու, խոստովանության գալու։ Սատանան (ներքին մղումը՝ ըստ ժամանակի աշխարհըմբռնման չարի մարմնացումը, չարագործության դրդիչը) «ի ժամ մեղացն գործելոյն զամաւթն և զվախն կուտանի, և ի խոստովանելոյն ժամն զամաւթն ի վերայ կու ձգէ, որ չեն խոստովանիլ»[1]։

Մեծ խորաթափանցությամբ բացվում է մարդու ներաշխարհը, արարքների պատճառը գտնվում նրա խառնվածքի, հոգեվիճակի մեջ. «մեղքեր» գործելիս իշխում են զգացմունքները, թուլանում կամ կորչում է նույնիսկ հավատի հետ կապված վախի ու ամոթի գիտակցությունը և վերադառնում ուշացած՝ զղջման խորն զգացողության հետ, երբ արդեն իշխում է սառը դատողությունը։

Նույն միտքը մի այլ դրույցում հայտնված է ուղղակի. «Մեղքն մարդոյն յառաջ քաղցր թըւի և յետ գործելոյն դառնանայ հոգով, իբրև զլեղի»[2]։

* * *

Հավատի հետ կապված աշխարհայացքային խնդիրներում հետաքրքիր լուծում է ստանում նաև հոգու և մարմնի փոխհարաբերության հարցը։ Արդեն միշտ չէ՛, որ գերիշխում է այն պնդումը, թե մարմինը պետք է կատարի հոգու կամքը, ենթարկվի միայն նրա՛ ցանկություններին։ Մարմինն ինքն էլ ունի իր պահանջները, նրա գոյությունն անհրաժեշտ է հոգու համար, իսկ այդ գոյությունը հնարավոր է պահպանել բավարարելով ո՛չ միայն հոգու, այլև մարմնի կարիքները. «Մեզ պարտ է երբեմն զիջանել ըստ մարմնոյ, զի մի՛ սպանցուք զմարմին տկար»[3]։

---

[1] Ձեռ. № 6974, էջ 104բ, Ձեռ. № 5623, էջ 291ր (տարբերակ)։

[2] Ձեռ. № 3526, էջ 62բ։

[3] Ձեռ. № 4196, էջ 4բ։

Անուղղակիորեն մարմնի հաղթանակն է հաստատվում ուրիշ նպատակներով գրված և մի ա՛յլ դրույցում, ուր երևան է գալիս նաև մարմինը մեռցնելու միջոցով հոգին պահելու անհնարությունը.

— Աղաչե՛մ զքեզ, կերակո՛ւր տուր ինձ, զի ահա պակասի հոգի իմ, զի ո՛չ յիշեմ, թէ զի՞նչ իցէ կինն՝ ի բաղում սովոյն և ի պակասելոյ զօրութեան իմոյ[1]:

Զրույցներից մեկում ուղղակիորեն նշվում է, թե մարդկանց ավելի հետաքրքրում է ո՛չ թե հոգևոր, այլ աշխարհիկ կյանքը, և այնքա՛ն, որ այլևս ցանկալի չէ լսել կրոնական խոսքեր, նույնիսկ բարեկամություն անել կրոնավորի հետ, եթե նա զրուցում է միայն «աստվածային» բաներ: Ավելի՛ն. կրոնավորն ի՛նքն է ենթարկվում աշխարհականի հակումներին և զրուցում ո՛չ թե հոգևոր, այլ «մարմնավոր» բաներ:

«Մեծատուն ոմն յաշխարհս զբաղեալ էր խիստ և ոչ կամէր լսել զբանն աստուծոյ: Եւ ունէր վարդապետ մի բարեկամ: Ասաց մեծատունն ցվարդապետն. «Թէ կամիս զբարեկամութիւնս մեր՝ հետ քեզ, երբ գաս ի տունս մեր, մի՛ զրուցեր զբանն աստուածային ինչ, ո՛չ կամիմ»: Ասէ ցնա վարդապետն՝ «Այլ ո՛չ ասեմ»: Այնուհետև «վարդապետն գայր ու շատ բան զրույցէր յաշխարհէս մարմնական...»[2]:

Հոգո՞ւն թե մարմնին գերիշխանություն տալու հարցում ժամանակի աշխարհայեցության մեջ առաջացած ճեղքվածքը երևան է գալիս և ուրիշ դրույցներում: Նրանցից մեկն հանգեցնում է այն հետևությանը, թե ինչ խրատ ուզում ես տուր, մարդն զգայական է, մարմնական, և առաջին հերթին ա՛յդ է նրան զգալի, ա՛յդ է նրան զբաղեցնում ու մտահոգում: Մեծատունն այսպես է խրատում իր միակ ժառանգորդին՝ քրոջ որդուն. «Ո՛վ որդեակ, հայեա՛ց և տես, զի ահա մերկ երթամ յաշխարհէս, զի սնոտի և անցաւոր է փառք և հեշտութիւն աշխարհիս՝ նման երազոյ, վասն որոյ աղաչեմ զքեզ, որդեա՛կ, մի՛ մոռանար զաւր մահուն և ըղձոխքն և հեռացիր յամենայն մեղաց և սիրէ զգործս բարիս՝ մեծ հուսով և զղջմամբ»: Եվ երբ հարցնում է, թե իր ասածները հասկացա՞վ, տղան պատասխանում է.

— Յէ՛ քեռի, ի՞նչ կու հրամես և կամ ի՞նչ ասեցեր. բնաւ ո՛չ գիտեմ, թէ դու զի՞նչ խոսեցար, քեռի: Ապա դու ինձ լսէ, որ ես պատմեմ քեզ գործ մի հրաշալի: Քանզի այժմն ի թիւս և ի համ արկի,

---

[1] «Էջեր», էջ 93 (№ 63):

[2] Ձեռ. № 8502, 1619 թ., էջ 109բ—110ա:

և ահա՛ տասն և երկու երակս կայ ի փորիս իմում և ամենայն ի պորտս կու գնա և յերանքս իջեալ ժողովի[1]։

Թեև քեռին սպառնում է նրան զրկել ժառանգությունից, բայց այդ ահաբեկումն իսկ չի շեղում նրան իր աշխարհըմբռնումից, չի՛ հեռացնում նրա միտքն աշխարհիկ ու մարմնավոր զբաղումներից, որովհետև ա՛յն, ինչ որպես աշխարհայեցություն քարոզվում կամ խրատվում է՝ վերացական է, չեղած, ցանկալի, մինչդեռ կյանքն ու աշխարհն այն իրականն են՝ առկա վիճակը, որի մեջ ապրում են, և որը գերադասելի է ապառնիից՝ ըստ ժողովրդի իմաստության, ուր գերադասվում է ներկայում թեկուզ ամենաաչքավն ունենալ, քան հետագայում՝ առավելը (կանխիկը լավ է, քան ապառիկը)։

Այսպիսով, միջնադարյան զրույցները ցույց են տալիս, որ «ինչքան էլ տեսականի մեջ դեռ իշխում է հգնավորական հայացքը, գործնականի մեջ, ընդհակառակն, ուրախ կյանքը, աշխարհիկ ոգին է տերը», ինչպես նկատում է Մ. Աբեղյանը առակների առիթով[2]։

Անշուշտ աշխարհի և աշխարհայինի մեջ համեմատաբար լայն արտացոլումն են գտնում միջնադարյան իրականության, հասարակական-քաղաքական ու բարոյական կյանքի, մարդկային փոխհարաբերությունների առավել աչքի ընկնող, բնորոշ, կենցաղում համեմատաբար սուր կամ ցայտուն արտահայտություն ստացած կողմերը, որոնց մեջ զգալի տեղ են գրավում նաև մերժելի երևույթները։

* * *

Հոգևորականությունից բացի, զրույցներում մեծ դեր են կատարում հասարակության գրեթե բոլոր հիմնական խավերն ու դասերը՝ թագավորներ, իշխաններ, զանազան պալատականներ, զորավարներ, դատավորներ, մեծատուններ, վաճառականներ, արհեստավորներ, շինականներ և կանայք՝ իրենց առավել բնութագրական գծերով։ Բնական է, հոգևորականության մեջ այնչափ տարածված ու արմատացած արատները, որ կյանքի ու աշխարհի ծնունդ են, ավելի ընդգծված ու խտացած գույներով սիրտ արտահայտվին աշխարհականների մոտ, թեև այստեղ ևս չի բացառվում լավը՝ բարին, ազնիվն ու արդարը, որ ի ցույց է հանվում երբ-

---

[1] Տե՛ս նույն գրքում, էջ 268 (№ 32), Մատ, ժողովածու, մասն Բ, էջ 39։

[2] Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք 2, էջ 184։

բեմն իբրև իրականություն, երբեմն՝ իդեալ, ի հակադրություն մերժելի բարքերի ու արարքների։

Թագավորները գերազանցապես երևան են գալիս աշխարհակալական ձգտումներով, իշխաններն ու պալատականներն անմիաբան, մեկը մյուսի փառքին նախանձող, դահասեր, դավադիր ու անբարո, մեծատունները՝ փառասեր, ագահ ու ժլատ, վաճառականները՝ ստախոս ու կեղծող, արհեստավորները՝ խաբող ու գողացող, դատավորներն՝ անարդար ու անիրավադատ։

Ի հակադրություն հոգևորականության մասին եղած դրույցների, որոնց մեջ ավելի ընդգծված է ձգտումը դեպի աշխարհ և կյանք, աշխարհականներին վերաբերողներն առավելապես շեշտում են նույն այդ կյանքում ու աշխարհում տիրող անարդարությունները, նախանձը, դավն ու որոգայթը, հարստության, մեծության ու դիրքի նկրտումը՝ իր բազմերանգության մեջ։ Սակայն հոգևորականությանը բնութագրող արատներից ագահությունը, ընչաքաղցությունը, արծաթասիրությունն ու ժլատությունն ավելի սուր երանգներով և ավելի բնորոշ գծերով են արտահայտվում մեծատուների ու հարուստների՝ իշխողների մոտ։

Պատահական չէ, որ զրույցների տարբերակներն այդ արատները միևնույն համոզչականությամբ վերագրում են և՛ կրոնավորի և աշխարհիկի։ Գրված «ի բանն ավետարանին», որ ասէ. «Ուր դանձք ձեր են, անդ և սիրտք ձեր եղիցին» զրույցի տարբերակներից մեկն սկսվում է այսպես. «Ճգնաւոր մի վաղչանեցաւ և ի զսպելն և ի պատանելն ի ներքոյ անարիցն գտին վաթսուն դահեկան...»[1], մյուսը՝ «Մեռաւ ոմն իշխան, որ ունէր դանձս բազում ոսկոյ և արծաթոյ և ականս պատուականս անդուկով...»[2]։

Ագահը, ժլատն ու վաշխառուն զրույցներում հասնում են խորը ճանաչողության։ Նրանք ներկայացվում են հոգեբանական նրբերանգներով, արատի դրսևորման զանազան եղանակներով ու արտահայտչականությամբ, բնավորության, դատողության ու զգացողության տարբեր գծերով։

Ոմանք ուզում են ոսկի և արծաթ դառնա ամենը, ինչի դիպչում են[3], ոմանք մեռնելիս, այլ ելք չգտնելով, ցորենի հատիկի պես կլլում են ոսկիները[4], ոմանք էլ դրանք հետները գերեզման դնել տալիս.

---

[1] Տե՛ս ձեռ. № 2226, էջ 206ա։

[2] Տե՛ս ձեռ. № 5623, էջ 285ա, Մաշ, Ժողովածու, մասն Բ, էջ 213։

[3] «Էջեր», էջ 14 (№ 17), ծանոթ. էջ 239։

[4] Անդ, էջ 14—15 (№ 18), ծանոթ. էջ 239։

«Յոյժ ադահ» մի մեծատուն «ի վաշխիս տայր հանապազ մարդկան դինչս իւր. և ի մեռանիլ իւրում խնդրէր ի կնոջէ իւրմէ, զի մի քսակ դրամ դիցէ առ նմա ի գերեզմանի, զոր նա որպէս կարաց՝ արար թագնաբար...»[1]: Ոմանց սիրտն է մնում աշխարհում՝ իրենց դանձի հետ: Այնքա՛ն մեծ է ագահութեն դրամ կուտակելու սերը դեպի ունեցվածքը, որ թվում է, թե իրոք, սիրտն արյունոտելու չափ ցավ զգալով, արյունաթաթախ էլ մնում է գանձի հետ: Ժլատի հոգեբանության մեծ իմացությամբ, դրուցագիրն ավելի է ուժեղացնում փոխաբերական իմաստ արտահայտող այդ միտքը՝ ներկայացնելով որպես առարկայական, իրային ճշմարտություն. «Նէ բացեալ զսնդուկն տեսին, ղի սիրտն արենաթաթախ կայր ի վերայ ընչից»[2]:

Արծաթասերը ժլատ է, անխիղճ, անհոգի ու անսիրտ, որովհետև նա իր հոգին դրել է իր գանձի մեջ, որովհետև «զոսկին է պաշտել, և որչափ աղաւթք է արեր, միտքն մոտ ոսկին է եղեր»[3]:

Ահա մի այլ մեծատուն ևս, որ հարստացել է ո՛չ ազնիվ ճանապարհով, ո՛չ առանց մեղքի: Սակայն այդ չէ զարմանալին, այլ ա՛յն, որ մեռնելիս նրան հուզողը, մտահոգություն պատճառողը իր գործած անարդարությունները չեն, այլ իր ամբողջ էությամբ դիզած ու իր էությունը դարձրած գանձի ու ունեցվածքի կորուստը, ա՛յն, որ ամենը պիտի մնա ուրիշի, ուրիշը պիտի ժառանգի ու վայելի: Ջրույցի մեջ հետևյալ կերպ են նկարագրվում նրա վերջին ծանր ապրումներն ու մենախոսությունները.

«Ի մահիճս այսր-անդր շրջելով աւաղէր ի խորոց սրտէ, լայր, կոծէր և ողորմելի ձայնիւ ողբայր, ասելով.

— Աւա՜ղ, զիա՞րդ բազում աշխատութեամբ ջանացի, զի զինչս ստանայցեմ, և ահա այլ մարդիք զգանձս իմ ժառանգեսցեն և վայելեսցեն: Ո՛վ ինչք իմ, ո՜վ մեծութիւնք իմ, ո՛վ մխիթարութիւնք սրտի իմոյ, յո՞ր ձեռն արկանիցիք, ո՞ւմ թողից զձեզ»[4]:

Այդ գանձի սերն էլ, կամ հենց այդ գանձն էլ, որդի պես լափում է մի այլ ժլատի սիրտը[5]: Ուրիշ մեկը «ի յագահութենէն ախտին և ի սիրոյ արծաթին այրէր, խորովէր, տոչորէր և ցանկութեամբ միշտ ժողովէր զրկանօք ընա՝ յամենայն ժամ»[6]:

---

1 Ձեռ. № 681, էջ 72ա—72բ:

2 Տե՛ս ձեռ. № 5623, էջ 285ա, Մատ. ժողովածու, մասն Բ, էջ 213:

3 Ձեռ. № 2226, էջ 206ա:

4 Ձեռ. № 681, էջ 72բ:

5 Տե՛ս ձեռ. № 2226, էջ 206ա (տարբերակ):

6 «Էջեր», էջ 14 (№ 17, c տարբերակ), ծանոթ. էջ 239:

Մեծության ու հարստության ձգտող ագահ ու անհագ արծաթասերները ո՛չ մի օգուտ չեն տալիս հասարակության, ձեռք չե՛ն մեկնում աղքատներին և ո՛չ մի բարի գործ չեն կատարում[1]։ Նրանք շատ ավելի անսիրտ են ու անողորմ, քան նույնիսկ շունը, որ իր ունեցածից բաժին է հանում հարևանին, մինչդեռ տերը ոչ ոքի ողորմություն չի տալիս[2]։

«Մեծատուն խոճա մի ունէր չափէ ի դուրս ոսկի և արծաթ, մլքեր և այգիք և ողորմութիւն չէր ի տար աղքատաց», պատմում է մի ուրիշ գրույց[3]։ Եվ այսպես կարելի է շարունակել թվարկումը։ Սակայն և նրանք, որ ողորմություն են անում, սրանցից քիչ են տարբերվում՝ ի ցույց հանելով ագահության ու ժլատության մի ուրիշ բնութագրական կողմ. ամեն ինչ առատաբար ունենալով և շեմարանելով հանդերձ, միայն ավելցուկներ, փշրանքներ ու գրոշներ նվիրաբերել աղքատներին, այն էլ ո՛չ այնքան հանուն աստծո կամ աղքատի, այլ իրենց հոգու փրկության։ Ահա նկարագիրն այն ամենի, ինչ տվել են նրանք և ինչով լցված է աստծո «գանձարանը».

«Եթաց ղդուն մի, ուր եառես լցեալ փշրանօք, բորբոսեալ պատառօք, չորացեալ սպիտակ և սեաւ հաց։ Այլ սենեակ եդոյց, յորում էին կխանեխեալ մսոց և աւելորդ, հոտեալ կերակուրք, բորբոսեալ պանիրք, կոտոր հաւուց, ձկնից, թռչնոց։ Յայլ սենեակ՝ կխաքացախ գինիք և դայլ անհամ, ապախորժ ըմբելիք։ Յայլ սենեակ՝ պատառոտուն, ա[ն]լուայ, աղտեղի շապիկք և այլն։ Յայլ սենեակ, յորում էին լցեալ պղնձի լումայք, և հազիւ թէ գտանիւր դեկանս և կոտորն արծաթի, ճմլեալ պղնձի գօտիք և այլ անօթք»[4]։

Այս նշանակում է նաև, թե խախտված է, չկա հաստատուն հավատ, երկյուղածություն ու նվիրվածություն առ եկեղեցին ու նրա խորհուրդները, կեղծ է հարուստների բարեպաշտությունն ու աղքատասիրությունը։ Փաստորեն ո՛չ թե հոգու, այլ մարմնի, կյանքի փրկության համար են նրանք աղքատներին, մանավանդ հիվանդներին, հաշմանդամներին, կույրերին ու կաղերին ողորմություն անում, որովհետև ավելի «երկիւղալի է լինիլ կոյր և կաղ, քան թէ վաստակ այնպիսացն» տալ[5]։ Ուրեմն մարդասիրությունից չէ, որ բխում է այդ

---

1 *Տե՛ս ձեռ. № 681, էջ 72ա։*

2 *Տե՛ս ձեռ. № 4618, էջ 56բ, Մատ. ժողովածու, մասն Բ, էջ 275։*

3 *«Էջեր», էջ 19 (№ 25), ծանոթ. էջ 240։*

4 *Ձեռ. № 8825, էջ 17բ—18ա։*

5 *Ձեռ. № 1778, էջ 135ա (№ 12)։*

ողորմածությունը, այլ եսասիրությունից, անձնապաշտությունից, սնահավատությունից ու վախից: Սակայն հաճախ այդ անգամ չի օգնում լիաթոք ու լիասիրտ ողորմելու: Ոմանք զղջում են տվածի համար, սգում նվիրաբերած փողերի «կորուստը», ոչնչի առաջ կանգ չառնելով ու ամեն գնով ջանում տվածը հետ ստանալ.

«էր ոմն յԱղեքսանդրիայ այր մեծատուն յոյժ: Սա հիւանդացեալ երկեաւ ի մահուանէ և հանեալ ոսկի լտերս երեսուն՝ ետ աղքատաց և ողջացաւ: Եւ իբրև ետես զինքն ի մէջ իւր առողջութեան, սկսաւ ապաշաւել զբարի գործն, զոր արար: Եւ էր նորա բարեկամ ոք, այր հաւատարիմ և սիրելի. նմա պատմեաց զխորհուրդ իւր՝ եթէ դժուարիմ ընդ գործն: Նա ասէ ցնա, թէ՝ «Ընդ այդ առաւել ուրախանալ պարտ է քեզ, զի Քրիստոսի ընծայեցեր զայն ամենայն»: Իսկ նա ո՛չ լսէր և ոչ առնոյր ի միտ»: Բարեկամը համաձայնում է նրան տալ իր 30 լիտր ոսկին, եթե նա հրաժարվի արած ողորմությունից: Այդպես էլ լինում է: Մեծատունը «յօժարութեամբ գնաց... և էառ զոսկին իւր»[1] :

Ժլատությանն ու ժլատին բնորոշ գծերից է ո՛չ միայն աղքատներին բաժին չհանելը, այլև իր իսկ ունեցվածքը իր անձնական պետքերի համար խնայելը, պահելը չվայելելը: Մինչդեռ կուտակածը լավ նպատակներով ծախսելու համար է, ո՛չ պահելու,— հասկացնում է զրույցը,— պահած դանձից օգուտ չկա: Գանձ կամ քար, այս դեպքում միևնույն է, «զի այն աւելորդ էր և չէր... ի պէտք անցանելոց... զի այսպէս անշահ և անաւգուտ էին...»: Չնայած այդ անօգտությանը, կորցնելով ոսկիները, հարուստը պատրաստ է ոսկիների հետ կորչել և ինքը՝ անձնասպան լինել, խեղդվել պարանով «ի կսկծոյ և ի սիրոյ արծաթոյն»[2]: Սակայն այդպես մեռնողն,— ըստ զրույցի,— այն աշխարհում էլ հանգիստ չի ունենալու, մնալու է ծարաւ ու քաղցած՝ ինչպես ա՛յս աշխարհում:

«Ի կենդանութեանն ընդէ՞ր ոչ եկեր և էարբ», մեղադրում է հարուստին հրեշտակը, կրկին ցավեցնելով ժլատ սիրտն ու բորբոքելով վերքը[3]:

Չթաքցնելով իրենց անհատական մոտեցումն ու ժխտական վերաբերմունքը, զրուցագիրներն առողջ բանականությամբ նկատում են, թե մեծության ու հարստության են հասնում ագահության ու ժլատության պատճառով, այն էլ ոչ սեփական աշխատանքով ու

[1] Ձեռ. № 791, էջ 254ա:

[2] Տե՛ս սույն գրքում, էջ 274 (№ 40), Վառ. ժողովածու, մասն Բ, էջ 230:

[3] Ձեռ. № 4630, ԺԸ դար, էջ 7բ:

աղնիվ վաստակով. «էին ամենայն ինչ նորա ժողովեալ վաշխիւ, և տոկոսեամբ, և անիրաւութեամբ և սուտ վկայութեամբ...»[1], կամ «Բազում ինչս ժողովեալ էր, բայց ո՛չ առանց մեղաց...»[2] կամ՝ «Ոմն մեծատուն ունէր տուն իւր մեծ և ընդարձակ...: Յաւուր միում յանկողնի իւրում անկեալ վշտանայր և ոչ կարէր ննջել՝ վասն խորամանկութեան և առաւել ագահութեան՝ ստանալոյ զինչս»[3]:

Հաստատելով ագահության մասին գրույցներից մեկում եղած առակավոր՝ փոխաբերական միտքը, հեղինակն այն լրացնում է նոր ու աստակացնող համեմատությամբ.

«Ճշմարիտ է առակս, թէ յաշխարհ զինչ ոսկի և արծաթ, ակն և մարգարիտ կայ, թէ զամէն ագահ մարդոյն տան, նա ոչ հերիք կ'ասէ և ոչ կշտանում ունի: Ագահութիւնն աղի ջրի նման է, որչափ մարդ խմէ, այլ առաւել կու ծարաւի, ապա թէ մեռանի՝ մէկ ափ հողն կու լնու զաչքն»[4]:

Գրույցներից մեկը մեծ արվեստով, խոսուն համեմատություններով ու պատկերավորությամբ, կյանքի հաստատուն փորձով ու ճշմարտացիությամբ ընդհանրացնում է փողամոլի կերպարն առհասարակ, խտացրած գույներով գրսևորում նրա ողջ էությունը, ընչաքաղցությունը, անկշտությունն ու անհագությունը և ա՛յն ճանապարհները, որով հարստանում է նա: Գանձասերը նմանեցվում է հմուտ աղեղնավորի, որ իր հաջողակությանը վստահ այնքա՛ն է հանդգնանում, մինչ հասնում է երկրի լուսատուները, արեգակն ու լուսնկան նեռահարելու, իր տունը տանելու անմտությանը, որպեսզի միայն ի՛նքը տեսնի նրանց լույսն ու փայլը: Այս չափազանցված ու խորհրդանշական համեմատությունից հետո գրուցագիրն անցնում է ավելի իրական, երկրային, նյութական բաղդատությունների, որով առավել ևս ավարտուն է դարձնում գանձամոլի բնութագիրը.

«Ամենայն մարդ, որ ջանիւ ելանէ ի խնդիր արծաթսիրութեան, և ագահութեան և հարստութեան, վաշխէ, գրկէ, գողանայ, նենգաւոր պատճառանաւք տուգանէ, կաշառաւք զիրաւունքն թիւրէ, և այնպէս ագահէ, ի սիրէ զգանձն՝ ո՛չ կամի թէ մարդ բնաւ արծաթ տեսանիցէ...: Զի թէ գան և կուտին գանձք յաշխարհի, ո՛չ կարեն լնուլ զակն և զմիտք նորա, որպէս և գետք ոչ կարեն լնուլ զծովն, և

---

[1] Ձեռ. № 7324, ԺԷ դար, էջ 199բ, 791, էջ 257ա (տարբերակ):

[2] Ձեռ. № 681, էջ 72բ:

[3] «Էջեր», էջ 18 (№ 24), ծանոթ. էջ 239:

[4] Անդ, էջ 119—120 (№ 85), ծանոթ. էջ 253:

ազրուկն ոչ յագի արեամբ, և հուր ոչ յագի փայտիւ. և թէպէտ և լինու տուն մի գանձիւ, թուի թէ մի փող ոչ ունի»[1]:

Հարստութեան տենչն այդպիսիներին հասցնում է ո՛չ միայն անխղճութեան, խաբեութեան, խարդախութեան, անիրավութեան, ըրկանքի ու կողոպուտի, այլև անդամ աղքատի վերջին ունեցվածքը ըրպարտութեամբ ձեռք գցելու անսրտութեան.

«Մեծատուն ոմն զտուն իւր ետ վարձու աղքատի ուրումն. և կամելով զնա կողոպտել... զաղքատն զրպարտէր սակս գողութեան»[2]:

Ագահութիւնը, ընչաքաղցութիւնն ու դրանից բխող գողութիւնը այդպիսիների միսն ու արյունն է, առանց այդ դժվար է պատկերացնել առհասարակ հարուստ ու հարստութիւն: Ոմանց, կամ հասարակութեան հատուկ խավերի համար դա նույնիսկ դառնում է արհեստ՝ մշտական, բնութագրական հատկանիշ: Գողութիւն չեն կարող չանել, օրինակ, որոշ արհեստավորներ, ասենք՝ դերձակը. այդ կնշանակեր կորցնել «զսովորական համբաւն արհեստակցաց», ընդհանրացնում է զրուցագիրը: Արատը նրանց մոտ դառնալով սովորութիւ, հասնում է ծայրահեղ չափերի, որ զրույցներից մեկում սրամտորեն արտահայտվում է հետևյալ կերպ.

«Դերձակ ոմն այնքան վարժեցեալ էր գողութեամբ, խորհելով կամ գողանալով զասուեղէնս և զայլ իրս այնոցիկ, որք բերէին առ նա՝ ի ձևել տալոյ կամ կարելոյ զհանդերձ ինչ ինքեանց, մինչ զի և ոչ կինոջ իւրոյ արարեալսն թողոյր թարց գողանեցմանն...»[3]:

Վաճառականութեանը ևս օտար չէ գողութիւնը, խաբեբայութիւնը, ուրացութիւնը, ուրիշի վաստակն ուտելը, նույնիսկ՝ հարազատ[4]: *Մինչև անգամ բարութեան ու աղնվութեան համբավ ունեցողը «ինչ տեղ կարէր գողանալ, ո՛չ երբէք անփոյթ առնէր»: Իմանալով, որ դանձն իրեն պահ թողած մարդը «ոչ վկայ ունէր և ոչ ձեռագիր, ուրաստ եղև թէ՝ «Ոչ զի՛նչս քո տեսի և ոչ զքեզ երբէք ճանաչեմ»: Նա հաշտվում է մարդու ունեցվածքը վերադարձնելու մարի հետ միայն ա՛յն պատճառով, որ վստահութիւն շահի և դրանով իսկ ավելի մեծ գանձերի տիրանա*[5]:

Իրենց խոստովանութեան մեջ, որոշ վաճառականներ ասում են.

---

[1] *Ձեռ. № 7993, էջ 141բ:*

[2] *Ձեռ. № 681, էջ 75բ:*

[3] *Ձեռ. № 1778, էջ 135ա (№ 11):*

[4] *Տե՛ս «Էջեր», էջ 37—43 (№ 40, 41, 42), ծանոթ. էջ 244:*

[5] *Անդ, էջ 37 (№ 40):*

«Ոչինչ կարեմք գնել կամ ծախել, թէ ոչ սուտ ասիցեմք և սուտ երդնուցուք»[1]:

Մի զրույցում վաճառականը ծաղրվում ու ծիծաղի է ենթարկվում երեսը սև ներկվելով, որպես սևերես մարդ, այսինքն՝ անազնիվ, խարդախ, անարգ մեկը: Ժողովուրդը ծիծաղում է նրա վրա, ասելով՝ «քան զքեզ առակ չենք տեսեր», «քան զքեզ խախք մարդ այլ չենք տեսեր», «ամենայն տիեզերս շրջեալ եմ և չեմ տեսեր իբրև զքեզ, կամ քան զքեզ, կամ այլ առակ քան զքեզ»[2]:

Նրանց մասին ուղղակի ասվում է. «Եղև փարթամ խաբելով՝ ըստ սովորութեան վաճառականաց»[3], կամ՝ սուտ ասելն ու սուտ երդվելը «թէպէտ ըստ ինքեանց են յոյժ ծանունք, սակայն վասն սովորութեան սուտ վաճառականս. թեթև համարին և կամ թէ ոչինչ»[4]:

Սրանց շարքում, որպես գողության մի այլ ճանապարհ բրոնածներ, ամոթի ու նախատինքի են ենթարկվում նաև տոկոսով ու շահով փող ավողները, վաշխառուները[5], կաշառակերները և այլն:

Ուրիշի ունեցվածքը ստության ու խաբեության հափշտակողների մեջ են և այնպիսի մարդիկ, որոնք «կարի յառաջադեմ» են, «յառաջին խորհրդական կամ հոգաբարձու քաղաքական իրակութեանց, անուանի... վասն մեծի ուշիմութեան»[6], այլև դատավորներ, որ պետք է արդարության մարմնացումը և կիրառողը լինեն: Ո՞ւր կարող է խոսք լինել իրավունքի ու արդարադատության մասին, երբ հասարակության մեջ շատացել են կեղծիքն ու դեղծարարությունը, մարդիկ նախանձ են ու ղրկող, փողասեր, հարստության գերի, ղրպարտիչ, ստախոս և կաշառակեր: Կաշառակեր ու անիրավադատ են նույնիսկ նրանք, որոնք օրենքի ներկայացուցիչներ են և օրենքի անունից հենց իրենք են քարոզում անկաշառ, ազնիվ ու արդար լինել: Հակառակը գործելով, ավելի մեծ ու ավելի շատ կաշառք են վերցնում հենց մեծամեծները[7], դատավորները և այն էլ ո՛չ թե ուղիղ դատելու, այլ արդարությունը թյուրելու համար. «Կաշառօք չէ՛ պարտ թիւրել զիրաւունս», փաստերից

---

[1] «Էջեր», էջ 42 (№ 42, b տարբերակ):
[2] Ձեռ. № 7227, 1603 թ. էջ 28ա, Մատ. ժողովածու, մասն Բ, էջ 49:
[3] Ձեռ. № 8825, էջ 21բ:
[4] «Էջեր», էջ 42 (№ 42, b տարբերակ):
[5] Տե՛ս Ձեռ. № 5623, էջ 291ա:
[6] Ձեռ. № 8825, էջ 5ա:
[7] Տե՛ս անդ, էջ 1ա:

ելնելով սահմանում է զրուցագիրը[1]։ Շատ դատավորներ արատավոր են իրենց և՛ գործում, և՛ կենցալում առհասարակ։ Ահա մեկն իր առօրյայով. իր խորհրդականներով նա կեղծում է ու կողոպտում՝ ամեն հարմար առիթով, ուտում, խմում, արբենում և ուրախանում ի միտս՝ նոր ավարով։ Օգտվելով փոքրավորների ճարպիկությունից, որ սուտն ու խաբեությունը գործիք դարձրած «շրջէին ի քաղաքն և ի շուկան՝ ըստ ամենայն պիտոյից դատավորին», վերջինս ցածրացրած արժեքով գնումներ է կատարում, ձեռք գցում նույնիսկ չքավորի վերջին ունեցվածքը, անգամ կանայք տանում իր մոտ։ Մինչդեռ ի ցույց հասարակության պահում է «Գիրք դատաստանի» ու պատժիչ գործիքներ և պարծենում, թե դրանով է առնում «արդար դատաստան որբոր և այրեաց..., վճիռ չարագործաց, եթէ ոք արժանի իցէ գանի և չարչարանաց՝ ըստ հրամանի գրոց...»[2]։

Իրականում ո՛չ միայն այդպես չէր, այլև նա՛ ու նրա նման ուրիշները խորշում էին աղքատից ու քաղցածից, չէին ուզում լսել ու տեսնել նրանց աղաղակները, տանջանքներն ու տառապանքները, վարկաբեկում ու ստորացնում էին նրանց՝ շուն համարելով, և փոխանակ օգնելու՝ փախուստ տալիս նրանցից։ «Դատավոր ոմն ի ժամանակի սովոյ, զի մի՛ լուիցէ զձայն աղքատաց, փոխեցաւ յայլ տուն, որ էր մերձ եկեղեցոյ, ուր աղքատաց տառապեալ և նուազեալք ի սովոյ աղաղակէին։ Եւ նա, զի մի՛ լուիցէ զձայն նոցա, ասէ.—Ո՛չ կարեմ հանդուրժել ընդ շանցս այսոցիկ։— Եւ հրամայեաց զսեղան իւր յայլ օթևան տանել»[3]։

Թեև զրույցները որպես դրական օրինակ երևան են բերում նաև իրավաչափ, գործին ու արդարությանը հետամուտ առաջնորդներ, իշխաններ ու դատավորներ, սակայն առիթ բաց չեն թողնում ներկայացնելու և ծաղրի ենթարկելու այնպիսի անբանների, որ բացառություն չեն քաղաքի դատավորների մեջ։ Նրանք դատարկամիտ են, կողմնակի հարցերով ու զվարճություններով զբաղված և նույնիսկ հիմար այնքան, որ խոստովանում են անձամբ։ «Արդարև յիմար ու ախմախ եմ», մտովին քննում է նրանցից մեկն ինքն իրեն, բայց և խորհում «ցինքնին, թէ գո՞յ այլ ևս ախմախ, թէ միմեայն է՛ս եմ»[4]։ Դժբախտաբար գտնվում են այդպիսիները,

---

[1] Ձեռ. № 1976, էջ 106բ։

[2] Տե՛ս զրույցը սույն գրքում, էջ 297 (№ 68)։

[3] Տե՛ս սույն գրքում, էջ 275 (№ 42)։

[4] Ձեռ. № 8825, էջ 29ա։

այն էլ ուսումնականների, մանկանց և հասարակության դաստիարակության, ուսուցման ու հավատի գործք ղեկավարողների մեջ։ Եզրակացությունը պարզ է. միայն մեկը «չէր ախմախ, այլ գտանին բազումք»[1]։

Ելնելով ժամանակի տիրող վիճակից, ուր բնութագրական էին անարդար դատաստանները, կաշառքն ու անիրավությունները, ուր «շատ արդար մարդիք դատին և մեռանին անիրաւ ընդ վայր»[2], զրույցները ջանում են ստեղծել որոշ հավասարակշռություն, մեղմել վիճակը՝ գեթ հնարավորի սահմաններում. միայնակ դատաստան չանել, չշտապել, երկար ու մանրակրկիտ ուսումնասիրել գործը, խորը քննել նրա հետ կապված բոլոր հանգամանքները, չհիմնվել խաբուսիկ՝ կարծեցյալ ճիշտ վկայությունների վրա, մեծ համբերությամբ, բարեխղճությամբ ու անաչառությամբ զննել արտաքին պարագաները, որ հաճախ ա՛յլ բան են ասում, իսկ իրականությունն՝ այլ, ճշմարտության հասնելու, անմեղներին զուր չդատելու գոնե ա՛յն ժամանակ, երբ մոտեցումն անկաշառ է, անշահախնդրական։ Երբանկատ ու սրտացավ չգտնվելով, այդպիսի դեպքերում իրավադատներն անգամ շեղվում են ճշմարտությունից՝ իրենք էլ չիմանալով այդ. «Եւ դատաւորն գիտէ ի միտս իւր, և այլքն, թէ ուղիղ դատեցաք»[3]։

Եվ զրուցագիրը խրատում է.

«Ապա շատ պիտի զննել դատաւորին զբանն և զվնասն, և համբերէ բազում աւուրս՝ սակաւ սակաւ յայտնի ճշմարտութիւն։ Նաև միայնակն ի դատաստան չէ պարտ առնել, զի շատ վնաս լինի անտի։ Նաև կաշառօք չէ պարտ թիւրել զիրաւունս, զի անթողելի մեղք է առաջի աստուծոյ»[4]։ Զուր, անմեղ դատապարտությունից, չարշարանքից ու տուգանքից ավելի ծանր բան չկա. այդ ավելի ծանր է, քան արճիճն ու երկաթը,— եզրակացնում է մի ուրիշը[5]։

Սուր ծաղրի են ենթարկվում երկրի նաև ա՛յն առաջնորդներն ու մեծամեծները, որոնք հպարտանալով՝ ձգտում են փառքի ու մեծության, ոչ մի օգուտ չտալով ոչ հասարակությանն ու ժողովրդին և ոչ իրենք իսկ իրենց։ Այդպիսիները նմանեցվում են անմտության հասած իմաստունի, որ գրում է ու քանդակում, թեև ոսկով ու ար-

---

[1] Ձեռ. № 8825, էջ 31բ։

[2] Տե՛ս նույն գրքում, էջ 297 (№ 67)։

[3] Ձեռ. № 1976, էջ 106բ։

[4] Անդ։

[5] Տե՛ս ձեռ. № 2226, էջ 183բ, «Էջեր», էջ 122 (№ 88), ծանոթ., էջ 254։

ծաթով, բայց՝ ծովի վրա[1]։ Ձրույցը փոխաբերական պատկերներով ու համեմատություններով անողոք մերկացման է ենթարկում նրանց, ապա բերում մի ընդարձակ բարոյա-խրատական հատված՝ համոզելու, թե ոչինչ են սին փառքը, մեծությունն ու հարստությունը, և անցողիկ.

«Այսպէս և ամենայն մարդ, որ ի խնդիր ելանէ փառաց և մեծութեան՝ և ցանկութեամբ զհետ մտէ, բազում ծախաւք և ջանիւ և աշխատութեամբ, ստուգապէս զհողմս որսա, զոր բնաւ ո՛չ կարէ ըմբռնել, զի թէպէտ և հասանէ փառաց և մեծութեան և հարստութեան, և նստի աթոռ թագաւորական կամ իշխանական, կամ դատողական, և լնու գանձով զըշտեմարանս իւր, սակայն փուճով անցանէ՝ նման երազու, և իբրև զարծուի և զհողմն՝ անցանէ ի ձեռն մահու։ Եւ դու տե՛ս, թէ ո՛ւր են առաջին կայսերքն և թագաւորքն, և փառաւոր իշխանքն և թագուհիքն, և առաջնորդքն, զի մերկ մտան աշխարհ և մերկ ելան»[2]։

Վերջում արվում է և մի ընդհանրացնող եզրակացություն.

«Այսպէս են ամենայն առաջնորդք, և քահանայք, և գիտնականք, և միանձունք, որ իբրև զիս յիմարք են և ծոյլք, խաբեբայք և կեղծաւորք, որք թողան զգործն աստուծոյ և շրջին, և խնդրեն զփառս, և զագահութիւն, և զսէր ախտից յաշխարհիս. և լինին մարդապաշտ և պատառաբոյծք, որ վասն միոյ խերևիշի վաճառեն զաւրէնքն աստուծոյ, ոչ պահեն զաստիճանս իւրեանց, որ ցանկալի է հրեշտակաց՝ այլ ի զբաղումն փառասիրութեան, զաշաքաղութեամբ ճեմին ի դրունս մեծատանց, գայթակղեցուցանելով զտեսանողսն և ոչ աւգտեցուցանել և խնամ հօտին ոչ տանելով»[3]։

* * *

Շարունակելով այսպես, զրույցները մուտք են գործում նաև պալատ. օրինակներ բերում իշխանների ու թագավորների կյանքից, ընդգծում նրանց բնութագրող ավելի հատկանշական երևույթներ՝ նենգություն, զրպարտություն, դավաճանություն, անիրավություն, գեխություն, ամբարշտություն և այլն[4]։

---

1 Տե՛ս ձեռ. № 7993, էջ 141ա—142ա, Մատ, ժողովածու, մասն Գ, էջ 78։

2 Ձեռ. № 7993, էջ 141ա։

3 Անդ, էջ 142ա։

4 Տե՛ս «Էջեր», էջ 69, 70, 115, 117, 123 (№ 50, 52, 81, 83, 89 համապատասխան ծանոթագրություններով)։

Պարզվում է, որ խարդախությամբ նույնիսկ պալատական են դառնում, այլոց ունեցվածքը սեփականելով ու գողանալով, և արարքը ծածկելու համար իրենց անունը փոխելով՝ վեզիրության հասնում[1]։ Ահա մի իշխան, որին դիմել են ճշմարտությունը պարզելու, արդար դատելու, մահու և կենաց հարց լուծելու. «Իբրև լուաւ զթիւ ոսկւոյն, իշխանն ուրախութեամբ լսէր նմա՝ յուսով շահոյն, և սկսաւ ջերմ սրտիւ քննել զդահիճն ծեր...»։ Բայց երբ տեսաւ, «եթէ ոչինչ շահի անտի, հրամայեաց սպանանել զդահիճն զայն»[2]։

Շատ իշխաններ իրենց փարթամ կյանքն ու մեծազոր ուժը վատնում են նախատինքի և արգահատանքի արժանի գործերում, հանուն իրենց հաճույքների ոչնչի առաջ կանգ չառնելով, ոչինչ չխնայելով, մահ ու ավեր սպառնալով[3]։ Նրանք չեն խնայում նույնիսկ մենաստանները, ոտնատակ են անում կրոնական ու հասարակական բարքերը՝ անձնական հաճույքն ու եսը վեր դասելով ամենից։ Այդպիսիներին ոչինչ չի պարտավորեցնում. նրանք չունեն հաստատուն վարքագիծ, փոփոխական են ու կամայական թե՛ հաճույքների ու վայելքի և թե՛ գործի մեջ[4]։

Նրանցից մեկը խոստովանում է, թե «երկրորդ եմ թագաւորութեանս..., զամենայն յիմ իշխանութիւն է տուէր թագաւորն. յորժամ սակաւ մի բարկանայ ինձ, նա ես կասեմ ի սրտի իմում, թէ՝ Ճար լինէր, որ զթագաւորս սպանանէի, զկինն և զթագաւորութիւն առնէի»[5]։

Նույն մտատանջություններն ունի և մեկ ուրիշը՝ նախանձով ու չարությամբ լցված դեպի ենթադրյալ թագաժառանգը.

«Ու զայրացաւ ընդ բարութիւն նորա և ընդ թագաւոր լինելոյ նորա՝ մեծ այր մի։ Հնարս իմացաւ, թէ որպէս չարախօսեսցէ զքուրօջորդին առ թագաւորն, զինքն կալցէ յետ թագաւորին զթագաւորութիւնն»[6]։

Այդ հարցերում հետ չեն մնում և թագավորները։ Նրանցից մեկը, երբ ստիպվում է խոստովանել, ասում է. «Երկոտասան թագա-

---

[1] Տե՛ս ձեռ. № 8325, էջ 4բ։

[2] «Էջեր», էջ 146—147 (№ 105), ծանոթ., էջ 257։

[3] Տե՛ս զրույցը սույն գրքում, էջ 278 (№ 45)։

[4] Ձեռ. № 691, էջ 221ա, 221բ։

[5] «Էջեր», էջ 69 (№ 50), ծանոթ., էջ 247։

[6] «Էջեր», էջ 58—59 (№ 47, b տարբերակ), ծանոթ., էջ 246։

տրաց վերայ իշխանութիւն ունիմ, յորժամ մարդ ի մօտս գայ, ի ձեռն կու հայիմ, թե ի՞նչ կու բերէ»[1]։

Եւ այսպես, բացվում է պալատական ներքին կյանքն իր ամբողջ մերկությամբ, իր երկկողմանի, երկդիմի պատկերով, թվացող արտաքին խաղաղության ու հանդարտության, սիրալիր ու բարեկամական փոխհարաբերության, ժպիտների ու քաղաքավարական խոսքերի ներքո թաքնված ճշմարտությամբ՝ իրական դեմքով ու բարքերով, մշտապես լարված մթնոլորտով՝ դավեր, սպանություններ, գահակալության կամ ժառանգության հասնելու համար մղվող մարտեր, մեկը մյուսի փառքին նախանձող, չար, պառակտիչ, բանսարկու և զրպարտող իշխաններ ու պալատականներ[2]։ *Սեր ու հավատարմություն կեղծելով նրանք դավում են և՛ իրար, և՛ թագավորին, չարախոսելով խռովություն սերմանում թագաժառանգների, ազգականների ու թագավորի միջև, թագավորության հասնելու ակնկալությամբ նյութում սպանություններ ու մահ։*

Թագավորության ու ժառանգության հասնելու հողի վրա ծագում են վեճեր, խռովություններ ու դավեր ժառանգորդների միջև։ Շահամոլությունն ու ագահությունը հասնում են այնպիսի չափերի, որ ընտանեկան փոխհարաբերություններում, հարազատների՝ եղբայրների, քույրերի ու ծնողների միջև սկսում են իշխել դրամական, շահադիտական փոխհարաբերությունները, կեղծիքն ու սուտը։ Հանուն ժառանգության դավում ու զրպարտում են նույնիսկ ծնողներին, զրկում ունեցվածքից։ Եղբայրները քրոջը ժառանգությունից մասն չհանելու համար ուրանում են «զքոյր իւրեանց, ասելով, թէ նա փողոցագիւտ աղջկորդի է, զոր հայր մեր սնոյց և որդեգիր արարեալ է զնա վասն բարերարութեան. չէ՛ հարազատ քոյր մեր»։ Դառնալով մորը, շարունակում են թե՝ «Մեք զճշմարիտն խօսիմք և դու վասն ագահութեան ընդէ՞ր միաբանեալ ընդ նմա, զրկել կամիս զմեզ»[3]։

Որոշ զրույցներ ավելի լայն են բացում կյանքի դռները, ներս մանում նեղ, անձնական, ընտանեկան փոխհարաբերությունների մեջ, մարդու արտաքին՝ հասարակական միջավայրի ու էության զննումից բացի, վեր են հանում նաև վիպական մանրամասներ, ներքին փոխհարաբերություններ, կենցաղ, սովորույթ բարքեր։

---

[1] «Էջեր», էջ 69 (№ 50), ծանոթ., էջ 247։

[2] Տե՛ս ձեռ. № 4630, էջ 6ա, «Էջեր», էջ 54 (№ 46), ծանոթ., էջ 246, էջ 57 (№ 47), ծանոթ., էջ 246։

[3] Ձեռ. № 8825, էջ 2ա—2բ։

Թագավոր մի չար, իր միամոր որդու մահից հետո, «կամեցաւ առնել զկինն որդոյ իւրոյ» և երբ չգտաւ հնար, «սպան զբազումն»[1]: Մի ուրիշը «ոչ վարէր իշխանութիւնն ըստ իրաւանց և բարեպաշտութեան, որպէս օրէն է թագաւորաց, այլ ընթանայր զհետ անիրաւութեան, զեղխութեան, զրկանաց և ամենայն ամբարշտութեան»[2]: Երրորդն ունէր որդի մի բարի, բայց ինքը «խիստ անիրաւ դատաստան առնէր: Ասէր որդին հօրն, թէ՝ «Հա՛յր, Քրիստոս Աւետարանն հրամայէ թագաւորաց, թէ որով դատաստանաւ դատիք՝ դատելոց էք. չե՞ս վախեր աստուծոյ, որ այսպէս անիրաւ դատաստան կառնես»: Յայնժամ բարկութեամբ հայրն զորդին և զհարսն ի դուրս արաւ և վարեց ի այլ աշխարհ՝ մերկ և դատարկ»[3]:

Զրույցներից մեկում թագավորի մասին ուղղակի ասվում է՝ նրան ամեն ինչ թույլատրելի է, որովհետև նա չար է, անհավատ, աներկյուղ, թերի և օրինազանց[4]: Ճշտորեն նկատվում է, թե թագակիրների ուղեղը մթագնված է գահին ամուր փակած մնալու մարմաջով, թագավորությունից զրկվելու մտավախությամբ, որը խլում է իրերն ու երևույթները ճիշտ տեսնելու և դատելու կարողությունը, դարձնում դյուրագրգիռ ու դյուրահավատ, ծնում մտակուրություն, ամեն ինչ գլխիվայր տեսնելու ընդունակություն, հասցրնում չարագործության: Գահն ու հարստությունը կորցնելու սարսափը մեռցնում է նույնիսկ ամենանվիրական զգացումները, խիղճըն ու սիրտը, հասցնում անտեսելու աղգակցական ամենամոտ կապերն ու արյունակցությունը՝ ընդհուպ զավակներն ու նրանց ապագան:

Ահա պալատական կյանքի մի նման պատկեր. իրեն անիրավության ու անբարշտության տված թագավորներից մեկը, չկամենալով լսել խրատներն իր խորհրդակիցների, որ հորեղբայրներն էին, «խորհէր բառնալ զնոսա ի կենաց, ի սադրել կնոջ իւրոյ»: Մահամերձ ձևանալով, նա կանչում է բոլորին. «Ուստի պալատ արքայի լի եղև կոծով և լալով, և արտասուալից ողբովք կանանց»: Ապա թագուհին, գինուն մահադեղ խառնելով, տալիս է հորեղբայրներին, որոնք մեռնում են...: «Եւ թէպէտ յայտնի նշան մահադեղին երևէր ի մարմինս և յաղիս նոցա, սակայն վասն երկիւղի բռնաւորին, ոչ ոք իշխէր ինչ ընդդէմ խօսել»[5]:

---

[1] Տե՛ս, սույն գրքում, էջ 276 (№ 43):

[2] «Էջեր», էջ 70 (№ 52), ծանոթ., էջ 248:

[3] Ձեռ. № 2939, էջ 761, Մատ, ժողովածու, մասն Բ, էջ 146:

[4] Տե՛ս սույն գրքում, էջ 276 (№ 43):

[5] «Էջեր», էջ 70 (№ 52), ծանոթ., էջ 248:

Մերկացվում է թագավորների նաև շվայտությունը, որկրամոլությունն ու ագահությունը։ Օրինակներ են բերվում նույնիսկ պատմական կամ առասպելական անձնավորությունների կյանքից՝ ցույց տալու նրանց ընչաքաղցությունից ծնված չարիքների ա՛յն անհատանելի չափերը, որ տանում են դեպի խորտակում թե՛ բարոյապես և թե՛ ֆիզիկապես։

Ի հակադրություն հայկական պատմական զրույցների, պատմական անձնավորությունների հետ կապված թարգմանականներն արտահայտում են ոչ այնքան հայրենանվեր, անձնազոհ ու հերոսական գործեր, որքան կենցաղ ու բարքեր, դրսևորում անհատական ու հասարակական կյանքի համեմատաբար ընդգծված ու բնութագրական կողմեր։ Այս զրույցների մեծ մասը կապված է Սողոմոն իմաստունի և Ալեքսանդր Մակեդոնացու անվան հետ[1]։ Կան նաև փոքրիկ պատմություններ Հոմերոսի, Արիստոտելի ու զանազան կայսրների մասին՝ փիլիսոփայական, գաղափարախոսական, կենցաղային, առասպելական կամ զավեշտական բովանդակությամբ։ Հետաքրքիր է բյուզանդական կայսր Փոկասի կյանքին վերագրվող մի առասպելախառն զրույց, ուր վեր է հանվում նրա բարոյական կերպարը, թե՛ ներքին՝ պալատական, անձնական կյանքում և թե՛ որպես կառավարող՝ թագավոր։ Նկարագրվում է նրա զանազան խաղերով տարված ու ա՛յն աստիճանի զեխ կյանքը, որ նույնիսկ «յուտել և ի չրմպել չափն անցուցեալ էր»։ Ժողովուրդն անգամ ծաղրում և նախատում էր նրան, ասելով թե՝ գինին խմում է և հանճարը կորցնում։ Որպես վրեժխնդրություն, կայսրը տանջամահ էր անում, չարչարում ու սպանում շատերին, բռնագրավում ունեցվածքը, բռնադատում նախարարների կանանց և այլն։ Ի վերջո նրան գահազուրկ են անում, ըստ զրույցի՝ «զաջոյ ձեռն նորա և զերկուս ոտս հատին, տիկ ի մարմնոյ հանին, գծածուկ անդամս կտրեցին և զգլուխն հատեալ՝ զգեղարդէ կախեցին. և զդէշ մարմինն, ուր զանաստուն ծախէին, այսր և անդր նախատանօք քարշէին. և ապա հրով այրեցին»[2]։

Ըստ մի այլ զրույցի, արտառոց, թերևս ավելի տարօրինակ կյանք ու վախճան է ունեցել Զենոն կայսրը.

---

[1] Զրույցների զանազան շարքեր կան նվիրված Սողոմոն իմաստունին և Ալեքսանդր Մակեդոնացուն. տե՛ս ձեռ. № № 4618, էջ 132ա, 132բ, 133ա, 4231, ժբ դար, էջ 59, 6974, էջ 107բ, 108ա, 108բ, 109բ, 109բ—110ա, 110ա և այլն, Մատ. Ծողովածու, մասն Բ, էջ 205—207, 215, 284, 316, 329, 332, սույն գրքում, էջ 317—322 (№ 77—84)։

[2] Տե՛ս սույն գրքում, էջ 323 (№ 86)։

«Ջենոն կայսրն այնչափ զեխէր և արբենար, մինչ զի ի խելացն անկանէր և իբրև զմեռեալ յերկիր անկանէր, անշնչանայր. վասն որոյ կնոջ իւրում յոյժ ատելի եղև։ Յաւուր միում արբեալ, իբրև զմեռեալ, հրամայեաց ի գերեզման թագաւորաց ձգել և քար ի վերայ թաւալեցուցանել։ Որ իբրև ի գինոյ թափեաց, լալով և կոծելով, եղկելի և սոսկալի մահուամբ մեռաւ, քանզի թագուհին հրամայեաց ո՛չ բանալ զգերեզման և ոչ ապնել նմայ»[1]։

Բարքերի մեջ աններելի հանցանք է դիտվում հայհոյանքն ու գինեմոլությունը։ Վերջինս համարվում է արատներից ամենավտանգավորը և մեղքերից ամենամեծը, որովհետև մղում է ուրիշ մեղքերի, ծնում նոր մոլություններ[2]։ Զրույցներից մեկում գինեմոլությունն ու հարբեցողությունը կրկնակի և ավելի վատ չարիք են դիտվում, քան դիվահարությունը[3]։ Գինեմոլի ամբողջ էությունը խմիչքն է. հրաժարվել նրանից, նշանակում է ամայացնել էությունը, քանդել հոգեկան ու մարմնական շինվածքը։ Արբեցության վարժվածը պատրաստ է նույնիսկ կուրանալ, բայց ոչ երբեք հրաժարվել գինուց, ինչպես սրամտորեն «տրամաբանում» է նրանցից մեկը. «Կամիմ ես մանաւանդ կորուսանել զպատուհան իմն, քան թէ զբոլոր տունն ամայի առնել»[4]։

Որպես հնարավոր ելք, խրատվում է գինին օգտագործել չափավոր, անհրաժեշտ քանակով, նրանից շահելու և ո՛չ վնասվելու համար[5]։

Բազում զրույցներում դատապարտվում է նաև դավաճանությունը, ուրիշի կնոջ հետ կենակցելը, ընտանեկան հարկի սրբապղծությունը, հայհոյանքը, որոնք հավասարազոր են դասվում մարդասպանության ու արյունահեղության հետ[6]։

* * *

Պալատի և միջնադարյան բարքերի նկարագիրն ա՛ռհասարակ էլ ավելի են ամբողջացնում կանայք, իրենց կյանքի վիպական մանրամասներով։ «Թագաւորին մէկ մեծ իշխանն հետ թագուհոյն

---

[1] Տե՛ս սույն գրքում, էջ 323 (№ 87)։

[2] Տե՛ս ձեռ. № 3526, էջ 62ա։

[3] Տե՛ս, ձեռ. № 2939, էջ 166բ։

[4] Տե՛ս սույն գրքում, էջ 325 (№ 93)։

[5] Տե՛ս «Էջեր», էջ 60 (№ 48), ծանոթ., էջ 247, ձեռ. № 8420, 1613 թ. էջ 105ա (տարբերակ, «Վէպք» վերնագրով)։

[6] Տե՛ս ձեռ. № 2939, էջ 974։

կու շնար»։ Վախենալով հանցանքը բացվելուց, թագուհին որոշում է զրպարտել ա՛յն պալատականին, որ տեսել էր իրենց. և «պատառեաց զհանդերձն և զերեսն իւր և ճիչ բարձեալ ասէ.

— Թագաւո՛ր, քո սիրական տղան եկաւ ի տուն և կամեցաւ ինձ բռնութեամբ ապականել»։

Կայացվում է մահվան դատավճիռ, սակայն պարզվում է երիտասարդի անմեղությունը և «թագաւորն չարաչար մահուամբ սպան զկինն և պահեաց զտղան ժառանգ թագաւորութեան իւրոյ»[1]։

Մի այլ թագուհի հարկադրված բացում է իր սրտի գաղտնիքն, ասելով. «Աստուած զայս ամէն իշխանութիւնս երեսս ինձ, և թագաւորիս կին եմ, յորժամ աղէկ կտրիճ մի տեսանեմ, կու ցանկամ, թէ ճար լինէր, նա ես զթագաւորս դեղէի և զնա առնէի»[2]։

Երրորդ զրույցում թագավորն սպանում է իր հայրագաների՝ կնոջ սադրանքով։ Ապա «կին թագաւորին հրամայեաց զմարմինս նոցա անթաղ արտաքս ընկենուլ, կոչելով զնոսա դաւաճանողս վասն կենաց թագաւորին, և համբաւ տարածեաց, թէ յայտնի և արդար իրաւամբ զդատաստան պատուհասի կրեցին»[3]։

Ահա և արքայադուստր, որ «զոլով ղի սիրահարեցեալ ի գեղ ուրումն պատանւոյ Ամոն կոչեցելոյ, կամէր ունել զնա՝ ըստ ըղձի իւր։ Եւ ո՛չ հաւանիլն նորա, վասն ահին կայսեր, խորհեցաւ Փարաղնեայ զայրաբար մատնել զնա։ Եւ յաւուր միում, մինչև անցանէր Ամոն զդրան սենեկին նորա, աղաղակեաց ասելով.

— Օգնեցէք ինձ, զի կամի Ամոն բռնադատել զիս»[4]։

Իր խառնվածքով նրան նման է և մեծատան աղջիկը՝ համարձակ, նախահարձակ և ուժեղ, քան ժամանակի բարոյական սահմանափակումները, բայց և ինքնասեր ու վրեժխնդիր.

Աղքատ ամուսիններն՝ իրենց որդու հետ «իջևան եղան ի տուն մեծատան միոյ, որոյ աղջիկ մի, տեսեալ զպատանին՝ տոփացաւ ի գեղ նորա։ Եւ խնդրեաց աղջիկն ի տղայէն՝ լինիլ ընդ նմա։ Եւ նա ոչ էառ յանձն։ Ասէ աղջիկն ցտղայն.

— Որովհետև ոչ լցեր զփափակն, տես դի՛նչ ածից ի վերայ քո։

Եւ ապա գտեալ դիպող ժամ աղջիկն այն, զիւր հօր արծաթէ սկաւառակն եդ ի մաղախ պատանուն, ոչ գիտելով տղային։ Իբրև ելին ի գնալ, առին զիւրաքանչիւր զմաղախս իւրեանց, և երթային հետիոտս։ Եւ իբրև հեռացան, աղաղակեաց աղջիկն և ասէ.

---

1 «Էջեր», էջ 52—54 (№ 45), ծանոթ., էջ 245։

2 Անդ, էջ 69 (№ 50), ծանոթ., էջ 247։

3 Անդ, էջ 71 (№ 52), ծանոթ., էջ 248։

4 Անդ, էջ 115 (№ 81), ծանոթ., էջ 252։

— Աղքատքն այնոքիկ տարան արծաթէ սկաւառակն։

Յայն[ժամ] մեծատունն այն ձիրնթաց արշաւամամբ հասեալ՝ ըմբռնեաց զնոսա...»[1]։

Ոչինչ այնքան պարզ չի ցուցաբերում բարքերի փոփոխությունը, քան այն հանգամանքը, թե ի՞նչ տեղ է տրվում կնոջը՝ տվյալ ժամանակներում,— գրում է Ֆ. Մոնյեն, ելնելով XV դարի իտալական գրականության ուսումնասիրության իր փորձից[2]։ Եվ իրոք, Կանանց վարքի, կյանքի ու կենցաղի նկարագրության մեջ ընդհանրապես բացահայտվում են ոչ միայն բարքեր, այլև աշխարհաչեցողություն, որ է՛լ ավելի է մեծացնում զրույցների ճանաչողական արժեքը։ Հաճախ մանրակրկիտ ներկայացվում է նրանց և՛ արտաքինը, արդ ու զարդը, կեցվածքն ու քայլվածքը, և՛ ներքինը՝ հոգեբանությունն ու բնավորությունը, տարբեր կողմերով՝ առավել բնութագրական գծերով և ի ցույց հանվում թե՛ դրականը, թե՛ բացասականը։ Սակայն այս նկարագրությունը միայն գեղագիտական նպատակներ չի հետապնդում, այլև գաղափարական, դրսևորում մոտեցում, վերաբերմունք, աշխարհըմբռնում։ Լիարժեք աշխարհիկ կյանք վարող, նրա բոլոր գեղեցկություններն ու հմայքը զգացող ու ապրող գեղուհին, որ դրսում թե ներսում շրջապատված է երկրպագու երիտասարդներով, ներկայացվում է միջնադարին հատուկ այսպիսի՛ մոտեցումով.

«Նա յաւուր միում ելեալ ի բաղանեաց և զգեցեալ բեհեզս և ծիրանիս, և զարդարեալ ոսկւով և մարգարտով, և զարդարեալ քարամբք պատուականօք զգլուխ, և զլանջս, և զպարանոցս, և գրեթէ զամենայն մասունս մարմնոյն, և սևութեամբ՝ զաչսն, և ի սպիտակութենէ և ի կարմրոյ՝ զայտսն, և օծեալ անուշահոտ իւղովք, գայր-անցանէր լիտի կերպարանաւք ընդ մէջ քաղաքին ի բազմաց յայնոցիկ հեշտացելոց սպասաւորեալ։ ... Տեսի զկինն զայն, զի ամենայն հնարիւք պէսպէս և զանազան զարդիւք զարդարեալ զինքըն, որչափ և էր կարողութիւն, և այն վասն մոլական երիտասարդացն, զի նոցա հաճոյ երևեսցի, զմեղսասէր և զախտաւոր ցանկութիւն նոցա շարժեսցէ ի տոփումն ինքեան»[3]։

Որ ա՛յդ էր ժամանակի ընդհանուր ոգին, երևում է մի այլ զրույցում կատարված ընդհանրացումից. «Զիւրեանք պճնեն, զար-

---

[1] Տե՛ս սույն գրքում, էջ 282 (№ 49)։

[2] **Филипп Монье,** Опыт литературной истории Италии XV века, էջ 49։

[3] Ձեռ. № 737, էջ 114բ—115ա։

դարեն, ծարուրեն և դեղեն, ոտքն և ձեռքն հինայեն, կարմիր ու կանաչ հագնեն, ոսկի, արծաթ վզանոց, գինտ, մատանի դնեն և մազի վերայ և ոսկի հալխայ ձեռքն անցնեն՝ թող զայլ դումաշեղէն հանդերձքն...: Գինի խմեն և կարմրին, ելնեն պարեն, կաքաւեն, աչքըունքն ոլոր տան, ձեռքը, մատերն խաղացնեն հարսանեաց կամ պատիւի մէջ, այն սօխպաթին մէջը հարիւր մարդ լինի, ամէնն ցանկանան»[1]:

Սրանց մէջ կան և անբարոյական կանայք, որոնք դատվում են ո՛չ միայն ըստ նիստ ու կացի, շարժ ու ձևի և վարք ու բարքի, այլև ըստ գործի: Թեթև հաճույքներով տարված, նրանք շարժվում էն որպէս ծախու արարածներ, և գործի դնելով իրենց բոլոր հնարանքները՝ փորձում են զվարճանալ ու զվարճացնել՝ տառապանք պատճառելով, կրոնավորներ գայթակղելով.

«Ի գեղեցիկ դրախտի ուրեմն դրեալ եղև տախտ փղոսկրեայս: Եվ արկին ի նմա անկողինս փափուկս և բազմագինս. և զսուրբն զայն եդին և վերա նորա՝ կապեալ ձեռամբ և ոտիւք: Եւ կին մի պոռնիկ, յոյժ գեղեցիկ տեսլեամբ, և լիրբ, և անաւրէն, մուծին ի վերա նորա...: Եւ եկեալ կինն՝ փարէր զնովաւ, և համբուրէր ... և խաղայր և նեղէր... և համբուրմամբն ղտրփութիւն մեղացն բորբոքէր...»[2]:

Կամ մեկ ուրիշը.

«Կին ոմն պիղծ և լիրբ, իբրև լուաւ զնմանէ (միակեցի մասին— Ա. Ս.), ասէ ցհոմանիս իւր.

— Ջի՞նչ տացէք ինձ, եթէ ընկեցից զմիայնակեաց ձեր:

Եւ խոստացան նոքա տալ նմա ինչ: Եւ ել նա ընդ երեկոյ և եկն ի գիշերի ի սենեակ ծերոյն, իբր թէ մոլորեալ իցէ...: Սկսաւ կինն պատերազմել ընդ ծերն... եւ վառէր ցանկութեամբ սիրտ նորա...»[3]:

Երրորդը, թերևս մի քիչ ազնիվը, իր մո՛տ է հյուր կանչում կրոնավորին, դիմելով ավելի անմեղ միջոցների.

«Եւ կինն էր այրի. ընկալաւ աբեղայն ի տունն իւր, կերակրեաց անուշ կերակրօք, լուաց զոտս նորա և անուշ վարդի ջրով օծ զնա...: Եդ բարձ ի գլխով աբեղային. և իբրև կամէր ննջել աբեղայն, և կինն եդ զգլուխ ի բարձն աբեղային... և ի ձեռն էառ աբեղային համբուրել և խաղալ ընդ նմա, վերջ բանիս՝ մինչև շնացան»[4]:

---

[1] «Էջեր», էջ 82—83 (№ 59):

[2] Ձեռ. № 791, էջ 109ա:

[3] Ձեռ. № 7993, էջ 10բ (ձեռ. № 791, էջ 126բ տարբերակ):

[4] «Էջեր», էջ 85 (№ 59):

Ընդգծվում է նաև կանանց խորամանկությունն ու հնարագիտությունը, պատմվում նույնիսկ բոկաչիոական նովելլատիպ զրույցներ[1]։ Այդպիսի մի զրույց կա նաև Ալեքսանդր Մակեդոնացու և Արիստոտելի հետ կապված։ Վերջինս հորդորում է Մակեդոնացուն՝ ազատվել իր կանանցից։ Նա այդպես էլ անում է։ Կանանցից մեկը որոշում է վրեժ լուծել Արիստոտելից՝ հնարամտորեն դայթակղելով նրան և այնպես, որ իմանա Մակեդոնացին։ Սա տեսնում է կնոջն ուսերին առած և գավթում շրջող Արիստոտելին, որը և հափշտակ է ազատվում Մակեդոնացու զայրույթից[2]։

Կանանց բնավորության ոչ դրական գծերից շեշտվում է նաև կամակորությունը, ծայրահեղ համառությունը, ընդդիմության ու հակաճառության ոգին՝ այնքան ուժեղ, որ հասնում է աննկատային չափերի։ Մահն անգամ չի կարող զսպել կամակորին՝ մինչև վերջ պնդելու առածը, եթե նույնիսկ ճշմարիտ չէ[3]։ Խիստ ինքնահավանությունն ու կամապաշտությունը ծնում են անհնազանդություն թե՛ խոսքով և թե՛ գործով. թվում է, թե այդպիսիները կարող են բնական կանոններին, բնության օրենքներին անգամ հակառակ գնալ նույնիսկ մահացած վիճակում[4]։ Արգահատության արժանի կանանց շարքում երևան է բերվում նաև խաբեբա ու երեսպաշտ կնոջ կերպար, որ խորամանկաբար՝ աստվածասեր ու առաքինի ձևանալով, բարեպաշտություն, աղոթասիրություն ու պահեցողություն խաղալով, կրոնական ու եկեղեցական օրենքները ծաղրախեղության է ենթարկում։ Կրոնն ու հավատը, հայրենասիրությունն ու աղքատասիրությունը նա դիտում է որպես հարստություն դիզելու ճանապարհ.

«Ոմն կին ներքոյ կեղծաւոր աստուածապաշտութեան պահէր՝ յերկար աղօթէր, անչափ հսկէր և յուխտատեղիս անդադար շրջէր։ Յորժամ այնպիսի կերպարանեալ առաքինութեամբ կայր, բազում ինչս ի մարդկանէ առնոյր և յոլով ոսկի, զոր հանապազ ժողովէր, և զոր ինչ աստուածասէր քրիստոնեայք տային վասն աղատելոյ զդերիս, նա զայն ի քսակն դնէր, և զոր ինչ տային ի պէտս կարօտելոց, նա զայն յարկեղի պահէր»[5]։

Կնոջ խորամանկությունը, հնարամտությունն ու արագամտությունը կարող են ծառայել և՛ բացասական և դրական նպատակ-

---

[1] Տե՛ս սույն գրքում, էջ 280 (№ 47)։ Մատ, ժողովածու, մասն Բ. էջ 181։

[2] Տե՛ս «Էջեր», էջ 117 (№ 83), ծանոթ., էջ 253։

[3] Տե՛ս զրույցը սույն գրքում, էջ 283 (№ 50)։

[4] Տե՛ս զրույցը սույն գրքում, էջ 284 (№ 51)։

[5] Տե՛ս սույն գրքում, էջ 281 (№ 48)։

ներին, օգնել թե՛ իրեն, թե՛ ուրիշին (նայած երբ ինչպես է պետք), ճարպկորեն դուրս գալու ամենասուղ վիճակից անգամ, անակնկալի բերելով դիմացինին։ Զրույցներից մեկում եզրակացվում է նույնիսկ, թե «մարդ հետ ֆեղլով կնոջ ի հուն ոչ կարէ ելանել, որպէս ասեն գեղջուկ բառով, թէ՝ կնկան ֆեղլն բեռներով է և յաղթէ մարդկան. և մարդ ո՛չ կարէ դիմանալ կնկան ֆեղլին»[1]։ Այսուհանդերձ ո՛չ բոլոր կանայք են խարազանման արժանի։ Զրույցներից մեկը ցույց է տալիս, թե այնուամենայնիվ ամենախորամանկ կինն անգամ կարող է հնազանդվել ու ենթարկվել տղամարդուն, ի վերջո մնալով իր բնույթին հավատարիմ թույլ էակ[2]։

Եվ իրոք, զրույցներում հանդես եկող կանանց մի գերակշիռ մասը առաքինի է, բարոյական, ազնիվ ու պարկեշտ։

«Ու էր մեծատանն այնորիկ կին գեղեցիկ յոյժ և սրբասէր, որպէս և ցուցանեն բանքս, որ գկնի»[3]։ «Ու նա... էառ ի կնութիւն իւր և ծանեաւ զնա գոլ կին՝ մեծաւ առաքինութեամբ և համեստութեամբ զարդարեալ»[4]։ «Իսկ ունէր այրն այն դուստր այրի, գեղեցիկ յոյժ...», այլև իմաստուն, զգաստ, հանդարտ ու հանճարեղ...[5] և այլն։

Այս տիպի կանայք հավատարիմ են ամուսիններին ու ընտանիքին (իսկ կուսակրոնության նվիրվածները՝ վանական կարգերին)։ Նրանք ո՛չ միայն չեն գայթակղվում, զուսպ են ու ողջախոհ, այլև խելամիտ այնքան, որ կարողանում են ներգործել տղամարդկանց վրա, ուշքի բերել մոլորությունից և հետ կանգնեցնել սխալ ճանապարհից։ Այդպիսի դեպքերում նրանք չե՛ն խուսափում նույնիսկ զոհողություններից, իսկ ավելի հաճախ ներգործում են խելքով ու իմացությամբ, խրատելով, բացատրելով ու հասկացնելով[6]։

Բնավորության ինչպես բացասական, այնպես էլ դրական հատկությունները կնոջ մեջ կարող են հասնել ծայրահեղ չափերի, նույնիսկ անձնազոհության։ Երբ առաքինի է, բարոյական, ոչինչ չի՛ կարող խաթարել նրա մաքրությունն ու անբծությունը։ Նա պատրաստ է զոհել իր գեղեցկությունն ու անձը՝ հանուն փրկության,

---

[1] Տե՛ս սույն գրքում, էջ 281 (№ 47)։ Մատ, ժողովածու, մասն Բ, էջ 181։

[2] Տե՛ս ձեռ. № 8076, էջ 236ա, Մատ, ժողովածու, մասն Բ, էջ 156, 173։

[3] Տե՛ս «Էջեր», էջ 92 (№ 63), ծանոթ., էջ 250։

[4] Անդ, էջ 87 (№ 60), ծանոթ., էջ 249։

[5] Անդ, էջ 127 (№ 94), ծանոթ., էջ 255։

[6] Տե՛ս սույն գրքում, էջ 278 (№ 45), «Էջեր», էջ 55, 70, 86, 92, 94, 226, (№ 46, 51, 60, 63, 64, 94 համապատասխան ծանոթագրություններով), ձեռ. № № 691, էջ 163բ, 791, էջ 116բ ևն։

հանուն ներքին՝ բարոյական մաքրության, հանուն գաղափարի ու հայրենասիրության։ Ջարը, վատը պարտության մատնելու համար կնոջ ֆիզիկական թուլությունը փոխհատուցվում է բարոյական դիմադրության մեծ ուժով, հաստատակամությամբ, նվիրվածությամբ, որ հաղթահարում է թե՛ սեփական թուլությունը և թե՛ դիմացինի բիրտ ուժը[1]*։ Ահա դրանցից մեկը, որ թշնամու ձեռքն ընկնելով բանտարկվում է և մատնվում «ի տանջանս, զի ասասցէ զպատճառս ոչ ուտելոյն զոլոռն։ Եւ նա զլեզուն ծամեալ եթուք յերեսս բռնաւորին և ո՛չ ասաց զհայրենի ծածուկսն»*[2]*։*

Այսպիսի մեծ ուժ, կամք ու համարձակություն, անհրաժեշտության դեպքում, հանդես են բերում և շատ ուրիշ կանայք։

* * *

Ձրույցներն օբյեկտիվորեն հանգեցնում են այնպիսի եզրակացության, թե բարքերի ապականումն ավելի բնութագրական է վերին խավերին, թագավորներին, թագուհիներին, պալատականներին, մեծատուններին ու հարուստներին, քան աշխատավորությանը։ Վերջիններիս մոտ արատավոր գործեր կամ ցանկություններ են առաջանում հատկապես այն ժամանակ, երբ ձգտում կամ հասնում են դիրքի ու բարձրության։ Շինականը կորցնում է իր բնական կերպարը, անճանաչելի դառնում նույնիսկ ինքն ի՛ր համար, երբ հասնում է թագավորության[3]*։ Թագավոր դարձած մի ուրիշ շինական հիվանդությունից բուժվում է, երբ կարողանում է «զառաջին պարկեշտութիւնն առանալ, զոր ի շինականութեանն ունէր»*[4]*։*

Ուրիշ զրույցում երևան է բերվում աշխատասեր ու աղնիվ մի բարհաս, որ իր վաստակով և՛ ապրում է, և՛ գովեստի արժանի կյանք վարում։ Նա հյուրասեր է, աղքատասեր, ունեցածից նույնիսկ կենդանիներին բաժին հանող։ Մինչդեռ երբ անակնկալ հարստանում է, հասնում մեծ դիրքի, թողնում, մոռանում է այդ ամենը, «մեծանում», անհասանելի դառնում։ Միայն նախկին վիճակը գոնեն է նրան վերադարձնում իր մարդասիրությունը՝ առաքինությունն ու արժանիքները[5]*։*

---

[1] *Տե՛ս սույն գրքում, էջ 278 (№ 45)։*

[2] *«Էջեր», էջ 115 (№ 79), ծանոթ., էջ 252։*

[3] *Անդ, էջ 13 (№ 15), ծանոթ., էջ 238։*

[4] *Անդ, (№ 16), ծանոթ., էջ 239։*

[5] *Տե՛ս զրույցը սույն գրքում, էջ 305 (№ 70), Մառ, Ժողովածու, մասն Բ, էջ 179։*

Անպարկեշտ կյանք վարում են հարուստներն ու իշխանավորները. հարստությունը փչացնում է ազնվությունն ու մարդկայնությունը, աղքատն ավելի հյուրասեր է, առատաձեռն, ամենքին օգնող, մինչդեռ հարուստն իր բարեկամներին անգամ չի ուզում ճանաչել,— հետևում է զրույցից։ Մի ուրիշ հարստացած կորցնում է հանգիստը, զրկվում քնից ու ամենօրյա զվարթությունից։ Մեծատուն ոմն տեսնելով իր աղքատ հարևանի երջանկությունը և «նախանձելով ընդ ուրախութիւն նորա, խորհեցաւ առնել զնա հաղորդակից տրտմութեան և տառապանաց իւրոց»։ Ո՞րն էր այդ միջոցը։

«Յարուցեալ ի գիշերի և բացեալ զդուռն տան աղքատին, կախեաց քիսայով դրամ առ դրանն, զոր առաւօտուն գտեալ աղքատն, ոչ կամէր երթալ ի սովորական գործն, երկուցեալ մի գուցե որ դողասցի զդրամն»։ Հետևանքը եղավ ա՛յն, որ «զբազում աւուրս էր վշտացեալ և ոչ ուրախանայր, և դադարեալ էր յերգելոյ»։ Իսկ դրամը դրել էր «ի ներքոյ խոտոյն, ուր ննջէր և, պատճառելով զհիւանդութիւն, անկեալ դնիւր ի վերայ դրամին, մինչև խորհեսցի, թէ զի՞նչ արասցէ»։ Ելքը գտնում է մեծատունը. նա հետ է պահանջում իր դրամը, որից հետո շինականը «եկն յառաջին ուրախութիւնն»[1]։

Եվ այսպես, ո՛չ թե աղքատը հարուստին, այլ հարուստն է նախանձում աղքատի կյանքին, որովհետև հանգիստն ու վայելքը ազնվության ու աշխատանքի մեջ են։

Գանձն ու մեծությունը զրկում են անհոգ, ուրախ ու երջանիկ կյանքից, նույնիսկ հանգիստ քնից, հոգս, վիշտ, տառապանք, տրտմություն ու ծուլություն բերում, մեծացնում ագահությունը, անհագությունն ու ժլատությունը։ Հարստանալու մոլուցքն ի վերջո հանդեպնում է մահվան։ Միայն ոսկեղենով շրջապատվածը սովամահ է լինում, իր դրամներն ագահորեն կլլողը՝ խեղդամահ։ Մինչդեռ աշխատանքով ու ազնվությամբ վաստակ ձեռք բերողը հանգիստ է քնում, վայելում ընտանեկան երջանկությունը, ուրախանում կնոջ ու զավակների հետ, երգով ու զվարճությամբ անցկացնում ժամանակը։ Իր քիչ ունեցվածքի և աղքատության մեջ անգամ աշխատավոր, շինական մարդը ազնիվ է, արդար ու շիտակ։ Նա ո՛չ միայն ուրիշինը չի հափշտակում, այլև խղճմտանքով է դատում. արդար վաստակից բացի, ոչինչ նրան չի գայթակղում, անգամ գանձ ու հարստություն՝ եթե իրենը չէ, սեփական աշխատանքի արդյունք չէ։ Ազնիվ, քրտնաթոր ու ջանադիր աշխատանքն է միայն,

---

[1] «Ճշմարիտ», էջ 18 (№ 24), ծանոթ., էջ 239։

որ անկեղծ, մարդասիրական հարաբերությունների, փոխադարձ վստահության ու հավատի պայմաններում հարստություն է ստեղծում.

«Ի պատմութեանց ասեն, թէ ի խալաթայէն մարդ մի աղքատացաւ և արտ մի ունէր՝ վաճառեաց։ Եւ այլ ոմն գնեաց զարտն զայն, և երթեալ վարէր զարտն. եւ դուաւ երեք կարաս ոսկի, և յղեաց առ տէր արտին և ասէ. «Ե՛կ, ա՛ռ զոսկին, զի վարեցի զարտն և գտայ»։ Եւ ասէ տէր արտին. «Ո՛չ է իմ, այլ քո՛ է, զի ես վաճառեալ եմ զարտն քեզ»։ Եւ նա ասէր. «Ես զարտն եմ գներ ի քէն և ոչ զդրամն»։ Եւ վիճէին ընդ միմեանս զբարիօք մարտն»։ Միակ ելքը լինում է ամուսնացնել մեկի տղային մյուսի աղջկա հետ, որպեսզի գանձը հավասարապես բաժին ընկնի երկու ընտանիքին էլ. և հետո, երբ այդ արտը ցանեցին «ի ժամանակի հնձոյն երթեալ տեսին, զի մարգարիտ էր բերեալ։ Եւ քաղեցին...»[1]։

Նույն հայեցողությամբ աշխատանք ու ջանասիրություն է ջատագովում և ուրիշ մի զրույց, դարձյալ դատապարտելով ծուլությունը.

«Իմաստասէր ոմն աղքատ ունէր ծոյլ որդի մի։ Եւ ի մահուն իւրոյ կոչեաց զորդիսն և ասէ.

— Ո՛վ որդեակ իմ, բազում դանձս պահեալ կայ ի հարանց իմոց յայգին մեր. իսկ զտեղին ո՛չ ցուցանեմ ձեզ, այլ որ աշխատի և խորագոյն բրէ, նա՛ գտցէ զգանձն։

Եւ յետ մահուան հօրն սկսան որդիքն ջանալ մեծ աշխատութեամբ և խորագոյն վարէին զայգին. և ամեն մէկ ջանային գինքն գտցէ զգանձն։ Եւ սկսաւ այգին աճել և զօրանալ, և ետ բազում պտուղ, և ելից գնոսա գանձով։

Յուցանէ առակս, թէ մեծ բարի է աշխատանքն և շատ օգուտ է յայս կեանքս և այն. իսկ ի յոյլքն և ծոյլքն ոչ ա՛ստ բարի ապրին և ոչ անդ վայելեն»[2]։

Աշխատասիրությամբ, ազնվությամբ, սեփական քրտինքով ապրելը գերադասվում է հեշտությամբ ձեռք բերածից, խարազանվում է ծուլությունը, պատրաստի ունեցվածքի ձգտելը, խրախուսվում արդար վաստակով ապրելը, որ արտահայտվում է նույնիսկ այնպիսի դեպքերում, երբ խոսքը վերաբերում է ուրիշի միայն մեկ խնձորին[3]։

---

[1] Տե՛ս սույն գրքում, էջ 290 (№ 60), «էջեր», էջ 31 (№ 37), ծանոթ., էջ 243։ Մառ, Ժողովածու, մասն Բ, էջ 214։

[2] Ձեռ. № 1976, էջ 101ա, Մառ, Ժողովածու, մասն Բ, էջ 237։

[3] Տե՛ս զրույցը սույն գրքում, էջ 291 (№ 61)։ Ձեռ. №№ 5623, էջ 277ա, 2963, էջ 174ա (տարբերակ), Մառ, Ժողովածու, մասն Բ, էջ 306։

Ջրույցներից մեկը վերջանում է այսպիսի բարոյախոսությամբ. «Հալալ ինչքն բազմանայ և շինէ զտունն, և հարամն քակէ և աւիրէ զտունն։ Ապա ուրեմն յայտնի է, թէ մարդոյ ապրանաց սարմիան հալալ լինի, ո՛չ պակասի բարին, և երբ հարամ լինի՝ նուազի և ի չիք դառնայ, որպէս պաղ և ձիւն»[1]։

Մի ուրիշ բարոյախոս նույն միտքն արտահայտում է հետևյալ կերպ. «Ապա ա՛յն է բարի, որ մարդ դատի և զիւր հալալ դատումն ուտէ, և իւր հալալ [ապ]րանացն ողորմութիւն տայ աղքատաց»[2]։

Ողորմածություն քարոզելու առիթով հայտնվում է և այն միտքը, թե նախ ինքդ պետք է հոգաս քո մասին (նույնիսկ հանդերձյալի) և ոչ ուրիշները, անգամ զավակները[3]։

Աշխատանքով ապրողների շարքում ջրույցները համակրանքով են խոսում նաև ազնիվ ու շնորհալի արհեստավորների մասին, որոնք միշտ չէ, որ արժանանում են ճիշտ մոտեցման ու գնահատման. «Թագաւորն փէշէքէրի հարկինք չի գիտէ», դժգոհում է նրանցից մեկը, մինչդեռ լավ արհեստավորի աշխատանքը համազոր է արվեստի գործի։ Հյուսնը «երեք տարի աշխատեցաւ և ի ամրաւի կտէն սեղան մի զուգեաց գեղեցիկ յօրինուածովք, որ ո՛չ է տեսեալ ակն մարդոյ»։ Նա մեծ վարպետ է, գիտե այնպես նուրբ աշխատել, որ իր աշխատանքային գործիքով կարող է երես սափրել վարսավիրից ավելի բարձր արվեստով. նրա ճարտարությունն ու գործի նրբությունը պետք է ճիշտ գնահատվի և ըստ արժանվույն վարձատրվի[4]։ Աշխատանքով ապրողը, թեկուզ ամենահասարակ գործով զբաղվողը՝ ձկնորս, իշապան, լծվար, թե հովիվ, միևնույն է, արժանի է հարգանքի. նա խելոք է, բանիմաց և հարստացած կյանքի փորձով, որ հաճախ ավելի գիտուն ու խորամիտ է դարձնում նրան, քան գիտնական համարվողներն են։ Ոմանք սխալ են դատում հասարակ մարդու մտավոր կարողությունների մասին և ժողովրդի մե՛ջ են միայն հիմարներ փնտրում, մինչդեռ, աշխատավորի ճիշտ հայեցողությամբ, հիմարներ պետք է ա՛յլ տեղ որոնել։ Երբ ասում են, թե մարդկանց մեջ ամենաանգետն ու հիմարը հովիվն է, վերջինս ծիծաղում է ու պատասխանում. «Յիմար և անգէտ այն խելօքն են, որ զայդ ընտրողութիւնդ են արել», այսինքն, որ այդպես են դա-

---

[1] «Էջեր», էջ 22 (№ 27), ձեռ. № 2226, էջ 191բ (տարբերակ)։

[2] Ձեռ. № 1357, ԺԹ դար, էջ 265բ։

[3] Տե՛ս «Էջեր», էջ 21 (№ 26)։

[4] Տե՛ս նույն գրքում, էջ 306 (№ 71), Մատ. ժողովածու, մասն Բ, էջ 239։

տում։ Ապա գործով ցույց է տալիս, թե կյանքի մեծ փորձն ինչպիսի իմացության է հասցնում մարդուն։

Հիմար են և նրանք, որ օրն անց են կացնում ծուլությամբ, դատարկ ու անաշխատ, կամ դռնեդուռ շրջելով և ուրիշի ունեցվածքից բաժին հայցելով, և կամ հարստի գործին, կայքին ու գանձին աչք ունենալով[1]։

«Դուք ի մարդոյ կերպարանը նայիք»,— եզրակացնում է նրանցից մեկը,— ըստ ա՛յնմ գաւեք և ոչ ըստ ներքին հատկությունների, ըստ բնավորության ու հոգեբանության[2]։

Ժողովուրդը, հասարակ մարդը, լինի կին թե տղամարդ, գերազանցապես ներկայացվում է իր խոհեմությամբ, խորը դատողականությամբ, առողջ տրամաբանությամբ, իմաստության հասնող փորձառությամբ և ընդհանրացումների մեծ կարողությամբ[3]։

* * *

Կյանքն օբյեկտիվորեն արտացոլելու գրույցների առանձնահատկությունը, ինչպես և պետք էր սպասել, երևան է հանել նաև ազնիվ, մարդասեր ու բարերար հարուստներ, իշխողներ ու թագավորներ։

Ժողովրդի իդեալն է եղել գիշատիչ, պատառող և միայն տիրակալության ու բռնության ձգտող թագավորների փոխարեն ունենալ գթառատ, ժողովրդի ցավերով ու հոգսերով ապրող և մխիթարող, խելոք ու արդարամիտ թագավորներ, իշխաններ ու հոգևոր առաջնորդներ, հասնել խաղաղության ու խաղաղ ապրելու դարավոր տենչին։ Գրույցներից մեկի մեջ այդ փափագն արտահայտվում է որպես իրականություն։ Հայրը գահը հանձնում է երեք թագաժառանգներից նրան, ով աղավնաբարո է, խաղաղասեր, ով կլինի ժողովրդի մխիթարիչը, նրա սուգը, վիշտն ու լացը ուրախության փոխարկողը, ով առաքինի է իր վարք ու բարքով[4]։

Մի ուրիշում, նույն դատողությամբ, առաջնություն է տրվում երրորդ ժառանգին. երկուսը մերժվում են, այսպիսի պատճառաբանությամբ.

«Քանզի դո՛ւ, ասէ ցմեծ եղբայրն, ունելով հակումն առ կանայս, համարձակութեան առիթ լինելոց ես նոցա, զի ուր համար-

[1] Տե՛ս սույն գրքում, էջ 308 (№ 72), Մաո, ժողովածու, մասն Բ, էջ 254։

[2] Ձեռ. № 2939, էջ 488։

[3] Տե՛ս ձեռ. № 791, էջ 116բ, Մաո, ժողովածու, մասն Բ, էջ 254։

[4] Տե՛ս սույն գրքում, էջ 285 (№ 55), ձեռ. № 2226, էջ 17բ, Մաո, ժողովածու, մասն Բ, էջ 277։

ձակութիւն է կանանց, այդ և խանգարումն հպատակաց և տէրութեան է։

Եւ դու, ասէ ցերկրորդն, գոլով ագահ և ընչասէր, միշտ կողոպտելով և զրկելով, ի ներքոյ ծանր հարկապահանջութեան արկանելով զհպատակս քոյ՝ աղաւաղես զխաղաղութիւն և զվայելչութիւն նոցա և տէրութիւն»[1]։

Այդպիսին է եղել նախորդ թագավորը, որի հպատակության տակ «հանապազ հառաչէին յերկինս ի զրկանաց, զորս կրեն ի թագաւորէ իւրեանց»[2]։

Սակայն ժողովրդի երազն է ունենալ այնպիսի տիրակալ, որ «արդար դատաստան առնէր»[3]։

Ուրեմն ինչպե՞ս պետք է ընտրվի, ինչպիսի՞ անձնավորություն պետք է լինի թագավորը, ըստ ժողովրդի պատկերացումների և օրինականության.

«Օրէն սահմանեալ էք ընտրել ի թագազնէից զա՛յն, որ մաքուր է ի սոյն արատից, այսինքն՝ ի կնամոլութենէ և ի յագահութենէ, որք են մայր ամենայն չարութեանց և անկարգութեանց»։

Թագավորը երբեք չպետք է շեղվի ճիշտ ուղուց, գթությունից ու բարերարությունից։ Որպես ժողովրդի հայր, նա պարտավոր է ունենալ լավ վարք ու բարք։ Այս գաղափարն է մեկ անգամ ևս ընդգծում զրույցի բարոյախոսությունը.

«Սոյն առակ ուսուցանէ մեզ ընտրել զանձն, զոր տէր և իշխան կարգելոց են ժողովուրդք ի վերայ ինքեանց ի մարմնաւոր և ի հոգևոր գործս, զի մի անպարկեշտ և սնափառ բարուք և վարուք իւրեանց խանգարեսցեն զբարի կրօնն՝ մարմնաւոր և հոգևոր իշխանք»[4]։

Ահա դրանցից մեկը, որը իշխանավորի ցանկալի կերպար է.

«Թագաւոր ոմն, խրատոյ եպիսկոպոսին իւրոյ, զախքատս, զօտարս և զկարօտեալս միշտ ընդունէր և պատուէր, և առ նոսա զինքն խոնարհ, քաղցր, մարդասէր, բարերար ցուցանէր։ Վասն որոյ, և շնորհիւ աստուծոյ, զթագաւորութիւն իւր առաւել, քան զնախնիսն, ընդարձակեաց և զբազում ազգս մեծամեծս հնազանդեցոյց ընդ իշխանութեամբ իւրով» և այլն[5]։

---

[1] Ձեռ. № 8825, էջ 13ա—13բ։

[2] Անդ, էջ 13բ։

[3] Ձեռ. № 2226, էջ 226բ, տե՛ս նաև սույն գրքի № 55 զրույցը, էջ 285։

[4] Տե՛ս Ձեռ. № 8825, էջ 14ա։

[5] Ձեռ. № 7993, էջ 331ա։

Ինչպես հետևում է, զրույցի նպատակն է եղել դաստիարակել բերված օրինակով և որպես խրախուսանք հրապուրել մեծամեծ ազգեր նվաճելու և թագավորությունն ընդարձակելու հեռանկարներով։

Ուրեմն, դրական օրինակ հանդիսացող թագավորի համար անգամ բնութագրական, անկապտելի հատկանիշ է մնում ուրիշ ժողովուրդների հնազանդեցնելն ու նվաճելը, որպես թագավորությունը պահպանելու անխուսափելի գրավական։

Իր բոլոր արարքների մեջ թագավորը պետք է լինի արքայավայել, ինչպես ժողովրդի մտապատկերներում Ալեքսանդր Մակեդոնացին է, որը աղքատի հայցած մեկ հացի փոխարեն ողորմություն է տալիս 100.000 դեկան և հետևյալ կերպ պատասխանում զարմացած իշխանների մեղադրական խոսքերին.

«Սայ իր աղքատութեան իլայեխ խնդրեաց, ես իմ թագաւորութեանս իլայեխ կուտամ։ Աղքատաց սովորութիւն այն է, յորտեղ հանդիպին՝ մէկ հաց խնդրեն։ Ես աշխարհակալ թագաւոր եմ,— ասաց,—ինձ ի՞նչ լայեխ է, որ մարդո ձեռն մէկ հաց դնեմ. իմ փառացս այս՝ արժանի է այն, որ հարիւրով և հազարով տամ, կամ այլ աւելի, կամ գիւղ, կամ քաղաք»[1]։

Սակայն ժողովրդի ամենամեծ երազանքն է խաղաղությունը, եթե ոչ անմահությունը։ Մարդն իր ամբողջ էությամբ, իր բնությամբ ձգտում է անմահության, ուզում և փորձում է հնարավորին չափ մոտենալ նրան։ Աշխարհը թողնելու անխուսափելիությունը, զավակի մահը ծնողի աչքերի առջև, նրա պատճառած մեծ վիշտը, ծնելու, սնելու և մահվան ժամանակ մարդու հոգեկան ու ֆիզիկական ծանր ապրումները մղում են ելք որոնելու այդ ամենից։ Մարդկային միտքը, որ դարեր առաջ սլացել է հեռուները՝ փնտրելու և գտնելու փրկության հանապարհ, թեթևացնելու կյանքի դառնությունները, հեշտացնելու ապրելը, հնարավորին չափ քիչ կրելու կյանքի բեռը, հանգել է կարևորներից կարևորագույնին՝ խաղաղությանը։ Այն գիտակցությունը, թե կարելի է հասնել իմաստությունների իմաստությանը, կարելի է հասնել ամեն մեծության, նույնիսկ աշխարհակալության, բայց ոչ աշխարհային անմահության, թե հնարավոր է պատճառել բազում մահեր, բայց և ոչ մեկ անմահություն, ծնում և էլ ավելի ստիպողական է դարձնում խաղաղության անհրաժեշտությունը, թելադրում դատել ավելի առողջ, հաղթել

[1] Ձեռ № 2226, էջ 155ա, Մաշտ. ժողովածու, մասն Բ, էջ 284 (հեռավոր տարբերակ)։

բանականությամբ և հնարավորին չափ երկար պահպանել կյանքն ու նրա ամենակարևոր նախապայմանը՝ խաղաղությունը. սա՛ է անմահությանը մոտենալու հնարավոր, վերջին հանգրվանը, վերջին միջոցը։ Այս միտքն է գեղեցիկ կերպով արտահայտել զրույցներից մեկը, որ դարձյալ կապված է Ալեքսանդր Մակեդոնացու անվան հետ։

Գոհանալով իր հարցերին իմաստունների տված բոլոր պատասխաններից, որ մարդու, կյանքի ու աշխարհի ճանաչման հետ կապված խորն ընդհանրացումներ, փիլիսոփայական ու մարդասիրական եզրահանգումներ են, զորավարը դիմում է նրանց՝ խնդրելու ինչ որ կամենան։ Եվ բոլորը միաբերան ասում են.

— Տո՛ւր մեզ անմահություննե։

Այս պահանջը մի մեղադրական էր, թագավորի աշխարհակալական, ռազմատենչ վարքագիծը քննող խուզարկու, խորամանկ ու չարաճճի մի հարցադրում, որ իր մեջ արդեն իսկ ուներ պատասխանը, աշխարհում ամենակարող երկրային ստեծոն անկարող վիճակի մեջ դնելով.

— Ես մահկանացու մարդ եմ, որպէ՞ս կարեմ տալ ձեզ անմահությունե։

Այդպես էլ գիտեին։ Այդ մի չարաբնդունություն էր, որ պետք էր իմաստուններին, հիշեցնելու արքային իր մահկանացու լինելը, ստիպելու մեկ անգամ ևս ծանրամտորեն անդրադառնալ իր նվաճումներին, ավերին ու դոհերին.

— Եւ գիտե՞ս, որ մահկանացու ես,—շարունակում են նրանք և դրական պատասխան ստանալով, ավելացնում.

— Ապա ընդէ՞ր ոչ խաղաղիս և խաղաղությունն առնես աշխարհի։ Այլ մի՛ շրջիր, ասեն, այլ ե՛րթ, նիստ հաստատ յաթոռն քո և խաղաղությի՛ւնն արա աշխարհիս[1]։

Որոշ նրբերանգներով, երկախոսությամբ նույն միտքն է արտահայտված նաև մեկ այլ զրույցում։ Ալեքսանդրը դիմում է իմաստունին.

— Խնդրեա՛ յինէն և տաց քեզ զպիտոյս քո։

Ասէ իմաստունն.

— Ո՛չ կարես տալ դու ինձ զպիտոյս իմ։

Ասէ արքայ.

---

[1] «Էջեր», էջ 122 (№ 88), ծանոթ., էջ 254, տե՛ս նաև ձեռ. № 2226, էջ 183բ—184ա (տարբերակ)։

— Ես թագաւոր եմ ամենայն երկրի և զպիտոյս քո՞չ կարեմ տալ։

Ասէ իմաստունն.

— Տո՛ւր ինձ անմահութիւն։

Ասէ արքայ.

— Անմահութեանց տուող աստուած միայն է։

Ասէ իմաստունն.

— Ապա զոր դու տալ կարես, այն ինձ ո՛չ են ի պէտս[1]։

Ջրույցի մի հետաքրքիր տարբերակում վերջին բարոյախոսության բնույթը բոլորովին փոխված է։ Մակեդոնացու արշավանքներն այստեղ ներկայացվում են որպես աստծու կողմից աշխարհն իր շեղված հանապարհից ուղղելու, խրատելու միջոց։ Իվ չնայած դրան ենթաբնագրում, այնուամենայնիվ, իմաստը մնում է նույնը. ոչ ոք չի կարող տալ անմահութիւն, և նա՛, ով վրդովում է խաղաղությունը, ավերում աշխարհը, նրանից ավելի վատն ու չարը չկա։ Մակեդոնացին այստեղ հանդես է բերվում որպես այդ չարի խտացրած մարմնացում[2]։ Նույնիսկ բավական է միայն, որ նա մտածի չարիք գործել, և բարությունն իսկույն խափանվում է[3]։

Ժողովրդի խաղաղասիրությունը, խաղաղության, այլև անմահության ձգտումն արտահայտված է և մի ա՛յլ, մարդասիրական մեծ գաղափարներ դաստիարակող զրույցում.

«Յաւուր միում ասացին փոքուն Թէոդոսի կայսեր, թէ ընդէ՞ր ոչ սպանանէր զմահապարտսն ի մահ, կամ զայնոսիկ, որք չարախօսէին զինքենէ։ Պատասխանեաց թէ՝ «Յանկամ մանաւանդ յարուցանել զմեռեալսն, քան դատապարտել զկենդանիս ի մահ»[4]։

Այս ամենից բխում են միջնադարի և այսօրվա համար այնքան բնութագրական և համամարդկային ընդհանուր ճանաչում գտած մի շարք բարոյական սկզբունքներ. խաղաղասիրություն, միաբանություն, մարդասիրություն, իմաստություն, ներողամտություն, արդարադատություն, անկաշառություն, առաքինություն, ընկերասիրություն, հեզություն, խոնարհություն, համբերություն և այլն և այլն, որոնցով շաղախված են գրեթե բոլոր զրույցները՝ շատ կամ քիչ չափով, ի հակադրություն հպարտության, պարծեն-

---

[1] «Էջեր», էջ 123 (№ 89), ծանոթ., էջ 254։

[2] Տե՛ս ձեռ. № 6974, էջ 109ա—109բ, Մատ, ժողովածու, մաս Բ, էջ 206։

[3] Տե՛ս զրույցը սույն գրքում, էջ 321 (№ 84)։

[4] Տե՛ս սույն գրքում, էջ 323 (№ 88)։

կոտուքյան, բարձրամտուքյան, արհամարհանքի, ոխակալուքյան, վրեժխնդրուքյան և այլն[1]։

Զրուցագիրներից մեկը գտնում է, որ աշխարհում չկա ավելի թեթև, ավելի լավ բան, քան խոնարհությունն ու հնազանդությունը[2]։ Մի ուրիշը, դարձյալ խրատելով լինել խոնարհ, հեզ ու համբերող, եզրակացնում է. եթե այդ անհնար է, ապա առնվազն չպետք է լինել բռնադատող ու հարկանող. չզսպվել գոնե այդքա՛ն, նշանակում է հավասարվել հիվանդի, որ պետք ունի բուժման[3]։ Պետք է հաղթել ո՛չ թե ոխով ու վրեժխնդրուքյամբ, ուրիշներին վարկաբեկելով, արհամարհելով ու փոքրացնելով, այլ երկայնամտուքյամբ[4]։

Հպարտությունն ու մեծամտությունը կործանիչ են և կարող են հասցնել ծանր հանցագործության, նույնիսկ ոճրագործության[5]։

Զրույցներում առանձնապես շեշտվում՝ է ընկերասիրության ու միաբանության բարերար մեծ ուժը. այն համարվում է աշխարհի ամենաքաղցր բանը, «առավել քաղցր... քան զմեղր և շէքէրն», իսկ նախանձն ու ատելությունը «քան զամենայն իրք դառն ... առաւել դառն... քան զսապոն և զլեղին»[6]։ Վատ մարդիկ ավելի վնասում են սեփական անձին, քան ուրիշին[7]։

Դրվատելով ընկերասիրությունը և ցույց տալով չար ու նախանձ լինելու վնասակարությունը, զրույցներից մեկն ուղղակի եզրակացնում է.

«Տես զընկեր ատելն, որ այնչափ չար է, որ ինքն ելաւ ի մէկ աչացն և զընկերն հանեց ի երկու աչացն...։ Մարդ որ զընկերն կամ զիւր եղբայրն ատէ՝ օրինազանց է և մարդասպան...», իսկ տարբեբակում միայն հետևյալը. «Ապա ուրեմն յայտ է, թէ նախանձոտն իւր անձինն առաւել թշնամի է, քան այլոց...»[8]։ Ուստի պետք է ազնիվ ու կատարյալ սեր ունենալ միմյանց նկատմամբ և շահել այդ սիրուց.

---

[1] Տե՛ս «էջեր», էջ 43, 72, 90, 106 (№ 43, 53, 62, 75)։

[2] Տե՛ս ձեռ. № 2226, էջ 183բ, «էջեր», էջ 121 (№ 88), ծանոթ., էջ 254։

[3] Տե՛ս ձեռ. № 791, էջ 148ա—բ։

[4] Տե՛ս սույն գրքում, էջ 322 (№ 85), ձեռ. № № 8356, էջ 33բ, 691, էջ 162ա, 7993, էջ 322բ, 791, էջ 109բ։

[5] Տե՛ս «էջեր», էջ 106 (№ 75)։

[6] Անդ, էջ 122 (№ 88), ծանոթ., էջ 254, տե՛ս նաև ձեռ. № 2226, էջ 183բ։ (տարբերակ)։

[7] Տե՛ս «էջեր», էջ 47 (№ 44)։

[8] Անդ, էջ 47—48 (№ 44), ծանոթ., էջ 245։

«Որք զընկերս իւրեանց առաջի օտարաց չարաբանեն՝ ինքեանք ընդ նմին պարսաւին և ի պատուոյ և ի գլխոյն նս ելանեն, ըստ այնմ, թէ՝ որ արհամարհէ՝ զիրօք արհամարհեսցի և ինքն ի նմանէ, և որ զընկերն առաջի օտարաց բարեբանէ՝ ինքն գտանէ զշահն և զօգտութիւնն և ապա ընկերն»[1]։

«Զի որ դատէ և բամբասէ և կարծէ ինչ զեղբօրէ՝ իւրում անձին ունի բարձեալ վնասակար զախտն զայն» և ինքն է դրա համար պատասխանատու[2]։ Բարկացող մարդը չունի ոչ բարեկամ և ոչ սիրելի. նա իր բարկութեամբ «ամենեցուն ատելի լինի»[3]։

Ուրիշ մի զրույց, այնուամենայնիվ, որոշ աստիճաններ է դնում ընկերասիրության ու բարեկամության մեջ. բոլորը չեն, որ կարող են ազնիվ ու հավատարիմ լինել և եթե ունես այդպիսին, պետք է գիտենաս արժեքը. «Դժուարին գործ է գտանել զայր հաւատարիմ, և անհնարին է ունել բազմութիւն բարեկամաց»[4]։ Բազում փորձառությամբ մի այլ մարդ կարող է ունենալ հարազատ և ճշմարիտ բարեկամ, որ իր անձը մատնի վտանգի և մահու, քաջութեամբ տանի տանջանքները, բայց չդավաճանի իր հավատարմութեանը։ Շատ կարող են լինել միայն սեղանի ի իրենց օգուտը փնտրող բարեկամներ, որ նենգավոր են, «սուտ ու սեղանակապուտ». այդպիսիներից պետք է խուսս տալ, իսկ հանուն հավատարիմ ընկերոջ ու բարեկամի, գնալ անձնազոհության, չզլանալ կյանքըն անգամ[5]։ Իսկական ընկերասիրությունն անշահախնդիր է, անփոխարինելի[6]։ Այս գաղափարով կառուցված գեղեցիկ, նովելատիպ զրույցներից մեկը, փոքր ինչ շինծու վախճան ունենալով հանդերձ, միջին մասերում հուզական է ու հոգեբանական։ Երիտասարդ մի կին սիրահարվում է ամուսնու սիրելի ու հավատարիմ ընկերոջը և, չկարողանալով հաղթահարել զգացումները, հիվանդանում է։ Ամուսինը, ազնիվ, միամիտ ու բարի մի անձնավորություն, չդոնելով բուժման հանապարհ, հեկեկանքով ու աղաչանքով փորձում է իմանալ կնոջ վիշտը։ Վերջինս ամաչելով հայտնում է.

— Գիտե՞ս, տէ՛ր իմ, զի դու՝ վասն անբծութեան սրտի քո, ժողովես միշտ աստ զերիտասարդս զեղեցիկս. և ես կին եմ, տկար բնութեամբ և մանուկ հասակով, և վնասիմ ի կերպարանաց նո-

[1] Ձեռ. № 6616, ԺԶ, դար, էջ 11բ, «էջեր», էջ 43 (№ 43), ծանոթ., էջ 245։

[2] Ձեռ. № 791, էջ 124բ։

[3] Ձեռ. № 2226, էջ 202բ, Մատ, ժողովածու, մասն Բ, էջ 153։

[4] Տե՛ս զրույցը սույն գրքում, էջ 293 (№ 65)։

[5] Անդ։

[6] Տե՛ս զրույցը սույն գրքում, էջ 291 (№ 62)։

ցա։ Եւ ահա վասն իշխանին այն՝ մտին խորհուրդք չար ի սիրտ իմ, որով կիզեալ հիւանդացայ և կամ ի մահիճս թմրեալ։

Իշխանն իմանալով այդ, հանուն սիրելի բարեկամի ընտանեկան խաղաղության, անձնազոհաբար տգեղացած է ներկայանում նրանց և այլևս չի այցելում ընկերոջը[1]։

Մի ուրիշն ավելի մեծ զոհողության է գնում, համաձայնելով մնալ մահվան դատապարտված ընկերոջ փոխարեն՝ ի երաշխավորություն նրա վերադարձի։ Եթե ուշանար հարազատներին վերջին տեսակցության գնացած ընկերը, պետք է մեռներ ինքը՝ «ի տեղի նորա»։ Սակայն մահապարտը «սակաւ մի յապաղեաց, քան զպայմանն։ Եւ բարկացեալ թագաւորն հրամայեաց սպանանել զերաշխաւորն»։ Այդ րոպեին հասնում է մեղապարտը։ Երկու բարեկամ սկսում են վիճել. յուրաքանչյուրը պնդում է, թե ի՛նքն է արժանի մահվան։ Թագավորը զարմանում է «ընդ կատարեալ սէր նոցա» և ազատում «զերկոսեանն ի մահուանէ»[2]։

Մարդկային ազնիվ վարքի ու առաքինությունների մեջ հատկապես ընդգծվում է ողորմածությունը, որ հանգեցնում է աղքատասիրության, բարության ու մեծության և որը կարող է փոխել մարդու ճակատագիրը, կյանքի ընթացքը, նույնիսկ փրկել կյանքը[3]։ *Հատկապես գրվում են զրույցներ ողորմածություն սերմանելու նպատակով և համոզում, թե մեծ բարիքների է արժանանում ո՛չ միայն ողորմության ստացողը, այլև (գուցե և ավելի) տվողը։ Սրա վրա զարգացվում է և ա՛յն հայեցողությունը, թե զուրկ և կարոտ մարդկանց բաժին հանելը կորուստ չէ. «Զաղքատաց տվածն կորած մի՛ համարիր, այլ զայն համարէ կորած, որ ագահութեամբ պահես», որովհետև աղքատին տալով՝ ինքդ էլ շահում ես քո բարությամբ և վարձահատույց լինում*[4]։ *Այս ոգով կան կառուցված մի շարք զրույցներ, հիմնված «Որ ողորմի աղքատին՝ փոխ տայ աստուծոյ» գաղափարախոսության վրա*[5]։ *Ըստ այդ զրույցների, աղքատասիրությունը և ողորմածությունն ազնվացնում, մաքրում են մարդուն և ավելի մոտեցնում կատարելության*[6]։

---

[1] *Տե՛ս զրույցը սույն գրքում, էջ 276 (№ 44), ձեռ. № № 7993, էջ 54բ, 791, էջ 348ա (տարբերակ)։*

[2] *Տե՛ս զրույցը սույն գրքում, էջ 291 (№ 62), ձեռ. № 8076, էջ 213բ—214ա, Մատ, ժողովածու, մասն Բ, էջ 327։*

[3] *Տե՛ս ձեռ. № 691, էջ 98ա, «Էջեր», էջ 62 (№ 49)։*

[4] *Տե՛ս ձեռ. № 2226, էջ 206ա։*

[5] *Տե՛ս ձեռ. № № 2226, էջ 155ա, 791, էջ 257ա (691, էջ 96բ, 3246, էջ 68ա, 3366, 1486 բ., էջ 239բ և այլ տարբերակներ)։*

[6] *Տե՛ս, «Էջեր», էջ 62 (№ 49)։*

Միջնադարյան զրույցները մղում են բարեգործության։ Բարի անուն ունենալը բավական չէ, պետք է գործով հաստատել այն[1], ասենք՝ օգնել աղքատներին, մերկերին ու քաղցածներին, ազատել գերիներին, չինել ու շենացնել երկիրը[2]։ Թե՛ բարին, թե չարը որոշվում են գործով։ Միայն մտածելը դրա մասին քիչ է, եթե իրականում որևէ բան չի արված։ Մտքում դրած, բայց չհատարած չար խորհուրդները հանցագործություն չեն։ Անշուշտ, մարդը ձաղկվում է չար մտածելու համար, բայց չի պատժվում։ Եթե այդու մոտով անցնողն ուզենա մտնել, քաղել խաղող կամ միրգ, ուտել, բայց իր մտադրությունը չհատարի, պարզ է, չի՛ մեղադրվի գողության մեջ, չի պատժվի. նա կզղջա կամ ուրիշներից կնախատվի, որ մտածել է գողանալ[3]։ Ինչպես չգործած չարությունը չարիք չէ, այնպես էլ չգործած բարին բարություն չէ։

«Ամենայն չար, զոր ոչ կատարեսցէ մարդ գործովք, ո՛չ է չար, նոյնպէս և ամենայն արդարութիւն, զոր ոչ կատարեսցէ ոք զնա գործովք, ո՛չ ևս է արդարութիւն»[4]։

Բարի գործն անհրաժեշտություն է. յուրաքանչյուր մարդ պետք է ունենա բարի մտքեր ու խորհուրդներ, աղնիվ գաղափարներ և ձգտի իրականացնել դրանք, գործի վերածել. արդյունքի հասնել։ Ավելի լավ է այդ ճանապարհին և որոշ սխալներ թույլ տալ, քան դրանից խույս տալով՝ ոչինչ չանել։

Իրավ է, թե մարդ չի կարող լինել բացարձակ լավ, կամ բացարձակ վատ. և կատարելությունը դրա մեջ չպետք է փնտրել, որ չի՛ էլ կարող լինել։ Մարդն իր էությամբ ընդունակ է երկուսին էլ. պետք է աշխատել, որ հաղթի բարին, աղնիվ գաղափարն ու ազնիվ գործը, որ պատարկ, անտարբեր և անպտուղ չլինի միտքն ու հոգին, այլ գործի՝ կյանքով ու եռանդով լեցուն։

Այս միտքը զարգացվում է հետաքրքիր փիլիսոփայությամբ, համեմատության դրվելով իրական երևույթների հետ.

«Քանզի մարդ, որ ո՛չ ունիցի խորհուրդ չար և բարի, նման իցէ նա յերկիրին Սոդոմայ և Գոմորայ, որ աղի իցէ և ոչինչ բուսանի ի նմա. իսկ բարի երկիրն կարաւղ է բերել ցորեան և ընդ նմին զաւտար բոյսս ևս և տատասկ ևս»[5]։

---

[1] Տե՛ս, ձեռ. № 84, էջ 237բ։

[2] Տե՛ս «Էջեր», էջ 21 (№ 26), ձեռ. № 723, 1734 թ., էջ 346բ։

[3] Տե՛ս ձեռ. № 7993, էջ 12բ։

[4] Ձեռ. № 791, էջ 217բ։

[5] Անդ։

* *
*

Զրույցների ուշադիր քննությունն ի ցույց է հանում նրանց մեջ պարփակված այն ճշմարտությունը, ըստ որի ամեն բան ունի իր ժամանակը. մարդն իր ժամանակի ծնունդն է, կրում է նրա շունչն ու ազդեցությունը, չի կարող լինել ժամանակից ու միջավայրից, իր շրջապատից դուրս. սակայն նա բանական էակ է, ուրեմն և ո՛չ սոսկ կրավորական, այլ նաև միջամտող, ներգործող։ Զրույցներից մեկն ուղղակի վերնագրված է «Ճառ ազդեցութեան ժամանակի», այսպիսի մուտքով. «Ամենայնի ժամ է և ժամանակ, ըստ իմաստնոյն Սողոմոնի։ Եւ այլ ումն իմաստասէր ասէր. Ժամանակ է՛ իբրու ղեկ բարուց և վարուց մարդկան»։ Ապա սկսվում է բուն զրույցը, որը ցույց է տալիս, թե ինչպես մարդն իր ամբողջ էությամբ՝ վարք ու բարքով, մտածողությամբ, հայացքներով, աշխատանքով ու գործով խստորեն արտահայտում է իր ժամանակի ու միջավայրի ոգին, պահանջներն ու տրամադրությունները, ազդում ու ազդվում նրանից, կազմում այդ ժամանակաշրջանի գաղափարական ու բարոյական բնութագիրն ամբողջացնող, նրանով սերտորեն պայմանավորված և նույն շաղախով խմորված մի մասնիկ։ Եվ որքան ճիշտ է բնութագրված ժամանակը, բացահայտված հին ու միջին դարերի շունչը, երբ դեռ, ի հակադրություն ներկա ժամանակների, իշխում էր բնությունն ու տարերքը, երբ դեռ մարդը երկնքից էր հայցում իր օգնությունը, անգիտակցորեն ենթարկվում նրա օրենքներին ու ուժին, ինքն իրենը չթելադրելով և չիշխելով։ Եթե մարդիկ աղվեսաբարո են, կեղծում են, խարդախում ու խաբում միմյանց, ապա այդ լինում է «վասն այլայլութեան ժամանակի»։ Եվ որքան ավելի մոայլ են ու մրրկահույզ ժամանակները, այնքան ավելի նենգ, դավաճան, ագահ, կողոպտիչ ու զրկող են մարդիկ, նույնիսկ գազանաբարո՝ արյունարբու և միմյանց պատառող։ Մարդը ժամանակի ծնունդն է և չի կարող լինել նրանից դուրս, այլ բան[1]։

Հետաքրքիր է սակայն, որ կա նաև այն առողջ, առաջադեմ բարոյա-փիլիսոփայական իմացությունը, թե մարդը, լինելով բանական էակ, պետք է ինքը տեր լինի ժամանակին, ազդի նրա վրա, տարերայնորեն չենթարկվի բնությանը, ժամանակի ոգուն, այլ բանականությամբ, գիտակցորեն ու տրամաբանորեն իշխի նրան։

---

[1] *Տե՛ս զրույցը նույն գրքում, էջ 312 (№ 74), Մառ, Ժողովածու, մասն Բ, էջ 224։*

Ըստ այսմ էլ, գրույցի նպատակն է «տալ դաստիարակութիւն մարդկային սեռի, զի գիտասցեն, որ այլայլիլ ժամանակի՝ այլայլին և ինքեանք զբարս իւրեանց և կորուսեալ զշնորհ բանականութեան՝ նմանին անասնոց և գազանաց անբանից և հաւասարին նոցա։ Քանզի լոյսն բանականութեան... պահանջէ ի նոցունց, զի բանականութեամբ վարեալ՝ լիցին տէր ժամանակի և ազդեցութեան նորին... և իշխեսցեն ամենայն արարածոց, և ո՛չ թէ ծառայք տարերց, աստեղաց և ժամանակի եղիցին»[1]։

Խորացնելով այս գաղափարը, գրուցագիրը բերում է և մի ուրիշ պատմութիւն, դարձեալ հանգեցնելով այն եզրակացութեանը, թե երևույթը պետք է դիտել իր ժամանակի մեջ, իր տեղում, որպեսզի ճիշտ ընկալվի այն. իր ժամանակից դուրս նա կունենա բոլորովին ուրիշ նշանակութիւն և ուրիշ արժեք[2]։

Ժամանակը բնութագրվում է և նեղ առումով, արժեքավորվում փիլիսոփայորեն, դրվում նրա արդյունավետ, նպատակային և բանականորեն օգտագործելու խնդիրը, ըստ այն իմաստութեան, թե, եթե «ոք կորուսանէ ոսկի և արծաթ, փոխանակ նորա գտցէ այլ, իսկ որ կորուսանէ զժամանակ իւր, այլ ո՛չ գտցէ զնա»[3]։ Ուրեմն ոչինչ ավելի թանկ չէ, քան ժամանակը. այն չպետք է վատնել զուր, նրա կորուստն անփոխարինելի ու անվերադարձ է։ Հարըստութիւն, գանձ, ոսկի ու արծաթ կորցնելը ոչինչ է ժամանակի համեմատութեամբ, դրանք փոխարինելի են, գտանելի, մինչդեռ ժամանակն՝ անգտանելի։ Սա ավելին է, քան ժողովրդական մեջ հանրահայտ ասացվածքը. «ժամանակը ոսկի է»։ Ժամանակը անգին է, կորուստն անվերադարձնելի, ո՛չ մի գնով, ոչ ոսկով և ոչ էլ ավելի թանկարժեք նյութով հետ չբերվող։

Ժամանակն անսահման չէ, նա կարճ է ու անցողիկ. պետք է կարողանալ ճիշտ կողմնորոշվել, ընտրել ու կատարել անհրաժեշտը, այդ ժամանակի, այդ միջոցի համար կարևորը, ա՛յն, որ հետաձգել, հետո անել հնարավոր չէ[4]։ Այս գաղափարը հետամտող գրույցների մեջ հետաքրքիր է նշել հետևյալը.

«Աղէքսանդր պատահեցաւ բազում զօրօք ի տեղի մի. և եղև ձիւն մեծ։ Եւ սկսեալ զաւրքն ի սովուն կոտորիլ։ Եւ ասաց թագաւորն, թէ՝ «Հիմի զայսեաղիս պարտ է հոգալ, և յորժամ ի

---

[1] Տե՛ս սույն գրքում, էջ 315 (№ 74)։

[2] Տե՛ս գրույցը սույն գրքում, էջ 367 (№ 74-ի ծանոթ. մեջ)։ Ձեռ. № 3825, էջ 24բ։

[3] Տե՛ս ձեռ. № 4196, էջ 9ա։

[4] Տե՛ս «Էջեր», էջ 15 (№ 20), ծանոթ., էջ 239։

յաստից ազատիմք, յայնժամ զայլեազին հոգանք. ջարդեցէ՛ք զձիանդ և կերէք»[1]։

Գործել ժամանակի պահանջին համեմատ, տվյալ կոնկրետ պայմաններից ու անհրաժեշտությունից ելնելով, արագորեն գըտնելով այդ րոպեի անելիքը. ա՛յդ է կյանքի ճանաչման, արդելքների հաղթահարման ճիշտ ուղին, իմաստությունը, հետևում է զրույցից։

Գաղափարական, դաստիարակչական առողջ մոքեր են արտահայտվում ո՛չ միայն տվյալ ժամանակի, այլև ապագայի, սերունդների հետագա կյանքի հետ կապված։ Մարդ միայն այսօրվա մասին չպե՛տք է հոգա։ Ինչպես ամեն մի սերունդ վայելում է նախորդների ստեղծածը, այնպես էլ ինքը պետք է ստեղծի հետողների համար։ Գալիք սերունդների համար բարիքներ ստեղծողը ինքը ևս վայելում է իր աշխատանքի պտուղները, վարձահատուցվում մտածելով ապագայի մասին, նա վայելում է և ներկան.

Թագավորը հարցնում է մի ծերունու, որ արմավենի էր տընկում.

— Ո՛վ ծեր, զայդ ընդէ՞ր տնկես, զի ի քառասուն տարին ապա պտղաբերի, և դու այսաւր և վաղիւն մեռանիս։

Եւ նա ասէ.

— Թագաւո՛ր, մին մարդ տնկեալ էր, ես վայելեցի. ես տնկեմ, զայ մին մարդ այլ վայելէ։

Ասէ թագաւորն.

— Տո՛ւք նմա հազար դեկանս, զի բարի և խէր անդէձ մարդ է։

Եւ նորա առաւել գոհացաւ զԱստուծոյ։

Ասէ թագաւորն.—Ընդէ՞ր գոհանաս։

Ասէ.— Գոհանամ, որ ամէն մարդ ի քառասուն տարին վայելէ, ես այսաւր վայելեցի։

Ասէ թագաւորն.— Դարձեա՛լ տուք նմա հազար դահեկան։

Դարձեալ գոհացաւ։

Ասէ թագաւորն.—Դարձեալ ընդէ՞ր գոհացար։

Ասէ.—Գոհանամ զԱստուծոյ, որ ամէն տունկ ի տարին մին հետ տայ պտուղ, իմ ծառս այսաւր երկու անգամ ետ պտուղ։

Եւ հաճոյ թուեցաւ թագաւորին[2]։

Զրույցներում արծարծվում են նաև ուսման ու դաստիարակության հարցեր։ Երևույթները խելացիորեն ըմբռնելու և իմաստնանալու համար պետք է լինել ուշիմ, լսող, շրջահայաց ու կենտրո-

[1] Ձեռ. № 6974, էջ 110ա, Մաո, ժողովածու, մասն Բ, էջ 215։

[2] Ձեռ. № 2226, էջ 59ա, Մաո, ժողովածու, մասն Բ, էջ 331։

նացած, ուսման հետևել փորը հասակից, քանի դեռ այստավոր երևույթները չեն արմատացել, սովորույթ դարձել, քանի դեռ հոգին մաքուր է ու անբիծ: Երեխայի մատաղ տարիքը, անաղարտ միտքն ու հոգին խիստ դյուրաթեք են և՛ չարի և բարու առջև, ուստի պետք է հենց սկզբից խրատել, դաստիարակել ու բարեկրթել: Հետո, երբ կարող է չարիքը բուն դնել, ավելի դժվար, նույնիսկ անլուծելի կարող են դառնալ ժամանակին բարձիթողի արված հարցերը: Արատը կարող է կրկնվել, արմատանալ, դառնալ սովորույթ, իսկ սովորույթը վերացնել շատ ավելի դժվար է, մանավանդ մեծ հասակում, երբ նա նորանոր ու ավելի մեծ չարիքներ է ծնում: Եթե երեխան նույնիսկ ստիպողաբար է վարժվել գողության, դարձյա՛լ դժվար է հրաժարվել՝ անգամ ա՛յն ժամանակ, երբ դրա կարիքը բոլորովին չունի: Ահա մեկը, որ գողանում էր ինչ պատահի, արդեն ինքն էլ չուզենալով ու չիմանալով թե ինչո՞ւ, և «յայլ տեղիս թաքուցանէր. եւ յորժամ ո՛չ գիտէր, թէ զի՞նչ արասցէ զայն, առաջի իշոյ և այլոց անասնոց դնէր զայն»:

Բարոյագիրն ավելացնում է. «Տեսէ՛ք, եղբայրք, թէ որպիսի թշուառութիւն է զախտ ինչ սովորեալ ունել, զի թէ ոք զկնի ախտ ինչ ի սկզբան երթիցէ, հուպ-ընդհուպ գերի մեղաց եղիցի»[1]:

Ժողովրդի մեջ վաղուց ի վեր շատ տարածված դարձվածք է մնացել՝ «Ջու գողացողը՝ ձի կգողանա»: Հարցի ճիշտ այս դրվածքից ելնելով էլ կատուցված են զրույցները՝ իրենց տարատեսակներով: Տղան գողանում է միրգ և բանջար «և մայրն ուրախութեամբ ճաշակէր և ո՛չ խրատէր զտղայն»: Հետագայում նա «աճեցուց զգողութիւնն. բերէր անասուն և անաւթս: Եւ այր եղեալ՝ եղև աւազակապետ ի լերինս և բազում չարիս առնէր»[2]:

Մի ուրիշը գողանում էր հավկիթ: Եվ հայրն «առնոյր և ասէր, թէ՝ Դնա ա՛յլ բեր: Եւ մեծացեալ տղայն՝ եղև ձիագող և անուանի աւազակ»: Երբ նրան ձերբակալում, տանում են կախելու, խնդրում է թույլ տալ վերջին անգամ հորը համբուրել և ատամներով կտրում է նրա քիթը:

«Եւ հարցին զպատճառ: Եւ նա ասաց, թէ՝ Դա ուսուց ինձ գողութիւն, զի փոքրուստ ո՛չ խրատեաց զիս և եկի յայս դառն մահուս արժանացայ: Կալեալ զհայրն կախեցին, երբ նա էր եղեալ որդոյն գողութեան պատճառ» (նախորդ զրույցում կախում են մորը)[3]:

[1] «Էջեր», էջ 104 (№ 71) ծանոթ., էջ 251:

[2] Ձեռ. № 2226, էջ 14բ: Տարբերակները տե՛ս սույն գրքում, էջ 289 (№ 57, 58): Մատ, ժողովածու, մասն Բ, էջ 14:

[3] Տե՛ս զրույցը սույն գրքում, էջ 289 (№ 58):

Եվ այսպես, զրուցագիրը եզրակացնում է. «Ամենայն ծնաւղք, որ ո՛չ խրատեն զորդիս իւրեանց ի կամս աստուծոյ, նա մեղք որդոցն ի գլուխ ծնաւղացն է յաւրն դատաստանի»[1]:

Ուրեմն արժանավայել մարդ դաստիարակելու պատասխանատուվությունը նախ կրում են ծնողները, որոնք հաշվետու են ո՛չ միայն իրենց զավակների, այլև հասարակության առջև: Սրանով երեխայի դաստիարակության առաջին դպրոցը դառնում է ընտանիքը, ծնողների ճիշտ վերաբերմունքը: Մանկան մեջ ամած ու ամրացած վատ արարքների պատասխանատվությունն ընկնում է նրանց՝ հոր և մոր վրա: Այդ գիտակցությանն է գալիս և զավակն ինքը՝ ավելի մեծ հասակում:

Մարդու բարոյական նկարագիրը զարդարող ամենագեղեցիկ ու նվիրական հատկանիշներից են որդեսիրությունն ու ծնողասիրությունը, սրբազան զգացումներ, որ ծառայում են կյանքը դարձնելու ավելի նպատակային, լիարժեք ու արդարացված: Որդեսիրության ուժն ու աներևակայելի չափերը հոգեբանական մեծ ընդհանրացումների հանգեցնող խորիմաստ զրույց է հետևյալը. Հայրը գիտե որդու գործած հանցանքը, սակայն որքան էլ տանջում են, չի խոստովանում, մինչդեռ երբ զավակին են աչքի առաջ չարչարում՝ չդիմանալով ասում է ճշմարտությունը և պատճառաբանում. «Ջի իմ մարմինս ո՛չ է իմ, այլ հաւրն իմ, և մարմին որդոյ իմոյ՝ մարմին ի՛մ է, վասն այնորիկ ի տանջել դորա ո՛չ կարացի համբերել, զի դայ իսանէ (ինձանէ—Ս. Ս.) է ծնեալ»[2]:

Այստեղից բխում է և հարցի մյուս կողմը. լինել ծնողասեր, լսել ու հնազանդվել նրանց. դա մի զրավական է չշեղվելու ուղիղ ճանապարհից, դառնալու արժանավոր մարդ, ապրելու ազնիվ կյանքով: Անհնազանդ զավակը կարող է ընկնել մեծ թշվառությունների ու չարիքի մեջ, հասնել գողության ու ավազակության, մինչև իսկ զրկվել կյանքից մանուկ հասակում, չվայելելով ո՛չ երիտասարդությունը և ոչ էլ ծերությունը[3]:

Զրույցներից մեկն ունի այսպիսի բարոյախոսություն.

— Լսեցէ՛ք և մի՛տ առէք, որ մի անգամ մայրն անիծելով զայսպիսի սքանչելագործ հզնաւորն խայտառակ և խաղք եղև, ապա հազո՞ր վայ այնպիսի զաւակացն, որ ամէն օր զծնօղքն բրբրեն, կամ ի դուրս հանեն, կամ նախատեն և անարգեն և ծնօղաց անեծքն ժառանգեն, ճիշտ զԱստուծոյ անէծքն կու ժառանգեն.

[1] Ձեռ. № 2226, էջ 15ա: Մաշ, ժողովածու, մասն Բ, էջ 14 (տարբերակ):

[2] Տե՛ս զրույցը նույն գրքում, էջ 289 (№ 57): Տարբերակը տե՛ս Մաշ, ժողովածու, մասն Բ, էջ 216:

[3] Տե՛ս ձեռ. № 681, էջ 77ա:

և թէ՝ աստուածասէր և իմաստուն որդի լինի, որ բզծնօղն պատուէ և հարկիս առնէ, և նոցա սրտին կամքն կատարէ և զօրհնէքն առնու, ձի՛շտ զԱստուծոյ օրհնէքն կառնու. այս յայտնի է իմաստնոց[1]:

Միջնադարի աշխարհայացքային բնութագրական գծերից է իմաստութեան, գիտութեան, լուսավորութեան և ուսման գովքը, որ խորն ու ծավալուն տեղ է գրավում թէ՛ չափածո և թէ՛ արձակ խոսքի մեջ և սերտորեն առնչվում դրան հարող ու լրացնող գաղափարական ա՛յլ հարցերի: Որոշ զրույցներ դեռևս պահպանում են նաև գոյութեյուն ունեցող և կյանքից բխող երկընտրանք՝ ո՞րն է ավելի լավ ու անհրաժեշտ, ուժեղ և հաղթող՝ խե՞լքը, իմաստությո՞ւնը, թե՞ բախտը, ճակատագիրը: Հարցը դրվում է փիլիսոփայորեն, շատ խորիմաստ. մերթ թվում է անլուծելի, մերթ իմաստության հաղթանակն է ենթադրվում, մերթ՝ բախտի: Զրույցներից մեկում բախտը, նախախնամությունը, կամ ճակատագիրը, ավելի կարևոր դեր են խաղում կյանքում: Եթե դեռ չի վիճակված այն, ինչ պետք է լինի, ապա բոլոր ջանքերն իզուր են, իսկ եթե վիճակված է, կլինի առանց մեծ ճիգի: Սրտացավ հարստի մեկը, կամենալով, որ է՛լ ավելի վարպետանա պարանահյուսն իր արհեստում, երկու անգամ նրան է նվիրում 200-ական ոսկի, որ կորչում են անօգուտ. մինչդեռ երրորդ անգամ տված արճիճը, այդ ցածրարժեք մետաղը, պատճառ է դառնում գտնելու կորցրած ոսկիները և մի մեծ թանկարժեք գոհար: Զրույցն ավարտվում է հետևյալ բարոյախոսությամբ.

«Ահա բախտ. կոտոր մի արճրճոյ հարստացոյց զայր մի պարանահիւս և չքաւոր»[2]:

Մի ուրիշ զրույց հարցը թողնում է վիճելի.

Ալեքսանդր Մակեդոնացին հանդիպելով ումն իմաստունի, իր մեծարանքն է հայտնում.

— Ո՛վ կարաս՝ լի իմաստութեամբ:

Եւ նա ասաց.

— Պիտէր ինձ կաթ մի ի բախտից և ոչ կարաս մի իմաստութեան:

Ասէ արքայ.

— Ինձ պիտէր կաթ մի ի խելաց և ոչ կարաս մի լի բախտով:

Ասէ իմաստունն.

---

[1] «Էջեր», էջ 78 (№ 56): Տե՛ս Մատ, Ժողովածու, մասն Բ, էջ 294 (տարբերակ):

[2] Տե՛ս սույն գրքում, էջ 317 (№ 76), ձեռ. №№ 8825, էջ 46բ, 8727, էջ 277բ (տարբերակ):

— Տեսանեմ զիմաստունս, որ շրջին ի դրունս բախտաւորաց[1]։

Երկու մեծութիւն, մեկը բախտով լի, մյուսը՝ խելքով. ո՞րն է հաղթող, ուժեղ...

Զրույցի մի տարբերակը որոշակի է դարձնում խելքի գերազանցությունը։ Թեև իմաստունը գտնում է, որ առանց բախտի խելքն էլ է դառնում վատաբախտ, բայց զրույցն ավարտվում է երրորդի միջամտությամբ, վեճը եզրափակելով այսպես.

— Կաթ մի խե՛լք ինձ մանաւանդ, և ոչ ծովախիս բախտից[2]։

Իմաստությունն ու խելքը շատ ավելի հաճախ հակադրվում են տգիտությանը, անխելքությանն ու անմտությանը, դրվատվում որպես կյանքում ուղի հարթելու, պլիտանի և արժանավոր մարդ դառնալու, իսկական մեծության ու բարձրության հասնելու ճիշտ, թերևս միակ ճանապարհը։ Ուսում ու գիտություն քարոզող զրուցագիրներից մեկը, հետաքրքիր համեմատության ու դասակարգում կատարելով մարդկանց միջև, խարազանում է նրանց, ովքեր իրերը դիտում են իմիջիայլոց, թեթև՝ ոչինչ չվերցնելով կյանքի փորձից, կամ սառացածը ոչ մի բանի չծառայեցնելով՝ բաց թողնելով առանց արժեք տալու, մինչդեռ իմաստությունն ու խելքը անգնահատելի, անփոխարինելի են[3]։

Միջնադարի աշխարհայացքային այս դծերի մեջ արտահայտվում է մարդուն հնարավոր կատարելության հասցնելու նվիրական ձգտումը, որ խտացված կերպով իր դրսևորումն է գտել այդ ամենն իր մեջ ընդհանրացնող և միջին դարերի համար ավելի բնութագրական մի այլ հայեցողությամբ.

«Արարիչն աստուած զմարդն կամի, որ ի բարի գործէ և ապա մեռանի, որ իւրն արժանի լիցի. ողորմած է աստուած յամենայն ժամ»[4]։

Ներման ու փրկության արժանանալու հնարավորության, լավի հասնելու անմար հույսը թեթևացնում է սիրտն ու հոգին, ամրապնդում հոգով ու մարմնով, դառնությունները հաղթահարելու մեծ ուժ, կամք, կորով ու կարողություն տալիս, ավելի առողջ ու լավատեսական դարձնում աշխարհայեցությունը, հեշտացնում

---

[1] «Իջեր», էջ 123 (№ 89), ծանոթ., էջ 254։ Այս փիլիսոփայությունը վերջին դարերում արտահայտվել է տաղանդի ու կապիտալի հարաբերակցությամբ։

[2] Անդ, էջ 124 (№ 90), ծանոթ., անդ։

[3] Տե՛ս դրույցը սույն գրքում, էջ 289 (№ 59), Մատ. հոդվածու, մասն Բ, էջ 217։

[4] Ձեռ. № 691, էջ 146բ։

առանց այն էլ հոգսերով ու նեղություններով լեցուն, հավիտենական համեմատությամբ իրոք ակնթարթային, կարճատև կյանքը:

«էր անդ աղքատ մի, որ ունէր քուրձ ինչ. զիէս նորա ի ներքոյ իւր արկանէր և կիսովն ծածկէր զինքն: Եւ էին սառնամանիք յոյժ: Եւ տեսի զնա, զի վհատեալ էր ի ցրտոյ անտի և մխիթարէր զանձն իւր և ասէր. «Գոհանամ զքէն տէր Աստուած իմ, և թագաւոր իմ, և զանչափ ողորմութենէ քումմէ. որքա՜ն մեծատունք կան կապեալք ի բանդի շղթայիւք, իսկ այլք ի կոճեղս սինդեալք, որ ո՛չ են կարօղ և ջուր հեղուլ: Իսկ ես՝ մեղաւոր գոլով, իբր զթագաւոր հանգչիմ. մեկնեմ զոտս իմ և զձեռս, որպէս և կամիմ, և յառնեմ, և նստիմ՝ յորժամ ախորժեմ, և գնամ՝ ուր և կամիմ... այսպէս արիանայր ի նոյն»[1]:

Որքան այս դատողության հաղթանակը հասցված է ծայրահեղ չափերի, այնքան էլ շեշտված է լավատեսության անհրաժեշտությունը. մարդ ո՛չ մի պայմանում և երբեք չպետք է կորցնի հույսը, լավ լինելու հավատը, միշտ գոնի մխիթարվելու անմար շող, մինչև վերջ պահի արդարին ու գեղեցիկին հասնելու իր երազանքը[2]:

Իսկ այդ երազանքի մեջ պահվում են նաև մարդու իղձերը, մարդու ապագան: Թեև կյանքը լի է դժվարություններով, բայց այդ չի հուսահատեցնում, չի խաթարում ժողովրդի առողջ մտածողությունը, ճշմարտության հասնելու հույսը, որ բխում է լավի ու արդարի հաղթանակի հավատից: Նա վստահ է, որ ի վերջո բացվում, երևան է գալիս ճշմարտությունը, թեկուզ նախախնամության ուժով, և հաղթանակում[3]: Ջարը, կամ հանցավորը, որոգայթ նյութողը, անիրավը, բռնավորը, խեղճերին ու աղքատներին կողոպտողն ի վերջո ստանում է իր արժանի հատուցումը, քան ժողովրդական իմաստուն առածի, թե «Ով որ մարդոյ հոր փորէ, ինքն կու անկանի, անհնարին գործ է»[4]: Հաղթում է բարին՝ արդարությունը[5], աղնվությունն ու առաքինությունը, որին միշտ ձգտում է ժողովուրդը և որին պետք է հասնի նա[6]: Ա՛յդ է նա համարում բնական ու օրինաչափ:

---

[1] Ձեռ. № 737, էջ 117բ:

[2] Տե՛ս ձեռ. № № 8076, էջ 192բ, 8825, էջ 1ա, 4ա, 5ա, 6ա:

[3] Տե՛ս «էջեր», էջ 54 (№ 46), էջ 57 (№ 47), ծանոթ. էջ 246:

[4] Ձեռ. № 3963, էջ 174բ, «էջեր», էջ 56 (№ 39, տարբերակ), ծանոթ., էջ 244: «Գուրն դոր փորեաց և պեղեաց, ի նոյն անկցի» ձեռ. № 4630, էջ 7բ:

[5] Տե՛ս ձեռ. № № 2004, 1623 թ., էջ 83բ, 5623, էջ 284բ:

[6] Տե՛ս ձեռ. № 7993, էջ 328ա, «էջեր», էջ 54 (№ 46), էջ 57 (№ 47):

Ազնիվ, անկեղծ, միամիտ մարդուն փրկում են իր բարի հատկությունները. նենգ, խարդախ, չարամիտ մարդիկ պատժվում են իրենց իսկ չարությունից, արագացնում հատուցման ժամը[1]: «Չարն չարով կորեաւ և խէրն բարիւք ապրեցաւ», այդպես է դատում ի այդպես է ամփոփում ու ընդհանրացնում իր միտքը ղրուցադիրը[2]:

Ի հաստատումն գաղափարի բերվում են ղրույցներ զանազան այժեններով, որոնց մեջ տարբեր ճանապարհներով հաղթանակում է այս լավատեսական աշխարհայեցությունը[3]: Սակայն միշտ չէ, որ հաղթանակում է չարը չարով պատժվելու, կամ հանդերձյալում արժանի հատուցումն ստանալու այս մտայնությունը: Հաճախ ժողովրդի լավատեսական ոգին շատ ավելի առաջ է անցնում, չսպասելով այն աշխարհում հասանելիք արդարությանը:

* *
*

Միջնադարի մի կողմից ազգմաածություն, մյուս կողմից հնդություն ու հնազանդություն քարոզող աշխարհայացքային այս գծերը, երկսայրի սրի նման, որքան էլ իրենց նպատակադրումով ազնիվ, տրամաբանական, ճիշտ, ընդունելի և օգտակար, կյանքի ու փորձի վրա հիմնված, մարմնավորում են ժամանակի իշխող գաղափարախոսությունը, ծառայում նրան և, ի վերջո, հանգեցնում նա՛և պայմանների հետ հաշտվելու, չդժգոհելու, չըմբոստանալու, չպայքարելու հայեցակետին, օգտագործվում որպես հակասությունները մեղմելու, հասարակության հավասարակշիռ վիճակում պահելու քաղաքականության հաստատուն միջոց:

«Աստուած վասն այն հարուստ և աղքատ արար, զի աղքատն հարստովն լինի և հարուստն աղքատով արդարանայ»[4], ասում է ղրույցը, որից այնուամենայնիվ հետևում է, թե հարուստ լինել, նշանակում է մեղաւոր լինել, ինչպես որ այլ տեղում ասվում է ուղղակի. հարստացավ ոչ առանց մեղքի, կողոպտելով ու թալանելով[5]: Սակայն միաժամանակ խրատվում են և հարուստներս, կոչվում բարեգործության, աղքատասիրության ու ողորմածության,

---

[1] Ձեռ. № 691, էջ 145ա, «Էջեր», էջ 54 (№ 46), էջ 57, (№ 47), էջ 62 (№ 49):

[2] «Էջեր», էջ 36 (№ 39), ծանոթ., էջ 244:

[3] Տե՛ս «Էջեր», №№ 36, 38, 39, 40, 41, 45, 46, 47 ղրույցները, համապատասխան ծանոթագրություններով:

[4] Ձեռ. № 2939, էջ 604:

[5] Տե՛ս ղրույցները «Էջեր», էջ 11 (№ 11), Ձեռ. № 791, էջ 257ա:

այն հավաստումով, թե «յորդառատ գետէն թէպէտ շատ ամանով ջուր վեր կալնուս, ոչինչ պակասի»[1]։

Աստծու ողորմածությանն արժանանալու ամենասրբազան և փրկարար իղձը ստիպողաբար թելադրում է մխիթարվել երանավետ մահվան, երջանիկ հանդերձյալ կյանքի հասնելու հուսով և այն հավատով, թե չարը, բռնավորն ու զրկողը կդատապարտվեն՝ արժանի պատիժ կստանան այն աշխարհում[2]։ Սակայն, ի հակադրություն լայն տարածում գտած կրոնական բարոյախոսությունների, արդեն միշտ չէ, որ ժողովուրդը գոհանում է չարին, անիրավներին ու բռնակալներին աստծո ձեռքով հանդերձյալում հասանելիք պատիժներով։ Երբ լցվում է բաժակը, երբ դանակը հասնում է ոսկորին, նա այլևս չի՛ սպասում հանդերձյալին, չի՛ խնայում վրեժ լուծելու ո՛չ մի միջոց։ Պատիժը նյութվում է և նույնիսկ իրագործվում հենց այս կյանքում, մարդկանց ձեռքով՝ ի ցույց և ի սաստումն մեղավորների։ Ճնշվող ու հարստահարվող մարդու սրտում կուտակված մեծ ոխն ու ատելությունը անընկրկելի հետևողականությամբ ու կրքով դուրս է ժայթքում՝ փոխհատուցելու կրած անհաշիվ զրկանքները, թեթևացնելու ծանրացած վիշտն ու թշնամությունը, լուծելու վրեժը.

— Յիշեա՛ զօրն այն, ո՛վ դատաւոր, զի ես դատարկացեալ էի յամենայն ընչից հօր իմոյ և էր մնացեալ միայն մոզին այն, և ես էի խումար։ Յո՛յժ էր հասեալ օր մահուան իմոյ՝ վասն չգոյութեանն։ Դու ո՛չ արարեր ընդ յիս ուղիղ դատաստան, վասն այնորիկ ես հղէ քեզ դարան մահու։

Եւ գանեաց զինքն սաստիկ գանիւք տառապական և ընկեց զինքն ի խորս ծովուն, եւ ասէ.

— Այսուհետև, թէ դատաւո՛ր լինիս, ուղի՛ղ դատեա[3]։

Սրան հետևում է զրույցից ուղղակիորեն բխող առանձին բարոյախոսություն.

«Ով ոք վասն կաշառի և կամ վասն ազահութեան զաստուծոյ արդար դատաստանն թիւրէ և ոչ խօսի ուղիղ, նա այնպիսին յայս կեանս դատապարտի, նման այս առակի պատմութեանս, և անդ ևս քան ևս առաւել դատապարտի ի Քրիստոսէ յաստուծոյ մերոյ և ո՛չ պտչէ հանգիստ անձին իւրոյ և թողութիւն մեղաց իւրոց, որպէս ո՞

---

[1] Ձեռ. № 1357, էջ 254բ։

[2] Տե՛ս նաև. № 740, 1696 թ., էջ 109բ։

[3] Տե՛ս սույն գրքում, էջ 303 (№ 68)։

սա՛ ոչ եգիտ ասա փրկութիւն ի ձեռանէ մանկանն և ընկղմեցաւ ի յատակս ծովուն...»[1]։

Մեղքը, հանցանքը, չարագործությունը չպետք է թողնել անպատիժ, եթե խոսքը վերաբերում է նույնիսկ հարազատին. այդպե՛ս է պահանջում արդարությունը[2]։ *Սա լավատեսություն է, որ երևան է գալիս նաև զրույցների յանկալի, բարեհաջող վախճանում։ Հասարակությանը չարիք պատճառող զանազան անձինք՝ դողեր, հափշտակողներ, զրպարտիչներ, ստախոսներ և այլն, եթե նույնիսկ մեծավորներ են ու անվանի, ի վերջո ստանում են արժանի պատիժ. մեղավորը պետք է պատժվի. սա՛ է ճիշտ, օրինական ու արդար ելքը, այդպես պետք է լինի իրականում, այդպես է ուզում տուժողը... այդպես էլ վերջանում է զրույցը։ Նվ ժողովուրդն իր լիաթոք ուրախությունն ու գոհունակությունն է հայտնում, երբ հնարավոր է դառնում վրեժ լուծել կեղեքիչներից, անարդար ու անիրավ դատողներից։ Այսպիսի դեպքերում հանդես է բերվում մեծ հետևողականություն՝ ամեն գնով նվաճելու հաղթանակը*[3]։

Զրույցներն, առհասարակ, մեծ կամք, հավատ ու արիություն են ներշնչում, հոգեբանական ճիշտ մոտեցմամբ դաստիարակելով երբեք չհուսահատվել։ Այդ համարվում է կյանքի փորձությունները հաղթահարելու ամենակարևոր և առաջնային նախապայմանը, «զի միայն չար յուսահատութիւնն իցէ»[4]*, զի «յուսահատութիւն կորուստ իցէ անգտանելի»*[5]։

Ամենաչար և նույնիսկ միակ չար բանը հուսահատությունը համարելու փիլիսոփայական այս լայնախոհությունը հետապնդում է շատ ընդհանուր հոգեբանական, մարդասիրական ու կրոնական նպատակներ, ծանր հանցագործի, մահապարտի հույսն անգամ չկտրելով, դարձի ճանապարհ թողնելով[6]։ *Սակայն այն հանգեցնում է նաև լավի հաղթանակի հավատին. ամեն մարդ կարող է փոխվել, բարի գործել, ներվել, ապրել։ Անգամ այնպիսի դեպքերում, երբ զրուցագիրը չի՛ կամենում հակադրվել աստծո անսահման ներողամիտ լինելու գաղափարին, զրույցին տալիս է ռեալիստական վախճան։ Հարուցված գաղափարական*

---

[1] *Տե՛ս սույն գրքում, էջ 303 (№ 68)։*

[2] *Տե՛ս «Էջեր», էջ 72 (№ 53), ծանոթ., էջ 248։*

[3] *Տե՛ս զրույցը սույն գրքում, էջ 297 (№ 68)։*

[4] *Տե՛ս ձեռ. № 791, էջ 117ա։*

[5] *Անդ, էջ 123բ։*

[6] *Տե՛ս ձեռ. № 3963, էջ 187բ («Աղջիկ ոմն չար խորհրդով հօր իւրոյ» սկսվածքով)։*

հարցերին տևսականորեն ճիշտ ընթացք տալով հանդերձ, նա զգում է, թե իրականում չպետք է այդպես լինի և չի կարող լինել։ Որքան էլ աստված ամենագութ ու ողորմած և ոչ մի չարության ավելի մեծ՝ քան նրա գթասրտությունն ու ողորմածությունը («անէղրապէս և անսահմանաբար մեծ է ողորմութիւն իմ, քան զամենայն անօրէնութիւնս բովանդակ աշխարհի»), այնուամենայնիվ ոչ բոլոր հանցանքներն են ներելի։ Եվ նա մեղսնում է հանցավորին՝ սակայն բնական ճանապարհով, աստծո ողորմածությունը ժխտած չլինելու համար։ Մեղապարտը զղջալով ու ներվելով հանդերձ, չի՛ կարող տանել գործած ոճրի ծանրությունը։ Այս հայեցակետով կառուցված են մի շարք պրույցներ[1]։

Այսպիսով պրույցները, թե՛ բովանդակությամբ և թե նպատակադրումով արտացոլում են միջնադարյան կյանքն ու աշխարհայեցողությունը, ներկայացնում հասարակության տարբեր շերտեր՝ նրանց անջրպետումը, խորթացումն ու հեռացումը, օրըստօրե խորացող սոցիալական հակամարտությունները, դասային սուր տարբերություններն ու հակասությունները, որ հարուցում են նաև զգուշավորության անհրաժեշտություն.

«Զգո՛յշ լեր, ո՛վ թագաւոր, դի մի դարան գործեսցեն անձին քո և չարիս հասուսցեն վասն կենաց ձերոց մեծութեան։ Լե՛ր նաև հոգածու վասն ամբոխին, դի մի՛ սպանանիցեն զմիմեանս, կամ աղմուկ հարուսցեն ի տերութեան քում»[2]։

Այս նշանակում է, թե պրույցները որոշակիորեն դրսևորում են նաև ժողովրդի ըմբոստության առկայությունն ընդդեմ թագավորների, տերերի, իշխողների ու առաջնորդների։

Ձեռագրերում արտահայտվում է արդեն հասունացած այն գիտակցությունը, թե արտադրողը, բարիքներ ստեղծողը և վայելողը նույն անձինք, կամ հասարակության նույն շերտերը չեն. առաջինը ո՛չ միայն իր ստեղծածի տերը չէ, չի վայելում այն, այլև գեթ շնորհակալության չի արժանանում, մինչդեռ երկրորդը՝ ուրիշի վաստակածը սեփականողն ու տիրողը, և՛ վայելում է և՛ երախտիքի արժանանում։ Այս գաղափարն արտահայտող պրույցներից մեկը («Մեծատունք և մշակք») պահպանվել է մի քանի տարբերակով, որոնք բաժանվում են երկու խմբի. մեկում աշխատողներն ու դատողները մարդիկ են, մյուսում՝ կենդանիներ և թռչուններ, սակայն բոլորն էլ վերջանում են նույն զգաստացնող բարոյախոսու-

[1] Տե՛ս ձեռ. № № 7993, էջ 323բ, 3963, էջ 187բ և այլն։

[2] Տե՛ս սույն գրքում, էջ 314 (№ 74)։

թյամբ՝ տարբեր ձևերով բացահայտված։ Բերենք միայն մի տարբերակ.

«Տեսանէք աչօք ձերովք, զի մեծատունք ի ձեռն մշակաց գործեն զայգի ե՛ղդրախտ և դառն փշօք պատեալ պահեն, բայց ի ժամ ճաշակման ողկուզին և մրգոյն ոչ զմշակսն յիշեն և ոչ զփոյշն, այլ տանուտեառն լինին շնորհակալ և հայցեն զաստուածոյ նմա՝ թողութիւն մեղաց և կեանք երկար և խաղաղական»[1]։

Սրանով զրույցները բացում են նաև հակասությունը իրականության և խոսքի՝ քարոզների, գաղափարախոսության միջև. ա՛յլ բան ասվում է և այլ բան կատարվում։ Խոստումները՝ «Զքաղցեալս կերակրեցից, մերկս զգեցուցից», կամ «Շինեցից պանդոկ և ազատեցից զդերեալս»[2] *և այլն, կեղծ են, իրականում չկա ոչ արդարություն ու հավատարմություն, ոչ ընկերասիրություն ու բարեկամություն։ Զրուցագիրներից մեկն այդ հակասությունը՝ հավատի ու հուսախաբության ողբերգականությունը, բացահայտում է հոգեբանորեն, նուրբ ու խորն հնարանքների միջոցով, պարզ, միամիտ ու դյուրահավատ մարդու մտածելակերպի, ըմբռնումների, հոհերի ու զգացողությունների նկարագրությամբ, օգտվում քարոզների փոխաբերական իմաստից՝ գեղագետի վարպետությամբ ու հմտությամբ։ Նախ, սուրբ գրքերից կարդացածը, որքան էլ չերմեռանդ ու աղոթասեր է դեղջուկը, չի՛ հասկանում, կամ հասկանում է ուղղակի իմաստով, այնպես՝ ինչպես գրված է, չհասնելով փիլիսոփայական խորությանը՝ գանձի ու հարստության մտավոր ու վերացական, բարոյական առումին։ Ընդունելով ամեն ինչ անմիջականորեն, որպես բացարձակ, իրական ճշմարտություն, նա ձգտում է սրբակյաց, առաքինի վարքով արժանանալ քարոզներում խոստացված գանձին ու հարստությանը՝ նյութական առումով.*

«... Կարծէր, ըստ նկարագրին, թէ գանձարանք աստուծոյ լի են ոսկովք և արծաթովք և ակամբ պատուականօք, զանազան կերպասիւք և այլն. ունի նաև այնքան անչափ և անհամար բազմութեամբ, որ քաղաք մի ևս պատրաստեալ է իջուցանել երկնից՝ վասն ընտրելոց իւրոց... վասն որոյ և ցանկար մարմնոյ աչօք զայն ամենայն գանձարանս աստուծոյ և զպայծառաւիթալ կերպասս, յորոց զգեցուցանելոց էր սիրելեաց և որդւոց իւրոց, որք դիմէին առ նա»։ Սակայն բացվում է քարոզների երկիմաստությունը, կամ խաղությունը և նա հասնում է զարմանքի ու հիասթափության՝ իրեն

---

[1] *«Էջեր», էջ 10 (№ 9, «Մեծատունք և մշակք», b տարբերակ), ծանոթ., էջ 237։*

[2] *Անդ, էջ 21 (№ 26), ծանոթ., էջ 240։*

խարված զգալով։ Նա հոգեպես ցնցվում է՝ իմանալով ճշմարտությունը՝ իրապես դանձի հասնելու անհնարինությունը և մեծ վիշտ ու ցավ ապրում, դատապարտված լինելով հաշտվել իրականության հետ և ընդմիշտ կորցնել սուրբ գրքերից ծնված գեղեցիկ երազանքը[1]։

Այսպիսով միջնադարյան զրույցներն ստանում են երկու հիմնական արժեք. նրանք իրականության ու աշխարհայեցողության միայն սառն ու օբյեկտիվ արտացոլումը չեն, այլև դրանց կատարվորման գործուն մասնակիցը։ Նրանք դաստիարակում են գաղափարներ, միջամուխ լինում կյանքի վերակառուցման ու բարեփոխման գործին և ցույց տալիս լավին հասնելու հնարավոր ճանապարհները, երբեմն առաջ անցնելով ժամանակի աշխարհըմբռնումներից։

* *
*

Միջնադարյան կյանքն ու աշխարհայեցողությունը դրսևորելու գործում նշանակալից դեր է խաղացել զրուցագիրների (զրուցասացների, գրիչների) ստեղծագործական մեթոդը՝ օգտագործած միջոցներն ու եղանակները, խոսքի գեղարվեստականությունը, ինչպես նաև նրանց ցուցաբերած անհատական, անձնական մոտեցումը հարցին, մասնավորապես հասարակության տարբեր սոցիալական շերտերի ու նրանց գաղափարախոսության միջև եղած հակադրություններին։ Հաճախ, նույնիսկ միևնույն զրույցի տարբերակներում, դրված է տարբեր վերաբերմունք, ցուցաբերած աշխարհայացքային տարբեր մոտեցում, որ գուցե և բխում է նա՛և հեղինակների սոցիալական տարբեր ծագումից։ Վերը բերած («Մեծատունք և մշակք») զրույցի և նրա մեզ հայտնի տարբերակների ընդօրինակողները որոշակիորեն դատապարտում են տերերին, մեծատուններին ու իշխաններին, բացառությամբ մեկից, որին դուր չի գալիս այդ։ Մատնելով իր հատուկ վերաբերմունքը, նա փորձում է զրույցն օգտագործել ըստ իր հայեցողության՝ մեղադրելով ծառաներին ու մշակներին։ Ճիշտ է, նա ավելացնում է միայն երկու՛ բառ, երկու որոշիչ, որ թեև շինծու են ու չեն մերվում զրույցի բուն գաղափարական բովանդակությանը, սակայն որոշակիորեն ի ցույց են հանում նրա ու նախորդ զրուցասացների միջև եղած աշխարհայացքային տարբերությունը.

[1] Տե՛ս սույն գրքում, էջ 310 (№ 73)։

«Տեսանէք՝ մեծատունք ի ձեռն չարամիտ ծառայից և նենգաւոր մշակաց փշօք պատեն զայգին և զդրախտն և նոքօք պահեն զմիրգն, բայց ի ժամ ճաշակման մրգին և ողկոյզացն ո՛չ յիշեն զմշակսն և զծառայսն, որք պահեցին, և ոչ զփուշն, այլ միայն զտանուտէրն գովեն և լինին շնորհակալ աղօթիւք»[1]։

Նշենք մի այլ զրույց ևս, իր երեք տարբերակներով, որոնց մեջ, հենց առաջին տողերում հեղինակներն շտապել են արտահայտել իրենց վերաբերմունքը և, դրանով իսկ, դրսևորել տարբեր աշխարհայեցողություն։ Առաջինն առանց որակումների նկարագրում է մեծատան հարստությունը[2], երկրորդը նրան համարում է անիրավ, վաշխով ու ստությամբ հարստացած[3], իսկ երրորդը, ոչ մի խոսք չասելով ունեցվածքի մասին, մեծատանը դարձնում է մի «յոյժ աղօթասէր» տանուտեր[4]։

Երեքն էլ կառուցված են «Որ ողորմի աղքատին փոխ տա աստուծոյ» Սողոմոն իմաստունին վերագրվող խրատի վրա և երեքն էլ կրում են անհատական մոտեցման կնիք։ Յուրաքանչյուրը շեշտել, ակնառու է դարձրել ի՛ր կարծիքը հարստի մասին, յուրաքանչյուրը զարդարել ու խոսուն է դարձրել, ուժեղացրել կամ թուլացրել զրույցի միտքն ըստ իր գաղափարի ու գեղագիտական կարողությունների[5]։

Այս նշանակում է, թե զրույցի հեղինակը չի՛ դոհանում իրականության սոսկ նկարագրով, փաստերի սառն ու անտարբեր շարադրանքով, այլ դատում է, միջամուխ լինում, քննում, լուծում, ընդունում կամ մերժում, կշտամբանքի ու պարսավանքի ենթարկում։ Այս է պատճառը, որ նրա անհատական մոտեցումը, դատողություններն ու տեսակետները հաճախ հնչում են որպես ստեղծագործական յուրահատուկ մեթոդ, որպես անմիջականության, ակտիվ միջամտության արդյունք, հնարանք, արվեստ, մտքերի խտացման ու խորացման միջոց՝ դուրս և չգիտակցված որպես այդպիսին։ Բուն այդ ընդհատումով զրուցագիրը միջարկում է իր հայացքներն ու մոտեցումը, դատողություններ անում, ապա կրկին շարունակում պատմությունը։ Դրանով նա ոչ միայն հաստատում

---

[1] «Էջեր», էջ 10 (№ 9, a տարբերակ, ծանոթ., էջ 237։ Ընդգծումները մերն են—Ա. Ս.)։

[2] Ձեռ. № 8727, էջ 29ա։

[3] Ձեռ. № 791, էջ 257ա։

[4] Ձեռ. № 8076, էջ 71բ։

[5] Զրույցի տարբերակների սկզբնատողերը տե՛ս սույն գրքում, էջ 42։

է տվյալ՝ եզակի փաստը կամ դրույթը, այլև ընդհանրացնում այն, խնդրին տալիս ավելի լայն բնույթ ու խորություն։ Այսպես, օրինակ, որկրամոլությունը, գինեմոլությունն ու անբարոյությունը խարազանող իր պատմությունը զրուցագիրն ընդհատում է մի քանի անգամ, հայտնում սեփական մտքերն ու կարծիքը և ապա շարունակում խոսքը։ Հասարակաց տուն գնացած և հիասթափություն ապրած մարդուն նկարագրելուց ու ներկայացնելուց հետո, զրուցագիրներից մեկն անում է իր առանձին եզրակացությունը.

«Ճշմարիտ, պոռնկի տունն դժոխք է և նիգք և նորա տան ճանապարհքն՝ դժոխոց ճանապարհն է, որպէս ասէ Սողոմոն. Ճանապարհ դժոխոց տուն նորա» և այլն։ Ապա շարունակում է զրույցը, նկարագրում թե ի՞նչ եղավ գինետուն մտնելուց հետո և վերջացնում նրանով, որ գինեխումը ամենամեծ մեղապարտն է, և ընդունակ ամեն կարգի այլ մեղքերի։

Սրան դարձյալ հետևում է հեղինակի սեփական դատողությունը. «Գինին է ամենայն մեղաց պատճառ և զամենայն մեղք գինին տայ գործել. քանի որ մարդն փորովն սոված է՝ կերակրի ցանկանայ, և յերբ կշտանայ՝ պոռնկութեան սէրն և փափագ ընկնի...» և այլն[1]։

Շատ անգամ հայեցակետերը բացվում են կամ ընդհանրացումը կատարվում է սեղմ, կարճ ու համառոտ խոսքով, նույնիսկ մեկ կամ երկու բառով։ Ճիշտ հարմար տեղում զրուցագիրն ընդհատում է պատմությունը և անկեղծորեն ու անմիջաբար միջարկում իր լրացուցիչ խոսքը՝ իմաստական մի նոր բան ավելացնելով, խտացնելով ու խորացնելով, կամ ճշգրտելով գաղափարը, գունավորելով երկը։ Եթե պատմվում է այն մասին, թե ինչպես «վաճառականն վճարեաց զպարտս իւր և զաւելորդն գրաւեաց ի տո և ի տուր և եղև փարթամ՝ խաբելով», այստեղ հեղինակը կարճ ու դիպուկ խոսքով ու վերաբերմունքով կատարում է մեծ ընդհանրացում. «ըստ սովորութեան վաճառականաց»[2]։ Կամ ագահ մեծատան մասին խոսելիս, փոխանակ մեռավ-ի, ասում է «սատակեցաւ»[3]։

Նույն այդ վերաբերմունքն արտահայտելիս, մի ուրիշն ավելի ղեղուն է, զգացումնային։ Ագահությունն ու ագահի խարդախությունները բացելիս, բովանդակության կիսում նա ընդհատում է սյուժեն ու տեղ տալիս իր հույզերին. «Աւա՛ղ անիծեալ ագահու-

[1] Ձեռ. № 3526, էջ 63ա։

[2] Տե՛ս սույն գրքում, էջ 313 (№ 74)։

[3] «Էջեր», էջ 14 (№ 17), ձանոթ., էջ 239։

թեանն, թէ որպէս զմարդիք կուրացուցանէ և ի խաւար ընկղմէ. բայց զի կարճ ի կարճոյ ասացից...», և շարունակում ընդհատված պատմությունը[1]:

Կենցաղային, բարոյական հարցերում, նույնիսկ երբ խոսքը վերաբերում է Արիստոտելի նման մի մեծության, զրույցն ընդօրինակողը չի անում ո՛չ մի զիջում ընդդեմ իր հայացքների և նրա բարքը որակում է որպես շնություն, մի բառ միայն ավելացնելով անվանը՝ «շնծերն Արիստոտել»[2]:

Երբեմն հեղինակը (զրուցասացը, զրուցադիրը կամ ընդօրինակողը), նկատի ունենալով տվյալ պատմության գաղափարական բովանդակությունը, նրան կցում է իր իմացած զրույցներից մեկ ուրիշը ևս՝ նույն բարոյախոսությամբ, դարձյալ խորացնելով ու ընդգծելով նախորդում արտահայտված աշխարհայացքային, իմաստական կողմը (բովանդակությունը), այդ մասին հատուկ նշելով. «Պատշաճ համարեցաք կցել սմա և դայս հետևեալ համառօտ ճառ, որ յարմար գտանի վերոյգրեցելոց»[3]:

Ակնառու է, որ հեղինակների գաղափարական հայացքները բացահայտող ընդմիջարկումները բխում են ո՛չ թե զրույցի հիմնական բովանդակությունը փոխելու մտադրությունից, այլ այն ըստ իրենց լրացնելու ու խորացնելու, դիպուկ ու նպատակասլաց դարձնելու ներքին մղումից՝ չթաքցված, ուղղակի ու բացահայտ մեկնությամբ, շեշտված վերաբերմունքով:

Պատահում են և լուռ, չասված դատողություններ ու վերաբերմունք, որոնք թաքնված են ենթաբնագրում.

Թագավորն ու թագուհին ունեն մի ժառանգ, որը ոչ քայլում է, ոչ լսում և ոչ խոսում: Ինչո՞ւ. որովհետև պալատում, այդ լիիրավ իշխանության, հարստության, շքեղության ու փարթամ կյանքի մեջ իշխում է սուտը, կեղծիքը, ագահությունն ու անկշռությունը, անբարոյությունն ու դավադրությունը. ա՛յս է չասված եզրակացությունը, որ հետևում է զրույցից: Հեղինակի հանդարտ, թվում է սառը կամ անտարբեր շարադրանքում լրիվ կարդացվում է այդ խորն ու ընդհանրացնող ենթաբնագիրը: Զրույցից արվում է երկու հետևություն. նախ՝ որքա՛ն արատավորված են բարքերը. թագավորն ագահ, այդքան ունեցվածքի մեջ ուրիշի ձեռք նայող, թագուհին՝ ոչ առաքինի, անաղնիվ, չարամիտ, դավաճան, իշխանները՝

---

[1] *Տե՛ս սույն դրքում, էջ 281 (№ 48):*

[2] *«Էջեր . էջ 118 (№ 83), ծանոթ., էջ 253:*

[3] *Տե՛ս սույն դրքում, էջ 367 (№ 74, ծանոթ.,):*

ոխակալ, դավադիր ու նենգ, աչքները գահին, թագուհուն ու հարըս-տությանը։ Երկրորդ՝ մաքուր բարքեր և ուղիղ ընթացք կարող է լինել միայն այդ արատները վերացնելու միջոցով. այդ դեպքում միայն մարդ կարող է ճիշտ տեսնել, լսել ու խոսել։ Նվ այս ամենը՝ առանց հեղինակի ուղղակի կամ անմիջական միջնորդության[1]։ Պալատական ներքին կյանքի ու ներքին էության այս անկողմնակալ մերկացումը ևս պարզում է հեղինակի դիրքն ու վերաբերմունքը ժամանակի սոցիալական հարցերում։

Վերաբերմունք և հայեցակետ արտահայտելու ստեղծագործական միջոցներից մեկն էլ ծաղրի ու ծիծաղի ենթարկելու շատ նուրբ ու բազմազան ձևերն են, սկսած ակնարկներից, երկդիմի, սրամիտ կատակներից, ծիծաղաշարժ խոսքերից, մինչև բացարձակորեն արտահայտված զավեշտը, երգիծանքն ու մերկացումը, որոնք վարպետորեն բացում են ճշմարտությունը։ Այն, ինչ միշտ չէ, որ ասվում է լրջորեն, առերես՝ հասկանալ է տրվում ծածկաբար, խուսափուկ պատասխաններով ու ակնարկներով։

Մի մեծատուն, որ հույժ ժլատ էր, պատրաստել է տալիս իր մարմարե արձանը և բարեկամին հարցնում, թե նմա՞ն է իրեն։ Վերջինս պատասխանում է. «Յոյժ բարւոք և կատարեալ ունի զրնըմանութիւն քո՝ ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ»[2]։

Տխուր ծիծաղ ու ցավ հարուցող երգիծանք կա և հետևյալ զրույցում։ Վարժապետը համոզված է, թե իր աշակերտներին «ազնուական քաղաքավարութիւն» է ուսուցանում և շատ մեծ ու բարի գործ կատարում, մինչդեռ իրականում նրա սովորեցրածն ավելի նման է մանկական պարզամիտ խաղի, որ էապես ո՛չ մի կապ չունի իսկական կիրթ վարվեցողության, վարք ու բարքի հետ[3]։

Կատակի ու սրամտության ճանապարհով դրսևորվում են նույնիսկ հասարակության մեջ գոյություն ունեցող հավատի խախտման, խարխլման երևույթներ ու արտահայտություններ, որ երբեմն երկդիմի են, ոչ բացարձակ, տատանողական, բայց բոլոր դեպքերում ընթեռնելի։

Տերը բարկացած անիծում է, որ էշը սատկի, սակայն սատկում է կովը։ Երևույթի անմիջական ճնշման տակ, անկեղծորեն բացվում է մարդու ներքինը, մտածելակերպը, աշխարհայեցությունը, որին հաջորդում է սառը դատողությունը, սթափումն ու

---

[1] *Տե՛ս «Էջեր», էջ 69 (№ 50), ծանոթ., էջ 247։*

[2] *Տե՛ս սույն գրքում, էջ 328 (№ 104)։*

[3] *Տե՛ս, ձեռ. № 8825, էջ 29բ։*

զգուշավորությունը՝ ըմբոստությունն ու ընկրկումը միաժամանակ.

— Ո՛վ արարիչ տէր ամենեցուն, կինն իմ և բեռնակիրքս այսքիկ գիտեն ճանաչեալ և զանազանեալ զէշն և զկովն, որ ինքեանք ո՛չ են արարեալ, իսկ դո՛ւ, որ ստեղծիչ և արարիչն ես սոցա, ո՛չ կարացեր ճանաչել և զանազանել զգործս ձեռաց քոց։ Կամ թէ դո՛ւ, որ տաս բան և լեզու ամենեցուն, ո՛չ գիտացեր զանուանս սոցա։ Ո՞ւր գտանէի ես այնպիսի բառարան մի, որով կարիցէի զեկուցանել քեզ զանուն իշոյն և կովուն, որ ո՛չ սխալիցէիր[1]։

Ապա, կարծես վախենալով ասածից, ներումն է հայցում՝ մեզադրելով իրեն. «Զարաչար խնդրեցի» և պատժվեցի և ո՛չ թե դու «ոչ պանազանիցեր, կամ թէ սխալեցար»[2]։

Ավելի որոշակի է վերաբերմունքը հաջորդ զրույցում.

Ավազակը, որ արդեն զղջացել էր, ներումն հայցել և ուղղվել, հետաքրքիր ու սրամիտ պատասխան է տալիս հրեշտակին, երբ վերջինս զգուշացնում է՝ իրեն չհավատալու դեպքում լեզուն կապել.

— Մինչ գործէի զամենայն չարիս և խաւսէի՝ ո՛չ կապեցեր զլեզու իմ, և արդ, զի փառաւորեմ զտէրն և զաստուած Քրիստոս, կապես զլեզո՞ւ իմ[3]։

Ննջաբնագրում կարդացվում է նուրբ հեգնանք, քմծիծաղ ու թերահավատություն, նույնիսկ նախատինք[4]։

Զավեշտով գրված շատ նուրբ ծաղր է թաքցնում իր մեջ և մի ուրիշ զրույց, ակնարկելով կրոնական պաշտամունքները ծայրահեղության հասցնելու անհեթեթությունը.

«Ջհուտ մի հորն էր ընկեր. և էր աւրն շաբաթ։ Եկեալ տեսեալ քրիստոնեայ մի, ասաց թէ՝ Բերեմ պարան և հանեմ զքեզ ի հորուտ։ Եւ նա ասաց թէ՝ Չեմ կամիլ, զի օրս շաբաթ է։

Եկաւ մեկալ աւրն քրիստոնեայն ի հորն։ Եւ ասէր ջհուտն.— Հա՛ն զիս։

Եւ ասէ քրիստոնեայն.— Աւրս կիրակի է, չե՛մ կամիլ»[5]։

Դատողություն ու վերաբերմունք բացահայտող հնարանքներից են մարդկանց ու կենդանիների վարքագծի միջև անցկացվող զուգահեռները՝ երբեմն անշեղտ, նկարագրական, պատմողական

---

[1] Տե՛ս սույն գրքում, էջ 270 (№ 35)։

[2] Անդ։

[3] Ձեռ. № 848, էջ 188բ։

[4] Տե՛ս նաև սույն գրքի № 110-ը զրույցը, էջ 329։

[5] Տե՛ս սույն գրքում, էջ 268 (№ 33), Մատ. ժողովածու, մասն Բ, էջ 310։

ոճով, երբեմն շեշտված, նպատակին ուղղակիորեն ասված։ Երկու դեպքում էլ հանգույցը լուծվում է հօգուտ կենդանիների։ Մարդն ավելի ննջկ, դավաճան, երախտամոռ, անգութ, անխիղճ ու անհագ է, քան կենդանին, քան շունը, կապիկը, վագրը։ Նույրբ, թվում է նույնիսկ չարված համեմատություններով անգամ, հուզիչ ու սրտառուչ պատկերների հարադրումով, երբ ղրուցագրի նպատակը կարծես միայն կենդանու վարքագծի բացահայտումն է (զգացումների և արարքների չափը, մեծությունն ու խորությունը պրեվորելը), երևան է գալիս և հակադիր կողմը՝ մարդն իր անողորմ, անգութ ու դաժան գծերով[1]։ Ուրիշ ղրույցում նույն այդ զուգադրումը կատարվում է ավելի որոշակի նպատակադրումով, կարծես ցույց է տրվում, թե շունն ավելի «մարդկային» է, քան ինքը՝ մարդը, որ ագահ է, ժլատ ու անխիղճ[2]։ Կենդանու մեջ պահպանվում է հավատարմության խորն ու ազնիվ զգացողությունը, մինչդեռ մարդկանց մեջ՝ միայն շահը։

Մի այլ ղրույց հաստատում է այդ հայեցողությունն ուրիշ համեմատություններով. ոսկերիչը մատնությամբ է հատուցում իր կյանքը փրկողի լավությունը, մինչդեռ կապիկը, նույնիսկ վագրն ու օձը ամենադժվարին միջոցներով երախտահատույց են լինում և փրկում իրենց ազատարարին։ Գազանները գիտեն լավություն չմոռանալ, մինչդեռ մարդը... «Յամենայն իրաց վստահ լեր, զատ ի մարդոյ», խրատում է իմաստասերը, նա «բարեացն չար կու հատուցանէ»[3]։ Այստեղ արտահայտվում է նաև ավելի լայն, փիլիսոփայական աշխարհըմբռնում, իր մեջ ունենալով ժխտումն կրոնա-բարոյականի, ըստ որի բարեգործությունը, լավությունն ու ողորմածությունը չե՛ն կորչում[4]։ Այս աշխարհընկալմամբ կան կատուցված և շատ այլ ղրույցներ։

Երբեմն հոգեբանական նուրբ գծեր են բացվում՝ անկախ ղրույցի բուն բովանդակությունից ու նպատակադրումից, հեղինակի ստեղծագործական հնարանքների ու արվեստի շնորհիվ, որ այնուամենայնիվ ծառայեցվում են առաջադրված գաղափարի մարմնավորմանը։ Ջանալով ապացուցել կրոնական որևէ դրույթի ճշմարտությունը, ղրուցագիրը հնարամտորեն, արվեստագետի խոր դիտողականությամբ ու նրբանկատությամբ, գտնում է հար-

---

[1] «Էջեր», էջ 17 (№ 23), ծանոթ., էջ 239։

[2] Տե՛ս ձեռ. № 4618, էջ 56բ։

[3] «Էջեր», էջ 32 (№ 38, a և b տարբերակներ), ծանոթ., էջ 243։

[4] Տե՛ս ձեռ. № 4196, էջ 13բ, «Էջեր», էջ 28 (№ 36), ծանոթ., էջ 242։

մար միջոց և կերտում հոգեբանական համոզչականությամբ հագեցված գեղեցիկ պատկերներ։ Այդպես երևան են եկել մանկան հոգու պարզությունը, միամտությունն ու անմիջականությունը դրսևորող գեղեցիկ մանրանկարներ, ի հաստատումն այն մտքի, թե աստծո հաճելի է «անմեղաց խնդրուածքը» և նա կատարում է.

«Ոմն մանուկ՝ փոքր հասակաւ, առեալ հաց ի մօրէ իւրմէ, ել արտաքս, և ուտելով՝ այսր և անդր շրջէր, որպէս սովորութիւն է այնպիսի փոքր տղայոց։ Դէպ եղև, զի մանուկն այն եկն ի տեղի, ուր էր պատկեր Աստուածամօր կուսին Մարիամու՝ ունելով ի գիրկս զմանուկն Քրիստոս աստուած»։ Չհասկանալով, թե այն նկար է, և տղայաբար ու քաղցրությամբ նայելով կարծեցյալ երեխային, փոքրիկը ձեռքի հացը մեկնում է նրան, խնդրում վերցնել։ «Իսկ պատկերն այն, թէպէտ գեղեցիկ էր նկարեալ, սակայն զի անշունչ էր, կայր անշարժ՝ ո՛չ հաց առնոյր և ո՛չ պատասխանի տայր։ Իսկ մանուկն այն ոչ դադարէր աղաչելոյ, զի հաց կերիցէ ընդ նմա»։ Եվ այդպես «բազում ժամանակ էանց և նա ստէպ-ստէպ աղաչէր...»[1]։

Նույն այդ «Յաղագս անմեղութեան տղայոց» գլխում, քարոզների մեջ գծագրվում է և մի այլ նկար, այս անգամ երեխայի ծովափնյա խաղը պատկերող.

Մանուկ «մի գեղեցիկ և վայելուչ, առ եղրն ծովու նստեալ... արարեալ յերկրի փոս մի փոքր, որպէս սովոր են մանկտի խաղալով առնել, և արծաթի տրգալով զջուր ի ծովէն առնուլով ի փոսն այն հեղոյր...»[2]։

Մի այլ զրույց մեծ զգուշությամբ բացում է հոգու ամենախորը ծալքերում պահված, գրեթե երբեք չխոստովանված, բայց և գրեթե միշտ ի հայտ եկած գաղտնի զգացողություն.

«Ասէ սատանայ ընդ սատանան.—Եւ ի՞նչ դործես այսոր։

Եւ ասէ.—Առնում տարգալովս մեղս ի գշէն և դնեմ ի մարդոն բերանն, որ քաղցրանա ու մեղս գործէ, պոռնկի և շնայ. Եւ յորժամ գործէ զմեղքն, ես մաղեղինովս ծածկեմ, որ ասեն, թէ զմեր չարս մենք մ'ն գիտեմք, այլ ով չգիտէ։ Եւ բազում ժամանակս խաբեմ զմարդիկ։ Եւ յորժամ կամենամ ես՝ առնում զսաւևարան և ելանեմ ի տանիսն, և փչեմ, և հրապարակեմ չար գործսն և խայտառակեմ»[3]։

Այսինքն, մեղքը նախ քաղցր է (քանի դեռ ծածուկ է) և հետո

[1] Ձեռ. № 681, էջ 77ա։

[2] Անդ. էջ 77բ։

[3] Ձեռ. № 3179, էջ 126բ։

միայն դառն ու լեղի (երբ բացվում է), ինչպես առհասարակ ընդունված է ասել միջնադարում:

Ուրիշ գրույց նույն ընդհանրացումն է կատարում, հետևյալ կերպ.

«Բանսարկուն սատանայ ուզա մի էր բարձեալ և մեծ կարպետավ մի ծածկեալ: Հողմն չետ տարաւ, տեսին զանազան տեսքս պարշութեան, բանալիք և բժուժ ի վերայ նորա: Ասէ Հայր մի.

— Ջի՞նչ է այդ:

Ասէ չարն.— Այդ այն է, զմեղքն յառաջն ծածկեմ, որ գործողն հեշտանայ և չտոյ բանամ, որ խայտառակի»[1]:

Երրորդ գրուցագիրը դատում է այսպես.

«Ի ժամ մեղացն գործելոյն զսմաւթն և զվախն կու տանի...»[2]: և այլն:

Եզրակացությունն այն է, որ միշտ պետք է նկատի ունենալ գործի վախճանը, չհրապուրվել միայն սկզբով (նեն նույնիսկ այն գեղեցիկ է), այլ մտովին քննել և հետագան, տեսնել շարունակությունը, հետևանքը, վերջը[3]:

Հոգեբանություն բնութագրող հետաքրքիր բացահայտություններ են կատարվում և համեմատությունների միջոցով, նույնիմաստ գաղափարների միջև զուգահեռներ անցկացնելու ճանապարհով: Այդպիսի առիթով միայն, գրույցներից մեկում բացվում է կանանց յուրահատուկ մի գիծ: Խոսակիցների մեջ հարց է առաջանում, «թէ ո՞ր ի յանդամոց մարդոյն բազում խարճ խնդրէ»: Ամեն մեկն անում է իր ենթադրությունը, իսկ նա, որ կարծում է, թե աչքն է, իր միտքը զարդարուն ու ավելի արտահայտիչ ներկայացնելով, հետևյալ զուգադրությանն է դիմում.

«Ջամենայն անդամոն աչքն առաւել պակասութիւն ածէ մարդոյն, զի թէ ոմն ի ծնէ կոյր լինի, ամէն ցեղ կերակրոյ և հանդերձի հաւանի, այլ որ աչք ունի, ամէն ցեղ իրաց ո՛չ հաւանի, այլ զազնիսն խնդրէ, որպէս և կանայք, որ զայլս զարդարուն տեսանեն և զնոյն խնդրեն»[4]:

Կյանքի գեղարվեստական ճանաչման շնորհիվ գրույցները կատարում են իրականությունից բխող բազում փաստերի խորն ու փիլիսոփայական ընդհանրացում, բայց անում մարդու հոգեբանության շատ նրբերանգները, երբեմն նույնիսկ մեկ բառի մեջ խտաց-

---

1 «Էջեր», էջ 115 (№ 78):

2 Ձեռ. № 6974, էջ 104բ, № 5623, էջ 291բ (տարբերակ):

3 Տե՛ս ձեռ. № 4618, էջ 102ա, Մատ. ժողովածու, մաս Բ, էջ 330 (№ 348):

4 Ձեռ. № 2226, էջ 19ա:

նում հասարակության մի ամբողջ շերտի հատուկ, հիմնական, բնորոշ գիծ։ Ըստ մի զրույցի, հպարտությունն անքակտելիորեն տրված է ասիկանությանը, ագահությունը՝ մեծամիծներին, նախանձը՝ արվեստագործներին, կեղծավորությունը՝ կրոնավորներին, անաչառությունը՝ կանանց. արատներ, որոնք բոլորը ծնված են անիրավությունից[1]։

Ճշտորեն նկատվում է, թե կյանքի փիլիսոփայական ըմբռնումն ու ճանաչումը իմաստնացնում է մարդուն, մաքրում նրա էությունը, ազնվացնում, բարի, լայնախոհ ու ներողամիտ դարձնում։ «Ի բազում անմեղութենէն բնաւ մոռացաւ ղչարութիւն», ասվում է մեկի մասին[2], որ առհասարակ բնութագրական է իմաստության հասած մարդու համար։

Հաճախ բնութագրումները կատարվում են առածների միջոցով, որ ավելի խոսուն, խորիմաստ, պատկերավոր ու անվախճան են դարձնում միտքը։ Առհասարակ ամենասուր խոսքերով, պատկերավոր արտահայտություններով, ժողովրդական առած-ասացվածքների համեմատով է խարազանվում դանձասիրությունն ու շահամոլությունը, ագահությունն ու վաշխառությունը, փառասիրությունը, զրկանքի, կաշառքի ու գողության դիմելը, արդարությունը, իրավունքն ու ճշմարտությունը թյուրելը[3]։

Մի զրույցում ագահի անկշտությունը չափանշվում է այսպես. «Ագահութիւնն ադի ջրի նման է, որչափ մարդ խմէ, այլ առաւել կու ծարաւի»[4]։ Մի ուրիշը չդոհանալով մեկով, ագահի անհագությունը բնութագրում է հաջորդաբար ավելացնելով իրար լրացնող ու խորացնող նոր առածներ. «Գետք ո՛չ կարեն լնուլ զծովն», փոքրինչ անց՝ «Տզրուկն ո՛չ յագի արեամբ» և վերջում՝ «Հուր ո՛չ յագի փայտիւ»[5]։ Երբ կամենում է համոզիչ դարձնել, թե «ոչինչ է ի ծածուկ, որ ոչ յայտնեսցի», բերում է առածը՝ «Ո՛չ կարէ քաղաք թաքչել, որ ի վերայ լերինն կացցէ»[6]։ Երբ խոսում է ընկերասիրության, ազնիվ, անձնազոհ բարեկամների ու ընկերների մասին, չի մոռանում հիշել և արդեն վաղուց ի վեր ժողովրդի դարավոր կենսափորձով իմաստավորված առածը՝ «Բարեկամն յաւուր նեղութեան փորձի»[7] և այլն։

---

[1] Տե՛ս «Էջեր», էջ 97 (№ 66), ծանոթ., էջ 250։

[2] Ձեռ. № 791, էջ 176ա։

[3] Տե՛ս Ձեռ. № 7993, էջ 141ա և բ։

[4] «Էջեր», էջ 120 (№ 85), ծանոթ., էջ 253։

[5] Ձեռ. № 7993, էջ 141բ։

[6] Ձեռ. № 3179, էջ 126բ։

[7] Ձեռ. № 8825, էջ 35բ։

Որոշ զրույցներ ուղղակի կառուցվում են ժողովրդական իմաստությունների, փիլիսոփայական ընդհանրացումների, դարավոր կենսափորձից հանված ասույթների ու ասացվածքների հիման վրա։ Նկատի ունենալով առածը՝ «Ջարն չարով կորաւ», կամ «Ով ուրիշի հոր փորի, ինքը կընկնի մեջը» և կամ «Ո՛չ հագեցի ակն տեսանելով և ոչ լցցի ունկն՝ լսելով», զրուցագիրը բերում է այն հաստատող իր պատմությունը, մի նոր օրինակով ևս վավերացնելով դրանց ճշմարտությունը[1]։ Մարդու և մասնավորապես իշխանավորի հոգեբանությունը բնութագրող շատ խորիմաստ զրույցներ են կառուցված մանավանդ վերջին առածի ոգով[2]։

Առհասարակ զրույցներում հանդես է բերվում պատմողական արվեստի վարպետություն, մեծ մասամբ առանց ձգձգումների, սեղմ, կարճ ու ամփոփ, երբեմն նույնիսկ համառոտ խոսքով ասած, նպատակամետ ու ընդհանրացված։

Երբեմն զրույցներն ունենում են արվեստավոր՝ կարճ ու հետաքրքիր վերջավորություն, ամփոփ միտք, կամ ուղղակի պարզ, միամիտ ու անմիջականորեն ասված մի բառ՝ «վերջացավ»[3]։

* *
*

Զրույցների կատարած դերի, նպատակասլացության ու գեղարվեստականության գործում կարևոր տեղ է գրավում և լեզուն, որի մեջ ևս արտահայտվում է նրանց բազմազանությունն ու բազմատեսակությունը։

Զրույցների լեզուն միատեսակ չէ· և այդ բնական է։ Տարբեր դարեր ու տարբեր հեղինակներ իրենց հետ բերել են լեզվական, ոճական տարբեր առանձնահատկություններ՝ անհատականություն, պարզություն, սեղմություն, նրբություն, ճկունություն, պատկերավորություն, հարստություն, տեղայնություն և այլն։ Անշուշտ նշանակություն ունի նաև զրույցի ոգին՝ աշխարհիկ կամ հոգևոր բնույթը, պատմողական, հռետորական կամ դրամատիկ ոճը, կենցաղային կամ գաղափարական թեման և այլն, որոնք միջին հայերենի մեջ գերակշռություն են տալիս կամ գրաբարին և կամ խոսակցականին, բարբառներին։ Զրույցի զարգացման ընթացքի համե-

---

[1] Տե՛ս «էջեր», էջ 32, 36, 37, 120 (№ 38, 39, 40, 86) և այլն, համապատասխան ծանոթագրություններով։

[2] «էջեր», էջ 119, 120 (№ 85, 86), ծանոթ. էջ 253։

[3] Ձեռ. № 8825, էջ 5բ։

մատ՝ որքան դնպի աշխարհիկ թեմա, այնքան լեզուն աշխարհաբար: Իհարկե, վերջինս ավելի ծավալվում և սկսում է գերիշխել ուշ դարերում: Սակայն խոսակցական լեզվի՝ աշխարհաբարի, այլև բարբառային որոշ տարրեր երևան են գալիս նաև ավելի վաղ շրջանում՝ XIV—XV դարերում: 1303—1350, ինչպես և 1450 թվականներին ընդօրինակված ձեռագրերում հանդիպում են այսպիսի բայաձևեր. «Ոմն արծաթասէր աղօթեց»[1], «զոսկին է պաշտել և որչափ աղաւթք է առեր, միտքն մօտ ոսկին է եղեր»[2] և այլն: Հետագայում այդ տարրերն ավելի ևս ղգալի են դառնում: Բերենք նույն դրույցի միևնույն հատվածը՝ տարբեր դարերում ընդօրինակված ձեռագրերից.

«Էր ոմն թագաւոր, որոյ աւուրք և ամք կենացն անցեալ էին, և ոչ ունէր որդի և ժառանգ իւրոյ թագաւորութեանն՝ զկնի իւր: Վասն որոյ բազում պաղատանօք խնդրեաց յԱստուծոյ վասն որդեծնութեան, ասելով աղքատաց և կարօտելոցն տուրս առատս և ինչս բազումս, որ և ողորմած տէրն՝ լսօղն աղօթից, ոչ անտես արարեալ պաղօթս նորա, եղ նմա որդի՝ ժառանգ աթոռոյ թագաւորութեանն իւրոյ...»[3]:

«Թագաւոր մի որդի չունէր. խնդրեաց յԱստուծոյ, և Աստուած եա նմա որդի: Եւ թագաւորն երբեր բազում ասդղագէտք, հարցաւ ի նոսա, թէ՝ «Իմ որդոյն զի՞նչ լինի»:

Եւ նոքա ասեն, թէ՝ «Քո որդուն մահն օձէն պիտի լինի»:

«Թագաւորն հնարք արաւ և շինեաց բարձր աշտարակ մի և եղ որդին իւր ի մէջն, որ օձն չիտայթէ» և այլն[4]:

XVI—XVII դարում արդեն, միջին հայերենի մեջ հրաշակիորեն իշխում է աշխարհաբարի շունչը: Նշենք մի փոքր հատված, որտեղ դրեթե լիովին ներդաշնակում են լեզուն և բովանդակությունը, նկարագրվում առօրյա, կենցաղային փոխհարաբերություններ.

«Մեծ հարուստ մարդ մի շատ ոսկի և արծաթ ունէր և ողորմութիւն չանէր: Ունէր երեք որդի, երեք հարսն: Ինքն պաղրի կերակուր կերած չէր: Օր մի անցաւ պաղրին միջովն, դառ մի տեսաւ խորոված, խիստ մատն ասաց... Գնաց ի տուն, ձեննեց զերեք որդին,

---

[1] Ձեռ. № 714, 1303—1350 թթ., էջ 63ա, Տե՛ս «Էջեր», էջ 14 (№ 17 b տարբերակ):

[2] Ձեռ. № 2226, էջ 206ա (ընդգծումները մերն են—Ա. Ս.):

[3] «Էջեր», էջ 62 (№ 49, d տարբերակ):

[4] Ձեռ. № 5631, 1620 թ., էջ 159բ. Տե՛ս «Էջեր», էջ 67 (№ 49, e տարբերակ):

ըսատակ տվեց, թէ՝ «Գնացէք գառ մի խորովու եփեցէք ի պաղարն, բերէք, որ ուտենք» և այլն[1]։

Սողոմոնի անվան հետ կապված զրույցներից մեկը պահպանված է միջին հայերենի և՛ գրաբարախառն, և՛ աշխարհաբարին մոտ տարբերակներով։ XVII դարի ընդօրինակություն հանդիսացող ձեռագրերում այն վերապատմվում է գրեթե ժողովրդի խոսակցական լեզվով։

«Ծառայնին թողին զՍողոմոն և եկին աղքատին ի հնազանդութիւն, ղի գիտէին, թէ թագաւոր է։ Վլացին, առօք և փառօք հանին և զթագաւորին ոսկիակազմն պատմուճանն բերին, ագուցին, և զթագն դրին ի գլուխն, և առեալ գնացին։ Եւ մնաց Սողոմոն ի բաղնիքն։ Կանչեց, թէ՝ «Բաղնապան, յո՞ւր են ճորտերս»։ Ասէ բաղնապանն. «Շատ մի՛ հաչեր. Դու քե՛զ ես Սողոմոն. շո՛ւտ արա է՛լ ի բաղնեացդ, զդուռն կու փակեմ» և այլն[2]։

Զրույցների մեջ, առհասարակ, գերիշխում է միջին հայերենը։ Սակայն, ցույց տված լինելու համար աստիճանական անցումը գրաբարից միջին հայերենի, կիսա-աշխարհաբարի և բացարձակապես աշխարհաբարի, ավելացնենք XVIII դարից հետո վերջինիս հաղթանակը լիովին դրսևորող մի քաղվածք ևս.

«Վանայ երկիր, մօտիկ իրարու երկու գեղ կայր։ Մէկի անունը..., մէկելը՝ ...։ Էս էրկու գէղին էլ քահանայ ունէին ընտիր։ ... քահանէն խրատով ու ահ տալով չըկարաց ժողովրդին կիրակի պահել տալ։ Գնաց... քահանին ըսաց.

— Ես մէ հնարով իմ ժողովուրդս կիրակի պահել չեմ կարայ տալ։

... քահանէն ըսաց.

— Դու արի մէ տարի իմ գեղս ու տունս կեցի, ես քուկըդ։

Էսպէս փոխուան։ Օր եկաւ, գարուն էր։ Էս քահանեն կիրակի օրը իր ցանքը էնել տուեց գեղացւոց։ Էս հեսապին ջրելը, քաղելը, ծեծելը կիրակի օր էնել տուեց գեղացւոց։ Էլ կիրակի չպահեցին. քահանի էլ, իրենց էլ հողագործութիւնը էրին մինչ կալի վերջին...»[3]։

---

[1] Ձեռ. № № 1357, էջ 263ա, 8727, ԺԷ դար, էջ 31ա. Տե՛ս «էջեր», էջ 20 a, b (տարբերակներ)։

[2] Ձեռ. № 3569, ԺԷ դար, էջ 136ա (տարբերակ). Տե՛ս նաև այլ տարբերակներ՝ «էջեր», էջ 110 (№ 76)։

[3] Ձեռ. № 6891, 1855—1858 թթ. էջ 119բ։ Հեղինակն է Սիմեոն Կարնեցին, որ ինչպես նշում է ինքը, ժողովել և այս զրույցն ընդօրինակել է Տոնապատճառ գրքից, Շիրակի գավառի Բողազքեսեն գյուղում։ Բազմակետերով նշված են գյուղերի անունները, որ ձեռագրում բաց է թողված։

Լեզվական զանազան առանձնահատկություններ, բարբառային ու օտար բառեր և այլն, երանգավորում են զրույցը, ստեղծում հատուկ մթնոլորտ, միջավայրը բնութագրող իրադրություն, տեղը, ժամանակը և մարդուն ավելի ճշգրիտ պգալու հնարավորություն[1]. *«Գրեն թէ սոյն հռճային դատաւոր կարգեցին գիւղաքաղաքի։ Որոյ, ի մտանելն ի դուռն քաղաքին, ետես գրեալ ի ճակատ դրանն, ի վերայ միոյ քարի՝ Ուզուն ատամ՝ գապայ սագալ ախմախ օլուր»*[2]։

Ընթերցողի մեջ ընկալումը կատարվում է հստակ, պատկերավոր, կոնկրետ և ավելի անմիջական։ Լեզվի միջոցով՝ հայկական (նույնիսկ օտար) հատուկ բառերի օգտագործմամբ, աշխատել են զրույցը մատչելի դարձնել ժողովրդի լայն շերտերին և լիովին ծառայեցնել իր նպատակին։

Այս ամենին ավելանում է նաև որոշ հեղինակների անմիջականությունը, երբեմն նաև խոսքի լիրիկական շունչն ու հուզականությունը՝ արտահայտված հատուկ դարձվածքներով ու ընդմիջարկություններով։ Սրանք, ի վերջո, ծառայում են զրույցների գեղարվեստականությանը, աշխույժ ու կենդանի են դարձնում և՛ լեզուն, և՛ բովանդակությունը, հեշտացնում կարդալ մարդու ներքինը, տրամադրությունները, հույզերը, խոհերն ու աշխարհըմբռնումը և մոտեցնում վիպականության։

---

[1] *Այսպիսով, եթե գծելու լինենք զրույցների լեզվի զարգացման ընդհանուր պատկերը, կստանանք մոտավորապես հետևյալը.*

Հնուց եկած զրույցների մեջ, որոնք հիմնականում բխում են եկեղեցական գրքերից, Հարանց վարքերից ու վարքաբանական գրականությունից կամ պատմագրությունից, գերիշխում է գրաբարը։

Միջնադարում ստեղծված կամ ըստ հների վերապատմված զրույցների մեջ լեզուն խառնուրդ է գրաբարի ու միջին հայերենի։

Բուն ժողովրդական աղբյուրներից ծագածների մեջ գերակշռում է ժողովրդական, խոսակցական լեզուն։

XV—XVI դարերից հետո կազմվածներն ունեն ժամանակի նոր գրական լեզվի ատաղձ՝ տեղ տեղ միախառնված բարբառի։

Ըստ քերականական առանձնահատկությունների, որպես օրինակ, կարելի է նշել հետևյալ անցումները.

Հայցական ոլով—զ-յով, առանց զ-ի, խառը։

Բայական վերջավորություններ—եաց, եց, խառը։

Նախդիրներ—վերացում, կամ հետադաս գործածություն (գնայր ի քաղաք—գնաց քաղաք։ Ի վերայ դնել—վրան դնել, դնել վրան)։

Հոգնակի թիվ—ք, ներ, խառը։

Դիմորոշ ոդ—դ, տ, խառը և այլն։

[2] *Ձեռ. № 8825, էջ 28բ։*

Առանձին անհատների վարքագծի այսպիսի արտացոլումն, ըստ էության, բացում է ո՛չ թե սոսկ մեկի, այլ իր մեջ խտացրած ու ամբողջացման ենթարկած տիպական կերպարների, ուրեմն և հասարակության որևէ խավի բարքերի բնութագիրը, հանդեցնելով յայն ընդհանրացումների:

* *
*

Բազմազանությունը, ընդգրկման լայնությունն ու խորությունը և գեղարվեստականությունը գրույցներին տալիս են պատմական, ճանաչողական մեծ արժեք: Նրանց միջոցով, շատ կամ քիչ չափով, բացվում է միջնադարը՝ կրոնավորների, կրոնական միաբանությունների, վանական կյանքի ու միակեցության պատկերը. պալատի ու պալատականության, մեծատուններն ու ազգատոհմերի, վաճառականների, արհեստավորների ու շինականների միջնադարյան նկարագիրը. գիտության, մշակույթի, արվեստի, օրենքների ու կարգերի, ըմբռնումների, հասկացությունների, հայացքների ու ձգտումների տեսակը, վիճակն ու մակարդակը. մարդու՝ և՛ կրոնավորի և աշխարհականի, ներքին ու արտաքին աշխարհը՝ հոգեբանությունը, աշխարհայեցությունը, բարքերը, կենցաղը, սովորությունները, ղրաղմունքները, սոցիալական վիճակն ու փոխհարաբերությունները. վեր հանվում աշխարհիկ ոդու հաղթանակը թե՛ մտայնության մեջ և թե՛ իրականության, լրացնելով ու հարստացնելով միջնադարի մասին արդի՝ ժամանակակից մարդու աշխարհըմբռնումը:

Այդ պատճառով է, որ գրույցները միաժամանակ դիտական, պատմական, գրականագիտական, լեզվաբանական ուսումնասիրությունների ու գեղարվեստական ստեղծագործությունների առատ նյութ տվող հարուստ գանձարան են: Ժողովրդի դարավոր իմաստությունն իր մեջ ամփոփող այդ անսպառ ժառանգությունը՝ միջնադարյան գրույցներն ու նրանց թեմաները, օգտագործել են բոլոր դարերում ու երկրներում, աշխարհի խոշոր գրողներից շատերը, կերտելով բազմաթիվ մանր ու մեծ կտավներ, արձակ ու չափածո երկեր՝ բարձրարժեք վեպեր, պատմվածքներ ու բանաստեղծություններ, որոնցից ծնվել են և գլուխ-գործոցներ:

Միջնադարյան կյանքն ու աշխարհայեցողությունը բացահայտող այնպիսի գրույցներ, որոնք նշանակալից դեր են խաղացել համաշխարհային դրականության պատմության մեջ և ստեղծագոր-

ծության մշտաբուխ ակունք հանդիսացել բազում ազգերի ու բազում գրողների համար, պահպանվել են նա՛և հայկական ձեռագրերում։ Պետք կլինի հատուկ ստվարածավալ ուսումնասիրություն, մեկ առ մեկ անդրադառնալու և քննելու ներշնչանքի աղբյուր հանդիսացած ու գրական մշակման ենթարկված բոլոր գրույցներն ու նրանց հեղինակներին[1]։

Եվ մեր ձեռագրերում և ուրիշ ժողովուրդների մոտ պահպանված ու գրական մշակումների նյութ ծառայած բազում գրույցներից են Հայ լողնորդ, Փիլիսոփա մահու դատապարտեալ և սիրելին, Թագաւոր և քուերորդի և իշխան, Երեք թագաւորի որդիք և պատուական ակն, Աղօթք արծաթասիրի, Երկու արդարք ի խալաթայ, Սատանա և եօթն գստերք իւր, Այր հոգեվաճառ, Բանսարկու աբեղայ, որ զանձն մատնեաց սատանայի, Հպարտ թագաւոր, Պատիւ հանդերձի, Միակեաց, զոր կիզեաց զմատունս իւր, Երեք թագաժառանգ և պատուական ակն և այլն[2], որոնցից մի քանիսը մեծ կտավների նյութ են դարձել։ Վերջին գրույցը, որ կույր, կաղ և ատամները թափած ուղտի մասին շատ ժողովուրդների մոտ զանազան տարբերակներով պահպանված հանրածանոթ պատմություն է, օգտագործել է Վոլտերը իր «Ջատիկ կամ նախասահմանության» հայտնի երկում[3]։ Մահվան դատապարտված փիլիսոփայի ու ընկերոջ և երկաթճաուլարան ուղարկվող հավատարիմ պալատականի մասին գրույցների սյուժեներով բալլադներ է գրել Շիլլերը[4]։ Հայ լողնորդի հեռավոր տարբերակներն են նրա «Հերո և

---

[1] Նշենք միայն, որ վերջիններիս թվում են այնպիսի հանճարներ ու ականավոր դեմքեր, ինչպես Գանտեն, Բոկաչիոն, Բաբլեն, Սերվանտեսը, Շեքսպիրը, Մոլիերը, Վոլտերը, Դիդրոն, Լեսինգը, Գյոթեն, Շիլլերը, Բայզակը, Ժորժ Սանդը, Անդերսենը, Դիկկենսը, Մարկ Տվենը, Դոդեն, Անատոլ Ֆրանսը, Հաուպտմանը, Կիպլինգը, Վասիլի Մայկովը, Լեմոնիցերը, Կոխլովը, Ժուկովսկին, Պուշկինը, Տոլստոյը, Լեսկովը, Վսեվոլոդ Գարշինը, Աբովյանը, Աղայանը, Հնկոյանը, Թումանյանը, Իսահակյանը և շատ ուրիշներ։

[2] Տե՛ս «էջեր». № № 17, 37, 46, 47, 66, 68, 69, 76, 92։ «Հարանց վարք», Ջուղա, 1641 թ., էջ 166 (ձեռ. № № 791, էջ 126բ, 7993, էջ 10բ), Ն. Մառ, Ժողովածու, մասն Բ, էջ 142, 199, 286, 338, (ձեռ. № № 6974, էջ 105ա, 6616, էջ 7ա), սույն գիրքը, № № 1, 56, 60 62։

[3] Տե՛ս ձեռ. № № 6974, էջ 105ա, 6616, էջ 7ա, Ն. Մառ, Ժողովածու, մասն Բ, էջ 199, Վոլտեր, Ջատիկ կամ նախասահմանութիւն, Կ. Պոլիս, 1867, էջ 15 և հատ.։ Հեղինակի այս երկում ընդհանուր առմամբ օգտագործված են զանազան արևելյան գրույցներ։

[4] Տե՛ս սույն գրքում, № 62, Ն. Մառ, Ժողովածու, մասն Բ, էջ 327, 142։ «էջեր», էջ 54—60, Ֆրիդրիխ Շիլլեր, Բալլադներ, Երևան, 1957, էջ 46, 76։

Լևանդր» բալլադն ու Հ. Թումանյանի «Ախթամարը»[1]։ Շիլլերի բալլադների ծանոթագրություններից երևում է, որ դրանց սյուժեները մինչ ինքը մշակել են և ուրիշները՝ Հոոմեացի գրող Հիգինը, Ֆրանսիացի վիպասան Ռետիֆ դը լա Բրետոնը, հույն բանաստեղծ Մենդեոսը[2], որ ապրել է 5-րդ դարում և որով մեկ անգամ ևս վկայվում է զրույցների սյուժեների հնությունը։ Երեք թագավորի սրտիք և պատմական ակն զրույցը, փոխված բարոյախոսությամբ, օգտագործել են Բոկաչիոն և Լեսսինգը[3]։ Զրույցը հայտնի է եղել և XI դարում, հրեական միջավայրում։ Այստեղ ոչ մի տարբերություն չի դրվում հրեական և քրիստոնեական հավատի միջև։ Մինչդեռ «Gesta Romanorum»-ում և հին ֆրանսիական մի առակի մեջ համեմատության են դրվում երեք կրոն՝ հրեական, մահմեդական և քրիստոնեական. վեճը լուծվում է հօգուտ վերջինիս։ Զրույցի տարբերակները կան լատիներեն և իտալերեն՝ XIII դարում և այլ ժողովուրդների մոտ[4]։ Հայկական ժողովածուներում պահպանվել է զրույցի երկրորդ խմբագրությունը, ուր առավելություն է տրվում քրիստոնեությանը[5]։

Մատները մոմի բոցով այրող միակեցի մասին զրույցի սյուժեն մշակել է Տոլստոյը («Հայր Սերգի»)[6], «Երկու արդարք ի խաւթայ» զրույցինը՝ Թումանյանը («Ոսկու կարասը»)[7], «Սատանայ և եօթն դատերք իւր» զրույցինը՝ Իսահակյանը («Սատանան ու իր աղչիկները» չափածո)[8]։ «Հպարտ թագավոր» շատ տարածված զրույցի բարոյա-գաղափարական բովանդակությունը հրապուրել է և՛ Տոլստոյին, և՛ Մարկ Տվենին և՛ Գարշինին։ Զրույցներից եկող զանազան ազդակներ է ունեցել Շեքսպիրը, իր դրամաներում ցրած ժողովրդական իմաստություններից շատերի հիմքում և այլն։

Ագնիվը, շքեղը, հարուստը, լավն ու բարին ո՛չ թե արտաքին

---

[1] *Տե՛ս սույն գրքում, № 1, Ն. Մառ, ժողովածու, մասն Բ, էջ 338, Շիլլեր, էջ 29, Հ. Թումանյան, երկերի ժողովածու, հատ. Ա., Երևան, 1950, էջ 275։*

[2] *Տե՛ս Շիլլեր, էջ 99, 100, 102։*

[3] *Տե՛ս Ջ. Բոկաչիո, Դեկամերոն, Երևան, 1953, էջ 46։ Լեսսինգ, Նաթան իմաստուն, Թիֆլիս, 1878, էջ 104։*

[4] **Веселовский Александр,** Боккаччьо, его среда и сверстники, *էջ 487 և հետ.*

[5] *Տե՛ս Մառ, ժողովածու, մասն Բ, էջ 286։*

[6] *Տե՛ս «Վարք սրբոց հարանց և քաղաքավարութիւնք նոցին», հատ. առաջին, էջ 691, Լ. Տոլստոյ, երկերի ժողովածու, հատ. 10, Երևան, 1950, էջ 145, ձեռ. № 566, էջ 111ա։*

[7] *Հ. Թումանյան, երկերի ժողովածու, հատ. Գ, Երևան, 1949, էջ 149։*

[8] *Ավ. Իսահակյան, Առակներ, Երևան, 1946, էջ 5։*

շլացուցիչ գեղեցկության ու փայլի, այլ մարդու ներքինի՝ էության մեջ փնտրելու լայն ընդգրկում ստացած միջնադարյան հայեցողությունը արտահայտություն է գտել «Վենետիկի վաճառականը» երկում, տուփերի պատմությամբ, տուփեր, որոնց արտաքին շուքը կամ անշքությունը չե՛ն համապատասխանում նրանց բովանդակությանը[1]: Այդպես է և մարդը, որի տեսքն ու ներքինը միշտ չէ՛, որ նույնն են: Յուցադրական արտաքինը քողարկում է ներքինը: Հաճախակի նկատվող այս հակասության մասին միջին դարերում գրավոր և բանավոր տարածված տարբեր պատմություններից մեկն է մեր ձեռագրերում պահպանված «Պատիւ Հանդերձի» վրույցը[2], որ մի տարբերակ է հնուց եկող և այլ ժողովուրդների մոտ ևս գոյություն ունեցող սյուժեի[3]: Ըստ վրույցի, իշխանները տրտնջում են, թե թագավորը «մեծամեծաց իւրոց ո՛չ առնէ պատիւ, այլ դչընչին մարդիկս մեծարէ»: Ի պատասխան՝ թագավորը պատրաստել է տալիս չորս սնդուկ, «երկու արտաքուստ դեղեցիկ և քանդակած և ի ներքուստ լի աղբով և աւազով, և երկու այլ՝ արտաքուստ աղտեղի, կպրով ծեփեալ և ի մէջն լի ոսկով և մարգարտով»: Իշխաններն ընտրում են գեղատեսիլը: Թագավորը նկատում է, թե նրանք այդպես են դատում և մարդկանց մասին՝ նայում են երեսին ու պայծառ հանդերձին և ո՛չ ներքինին:

Միջնադարյան վրույցների թեմաներով ստեղծված երկերի մեջ առ այսօր խոշորագույն գործ է մնում «Ֆաուստը», որի սյուժեն, մինչև Գյոթեն, մշակել են շատերը:

Դեռևս միջնադարում, ինչպես իմացվում է վրույցներից, երկբայել են հոգու և հանդերձյալ կյանքի գոյության մասին կրոնի ու եկեղեցու դրույթների ճշմարտության մեջ, նույնիսկ ասել, թե դա կրոնավորների սարքած խաղ է, ծաղր՝ ժողովրդի, աշխարհականների հանդեպ.

«Վայրապար քահանայք ի խաղ առնեն զմեզ, որք ասեն, թէ հոգիք զկնի աստի կենացս կենդանի են»[4]:

Այսպես դատող մարդիկ են, որ համարվել են հոգին ստատնային վաճառածներ, մարդիկ, որ փիլիսոփայել են կյանքի ու աշխարհի մասին, գերադասել վայելել այն, նույնիսկ հոգին ծախելու

---

[1] Վիլյամ Շեքսպիր, *Ընտիր երկեր, երկու հատորով, հատ. 1, Երևան, 1964, էջ 807:*

[2] *«Էջեր», էջ 125 (№ 92):*

[3] *Տե՛ս Նկարագրութիւնք հոգևոր վարուց Յովասափու որդւոյ Թագաւորին Հնդկաց, Վաղարշապատ, 1897, էջ 19:*

[4] *«Էջեր», էջ 100 (№ 68):*

և հավիտենականը կորցնելու գնով ու այն համոզումով, թե իրականը, գոյություն ունեցողը ներկան է, անցողիկը՝ աշխարհն ու երկիրը։ Այս կյանքը ձեռքից չհանելու, զուր չկորցնելու մասին են առավել մտահոգվել, քան ենթադրյալ անդրշիրիմյանը կորցնելուց վախեցել։ Հետաքրքիր է, սակայն, որ հոգին սատանային են «վաճառել» ոչ միայն աշխարհականները, այլև կրոնավորները՝ աբեղաներ, քահանաներ ու եպիսկոպոսներ։ Նրանց մեջ ևս եղել է հավատի խախտում, երկմտանք հանդերձյալի և հոգու գոյության մասին գեթ այնչափ, որ գերադասել են վայելել աշխարհը մինչև վերջին րոպեն, մինչև վերջին շունչը՝ չզղջալով և խոստովանության ու ապաշխարության իսկ ժամանակ չթողնելով[1]։

Հոգեվաճառության մասին տարբեր ժողովուրդների մոտ գոյություն ունեցող և համաշխարհային գրականության մեջ լայն տարածում գտած զրույցների առաջին գրական մշակումն է համարվել ֆրանսիական գրականության մեջ Ռյուտեբեֆի անունով հայտնի՝ Թեոֆիլի մասին հրաշքը («Miracle de Théopile»)[2]։ Սրա տարբերակներից մեկը պահպանվել է նաև հայկական ձեռագրերում։ Խորամանկ, հնարագետ և հմտորեն աշխարհականների մեջ խռովություն սերմանող մի աբեղա, երբ «զփոփոխել զհարս վանից և ի խռովութիւնս ձգել ի մէջ եղբարց ո՛չ հագեցաւ, զանձն իւր մատնեաց ձեռն սատանայի, միայն թէ զոր ինչ [կամիցի] կատարեսցէ»[3]։ Եվ երկար ժամանակ գործակից դարձավ սատանային։ Այդպիսին էր և Թեոֆիլը, որ նույն ճանապարհներով՝ հոգևորականության մեջ խռովություն ձգելով, վանահայրերին զրպարտելով ու փոփոխելով՝ ձգտում էր աթոռակալության։

Նման մի զրույց է և հետևյալը, որ սկսվում է այսպես.

«Ասի յառակաց, թէ միակեաց մի սատանայի ուխտ եղիր, որ ի տարի մի սատանայի ի պահք կենայր, թէ զնա ի մեծութիւն հասուցանէ։ Եւ սատանայ յանձն առ կատարել ղխնդրուածս նորա»[4]։

Այստեղ ևս ուխտը նույն նպատակներն է հետապնդում։ Միակեցը հասնում է իր ցանկացած մեծությանը, դառնում եպիսկոպոս, սակայն վերջում խստորեն պատժվում։ Այս զրույցի վախճանը բավականաչափ մոտ է եվրոպական գրականության մեջ եղած որոշ մինչ Ֆաուստյան մշակումների, ուր փշուր-փշուր է ար-

---

[1] Տե՛ս «էջեր», էջ 101 (№ 69)։

[2] Տե՛ս „История французской литературы", т. I, стр. 164.

[3] Տե՛ս «էջեր», էջ 101 (№ 69)։

[4] Ձեռ. № 6616, էջ 12բ։ Ն. Մառ, Ժողովածու, մաս Բ, էջ 252։

վում հոգեվաճառի գանգը։ Մեր դրույցն ավարտվում է այսպես.

Եպիսկոպոսության հասած միակեցը «ի չարչարանս արկեալ, խոստովան եղև զուրացութիւնն և զդաշինսն, որ եդեալ էր ընդ սատանայի։ Յայնժամ կապեալ զնա ի յագի ամեհի ձիոյ և թողեալ ի դաշտի, մանրամասնաբար կոտորեալ եղև մարմին նորա և այնպէս աւանդեաց զդառնացեալ հոգին ի ձեռն սատանայի»[1]։

Սակայն, իր բուն էությամբ «Ֆաուստի» իմաստությանն ավելի մոտ գաղափարներ է արտահայտում մեր մի այլ զրույցը, որտեղ հոգեվաճառի կերպարը անհամեմատ մոտ է Ֆաուստի նախատիպերից մեկը համարվելու։ Ի հակադրություն Թեոֆիլի և մեր զրույցների, այստեղ կենտրոնական դեմքը կրոնավոր չէ, այլ աշխարհական և իր շար նպատակներն ի կատար ածելու համար չէ՛, որ համաձայնում է հոգին վաճառել, այլ ղվարճության, կյանքը հաճելիորեն զգալու և վայելելու։ Նա փիլիսոփայող, խորհող կերպար է, իր ժամանակի համար անսովոր ու հետաքրքիր բնավորությամբ, աշխույժ, շարժուն, կենդանի խառնվածքով ու անմիջականությամբ, տիպականացման հասած նկարագրով։ Սիրում է կեր ու խում, ուրախություն, ընկերական սեղան, առատաձեռն է, փիլիսոփայում է կենաց ու մահու, հոգու և մարմնի մասին, ո՛չ միայն դերադասում աշխարհն ու իրական կյանքը հանդերձյալից, այլև չի հավատում հոգու անմահությանը։ Նա ուզում է ազատ ու անհոգ լինել և հանուն այդ ամենի է, որ համաձայնում է հոգին վաճառել, համարելով այն մի կատակ կամ խաղ։

«Եթէ ոք զհոգի իմ գնել կամիցի, դիւրագին վաճառէի զնա, և զոր ինչ առնում ամենեցունց դինուոյ դին յօժարութեամբ տաց»,— ասում է նա պանդոկում հավաքված և անհոգությամբ ծիծաղող սեղանակից երիտասարդներին։ Հայտնվում է սատանան «ի կերպարան մարդոյ», միանում նրանց, մասնակցում սեղանին ու զրույցին և տրամադրում ցանկացած գումարը՝ վայելքը շարունակելու։ Նա ևս հրամայում է գինի բերել ու ըմպել լի բաժակները[2]։ Սա «Ֆաուստի» երկրորդ հիմնական հերոսի՝ Մեֆիստոֆելի նախատիպն է, որ Թեոֆիլի մասին պատմվող զրույցում ու նրա տարբերակներում չի կերպարանվում՝ երևան չի՛ գալիս որպես անձնավորություն, այլ միայն հիշվում է։ Այս զրույցում նա հանդես է գալիս մարդու կերպարանքով, բայց պահպանում իր էությունը, աննկատելի ու անսպասելի հայտնվում այնտեղ, ուր նրան սպասում են՝

[1] Ձեռ. № 6616, էջ 13ա։

[2] «Էջեր», էջ 100 (№ 68)։

բավական է մի խոսք միայն: Նա «ուժեղ և մեծահասակ» է, ամենակարող, նույնպես փիլիսոփայող, հարցերը տրամաբանող, պատճառաբանող, վճռող, դիվանագետ, բայց և զվարճասեր, կյանքը հրահրող ու բորբոքող:

Այս զրույցները՝ միջնադարյան աշխարհայեցողության անցման վիճակը բացահայտող բնորոշ օրինակները, նախատիպար են հանդիսացել ստեղծելու աշխարհահռչակ «Ֆաուստի» բազում տարբերակները, ծնունդ տալով կատարյալին՝ Գյոթեի հանճարեղ քերթվածին, որ անսահման մեծությամբ ու բարձրությամբ արտահայտեց կյանքի, բնության ու տիեզերքի իմաստությանը հասնելու և ճանաչելու մարդու դարավոր ձգտումը:

Միջին դարերի զրույցներն առհասարակ հետապնդել են ամբողջ աշխարհի գրականության համար այսօ՛ր էլ կենսականորեն ամենաառաջնային ու անհրաժեշտ նպատակներ. յայնորեն ծառայել մարդու կատարելության, գաղափարական, բարոյական կերպարի մաքրման՝ հասարակության բարեկրթման ու բարեփոխման գործին: Այդ է պատճառը, որ նրանցից շատերն ա՛յժմ էլ, զանազան տարբերակներով կամ մշակումներով, տեղ են գտնում նորագույն հայ և օտար հրատարակություններում, որպես օրինակելի ստեղծագործություններ, որ ծառայում են նաև ժամանակակից սերնդի ուսուցման ու դաստիարակության գործին:

Կյանքը, նրա մեջ շատ տարածված, նույնիսկ կանոնդրքերում արձանագրված, եկեղեցական ժողովներում արծարծված, ընդհանրացման արժեք ստացած բարքերն ու աշխարհըմբռնումներն են ճշմարտացի վերարտադրել զրույցները, դառնալով իրականության, ժամանակի, հասարակական ու սոցիալական բազմաթիվ երևույթների գեղարվեստական արտացոլումը: Այս հանգամանքն իր հերթին նպաստել է նրանց՝ վերակենդանանալով հարատևել և ստանալ ո՛չ միայն ճանաչողական մեծ արժեք, այլև կենսունակություն՝ դարեր հետո անհատնելի աղբյուր հանդիսանալու մեր ժամանակների հասարակությանը ևս հոգևոր սնունդ տվող գեղարվեստական մեծ ու փոքր կտավների:

Ա մ փ ո փ ո ւ մ

Հայկական միջնադարյան զրույցները, որպես մեր սոցիալ-տնտեսական կյանքում տեղի ունեցած հեղաշրջումների գեղարվեստական արտահայտություն, իրենց մեջ պարունակում են հայ հասարակության միջնադարյան մտածողության ու կենսաըմբռնման

հետ անմիջականորեն կապվող բազմաթիվ հարցեր, որոնցից յուրաքանչյուրը կարող է առանձին ուսումնասիրության նյութ դառնալ։

Սույն աշխատության մեջ առաջին անգամ և առաջին հերթին փորձել ենք ուսումնասիրել ու բնութագրել զրույցը որպես ժանր՝ հայ միջնադարին բնորոշ մյուս գրական տեսակների և աշխարհի գրականության համակարգ ժանրերի զուգադրության միջոցով։

Առանձին քննության ենք առել հայ միջնադարյան զրույցի առաջացման ակունքները, ազգային, փոխադրական կամ թարգմանական ծագումը, պատմական զարգացման ընթացքն ու առանձնահատկությունները, կրոնական, աշխարհիկ կամ պատմական բնույթը։

Ցույց ենք տվել կիսակրոնական, կիսաառասպելական զրույցների դերը, որպես բեկումն առաջացնող երևույթ՝ հին դարերի, կամ կղերական մտածողության բնագավառում, գրականության աշխարհականացման ու վերածնման ճանապարհին։ Նկատել ենք նաև, թե կրոնական-պատմական և աշխարհիկ-պատմական որոշ զրույցներ ի վերջո հանգում են այն վիպական ստեղծագործություններին, որոնք կերտված են եղել ժողովրդի մեջ, բայց որոնց բեկորներն են միայն պահպանվել։

Հատուկ ուսումնասիրության ենք ենթարկել զրույցների գաղափարական բովանդակությունը, ցույց տվել այն մեծ դերը, որ ունեցել են նրանք մարդու և հասարակության մտավոր աշխարհը, բարքերն ու հասարակական-քաղաքական կյանքը կազմավորելու, այլև բարեփոխելու ուղղությամբ։

Մեծ տեղ ենք հատկացրել զրույցների ճանաչողական արժեքին, դրսևորել կյանքն ու աշխարհայեցությունը նրանց մեջ։

Աշխատության երկրորդ մասում տվել ենք հայ միջնադարյան զրույցների միայն հատընտիրը։ Նրանց գիտական, համեմատական բնագրերը հնարավոր կլինի պատրաստել հետագայում, երբ երևան կբերվի մեր Մատենադարանի մյուս ձեռագրերի հարստությունը, երբ կհրապարակվեն մյուս մատենադարաններում պահպանված նյութերը։ Հուսանք, որ մեր նախաձեռնությունը խթան կհանդիսանա կատարելու այդ աշխատանքը, որով բանասերների համար լիակատար հնարավորություն կստեղծվի խորամուխ լինելու միջնադարյան գեղարվեստական արձակի հետազոտության մեջ։

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԲՆԱԳԻԲԵՐ

1. ՀԱՅ ԼՈՂՆՈՐԴ*

Ասաց Յակոբ վարդապետն, թէ՝ Ձմին հայ տղայ լօղնորդ գովեցին առ ի Հռոմոց թագաւորին ի Տրապիզոն: Ասաց թագաւորն— Թէ դա մինչ յԸստմբօլ լօղա՝ դիմ դուստ[ր]ն տամ:—Յանձն էառ և լօղաց հազար միլ, քառասուն աւուր ճանապարհ: Գիշերն հետ ֆանառի լուսոյն գնայր: Գնաց լօղալով մինչ ի յԸստնբօլ և դարձաւ: Նենգաւոր թագաւորն պատուէր տուեալ էր՝ Թէ գառնա, նա գնան ի բալաղօզս տուք, որ մոլորի և մեռանի: Եւ այսպէս արարեալ կորուսին գնա: Եւ նաւորդքն երգս ի բերան առեալ ողբան գնա, արմէն, արմէն գոչեն, վա՜յ և եղո՜ւկ ասեն:

2. ԹՈՂՈՒՆ ՀՆԴԿԱՑ ԵՒ ՁԻ ՅՈՒՆԱՑ

Թագաւորին հնդկաց էր թոչուն մի, որ արկանէր մարգարիտ և ականս իբրև զձու: Եւ լուեալ արքային յունաց՝ այնմ ցանկացաւ, և առաքեաց հրեշտակ և խնդրեաց և նա ետ: Սակայն և նա հայցեաց զձի նորա, որ երագութեամբ անցանէր ընդ թռչունս: Եւ թէպէտ ծանր էին միմեանց խնդիրքն, անյապաղ իւրաքանչիւրքն կատարէին: Եւ ի գալ հասոյն ի յոյնս, ըստ օրինակի այլոց հասոց ածէ ձու: Եւ ձիոյն երթեալ ի հնդիկս՝ կաղայր և ո՛չ բնաւ արշաւէր: Դարձուցանէ թագաւորն հնդկաց զերիվարն՝ մեղադրելով յոյժ: Եւ նա նմանապէս՝ ամբաստանելով զթռչունն: Եւ իւրաքանչիւրքն յինքեանցն երթեալ տեղիս լինէին ըստ առաջին օրինակին:

Ո՛չ այլ ինչ առակս նկարագրէ, բայց զայս, զի իւրաքանչիւր թագաւորութեան ճոխութիւն յաստուածոյ տուեալ է, և թէպէտ հնարին ի միմեանս դարձուցանել՝ ո՛չ կարեն:

---

* *Ձրույցների բնագրերը գիտա-համեմատական սկզբունքներով չենք հրատարակում, ուստի և հիմնականում պահպանում ենք ձեռագրերի ուղղագրությունը, որ արտացոլում է տվյալ ժամանակահատվածի լեզվա-ոճական առանձնահատկություններն ու անցումները:*

3. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԿԱՂՋՎԱՆՅԻ ՍԱՐԳՍԻՆ, ՈՐ ԿՈՏՈՐԵԱՑ ՋԱՋԳՍ ՀՈՌՈՄՈՅ ԵՒ ՋԱՅԼՍ ԳԵՐԻ ՎԱՐԵԼ ԾԱԽԷՐ ՋՎԱԹՍՈՒՆ ՄԷԿ ՍՈԽՒ

Ի ժամանակս թագաւորութեանն Յունաց եկեալ բազմութիւնք Թշնամեաց ասպատակեցին զկայսերական քաղաքն Ըստամպօլ, որք էին աւելի քան զքառասուն հազար ոգի: Իսկ թագաւորն Յունաց չունէր այնչափ հեծելազօր մարդիկ, որ կարէր յաղթել զայլազգիսն, և ի մեծ արտմութեան լեալ: Ապա խորհեցաւ աղերս աղաչանաց առաքել առ թագաւորն Հայոց, որում անունն էր Յոհաննէս, զի ուղարկեսցէ նմա յաւգնութիւն քառասուն հազար ոգի, որպէսզի կարասցէ ընդդէմ կալ այլազգեացս, զի, ասէ, եթէ այժմ զմեզ յաղթահարեսցեն, ապա յետո ձեզ ձեռնարկեսցեն:

Յայնժամ արքայն Հայոց, ըստ խնդրոյ նորին, ժողովեաց զընտիրս և քաջս ի զաւրաց իւրոց ուժեղս և ազնաւոր հսկայս և եղիտ քառասուն ոգի պահատուր, որ ամէն ոգի կարող էր ընդդէմ կալ հազար ոգոց: Եւ ոչ եթէ չունէր քառասուն հազար զաւր, այլ զնոսա վասն ա՛յն առաքեաց, զի փութով հասցեն յաւգնութիւն, զի մի՛ առցեն զքաղաքն: Եւ էր այս քառասնից գլուխն և առաջնորդ Սարգիս անուն, և անուն երկրորդի՝ Վարդ Պատրիկ: Եւ նոքա երթեալ փութով, գինեալ և հեծեալք ի ձիս իւրեանց՝ ըստ սովորութեանց, գնացեալ հասին յերկիրն Հոռոմոց՝ ի յԸստամպօլ, բայց ոչ երևեցան արքային: Իսկ թագաւորն Յունաց պատրաստէր ըզպատերազմ ընդդէմ Թշնամեաց: Իսկ զաւրքն Յունաց, իբրև լուան՝ թէ արքայն Հայոց փոխանակ քառասուն հազար ոգւո, քառասուն ոգի առաքեաց, գնացեալ չարախօսեցին արքային, թէ՝ Զքեզ թագաւորն Հայոց ծաղր և այպն արար, զի առաքեաց քեզ քառասուն ոգի. և ա՛յս է պատճառն, զի նա կամի զկորուստն մեր:

Եւ զայս իմացեալ քառասուն քաջքն, սկսան յորդորել միմեանս մի բուռ միջէ և ասեն. Ո՛վ եղբայրք, եկեայք ի միասին միաբանութեամբ մարտիցուք ընդ Թշնամիսն Յունաց՝ խնդրելով զաստուած յաւգնութիւն,—քանզի թագաւորն բարկացեալ՝ հրամայեաց զնոսա յառաջ ձգել: Եւ գնացեալ՝ յուսովն աստուծոյ, ինքեանք միայն՝ առանց զաւրաց Հոռոմաց, քառասունքն զքառասուն հազարսն կոտորեցին և զարձան մեծաւ յաղթութեամբ առ թագաւորն Հոռոմոց և ասեն, թէ՝ Մենք կոտորեցաք զդաւրս Թշնամեաց, առանց զաւրաց քոց: Եւ նա ոչ հաւատայր: Իբրև ատուգեցին և ծանեան զյաղթութիւն նոցա, ոխացան ի սիրտս իւրեանց և տրտմեցան յոյժ, որպէս թէ ոք եթուք յերեսս նոցա: Ապա խորհուրդ արարեալ թագաւորն ընդ իշխանսն և ընդ մեծամեծսն, ընդ քաղաքացիս և ընդ

ւամիկս, թէ որպէս կորուսցեն զնոսա։ Փոխանակ երախտեաց և մեծ բարեացն, զա՛յս Հատուցին։ Նոքա զքշնամիս նոցա սատակեցին և ի նոցանէ ինքեանք սպանան։ Եւ այսպէս կազմեցան և պատրաստեցան նենգիւ գլխատել և կորուսանել զքառասունսն՝ բան նախկի[ն] աւելութեանց իւրեանց, շուն ապգն Հոռմի։ Ապա զօրագլուխն պատուիրեաց իշխանաց զօրագլխաց և հազարապետացն. Գիտե՛ք զի՞նչ առնեմք Հայոց որոգայթ և նենգութիւն. առցո՛ւք զնոսա մի մի ի տունս մեր՝ ի ճաշ և կորուսցուք զնոսա։ Եւ չնարեցին ի մէջ իւրեանց բան իշխան, զոր երկու երկու տարան ի ճաշ զնոսա ի տունս իւրեանց։ Եւ յորժամ հրաւիրեցանն, գնացին առ նոսա։ Եւ իրրև սկսան ուտել և ընթել, և խրախանալ՝ և զինին էառ զնոսա։ Ապա սկսան, անաւրէն և անողորմ ազգն Հոռմոց, գլխատել զանմեղ և զանպարտ պահաւուրան։ Եւ այսպէս խողխողեցին զամենեսեան, բայց միայն մնացին երկու գլխաւորքն՝ Սարգիս և Վարդ Պատրիկն, և ոչինչ գիտացին յայսցանէ եղելոց իրացս։ Զի ունէր զօրագլուխն այն դուստր մի գեղեցիկ յոյժ. և ցանկանալ էր Սարգիսի և սիրէր զնա, զի էր գեղեցիկ անձամբ և վայելուչ հասակաւ, վասն ա՛յն խնայեաց ի նա, և դնացեալ ասանջն ասէ ցնա ծածկաբար.

—Ո՛վ մանուկ, տեսանեմ զքեզ այր բարի և հաւատարիմ, այլև ազնիւ գեղովք, վասն այն խնամեմ զքեզ։ Արդ փութացիք և ելեալ փախչուք աստի, զի այսմ գիշերի գլխատէ զձեզ հայրն իմ, վասն որոյ գտե՛ք փրկանս անձանց ձերոց և մի՛ ըմբէք գինի, քանզի ահա ցորընչիք՝ որպէս երեսունութ ընկերքն ձեր։

Բայց այս աստուածոյ կամացն էր, որ աղջկամբն այն ապրեցան երկու քաջքն։ Եւ նոքա լուեալ զայս յաղջկանէն՝ հիացեալ զարմացան և ելեալ փութապէս ի սեղանոյն, կապեցին զսուրն ընդ մէջ, զնետս և զկապարճս և զայլ զէնս ի ձեռս առեալ՝ հեծան ի ձիս. և առին զաղջիկն ընդ գաւակ ձիոյն, քանզի սէր կապեալ էր ընդ նմա, այլև խօսք տուեալ էին երդմամբ միմեանց։ Եւ ելեալք ի քաղաքէն գիշերայնով եկին ի դուռն։ Եւ դռնապահքն սկսան փաղչել՝ փակեալ զդուրսն։ Ասեն՝ Բացէք մեզ զդուրսն, ապա թէ ոչ սպանանեմք զձեզ։

Նոքա պատասխանի եւուն և ասեն. Ո՛չ բանամք առանց հրամանի Թագաւորին, թէև մա՛հ հասանի մեզ։

Իսկ քաջքն յարեալ՝ զդռնապանսն սպանին և զամբրոցս և զկուպրայս զրանցն խորտակեցին և գնացին ի ծովեզերն։ Եւ գտեալ զնաւս և նաւավարս, ասեն ցնոսա. Անցուցէ՛ք զմեզ յայնկոյս և թէ ո՛չ սպանջիք ի ձեռաց մերոց։

Իսկ նոքա ասեն. Ո՛չ կարեմք առնել զայդ, դի երկնչիմք ի Բագաւորէն։ Ո՞վ էք դուք, կամ որպիսի մարդիք, դի գիշերով փախչիք, որպէս մահապարտք և վնասակարք։

Իսկ նոքա զնոսա սպանեալ և նստեալ ի նաւակն՝ անցին յայն կոյս ծովուն։ Բայց այլ պատմագիրքն ասեն, թէ ձիովք անցին լօղալով, գնացին յաշխարհն իւրեանց ի Հայք, պատմեցին Բագաւորին իւրեանց զամենայն անցս աղետից և թէ որպէս կոտորեցին զՊշնամիսն։ Իսկ ապերախտ ազգն Յունաց՝ վասն երախտեաց և բարեաց սպանին զնոսա չարաչար։ Զայն լուեալ արքայն Հայոց, բարկացաւ յոյժ և ասէ.

— Ա՞յս էր փոխարէն իմ։ Ես նաւս զքաջ ազնաւուրս իմ օդ[ն]էլ նոցա ըստ խնդրուածոց նոցա, և նոքա ըստ չար սովորութեանց, կորուսին զընտիր ընտիր զաւրականս իմ։ Ահա ես տա՛մ բազում զօրս ի ձեռս ձեր երկուցդ և երթեալ՝ կոտորելով կոտորեցէ՛ք զնոսա սրով և մի՛ խնայէք, և մի՛ ողորմիք ծերոյն և երիտասարդին, տղաոց և կուսից, արանց և կանանց, այլ և զքահանայս նոցա կոտորեսջիք, արարէ՛ք զնոսա ծաղր և այպն կատականաց ազգաց և ազանց աւտարաց։

Եւ նոքա ելեալք աշխարհէն Հայոց և մտեալ յերկիրն Յունաց, ըստ հրամանի Բագաւորին[1], բարկութեամբ և մեծաւ սր[տ]մտութեամբ մինչև Ստամպօլ։ Եւ շրջապատեալ զքաղաքն բազմաժողով՝ չկարացին առնուլ զնա և դարձեալ շուրջ զքաղաքն և գաւառսուրին՝ բազում չօճիրս գործեցին, վնաս և կոտորած առնելով՝ դարձան անթիվ գերութեամբ, ո՛չ միայն աշխարհականօք, այլև եպիսկոպոսօք, քահանայիւք, կրօնաւորօք և խառնիճաղանճ ժողովուրդովք։ Եւ զայլս գերի վարեալ տանէին ընդ ինքեան, և զայլս ի ճանապարհին վաճառէին զվաթսուն խաղանն ընդ մի սօղան. և ո՛չ թէ վասն սոխի էր, այլ վասն նախատանաց և վասն ամօթոյ։ Եւ զայլ բազմութիւնս գերելոցն տարան առ Բագաւորն Հայոց՝ ազգի ազգի լիտանօք և խարդաւանութեամբք։

Եւ արար Բագաւորն մեծ ուրախութիւն և ցնծութիւն աշխարհն իւր և զայն ապրեցուցիչ աղջիկն ետ Սարգսի՝ ի կնութիւն, և արար հարսանիս մեծ՝ եօթ օր և եօթ գիշեր։ Եւ յետ ժամանակաց արար զնա վաղիր։ Եւ այսպէս հաւուցաւ չարեացն՝ չար, ասա այսմ աշխարհի առհաւատչեայ և ետ աստեացս առնելոց են արդար դատաւորէն զպատիժն և զպատուհասն ամենայն մեղաւորք և չարագործք, որմէ փրկէ զամենայն հաւատացեալս իւր, ևս առաւել ղատացողս սուրբ դրքիս, կարդացողաց և լսողաց, ամէն։

[1] Այսուհետև շարունակվում է ըստ № 3366 ձեռագրի, էջ 4ա—5բ։

4. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԱՄՆ ԹԷՈԴՈՐՈՍԻ ՌՇՏՈՒՆԵԱՑ ԻՇԽԱՆԻՆ ԵՒ ՎԱՄՆ ՈՐԴՒՈՅ ԻՐՈՅ ՎԱՐԴ ՊԱՏՐԿԻ

Եւ գիտելի է, զի Թէոդորոս ընդըշտումի կալաւ զաշխարս Հայոց ամս քառասունհինգ և առաքեաց զորդի իւր զՎարդ առ Կոստանդին արքայն Հոռոմոց։ Եւ արարեալ զՎարդիկն պատրիկ Կոստանդին արքայ և մեծարեալ զՎարդն առաւել քան զամենայն իշխանս Յունաց։ Իսկ Թէոդորոս եբարձ զհարկատուրքիւնն ի տանէ տաճկաց և տայր ի տունս Յունաց։ Իսկ թագաւորն Պարսից էլ ի վերա աշխարհին Վասպուրականի զօրօք բազմօք և հրձիգք արար առհասարակ, և զամուրսն առեալ գերեաց և դարձաւ։ Իսկ Թէոդորոս զհետ մտեալ եհաս նոցա ի գետն Երասխ և զբազումս սպանեալ, և զայլն փախստական արարեալ, և թափեաց զաւարն և գերադարձ արարեալ։ Եւ դարձեալ, ի միւսում ամին, եկն ի վերա աշխարհին Հայոց, և զօրացան ազգն Պարսից և ո՛չ տային հանգիստ աշխարհին Հայոց։ Եւ ի տարակուսանս մտեալ իշխանն Թէոդորոս, և եհաս նմա ախտ հիւանդութեան։ Կոչեաց զորդի իւր՝ Վարդ Պատրիկ և ասէ ցնա.

—Ես երթամ զճանապարհս հարց իմոց, այլ դո՛ւ, որդեակ իմ Վարդ, լո՛ւր զոր ասեմ քեզ. լո՛յծ զուխտ քո ընդ Հոռոմոց և դիր ուխտ ընդ արքային Պարսից, զի դրացի քո է և զօրացաւ յոյժ։ Արդ, զոր տաս ի տունն Հոռոմոց, տո՛ւր արքային Պարսից։—Եւ զայս ասացեալ ննջեաց։

Եւ ապա՝ չետ այսորիկ եղև պատերազմ ընդ Պարսից արքայի և ընդ Հոռոմոց։ Եւ առաքեաց Վարդ Պատրիկ առ արքայ Պարսից և եդ ուխտ ընդ նմա։ Եւ ապա գումարեաց զօրս բազումս Սահակ որդին Որմզդնայ Պարսից արքային և եկն եհաս յաշխարհն Յունաց։ Եւ ապա ա՛ռ աւարի զկարնոյ, և զԴերջան, և զեկեղեաց և եկն եհաս ի Կողոնիայ, և բանակեցան առ ափն Գայլ գետոյ։ Եւ Վարդն Պատրիկ առաքեաց առ արքայն Պարսից և ասէ.

—Ահաւասիկ դու պատրաստ լե՛ր, և զարքայն Հոռոմոց տամ ի ձեռս քո զօրովք իւրովք, որպէս և կամիս։

Եւ ապա գնացեալ Վարդն առ արքայն Հոռոմոց և ասէ այսպէս.

—Արքա՛յ քաջ, այս ջուրն է Գայլ գետոյ. արդ՝ կապեա կամուրջս և տուր ելանել ամենայն զօրաց պատերազմողաց յայնկոյս, և այր ընտիր Թողցես ի խելս կամրջիս պահել, զի երթիցեն յաղ-

Քիցեն պարսից իսպառ, և թէ յաղթիցին՝ պատրաստ է կամուրջն անցուցանել ընդսա։

Եւ արար արքայն Հոռոմոց զամենայն, զոր դաւաճանեաց ընդ Վարդն Պատրիկ, և հանեալ յայսկոյս արս՝ իբրև երիս բիւրս։ Եւ Վարդն Պատրիկ առեալ ի պահեստի զխելս կամրջացն, իսկ յառաջագոյն դարանամուտ եղեն զօրքն Պարսից՝ ի բազում տեղիս, զոր խրատ տուեալ էր Վարդն Պատրիկ։ Իսկ իբրև խմբեցաւ պատերազմըն, խոյս տուեալ զօրացն Պարսից, և դարձեալ դարձան և յաղթեցին զօրացն Յունաց, և իսպառ կոտորեցին ընդսա, զի Վարդն քարշեաց զկամուրջն և մխաբանեաց ընդ զօրացն Պարսից, և դարձան մեծաւ յաղթութեամբ։ Իսկ Վարդն եկն յաշխարհն Վասպուրական, հուպ ի ծովն Ըռուշտունեաց, ուր էր արքունիսն իւր։ Եւ ահա տեսանէր տեսիլ ահաւոր և սոսկալի, զի լինէր ինքն իբրև ի մէջ ծովու արեան, և կախեալ կապ է նորա զոտիւք իւրովք, և այլք զի քարշէին զնա յանդունդս՝ մերձ ի յրնկղմիլ։ Եւ ի զարհուրանացն զարթուցեալ՝ ձայն եբարձ մինչև ամենայն ապարանքն զարհուրեցան։ Եւ իբրև առաւօտ եղև՝ կոչեաց զեպիսկոպոսն, որում անուն էր Գրիգոր, և անկաւ առաջի նորա, ի վերա մոխրոյ, և ասէ.

—Մեղա՛ տեառն աստուծոյ և արդ, տէ՛ր, տեսի զկործանումն իմ։ Ես գիտեմ զանօրէնութիւնս իմ, և արդ տեսի աչօք իմովք չարաչար զդժոխս իմ։

Եւ ասէ ցնա եպիսկոպոսն։

—Ո՛վ դու պատերազմող և բարի անուն. ահեղ անօրէնութիւն գործեցաւ ի ձեռս քո։

—Արդարև, տէ՛ր, ծանեայ՛ զանօրէնութիւնս իմ և ահա զարհուրեալ եմ և դողամ։ Եւ արդ՝ զի՞նչ հրամայես զդեղ վշտացս իմոց։

Եւ ասէ եպիսկոպոսն.

—Յղեա՛ և կոչեա՛ զայր արդար, որ է ի լերինն Արտօսր, որոյ անունն Սիմէոն կոչի։

Եւ յղեաց, և կոչեաց զնա, և անկեալ լայր առաջին նորա։ Եւ նա ասէ.

—Մի՛ լար, որդեա՛կ, կարող է աստուած փրկել զքեզ ի հեղլոյ արեանցն յայնցանէ։ Եւ ահա յայտնապէս եցոյց քեզ զվնասս քո, մինչդեռ ի մարմնի ես, և արկեալ բևեռեաց զքեզ ընդ յերկիւղ իւր։ Եւ արդ փութա՛ և մի՛ հեղգար, զի ո՛չ է հնար փրկել քեզ յարենէդ յայդմանէ, և թէ ոչ արեամբն Քրիստոսի որդւոյն աստուծոյ. թերևս նա՛ ազատեսցէ զքեզ յանհնարին աղէտիցդ։ Եւ ահա շէ՛ն է աշխարհս Վասպուրական, որպէս տեսանես, ով Պատրիկ դու, և ունիս

դանձս բաղումս: Եւ արդ, շինեա՛ եկեղեցիս և մատչի պատարագս յանուն քո:

Եւ ասէ Պատրիկն.

—Եթէ այդու ազատիմ՝ բաղում եկեղեցիս շինեմ: Եւ արդ՝ ո՞վ հրամայես, յո՞ր անուն շինեցից զեկեղեցիսն:

Եւ ասէ միայնակեացն.

—Լո՛ւր Պատրիկ դու: Առաջինն Քրիստոսի փրկագործ արիւնն հեղաւ, և զկնի՝ վասն նորա արիւն սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային, որով և անուն քո Ստեփաննոս Թարգմանի:

Յայնժամ վարդն Պատրիկ համարեալ գետնս հազարս և ասանաշէնս և ի փափարաղունս, և սկիզբն արարեալ հիմնարկութեան եկեղեցեաց հազարաց ի տեղիս՝ յորում անխափան լիցի յիշատակ պատարագաց: Եւ ասէ Վարդն ցերանելի այրն աստուծոյ.

—Երանի թէ ունէի մասն ի նշխարաց սրբոյն Ստեփաննոսի, զի նովաւ աւրհնէի զեկեղեցիսն, որ յանուն նորա:

Եւ ասէ միայնակեացն.

—Ո՛վ Պատրիկ, դու սկսիր շինել զեկեղեցիսն և ես երթամ յերուսաղէմ, և յաջողեսցէ աստուած ըստ կամաց քոց:—Եւ նոյնժամայն յուղի անկեալ գնաց յերուսաղէմ և անցեալ ի վկայարան սրբոյն Ստեփաննոսի, և յաղօթս յամեալ սպասաւորեաց սմա երիս, և ապա ի տեսչութենէն աստուծոյ յայտնեցաւ Նախավկայն Ստեփաննոս ի տեսլեանն. ասէ ցեկեղեցպանն. «Տեսանե՞ս զաշխատութիւն առնդ, որ կայ և ճգնի: Եւ արդ՝ տո՛ւր նմա մասն և արձակեա՛ զնա, զի գնասցէ, զի բազում եկեղեցիք շինեցաւ յանուն իմ յաշխարհին Հայոց»: Եւ նա զարթուցեալ ի տեսլենէն, կոչեաց զերանելի այրն և ասէ ցնա.

—Ասա՛ ինձ, եղբայր, ուստի՞ ես դու և յէ՞ր աղագաւ ճգնիս վասն քո՞, և թէ վասն այլոյ ուրուք:

Եւ պատասխանի երանելին և ասէ.

—Յաշխարհէն Հայոց եկեալ եմ վասն իմոյ յանցանաց և ո՛չ վասն այլոց:

Եւ ասէ եկեղեցպանն.

—Մի՛ ստեր, եղբա՛յր, քանզի յայտնեաց ինձ յայսմ գիշերի Նախավկայն սուրբն Ստեփաննոս և ասաց ինձ՝ տա՛լ քեզ մասն ինչ ի նշխարաց իւրոց և ասաց թէ՝ յաղագս եկեղեցեացն, որ շինեսցան յաշխարհին Հայոց:

Եւ յարտասուս եղեալ միայնակեցին և ասէ.

—Արդա՛ր ես, յաղագս այդր աշխատիմ:—Իսկ նորա տուեալ

ման ինչ ի նշխարաց սրբոյ վկային, և գրեաց առ Պատրիկն զիրս տեսլեանն և արձակեաց զնա։

Եւ եկեալ աւրհնեաց զհամօրէն եկեղեցիսն՝ կացեալ ի պահս աւուրս քառասուն, և ապա յերեկօրեա հսկումն արարեալ եպիսկոպոսք և քահանայք բազումք։ Իսկ մինչդեռ հսկմանն էին, տեսանէր Պատրիկն զնոյն տեսիլն, զոր յառաջն ետես, զի լինէր ի մէջ արեան ծովուն նովին կապանօքն։ Եւ գային քահանայք թուով հազար, ըստ թուոյ եկեղեցեացն և բուռն հարկանէին ղերկու ձեռաց նորա. և Սիմէոն հանէր ըզշղթայս յոտից նորա և զկապարանն ընկենոյր ի ծովն. և իբրև զձագս արծուոյ՝ թոուցեալ բերէին յարքունիսն իւր և նստուցանէին առ աղբերն, որ ի դրանն իւրում։ Եւ առեալ լուացին զարիւնն ի մարմնոյ նորա և բերեալ զգեցուցին նմա հանդերձս սպիտակս և եդին ի գլուխս նորա թագս։ Եւ յետ այսորիկ Վարդն Պատրիկ բաշխեաց զամենայն զգանձս իւր աղքատաց և զգեցաւ ի ներքոյ մազեղէն փոքր, մինչև յարմունկսն, և ապաշխարէր. և ո՛չ ումէք յայտնեցաւ, մինչև յօր մահուան իւրոյ։

Իսկ ի սորա յաւուրս յայտնեցաւ սուրբ Խաչն, որ ի Վարագ, և էր թուականն հայոց ՃԲ (653)։ Եւ Քրիստոսի աստուծոյ Փառք։

5. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԱՍՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԻՆ ԵՒ ՈՍԿԵՐԱՅՆ ՎԱՐԴ ՊԱՏՐԿԱՅ

Որպէս գրեալ է ի պատմութիւնս Վարդ պատրկայ, որ նենգութեամբ և հնարիւք ետ կոտորել զազգն Հոռոմոց՝ Պարսից ազգին. և զայս նախանձս և ոխս տակաւին ունին ի մտի ազգն Հոռոմոց. և մինչև ցայսօր հնարեն վրէժխնդիր լինիլ նախանձուն այնմիկ։ Եւ ամաց յամս գան մարդիկք ի Հոռոմոց ազգէն առ ի գողանալ զնշխարս ոսկերաց Վարդ Պատրակայ, զի տարեալ ի մէջ իւրեանց կատարեսցեն ի վերայ նորա զչար կամս իւրեանց որպէս և յօժարի սիրտք իւրեանց։

Եւ եղև զի յամս և ի ժամանակս յետինս՝ ի թուականիս Հայոց ՌԺԳ (1564), զարձեալ եկին յազգէն Հոռոմոց արք երկու գողանալ զոսկերս Վարդ Պատրկայ, որ թաղեալ կայ ի մէջ եկեղեցւոյն ի գիւղն Խորդոմ ի Հայու ձոր կոչեցեալ գաւառին՝ ի Վասպուրական աշխարհին։ Արդ՝ զոսկերսն Վարդ Պատրկայ թաղեալ է ի մէջ եկեղեցւոյն որ նախկի շինեալ է ի վերայ երեսաց երկրի ի վերայ բնական գետնոյ, և ապա հողով ծածկեալ են զայն եկեղեցին և կու-

տեալ են բազում հող ի վերայ նորա, որ եղեալ է մեծ բլուր. որ կարծի ի տեսողացն, թէ ի սկզբանէ յաւիտենից աստուածաստեղծ բլուր է և ոչ շինուվի. և հողն ծածկեալ է զեկեղեցին և առաւել ևս բարձրացեալ, և ապա յետոյ ի գլուխ բլրին միւսանգամ նոր եկեղեցի են շինեալ ի վերայ գագաթան ներքին եկեղեցւոյն. և յայսմ եկեղեցւոջ կատարեն քահանայքն զժամակարգութիւնն և զեօթն խորհուրդս եկեղեցւոյ. նաև գիւղականքն անդ գան և աղօթեն: Եւ գիւղն ոչ է շուրջ բոլոր զեկեղեցեաւն՝ այլ յարևելից կողմն եկեղեցւոյն ի սիրտ բլրին և յարևմտից կուսէ եկեղեցւոյն և բլրին ծովն է՝ զոր Վանայ ծով կոչեն, իբրև քան կանգուն հեռի եկեղեցւոյն: Այլ և գետ ջրոյ ի յարևելից կողմանէ գեղջն և եկեղեցւոյն գայ. և ի հարաւային կողմանէ նոցին անցանէ և խառնի ի ծովն: Եւ եկեալ երկոքին Հոռոմքն նախ՝ ձևացուցեալ են զինքեանս իբր զայր առաքինի և հաւատարիմ և հրաժարեալք յաշխարհական իրաց. այնքան՝ մինչ որ քահանայք և ժողովուրդք հաւատացեալ են նոցա և զբանալին եկեղեցւոյն ի նոսա տուեալ և զնոսա յուսարար եկեղեցւոյն և ժամկոչ են կարգեալ: Եւ նոքա թէ յետ յոլովից և թէ յետ սակաւուց ժամանակաց, ի դիպող ժամանակի յարևմտից կուսէ յեկեղեցւոյն իբրև տասն և հինգ կանգնաւ հեռի յեկեղեցւոյն ծակեալ են զգետինն, փորեալ են նաղմ, և այնպէս նաղմն փորելով յառաջ գնացեալ են, զի թերևս մտցեն ի ներքին եկեղեցին, յորում ոսկերքն վարդ Պատրկայ թաղեալ կան. և զփորեալ հողն նաղմին բերեալ են ի ծովն թափեալ ի գլխոյ փլին. քանզի եզր ծովուն փուլ է՝ զոր այիք ծովուն արարեալ էր: Եւ որովհետև գիւղն ի յարևելից կողմն բլրին էր՝ և յարևմտից կողմն անբնակ էր, յայսմ պատճառէ անքոյթ էր ի մարդկանէ տեղին. վասն այսորիկ արքն վստահացեալ զայս գործէին: Արդ՝ ի թափեալ հողոյն և ի հարեալոյ ալեաց ծովուն՝ պղտորեալ են ջուրքն և պղտորութիւն ջուրցն խառնեալ է ընդ ջուրց գետոյն և զառ ի վեր ընդ գետն գնացեալ, քանզի ջուրք գետոյն ուղական տուեալ կանգնեալ կան յեզր ծովուն: Իսկ գեղականքն տեսանէին զի ջուրն, որ հանապազօր պարզ և յստակ էր, այժմ պղտոր է, ասէին, «Անձրև ո՛չ է եկեալ և հեղեղ ոչ է եղեալ՝ և վասն է՞ր են ջուրքս պղտոր»,—ասէին ընդ միմեանս և հիանային և խնդրէին զպատճառն: Եվ շրջելով և որոնելով պատահեալ են թափած հողոյն, և ապա գտեալ են զծակն և զնաղմն. ապա կալեալ են զարան զայնոսիկ և ի ծածուկ և ի ներսագոյն տան արդելեալ, և այնքան հնարեալ են գեղականքն մինչ արքն այնոքիկ զստոյգն ասացեալ են. թէ՝ «եկեալ եմք, զի զոսկերսն վարդ Պատրկայ հան-

ցուք և տարցուք»։ Ապա ի դեղականացն, որք խորհրդականքն են լեալ թաքուն ի խառնիճաղանճ արանց ի գիշերի միում ղերկոսին զարսն զայնոսիկ եղեալ են ի վերայ տփոյ և հանեալ ի վերայ ծովուն և յառաջ խաղացուցեալ տարեալ ի մէջ ծովուն և կապեալ են քար ի պարանոցս նոցա, և այնպիսի թողեալ են ի խորս ջուրց ծովուն։

Արդ՝ կատարումն գործոյս այսպէս եղեալ է, զոր ծերք և վաղեմի մարդիկք պատմեցին, իսկ դեղականքն այնուհետև առաւել զգուշութեամբ պահեն զեկեղեցին զայն ի հանապազորդեան ժամանակի, իբր զաւանդութիւն ստացեալ յորդիս ի հարց, ի փառս Աստուծոյ։ Եւ այս ևս այսպէս։

6. ԹՈՐՈՍ ԻՇԽԱՆ ՀԱՅՈՑ ԵՒ ՈՐԴԻՔ ՄԱՆԴԱԼԷԻ

Յայսմ ամի [1111—1112] եղեւ վրէժխնդրութիւն Աստուծոյ անմեղ արեան Գագկայ Շահնշահի՝ որդւոյ Աշոտոյ Բագրատունւոյ, ի ձեռն առն հզօրի և մեծ իշխանին Հայոց Թորոսի՝ որդւոյ Կոստանդեայ՝ որդւոյ Ռուբենայ։ Արդ, ի յաւուրս Թորոսի էին սպանողքն Գագկայ արքային Հայոց ի բերդն, որ անուանեալ կոչի Կնդռօսկաւին, ահաւոր ամրութեամբ բարձրացեալ՝ անպարտելի յամենայն կողմանց։ Եվ որդիքն Մանդալէի դեռ ևս կենդանի էին երեք եղբարք։ Եւ մի ի նոցանէ ունէր ընդ Թորոսի միաբանութիւն վասն խնամութեան, և յաղագս այսորիկ խոստացեալ էին տալ զբերդն՝ Թորոսի, վասն զի սահմանակից էր գաւառի նորա, մերձ ի յերկիրն, որ կոչի Զկնջուր, լեառնահայեաց Գամրաց աշխարհին։ Յայսմ ամի յաւուցեալ իշխանն Հայոց, և սակաւ ինչ զօրօք գնաց առ նոսա սիրոյ աղագաւ, և իջեալ ի սահմանսն այն և յուղարկեաց զնոսա ծանուցումն [առնել] զգալն իւր։ Յայնժամ մի ոմն ի սպանողացն առեալ ընծայս եւ գայր առ Թորոս։ Եւ նա մեծարեաց զնա։ Եւ նա հանեալ դանակ մի ծանրագին և հանդերձ մի գնէր առաջի Թորոսի։ Կերան եւ արբին։ Յայնժամ ասէր ցնա Թորոս, եթէ՝ «Ահա իս խոստումն կայ ձեր՝ վասն բերդին, տուք ի յիս, և յամենայն գաւառս իմ առէք ձեզ տեղի, զոր կամիք»։ Եւ նորա ստեալ զյառաջասացեալսն, և ասէր ցիշխանն Հայոց, եթէ՝ «Ոչ կարեմք տալ զբերդն վասն զի մեր հայրենիք է և ազգի տեղիք»։ Եւ իբրեւ գիտաց Թորոս, եթէ խաբեցաւ ի նոցանէ, տայր զբերեալ նուէրս յինքն և սրամտեալ ասէր. «Արի և գնա ի տուն քո, և յայսմ հետէ պատրաստ եղերուք

յինէն»։ Եւ յարուցեալ աստուածասպանին դարձաւ ի տուն իւր։ Դարձաւ և Թորոս դիմօք ի տուն առաջի աչաց նորա։ Եւ իբրեւ գնաց սպանողն եղեւ աներեւոյթ, դարձաւ Թորոս զօրօքն և ի գիշերին հասանէր ի վերայ բերդին, և դարանակալ առնէր ղհետեւակ զօրսն, և ձիաւորովն հեռանայր յագարակսն. կամեցաւ ասպատակ առնել ղերկիրն։ Իսկ ի լուսանալ առաւօտուն, ելանէին ի բերդէ բերդացիքն, և հանդիպեցան ի վերայ քմնին, յորժամ տեսին՝ եղեն փախստական։ Եւ յարուցեալ զօրացն Թորոսի, ընթանային ընդ զառ ի վեր բերդին։ Եվ յորժամ տեսին բերդացիքն, փակեցաւ դուռն, և նոքա արտաքոյ կալան զդուռն, և սկսան պաշարազմել, և կրակ հարկանէին ընդ ցուեաց բերդին, և նա յոյժ բորբոքեցաւ։ Եւ յորժամ տեսին բնակիչքն՝ բացեալ ի յայլ կողմանէ դուռն, և ելեալ փախեան։ Եվ զօրքն Թորոսի առին զբերդն և կալան զփախստականան, և հասեալ պատմեցին Թորոսի։ Եվ նա յոյժ հիանայր, և գայր մեծաւ ուրախութեամբ ի բերդն ի Կոնդռօսկաւիս։ Եւ յորժամ մտաւ ի բերդն, սկսաւ քննութիւն առնել գանձատան նոցա, վասն զի ամենայն գաւառին գանձ ոսկի և արծաթ անդ ի պահեստի էր ժողովեալ։ Եվ ասէր Թորոս ցմանդալէի որդիքն, եթէ՝ «Բերէք առ իս զԳագկայ թուրն, և զհանդերձն Հայոց թագաւորին»։ Եւ նոքա բերին։ Եվ տեսեալ Թորոսի ելաց դառնապէս, և ամենայն զօրքն լային։ Եւ յայնժամ հրամայեաց Թորոս ցուցանել զգանձս իւրեանց։ Եվ նոքա պնդեալ ոչ գային ի խոսա։ Եվ սկսան ի խոշտանգանս արկանել զնոսա։ Յայնժամ միւս եղբայրն ազաչէր զզօրականան, զի տարցեն զնա ի քարակաւրն, զի ջուր հեղցէ։ Եվ յորժամ տարան, ձգէր զինքն ի բարձրութենէ քարին ի վայր, և անկեալ սատակեցաւ չարաչար։ Իսկ զմիւս եղբայրն սկսաւ ի վտանգ արկանել Թորոս, և նա լրբենի երեսօք ասէր ցԹորոս, եթէ՝ «Դու Հայ մարդ ես, և մեք Հոռոմք իշխանք, դի՞նչ կամիս պատասխանիս տալ Հոռոմոց թագաւորին, որ դատես զմեզ»։ Յայնժամ արամտեալ Թորոս, և գոյն երեսաց այլագունեցաւ։ Եվ առեալ ի ձեռին իւրում րիր մի կռանի, և դազանաբար յարձակեցաւ ի վերայ նորա և ասէր, եթէ՝ «Ո՛վ էիք դուք, որ զայր հզօր և զօծեալ թագաւորն Հայոց սպանիք, և կամ դի՞նչ պատասխանի ետուք ազգին Հայոց»։ Եվ լայնհառն սկսաւ չարաչար հարկանել զնա՝ մինչեւ սատակեցաւ դառնահառաչ մահուամբ։ Եւ յայնժամ գոհանայր զԱստուծոյ, որ էառ զվրէժ արեան Գագկայ Հայոց արքային, վասն զի հայր հօր նորա Լեւբէն ի գաւակացն Գագկայ էր։ Եւ միաբարձ արարեալ զամենայն տունս նոցա, բաղում գանձս և դիպակս և խաչս յոյժ

մեծամեծս արծաթիս, և պատկեր ոսկեձոյլ և արծաթ առեալ գնաց ի Վահկայն, և զմիւս եղբայրն ylնի տանէր, և դնէր զգօրսն ի բերդն պահապանս։

7. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՔԱՋԻՆ ՀԱՅՈՑ ԹՈՌՆԿԱՅ

Յայսմ ժամանակի յայտնեցաւ ոմն ամենաչար և որդին սատանայի Փիլարտոս, որ ի յանցանելն Տիոժէնին բռնակալեցաւ ի վերայ երկրի։ Այրն չարաշունչ, որ էր իսկ սա կարապետ նեռին պղծոյ և դիւայբնակի, նա ըսկսաւ պատերազմ տալ բնդ հաւատացեալսն Քրիստոսի, վասն զի էր նա անհաւատ և հրեաիկոս, ոչ հայ և ոչ հոռոմ, ոչ այլ քրիստոնեայ. վարք և կրօնք հոռոմոց ունէր, իսկ հայրենեօք և մայրենեօք հայ էր։ Եւ ի տղայութեանն իւրում կացեալ էր առ հօրեխպօր իւրում՝ ի վանս, որ կոչի Զօրվրի Կոզեռն ի հարան Մըսրայ գաւառին։ Սա ելեալ յանապատէն եղև քակտիչ և ապականիչ աշխարհի։ Սա սիրեալ բազում գաւառաց և քաղաքաց, և բազում մեծամեծ զիշխանսն կոտորեաց անողորմ, գալանաբար և նկեալ բնակեցաւ ի Մշրան. և յղեալ կոչեաց զքաչն Թոռնիկ, զտէրն Սասնայ գալ նմայ երկրպագութիւնն և ի հնազանդութիւնն։ Եւ զայն լուեալ Թոռնկայ՝ որդին Մուշեղի, և ծիծաղեալ զանմիտ հրամանս նորա, և ասացեալ թէ՝ Ահա ես ո՛չ տեսանեմ զերեսս նորա բնաւ։

Եւ ասեն կոչնականքն ցԹոռնիկ, թէ՝ Ահա գա՛յ նա ի վերայ քո բազում զօրօք և տապալեալ աւիրէ զամենայն գաւառս։

Ասէ Թոռնիկ.

—Եվ քանի՞ են զօրքն Փիլարտոսի։

Եւ նոքա ասեն. Քսան հազար։

Ասէ Թոռնիկ.

—Են իմ քսան ձիաւորօք, որ հանապազ հաղորդին ի մարմնոյ և յարենէ տեառն, բայց զայս այսպէս գիտեմ, զի Փիլարտոս և յամենայն զօրքն իւր թափուր և յունայն են յայնմ յամենայնէ, այլ և ի հաւատոց և կան լցեալ ամենայն մեղօք և չարութեամբ։

Եւ նոքա գնացեալ պատմեցին զայն Փիլարտոսին։ Յայնժամ կոչէ զտէր Գրիգորիսն Փիլարտոս և ասէ ցնա, եթէ՝ Քո փեսայն Թոռնիկ է, գնա՛ և ասա նմա, որ գայ ինձ հնազանդութիւնն։ Իսկ տէր Գրիգորիսն, որ է Վահրամ, վասն չար բարուցն Փիլարտոսի, ո՛չ ի կամաց այլ ակամա, գնաց առ Թոռնիկն և այլ ոչ տեսաւ

զերեսն պիղծ Փիլարտոսի, և պատմեաց Թոռնկայ զպատճառ գալոյն։ Եւ նա հիացեալ ասէր.

—Ձիա՞րդ ոչ պատկառեցան երեսք անօրինին ի սաստիկ լրբութեանցն՝ յղարկել զքեզ առ իս իբրև զդեսպան հանդերձ սուտ երդմամբ։

Եւ գիտացեալ Փիլարտոսի, թէ ոչ գայ Թոռնիկ ի կոչ նորա, զօրայժողով արարեալ գնաց ի վերա նորա։ Եւ Թոռնիկ ո՛չ գիտացեալ զգալն, իբրև լուաւ, ձայնեաց զօրաց իւրոց և արար ժողով ի Սասուն՝ հիսուն հազար հետևակաց, վեց հազար ձիաւորաց, և գայր ի ճապաղ ջուրն և ոչ հաւատայր ի գալն Փիլարտոսի. զարձոյց զամենայն հետևակ զօրսն և ինքն քսան հազար ձիաւորօք գնայր ի Աշմուշատ քաղաքն Հայոց։ Եւ Աւելտայ դաշտին հանդիպեցան զօրքն Փիլարտոսի։ Եւ էր Ֆռանկաց կոմս ընդ նմայ՝ ութ հարիւր արամբք։ Եւ տրամեցաւ Թոռնիկ, որ զարձոյց զհետևակ զօրսն իւր։ Եւ այնժամ բակսաւ կարգել զզօրսն իւր դաս դաս՝ այս ոյոյս և այն կոյս, և առաջոյ. և թիկնայպահ իւր եդեալ զկապոս զայրն քաջ՝ երեք հարիւր արամբք, բայց ակնածէր ի Ֆռանկէն, քան զայլ զօրացն, և ասէր.

—Տեսէ՛ք, զի մեր գոնդն երիվեղ ընդդէմ Ֆռանկաց։—Եւ ահա գայր բազում զօրօք Ռմբազան Ֆռանկ և զօրքն իւր։ Եւ ի դիմի հարան Թոռնկայ գնդին և պատառեալ զզօրսն էանց ընդ մէջ։ Յայնժամ ձայն տուեալ զօրաց իւրոց Թոռնիկ և եկեալ զօրքն միաբան՝ առին ի մէջ զնոսա և զամենայն իշխանս ձերբակալ արարին, և զօրըս փախուցին և կալան հազար հինգհարիւր այր։ Եւ յաւուրն այնորիկ եղև մեծ կոտորած Ֆռանկաց և այլ քրիստոնէից։ Եւ դարձաւ Թոռնիկ և յամենայն զօրքն Հայոց ի մեծ պատերազմէն բազում աւարաւ։ Եվ Փիլարտոս փախեաւ և լի յամօթով գնացեալ եմուտ ի խարբերթ քաղաք։ Զայս աւուրս գայր Թոռնիկ սակաւ զօրօք ի մտանել ի բերդն իւր Աշմուշատ։ Եւ յանկարծակի գայր ամիրայն ոմն բազում զօրօք, յորում անուն էր Քաբրամիյ։ Եւ լուաւ եթէ Թոռնիկ առանց զօրաց է։ Յայնժամ հրամանաւ Փիլարտոսին* [գայր] ի վերա նորա. և խաբէութեամբ և սուտ երդմամբ բակսաւ միաբանութիւնն կարգել ընդ նմա, մինչև ի ձեռն տրոց և ընծայից հաւանեցուցանէր զծառայն Թոռնկայ։ Եւ այսու պատրեալ զնա հանէր ի սուտ միաբանութեանն վեց արամբ միայն։ Եւ մինչդեռ կային ի գինարբունսն, վազեաց ամիրայն զգօնաբար ի վերա Թոռնկայ և կամէր բռնանալ զնա. և զի չունէր զէն Թոռնիկ ընդ իւր, բայց փոքր դանակ մի, զորով հարեալ զամիրայն՝ ի վայր հեղոյր զամենայն փոր

* Ձեռ. Թոռնկայ։

նորա: Եւ զայլ ամիրայս կալեալ՝ զդիւրս ընդ իւրար յարեալ և ձեծելով սատակէր զնոսա և ինքն ելեալ անվնաս՝ երթայր ի տուն իւր, վասն զի մօտ էր: Եւ ամենայն թուրքն փախստական լինէին առաջի նորա: Եւ յորժամ գնաց նա մօտ ի բերդն, մի ոմն այլազգային թագրստի կայր. եհար զՊոռնիկ ոմպովն ի սիրտն ի վայր՝ հեղոյր զամենայն փոր նորա գաղտաբար, յորմէ մեռաւ քաջն Պոռնիկ: Եւ առեալ զդիւրս նորա տարան առ Փիլարտոս: Եւ անօրէնն հանէր զոգաւառակըն գլխոյն, շիննաց գաւաթ և նովաւ խմէր գինի: Եւ դմնացեալ ի գլխոյն առաքէր ամիրային Մուֆարղնայ: Եւ զամենայն մարմինն այրեցին հրով, զորս յետոյ ժողովեցին զայրեցած ոսկերքն զառն քաջի և աստուածապաշտի՝ և տարան թաղեցին ի դուռն սուրբ Կարապետին: Եւ մնաց իւրն երկու որդի՝ Ջորտուանելն և Վասակ՝ ի տղայական հասակս: Ապա յղեալ կոչեաց Փիլարտոս զտէր Գրիգորիս՝ յաթոռ հայրապետութեան: Եւ նա ոչ եկն ի կոչ նորա, վասն զի զարհուրեալ էր ի չար գաղանէն: Դարձեալ գրէ առ սուրբ հայրապետն և ասէ.

—Ջէ՛ օրէն աթոռ հայրապետի [թափուր] կալ: —Եւ նա ոչ համարձակեցաւ դնալ, այլ ասէ.

—Դի՛ր իմ հրամանաւ աթոռ հայրապետութեանն տէր Սարգիս՝ դբեռորդին տէր Պետրոսի,—ուղարկեաց ապա զքօղն և զգաւազանն և զնշան տէրունական տէր Պետրոսի՝ առ տէր Սարգիս: Եւ տեսեալ Փիլարտոսի՝ ծանեաւ զամենայն, թէ այլ ո՛չ է դառնալոյ յաթոռն իւր, հրամայեաց Փիլարտոս ժողով լինել եպիսկոպոսաց, և հարանց վանականաց, և կրօնաւորաց՝ և ձեռնադրեացն գտէր Սարգիս յաթոռ կաթուղիկոսութեանն յամենայն Հայոց ի քաղաքն, որ կոչի Հոնի, ի Ջահան գաւառի, վասն զի էր այր սուրբ և հրաշափառ, տեսլեամբ դեղեցիկ և առաքինի, զարդարեալ ամենայն առաքինութեամբ, աստուածապաշտութեամբ ամենայն կողմանց և ճշմարիտ խոստովանութեամբ, որ ի Քրիստոս Յիսուս, և էր կարգեալ հովիւ հօտին Քրիստոսի:

8. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՔԱՋ ԼԻՊԱՐԻՏԻՆ ԵՒ ՔԵՌ ՆՈՐԻՆ

Քաջ Լիպարիտ էր ի Սասնոյ գաւառէն, որ ևկեալ բնակէր ի Կիլիկէ, ի ժամանակս վերջին թագաւորացն Հայոց, որ ի յազգէն Ռուբինանց Հեթմոյ և Թորոսի, և ի նոցին թոռանցն: Եւ էր նա քաջ՝ նման Տրդատայ, նման Մուշեղայ: Զոր գային տաճկաց ազգն ի Մսրայ բաղում զօրօք ի վերայ Տարսոնի և Կիլիկեայ գաւառին, և

ինքն քաջ Լիպարիտն միայն ելանէր ի դէմ և կոտորէր զամենեսին, և դիզէր զլաշն որպէս բլուր բլուր։

Եւ գայր յեղբ կարմնջին՝ առ զօրսն Թագաւորին. և նստեալ հանգչէին ինքն և ձին։ Եւ կրկին մտանէր ի պատերազմ. և կոտորէր զնոսա, և փախուցանէր, և բազում ժամանակս անսասան և անվրէպ պահեաց զԹագաւորութիւնս Հայոց. զօրսն, զԹագաւորն ձերբակալ այնէր և զզորան կոտորէր, և զորսն փախուցանէր և հալածէր։ Եւ ի յահէ նորա ոչ իշխէր գալ հեծել ասպատակել զՀայս։

Եւ Թագաւորն Հայոց երկեաւ ի քաջ Լիպարիտէն, զի մի գուցէ և զինք ըսպանանէ և Թագաւորէ։ Այլ քաջն հոգով և մարմնով Լիպարիտ ո՛չ ունէր այնպէս վատ խորհուրդ, այլ միամիտ ի սէրն Քրիստոսի և սուրբ հաւատոյ Լուսաւորչին, և սուրբ եկեղեցեացն՝ քաջութեամբ կայր արիաբար ընդդէմ զօրացն տաճկաց։ Բայց յետոյ Մանճակ անուն ոմն ի Մարայ, հեծելազօր հսկայաձև և քաջ, եկաւ խնդրել ի սուլթանէն, զի եկեալ սպանցէ զքաջ Լիպարիտն։ Եւ եկալ հիսուն հազար հեծելով և բանակ էարկ ի դէմ Սըսու։ Եւ Թագաւորն Հայոց յայնմ ժամանակին ձեննեց զքաջ Լիպարիտն և ասէ.

—Քեզի համար եկեր է հեծելս։

Եւ նա ի լաց և ասէ.

—Իմ ջանս վասն եկեղեցեաց է և քրիստոնէից, և ո՛չ վասն Թագաւորութեան. է՞ր պատճառես զիս, որ զքո թշնամիքն հալածել և խորտակել եմ։ Բայց յուսամ ի Քրիստոս, որ նոյն ինքն տայ կարողութիւն ծառային իւրոյ՝ որպէս ընդդէմ կալ և վանել զթշնամին խաչի նորա։

Եւ նոյնժամայն եմուտ յեկեղեցին, և լալով համբուրեաց զսուրբ խորանն, և ասէ.

—Բարո՛վ կացէք, զի թշնամեաց ո՛չ վախենամ, ապա յիմո՛ց թշնամութեամբ խորհուրդ խորհէին ինձ. բայց ես միամտութեամբ դնեմ զանձն իմ ի վերայ քրիստոնէից։—Եւ համբուրեաց զեղբայրն իւր՝ զՎասիլ և զորդին իւր՝ զՅոհաննէս, և զկինն իւր՝ զԱննայ, և բազում ողբով զովեց, և ասէ.—Ո՛չ դիտացին զջանս իմ և զքաջութիւնս, այլ որժամ հեռանայ ոտս ի դրանէ արքունի, պատին զանք վայրենիք և արեան ծարաւիք, և ասերք ածեն եկեղեցեաց և դարպասաց, և այնչափ արիւնս հեղուն անպարտ քրիստոնէիցն։

Եւ երեր զձին, Թամբեց և հեծաւ քաջն Լիպարիտ, և ըսամբն ի ձեռինն խաղայր առաջի զօրացն Հայոց Թագաւորին, և օրհնէր զաստուած։ Եւ ի ձայնէ գոչմանէ նորա՝ ահաբեկ լինէին թշնամիք և սրտակոտոր, որպէս զգոչիւն առիւծոյ։ Եւ սովորութիւն էր նմա՝

երկու—երեք քայլ ձի թամբօք պահէին դէտ նորա. և յորժամ հոգնէր ձին ի վազելոյ և ի դնացմանէ, դառնայր առ հեծեալն և իջնոյր ի ձիոն, և հեծնոյր ի միւսն և դառնայր ի պատերազմն: Եւ բազում անգամ ի մէջ պատերազմին անկաւ ձին, և ինքն հետեւակ կռուելով ի հետ ձիաւոր և զրահաւորացն, և կոտորելով ելանէր ի միջոյ ամբոխին, և երթայր առ զօրսն, և հեծնոյր զմիւս ձին, և դառնայր գոչելով՝ որպէս զառիւծ: Եւ մնամ թէ շա՛տ ի յահէ նորայ մեռանէին ի վերայ ձիոց: Եւ նա, ըզկուռտան կոտորէր, որպէս զհուր յեղեգն: Եւ որք հարկանէին զնա սրով և նիզակաւ և նետով, ոչ նայէր յետս, զի ոչինչ համարէր զնոսա և զհարուածս նոցա այնպէս թուէր, թէ տաճկինակով հարկանէին զինք: Այլ և բազում անգամ հետևակ մտնէր ի կռիւ, ի մէջ ձիանց՝ և միայն քարաձգութեամբ զարձուցանէր զթշնամիսն, և ինքն զառնայր ուրախութեամբ օրհնելով զաստուածն:

Եւ մի ոմն քաջ, Մանճակ անուն, որ եկեալ էր ի կռիւ հիսուն հազարով: Եւ էլ քաջն Լիպարիտ գոչելով և օրհնելով զահեղ անունն աստուծոյ, և զնայր խաղալով ի դէմ զօրացն: Եւ նոքա սասանեցան, երբ տեսին զյաղթող վկայն: Եւ մտեալ ի կռիւ և հարեալ՝ վանեց և կոտորեց զնոսա և սպան զՄանճակն, և զարձաւ յետս, և կուտեց ղլաշն դիզան դիզան: Եւ ի խօնձել երիվարին զարձավ յետսն՝ առ զօրսն Հայոց: Յայնժամ թագաւորն չարացաւ, էառ զՀայոց հեծելս և յետս զարձաւ, էանց զհարմունճն և փլցոյց զնա կապանաւն: Եւ եկեալ քաջն Լիպարիտ և ետես զչարութիւն. որ վասն իւր: Եւ ինքն զմահն չանձն էառ՝ վասն Քրիստոսի, և զարձաւ յետս, և էջ յերիվարէն և ընկեց զսուրն իւր ի բաց, և նստաւ ի մէջ ասպարիզին: Յայնժամ բոլորեցին զնա, և ո՛չ ոք իշխէր, որ մերձենայր առ նա: Եւ այնչափ նետեցին ի հեռաստանէ ըռոմք և նիզակս և դեղարդս ի վերայ նորա, մինչև թաղեցաւ, և ապա սուր հանեալ՝ և խոցոտեցին զնա, և սպանին: Եւ սկսան կոտորել զաշխարհն, և քակել զեկեղեցիքն, և սպանին զթագաւորն, և զերելոցն և ըսպաննելոցն արանց և ի կանանց, որ զթիւն միայն աստուած գիտէ, և զգլուխն քաջ նահատակին տարան ի Մրսըր:

Եւ սուլտանն յոյժ ապաշաւեցաւ, եթէ՝ «Ընդէ՞ր ոչ բերէիք զնա կենդանի առ իս, զի կին տայի նմա, որ աճէր, և թագաւոր անէի, ընդդէմ թշնամեաց իմոց կացուցանէի զնա՝ որպէս պարիսպ»:

Եւ այնպէս նահատակեցին զքաջն Լիպարիտ, և աւերեցին զքրիստոնեայք, զաշխարհն Հայոց, և տիրեցին ազգն տաճկաց և թագաւորեցին:

Եւ կայր քոյր մի Լիպարիտին, փախուցեալ ի դիւղ մի, առնայկին, եկեալ իբրև հիսուն ամաց։ Եւ յայն ժամանակին ելեալ փէհլևան մի իսմայէլացի և ասէր պարոնին Սրսայ, թէ՝ «Ըե՛ր ի գաւառէ քումմէ, կամ ի զօրաց քոց, ինձ նման, դի զօտէմարտիցուք. թէ ո՛չ, տո՛ւր ինձ հարիւր դեկան կարմիր ի յաշխարհաց քոց»։

Եւ նա ո՛չ եդիտ այր բռնամարտիկ, որ զգօտին բռներ էր տաճկին։ Եւ եկն քոյրն քաջ Լիպարիտին և ասէ.

—Ինո՞ւ տայք ինձ, որ ես կռխեմ զփահլաւանն։

Եւ ասէ պարոնն.

—Ջինչ խնդիրք ունիս նէ՝ տո՛մ, եթէ կռխես զնա։

Ասէ կինն.

—Որչափ բամպակ որ շալիեմ, այն իմ լիցի։

Եւ առին յանձն։ Եւ եկեալ փահլաւանն և եռես զկինն հսկայձև, և երկեաւ, բայց վասն կին լինալոյն՝ արհամարհեաց զնա։ Եւ մերկացաւ փահլաւանն, և զգեցաւ զգեստն իւր, և սկսաւ խաղալ՝ իբրև ա՛յլ առնէր և խնդրէր այր մարդ, դի մարտիցէ ընդ նա։ Եւ եկն յառաջ կինն, իւր կանացի զգեստիւն, և բռնեալ զերկու լծակացն փահլաւանին երկու բռամբն, և վերացուցեալ զնա, և տարաւ առաջի պարոնին, եդիր վերեւս փահլաւանին ի գետինն, և զմէկ ականջն յարշեալ՝ ի բաց նետեց։ Եւ ամենեքեան զահի հարեալ հարցանէին, թէ՝ «Ուստի՞ է սա, կամ յո՞ր յաղգէ»։ Եւ հրամայեաց թագաւորն, տա՛լ նմա բամպակ որպէս ոչ կարէ շալիել։ Եւ բարձան զկինն այնչափ, մինչև հարիւր լիտր։ Եւ նա առեալ ուրախութեամբ և գրնաց ի տուն իւր։ Եւ իբրև երաց զրամպակին, նա եռես, որ եդեալ էր ի մէջ բամպակին քարս, որ կայր քառասուն լիտր։ Եւ ամենեքեան ապուշ մնացին զօժանդակութիւն ցնա կնոջն։

9. ԵՕԹ ԵՂԲԱՅՐՔ ՀՍԿԱՅՔ ԵՒ ՔՈՅՐ ՆՈՅԻՆ

Սուլթանն Եգիպտոսի յղեաց զօրս բաղումս ի վերայ Կիլիկիոյ Սրսոյ։ Եւ լուեալ թագաւորն նստաւ ի ձի և գնաց առ քաջքն իւր։

Էին եօթ եղբայրք, էին հսկայք նոքա. կային ի բերդ մի, Փերի Ղալասի ասի։ Եւ անուն տեղոյն՝ Տէվրէնտ ասվի։ Եւ նոցա լուեալ զգալ թագաւորին, ելեալք ընդ առաջ, քանզի նստէին եղբարքն ի սեղան և ուրախանային գինով։ Եւ պատմեաց թագաւորն զիրն։ Եւ նոքա ասեն. «Ակրա՛յ, յաւիտեան կաց, և մի՛ հոգար զայս։ Եկ ուրախացուք այս գիշեր ի սեղանս և յղեացուք-տեսցուք, թէ ըստո՞ւք է, թէ ոչ»։

Եւ կոչեցին զփոքր եղբայրն, յղեցին սակաւ զօրք՝ ի տեսանել զիրն, զի տեսցէ և իմացուսցէ, և ի միասին երիցեն զօրօք բաղմօք ի վերա նոցա: Եւ գնաց կրսեր եղբայր, եւ՝ եկեալ բնակեալ էին առ ափն ձիհան գետոյն, և ո՛չ կարաց հանդուրժել քաջն: Սակաւ արամբք մարտեաւ նոցա. զոմանս ջրահեղձ արար, զոմանս փախստական, և բազումս սուր սուսեր մաշեաց՝ և առաւ զբանակ նոցա զառ և զաւար: Եւ վասն զիրսն հշմարտեցուցանէ, ե՛ւ կոտորել զքրիստն և զականջսն, և եբեր, մինչ որ լուսացաւ:

Եւ թագաւորն և եղբայրքն ուրախանային այն գիշերն, և մնային գալստեան նորա: Եւ տեսին, զի գայր աւարաւ և կառօք, և լուան և ականջօք, տեսին զքրիստն և զականջսն, զի բարձեալ էր կառաց. և զգործ քաջութեան նորա զարմացան:

Եւ մեծարեալ թագաւորն զեօթանեքին եղբայրքն միաբան, և բերեալ ի պաղատան իւր, և պատուեաց զնոսա քառասուն օր՝ ուտելօք, ըմպելօք և պէս պես հարկիւ: Եւ ի լման քառասուն աւուրն կամեցաւ խլայաթիւ ուղարկեսցէ՝ և շնորհակալութիւն եցոյց նոցա: Եւ նախանձեալ իշխանացն արքային, ասեն ցթագաւորն. «Այսոցնց փոքր եղբայրն այդպէս քա՛ջ է, և մեծամեծքն զի՞նչ լինիցի: Սպանանէ զնոսա, և թէ ոչ՝ զթագաւորութիւնդ ափշտակեն»: Եւ գողացան զմիտ թագավորին:

—Զի՞նչ արարից, ո՛չ կարեմք զդէմ ունել դոցա:

Ասեն ցթագաւորն. «Դու մի՛ հոգար, մենք գիտե՛մք զի՞նչ արարիցց»:

Եւ ետ քառասուն աւուրն պատուեալ խլայեթեց թագաւորն զնոսա և գրեց ի հանդերձիցն գիրս երկոտասան, և ուղաւորեցին զնոսա: Եւ նոքա ոչ զայն գիտացան: Գնացեալ իջան աղբիւր, քանզի ծարաւ էին, և ընդ խմել նոցա եօթն այլ մեռան: Եւ լուեալ մայր նոցա՝ փեստեաց զհերս իւր և ճիչ բարձեալ եկ՝ անիծելով զթագաւորն:

Եւ ասեն ցկինն. «Ո՛չ մեղք ունի թագաւորն, և ոչ մեղաւ սոցա, այլ սոքա՝ եօթ որդիքդ այս տեղս եկան, նստան և ջուր խմեցին, և մեռան»:

Եւ անէծ մայրն զաղբիւրն. «Սևակ լիցիս»: Մինչև ցայսօր տաճիկ ասեն «Ղարայ պուզայ»: Մայրն՝ և նա՛ ի նմին ժամու մեռաւ և թաղեցին զնոսա: Եւ շինեաց թագաւորն ի վերա նոցա եկեղեցի՝ մօտ ի Սևակն.

Եօթեանքս եղբարք էին՝
Բնակէին իւրեանց բերդին.

Կրսեր՝ն ջարդեաց զօր սուլթանին,
Որ ի վերա Սբսոյ դային։

Եւ երբ որ լսեց Սուլթանն Մսրայ պիրն և զմահն քաջ նոցա, ամենեցուն, յղեաց առ թագաւորն փորձելով՝ քառասուն ըմպիշ, տեսանեն թէ իցե՞ն այլ քաջք ի Սիս քաղաքի. քանզի խորհէր ի սրտի պիտոյանալ ի վերա Սբսոյ։ Եւ եկեալ ըմպիշքն առ թագաւորն և ասեն. «Սուլթանն եգիպտոսի առաքեաց զմեզ առ քեզ, զի զօտէմարտեսցուք հետ քո քաջացդ»։

Եւ ասէ թագաւորն. «Թող լինի՛»։ Եւ նա քարող կարդալ ընդ ամենայն տիեզերս իշխանութեան իւրում, և ո՛չ գտանէին քաջունք, քանզի ո՛չ կային։ Եւ յիշեաց ի մտի իւրում զեօթ եղբարքն, զոր անմեղ մեռան։

Եւ եաոյ՝ նա մեռանելոյ եօթ եղբարցն, էր ո՛րդի մի նոցա։ Քանզի մնաց մէն, փախա՛ւ վասն ահուն և գնաց ի յայր մի մտաւ՝ ժամանակ մի։ Եւ օր մի ելեալ գնաց ի ջաղացքն, քանզի դրաձինք օղնին, և բարձեալ ի վերա գլխոյ քէլ մի գարի։ Եւ ո՛չ էր ջաղացպանն ի ջրաղացքն։ Ելից զի ալևսցի։ Եւ եկեալ երիտասարդ մի, տեսաւ և ցանկացաւ աղջկանն։ Եւ առեալ աղջիկ զտուտ հանդերձի, նորա՝ կալոյց մէկ ձևօքն զերդիք տանն, եդ ի ներքևն զտուտ հանդերձին, և եթող ի բաց, որ կախեցաւ գլուխ ի վայր ի հանդերձէն, մինչ որ աղաց զայնքան ալուրն։ Եւ նա մեղայ կոչէր, և աղաղակէր։ Եւ եթող ի վայր, և պատուիրեաց, թէ՝ Այտ քեզ խրատ թող լինի։

Եւ այնժամ, որ քաջք խնդրէին ընդ ամենայն տեղիս, և ի հրապարակս բարձ կարդային՝ «Այսքան օժիտ այնմ որ քաջ գիտիցէ», և երիտասարդն հարցանէ ցծեր մի, և ասէ թէ. «Ով գիտիցէ և ասէ՛, թէ մեղք ունիցի՝ թողցէ՞ թագաւորն»։

Ասէ ծերն. «Ո՛չ թէ միայն զմեղքն, այլ շատ պարգևս տացէ»։

Ասէ երիտասարդն զերն ջրաղացին և զքաջութիւն աղջկանն։ Եւ առեալ ծերուն զկարիճն՝ գնաց առ թագաւորն. և ասեացին։ Եւ նա նոցա պարգևս մեծ բազումս՝ արբայն։ Եւ գտան զաղջիկն և բերին։ Եկին քառասուն ըմպիշքն և զօտէմարտեցաւ ընդ նոսա աղջիկն։ Եւ նախքան զզօտէմարտելն ասէ աղջիկն ցմեծապետ ըմպիշն.

— Ես կի՛ն եմ և դու այր. ո՛չ է պարտ զօտէմարտիլ, այլ երեք հետ դու եկ ուժով ի վերաս, ու երեք հետ ե՛ս գամ։— Ասաց աղջիկն.— Նախ դու եկ՝ զի այր ես։

Եւ ե՛կ մեծ ըմպիշն. եկ ի վերա աղջկանն երեք հետ, և ո՛չ կարաց յաղթել։ Յետոյ գնաց աղջիկն ի վերա մեծ ըմպիշպետին և վերա-

ցոյց մէկ ձեռօքն՝ և յաղթեաց, և յղարկեալ մարդ առ թագաւորն թէ՝ «Սպանանե՞մ, թէ ի վա՛յր կոխեմ»։ Եւ պատասխան արար թագաւորն, թէ՝ «Կանայ նէ՛ զհոգին թող հանէ»։ Եւ մինչ գնաց ու եկաւ պատգամն՝ և ըմպիշն ի վերա բազկին էր աղչկանն։ Եւ լուեալ զպատասխան թագաւորին՝ էգարկ ի գետին և սպանեաց զնա։ Եւ զարմացան ամենեքեան և այլ ըմպիշքն ո՛չ եկին երեսունինք, քանզի վախեցան և ամօթով դարձան առ ւուլթանն, և պատմեցին զեղեալսն։

Եւ թագաւորն և իշխանքն եառն պարգևս մեծամեծս աղչկան։

Այսպէս քաջ կային ի Սիս քաղաքի և ի աշխարհս կիլիկեցոց. հիմի ունայն եմք թէ թագաւորէ և թէ իշխանաց։ Այս եղև թվին ՊԼԶ (=1387)։

10. ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ ԵՒ ՍՆՆԴԱԿԻՑՔ ԻՒՐ

Կայր թագաւոր մի ի Հայաստան և ունէր իմաստուն սնընդակիցք. և կամեցաւ փորձել զիւր սնընդակիցքն և զիշխանքն։ Աւր մի հրամայեաց թագաւորն, թէ՝ Գնացէք զենեցէք ոչխար մի և գոր ի չինքն վատ զօդուածք կա, առ իս բերէք։ Գնացին զենեցին ոչխար մի և էառ մէկ մի զրդուղն և երբեր առ թագաւորն։ Եւ ասէ թագաւորն.

—Ի՞նչ պէղծ կայ ի չդուղն։

Ասեն անընդակիցքն.

—Է՛, թագաւոր, զայս ոչխարի զօդուածքս ի վերա մարդոյ զօդուածին օրինակ բերեմք քեզ։ Ըղուղն գլխաւոր է ամենայն զօդուածին, և ինքն հիմն է՝ զերդ զծառին մազմզուկն. և վասն այնոր է պիղծ, որ խիստ նազուք է և վատուժ, որ ոչինչ իրք մի չինքն դպնի, նա զմարդն հիւանդացնէ, և թէ չինքն իրք կաթէ, նա զմարդն խեւացնէ, վասն այնոր պիղծ է։

Հիմն գէմ ամուր պիտի, որ իւր շէնքն շատ դիմանայ, Եւ հաստատութիւն ունենայ, որ ջրլչիլն իսկի չգիտենայ, Նա հիմնը ըղուղս եղաւ՝ խիստ կակուղ ու միսն ի վերայ, 'Ի ամէն զօդուածին մարդոյ՝ չիր վերայ շուկայ ու գայլ։

Գնաց մէկն այլ զծեծրակն եբեր։ Ասէ թագաւորն.

—Ի՞նչ պէղծ կայ ի դա։

Ասեն.

—Յիշողական ի յինքն կա, որ վինչ մարդ որ ոխ ի հետ մարդոյ ունի, նա զամէնն ի յինքն յիշէ, և թշնամութիւնն անտի ծնանի։

Ծեծրակն է յիշողական, որ պահէ զիւր ոխն ու հանէ,
Ջտարեաց չարն ի միտ ձգէ, ՚ւ ոսոխին նա խիստ կանդիճէ.
Վասն այնոր իւր պեղծ ասցի, զոր զչարն առ ինքն կու պահէ,
Ջարին տեղ առ ինքն կուտայ ու զբարին ի բաց կու հանէ։

Գնաց մէկ այլ զաչքն եբեր։ Ասէ թագաւորն.
—Ի՞նչ պեղծ կայ ի յաչքն։
Ասեն.
—Աչքն է, որ կուտեսանէ և ցանկա, զմարդ զերթ արբած առնէ, զբանականութիւնն տանի։ Աչքն է, որ կու տեսնու և մատնէ, երբ իրք մի տեսնու և ցանկա զամէնն, զգայութիւնն ի հետ իւրն կու քարշէ և զմարդ յիմարեցուցանէ։

Աչւին յորժամ իրք տեսնու, զգայութիւնն ի հետ կու տանի,
Շարժէ զցանկութիւն մարդոյն ՚ւ ի մեղաց տունն կու տանի.
Վանց տեսանելոյն շատ մեղք ի վերա մարմնոյն կու բանի,
Պատճառ է նա շատ մեղաց, թէ լինիս դու իւրըն գերի։

Գնաց մէկ այլ զականջն եբեր։ Ասէ թագաւոր.
—Ի՞նչ պեղծ կայ յականջն։
Ասեն.
—Ականջն է, որ զչար խօսքերն հասկանա և պիղծ բանից ճանապարհ կու տա։ Եւ զչարութիւն ընդ ականջն կուսնի, լսէ ու մատնէ, լսէ ու բամբասէ։

Պարտական կընջիթ կապէ ու չարին մտիկ մի դընել,
Ի տեղի ուր պեղծ խօսին, դու գաղտիկ ունկը մի դընել.
Խրատ է այս հոգևոր, հանապազ մեզ պարտ է պահել,
Ջանա զչարն ի բաց ձգել ու զբարին ունկամբ ուսանել։

Գնաց մէկ այլ զքիթն եբեր։ Ասէ թագաւոր.
—Ի՞նչ պեղծ կայ ի քիթն։
Ասեն.
—Քիթն է, որ զմեղաց հոտն առնու և հաւանի, քիթն է որ զբարին շնչալովն հանէ և ի տեղին զմեղաց հոտն տանի։

Քիթն էլ շատ վնաս կածէ, որ զբարին ի դուրս կու բերէ,
Փոխանակ նորա զչարն ընդ բոունկն ի վեր կու քարշէ,
Նովաւ թուլանա մարմին ու յերակ զչարն որոնէ,
Վասն այն վատանուն [ասեն], որ զայսքան չարըս կու գործէ։

Գնաց մէկին պլեղուն եբեր։ Ասէ թագաւորն.

—Ի՞նչ պեղծ կայ ի լեղուն։

Ասեն.

—Լեղուն շատ վնաս առնէ. լեղուն է, որ յիշունց կու տա ու դաստուած բարկացուցանէ, լեղուն է որ բամբասէ, լեղուն է, որ երդնու, լեղուն է, որ անիծանէ, լեղուն է, որ սուտ ասէ։

Զբերանդ ամուր պահէ, որ հանգիստ յաշխարհ դու կենաս,
Զխօսքդ խաղ ի խաղ ձգէ, որ չբերէ յետև քեզ վնաս,
Զքո չարկամն ի յետ ունիս, մի՛ յիւր կամքըն զինքն ունենաս.
Թէ զինքն իւր կամօք տանիս, ի գլուխդ դու մազ մի չունենաս։

Գնաց մէկին ղձեռքն եբեր։ Ասէ թագաւորն.

—Ի՞նչ պեղծ կայ ի ձեռքն։

Ասեն.

—Ձեռքն է, որ դողանայ, ձեռքն է, որ հարկանէ ու սպանէ ու յափշտակէ. շատ վնաս է ձեռքն. Եվ ասէ.

Մի՛ ձեռքըդ մեկնել ի տեղ, որ չբերէ ինքըդ քեզ [վնաս],
[Առ]նուլըն շատ մի՛ սիրեր, այլ [պտալն բարի] գիտենաս.
Մարդու անիրաւ հարկանել նենգով չի փութաս,
Որ չընդնիս ի մեծ դժոխք՝ւ ի յանշէջ հուրըն դու մնաս։

Գնաց մէկ այլն զսիրտն եբեր։ Ասէ թագաւորն.

—Ի՞նչ պեղծ կայ ի սիրտն։

Ասեն.

—Սիրտն է, որ կուտայ սպանանել ու կուտայ առնել, ու զմարմինն ի պիղծ տեղի կու տանի. ապա դիտացիք, որ պարտ է մարդ ի յիւր կամքն չիննա՝ւ ի սրտին, դի ով ոք որ ի յիւր սրտի հրամանքն կենայ, կորուսանէ զիւր հոգին և զմարմինն, այլ պարտ է զսիրտն հնազանդել։

Մի՛ լլսարտի կամքն առնել, որ չընկնիս ի ճօշք՝ւ ի լեղու,
Ով սրտին ծառայ կենա, զլկեցաւ ի շատ մի բարու,
Զսիրտդ քեզ ծառայ արա, որ առնուս շնորհք ի լուսոյ,
Զաստէնս և զանդէն շահիս ու լինիս անանց խնդալոյ։

Գրնաց մէկ պոգն եբեր։ Ասէ թագաւորն.

—Ի՞նչ պեղծ կայ ի պոգն։

Ասեն.

—Թոգն է տուն բլղամի ու մաղասի, զի ի չինքն կու ժողովի։ Եւ ծերութիւնն ամէն ի բլղամէն է, և թէ բլղամն չէր, նա չէր ծերանայր։ Եւ ասէ.

Թոգն բլղամին տուն է ու մաղասն առ ինքն ժողովի,
'Ի այլ իրք չուզենա առ ինք, բայց միայն նա հոգմ ու քամի,
Զերդ փուք դարբնի է նա, որ քամոյն առ ինքն տա տեղի,
Շուտ ծերացրնէ զմարմինն, երբ բլղամն առ ինքրն ժողվի։

Գընաց մէկ ղլերդն եբեր։ Ասէ Թագաւորն.
—Ի՞նչ պեղծն կայ ի լերդն։
Ասեն.
—Լերդն է տուն փափուկ ցանկութեան և յամենայն իրք, որ մարդ ցանկանայ՝ ի փափկութիւն աշխարհիս և ի վայելչութիւն կենցաղոյս, ի նմանէ է։ Եւ ասէ.

Լերդն է մարդու մարմին, կայ ի չինքն փափուկ ցանկութիւն,
Արիւնն երբ շատանա առ ինքն, նա բերէ մարդու տաքութիւն,
Ոչինչ իրք մի ի չինքն հասնու, նա ընկնի ի մեծ նեղութիւն,
Եւ պատրաստ պիտի կենալ, որ չբերէ մարդու չարութիւն։

Գնաց մէկ գփածեղն եբեր։ Ասէ Թագաւորն.
—Ի՞նչ պեղծ կայ ի փածեղն։
Ասեն.
—Փածեղն նման է ի չախոռ, որ ամէն աղջաղջ աղբ ի չինքն ժողվի և զինչ որ այրած արիւն կայ ի լերդն, նա ի չինքն երթա։

Փածեղն է գունովրն սև ու շինած չախոռի նըման,
Զինչ այրած արիւն կենայ, չինքն առնու զամէն ի լման,
Երբ առաւելու առ ինքն, երակնին իւր խիստ ուռենա,
Ղաթի ու սաւդայ բերէ, 'ւ առնէ զմարդ խումբի նըման։

Գնաց մէկն զերիկամն եբեր։ Ասէ Թագաւորն.
—Ի՞նչ պեղծ կայ ի չերիկամն։
Ասեն.
—Երիկամն է, որ զինչ արտաքին սէր և ցանկութիւն կայ, նա ամէն ի չիւրմէն է, և զինչ մերձաւորութիւն [ի] սորայ կայ։

Զինչ որ արտաքին սէր կայ, երիկամունք ծնօղ է նորա,
Զմարդն ի ցանկութիւն վարէ 'ւ ուր բանիւ ի մեղքը գընա,
Ունէ զմարդն ըզերդ խումար, երբ իւր դեղն ի հետ չի կենա,
Ցերեկն անհանգիստ պահէ և գիշերն ի քուն չլինենա։

Գնաց մէկն զլեղին եբեր։ Ասէ թագաւորն.

—Ի՞նչ պէղծ կայ ի լեղին։

Ասեն.

—Լեղին տուն մաղծի է և սաֆրայի. և սաֆրայն և մաղծն ի յիւրմէն լինի։

Լեղին զաղրելի համով ու լի է նա մաղծ ու մաղաս,
Յորժամ ինքն մաղծով [լինի], վերացնէ զինչ որ կայ հաւաս,
Տրամութիւն, շատ ցաւ բերէ, կու ածէ նա մարդու վնաս,
Ջոր կարևս ուրախ կացիր, ի խնդման ի դատ չի կենաս։

Գնաց մէկն զբուշտն եբեր և դնուն։ Ասէ թագաւորն.

—Ի՞նչ պէղծ կայ ի դա։

Ասեն.

—Բուշտ է մութաամիլ, մկէ ճառ մանդր, որ դիւրեաւ իւր գողն ելանէ. ապա թէ հով ու գէճ լինի, նա գգողն արգիլէ և չկարէ գողել. և թէ քամի ընգնի, նա կաթ կաթ գողէ. և այս է դանձակացանն։

Բուշտն խիստ նազուք իրք է, որ կայ ինքն ի տեղ վնասու,
Թէ չինքն ոչինչ իրք դիպի, նա տանի ի դուռն ի մահու,
Ունի գցանկութիւն անձին, պատճառ է որդեց լինելու,
Եւ այն մարդն որ զայդ չունի, նա չկոչեն անուն իւր որձու։

Գնաց մէկն զոտքն եբեր։ Ասէ թագաւորն.

—Ի՞նչ պէղծ կայ ի յոտքն։

Ասեն.

—Ոտքն է, որ տանի ի գողութիւն, տանի ի չար տեղ և զամենայն չար ոտով կատարեմք։ Եվ ասէ.

Ոտն է, որ քարշէ ըզմարդն 'ւ ի մեղաց տունն կու տանի,
Ոտքն է, որ տարաւ զԿայէն ի սպանումն եղբօրն Աբելի,
Ի շատ գողութեան տեղիք 'ւ ի թալան ոտքն կու տանի,
Ծառայ է սրտին ոտնիկն, յուր կերթա ի հետ կու տանի։

Երբ թագաւորն հասկացաւ զիւր անընդակցեաց պատասխանին, որ իմաստութիւն էր, նա լաւ ընտեաց իւր և զաստուծոյ արարչէն մեծապէս գոհացաւ, որ աստուած ի յիւր հրամանքն հանցեր մարդիկք էր տվել և ուրախացաւ ուրախութեամբ։

11. ՏԵՍԻԼ ՍՈՒՐԲ ԵՒ ՃԳՆԱԺԳԵՍՏ ԿՐԱՒՆԱՒՈՐԻՆ ԵՒ ԵՐՋԱՆԻԿ ՄԻԱՅՆԱՒՈՐԻՆ ՅՈՎԱՆԷՍԻ ԳԱՌՆԵՑԻՈՑՆ

*Պատմեաց մեզ բարէհոգի ճգնաւորն, մինչ հանդերձեալ էր ի նոյն ամի վախճանել, մինչ էր յանառիկ դղեակն Հոռոմկլայ: Ասէ. Յորժամ ես ի խցին իմում կայի, ի ձորն, որ կոչի Աշորինս, անկաւ ի խորհուրդ իմ, թէ ո՞րք են յաղագս ընդունելի աստուածոյ. և տարակուսէի զբազում աւուրս: Եւ մինչ էի յայս տարակուսանս, եկն ի վերայ իմ զարմացումն. ոչ էի՛ ի թանձրութիւն քնոյ և ոչ յարթնութեան: Տեսի ես տեսիլ զարմաց[մ]ան: Տեսանէի զիս ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, և առաջի իմ դաշտ հարթայատակ, որ ոչ բաւէի տեսանել ծագէ ի ծագ: Եւ կայր ի մէջ դաշտին բլուր մի՝ զարմանալի բնդարձակ ունելով գագաթն: Եւ ձգեցաւ ի վերայ բլրին ամբ լուսաւոր՝ իբրև պխորանարդ: Հայէի նշմարել, թէ ո՞ւմ է բնակութիւնս այս, և տեսանէի բեմ, ի մէջ նորայ, և քառադիմի աթոռ, զորո ոչ բովեաց բիբք իմ նկատել ի վայելչութեան լուսոյն, զորոյ և ոչ կարեմ բովանդակել կամ արհնակ բերել նմանութեան, այլ լուսեամբ պատուեցի: Եւ մինչ հիացեալ և զարմացեալ էի ընդ տեսիլ իրին, նա լուսաւորեցաւ երկինքն և լցաւ լուսով ամէն ամենայն: Եւ անթիւ բազմութիւն թևապզեցիկ հրեշտակաց, որք աղաղակէին և ասէին. «Սո՛ւրբ, սո՛ւրբ, սո՛ւրբ տէր զաւրութեանց»: Եւ յապուշ մնացի ի քաղցրութենէ եղանակացն: Եւ անկայ ի վերայ երեսաց իմոց ի յերկիր, իբրև կիսակենդան, և ո՛չ մնաց յիս կենդանութիւն: Եւ եկեալ ոմն ի բարէտեսիլ արանցն, կարդաց զանուն իմ, յարոյց զիս և ասէ. «Զաւրացի՛ր և ի մի՛տ առ զոր տեսեր, զի վասն ք՛ո է տեսիլդ»: Եւ յարուցեալ յոտն կացի և ասեմ. «Ո՛վ տէր, դողացաւ սիրտ իմ ի փորի իմում և ոչ կարեմ նկատել. արա՛ զիս խելամուտ, զի այր տառապեալ եմ և կամ հիացեալ»: Եւ ասէ. «Յուցաւ քեզ ի տեառնէ որպէսութիւն հանդերձեալ դատաստանին: Եւ ահա երրորդական աստուածութիւն նստեալ է յաթոռ փառաց իւրոց, առնէ հատուցումն արդարոց և մեղաւորաց, և սուրբք ամենայն առ նա ժողովին, զոր հանդերձեալ ես տեսանել»: Եւ անկեալ երկրպագեցի հանդէպ սուրբ աթոռոյն աստուածոյ, և ո՛չ զաւրեցին աչք իմ տեսանել, բայց միայն զճաճանչ լուսոյն: Եւ եղև յանկարծակի հնչիւն ահաւոր փողոյ, և դողայ առհասարակ երկիր և ծով՝ չորիւք անկեան աշխարհիս: Եւ տեսանէի ամբաւք եկեալ յարևելից և յարևմտից, ի հիւսիսոյ և ի ծովէ՝ զամենայն սուրբս, դունդս դունդս եկեալ յայն հարթայատակ դաշտին: Նկատէի և ի բլուրն զարմանալի և տեսանէի ներքո վարագուրին, առաջի փառաց աթոռոյն,

զմայր տեառն աստուծոյ՝ յաղաչանս բազմատարած։ Եւ եղան երկոտասան աթոռ առաքելոցն և նստան ի դատաստան փառազարդեալքն։ Եւ անդ էր տեսանել հոյլք արեգականց, թագագլուխ սրբոցն պարք, առաքելոցն և մարգարէիցն, հայրապետացն և մարտիւրոսացն։ Եւ ամենեքեան ի մի բերան փառաւորեցին զաստուած՝ ի ձայն մեծ և ասէին. «Ահա՛ ժամանակ այցելութեան առնուլ բարի մշակացն զվարձս բարեաց»։ Եւ ես ջանայի ամփոփել զայնքան տեսութիւնն ի սգայութիւնս իմ, և ո՛չ զաւրէի, զի ի վեր էր, քան զհասումն մտաց, բայց վասն որոյ փափագէի տեսանել, զայն էցոյց ինձ բարձրեալն։ Տեսանէի զլուսաւորիչն մեր և զկենաց առիթն՝ զսուրբն Գրիգոր բիւրաւորաւք լուսեղինաւք, հրաշազարման թագիւ եկեալ։ Եւ մինչ մտանէր ի հանդէսն, երանէին զնա հրեշտակք և երկնային զաւրքն, այլև նիզեղեցիք անդրանկաց փառաւորէին զնա և ասէին. «Ե՛կ ի մարմնի անմարմին, որ նորաւրէն ժուժկալութեամբ յաղթեցեր ամենայն կարեաց և գերադոյն գտար, քան զամենայն սուրբս, մո՛ւտ յառագաստն կենաց և ժառանգեա՛ զպղպանազանեալ փառան, զոր գու ինքնին քեզ հիւսեցեր։ Եւ եղաւ աթոռ նորա գերապատիւ առաքելոցն, ընդ ինեքան ունելով զանթուելի լուսաւոր դունդն իւր։ Եւ մերձ լեալ աթոռոյ աստուածութեանն, զուարթ և համարձակ դիմաւք ասէր. «Տէ՛ր իմ և աստուած, ահաւասիկ ես և մանկունք իմ, զոր հատուր ցիս. և ո՛չ կորուսի ի սոցանէ և ոչ զոք, բայց որ խոտորեցան ի խրատուէն իմէ և մնացին ի կորուստն։ Ներեա՛ տէր, քաւեա՛ տէր, զի քո՛ է փրկելն և կեցուցանելն»։ Եւ եկն առ նա ձայն ահաւոր, իբր զթընդիւնս որոտման, և զկնի ձայնին սի՛գ քաղցրալիր, և ասէ. «Ե՛կ մշակ իմ խոնջեալ և բրտնեալ, ե՛կ բարի վկայ աստուածութեան իմոյ, եկ բազմավիշտ նահատակ, զի ե՛ս եմ, որ ջնջեմ զամենայն քիրտն յամենայն երեսաց. և հանգուցանեմ զամենայն աշխատեալսն՝ վասն իմ, զի ահա ժամանակ վշտին էանց և կա և մնա քեզ արդարութեան պսակն, զի ուր ե՛ս եմ, անդ և պաշտաւնեայն իմ եղիցի»։ Եւ տեսանէի իբրև դաջ ձեռին, զի առեալ նստուցանէր զնա բարձրագոյն, քան զամենայն սուրբս, նոյնպէս և զժողովուրդն իւր։ Եւ անդ տեսի ժողովեալ զամենայն ազգս և զազինս։ Եւ հրեշտակքն զատեալ մեկնէին զնոսա ի միմեանց, և զատեալ զանթուելի դունդս մեղաւորացն, և տանէին յայրումն հրոյ և յայգի ազգի տանջանս։ Եւ մինչև հայէի տեսանել, և տեսանէի գունդս գունդս, զի ծիրէին իբրև գալիս ծովու և ջանային խառնել ի ժողովն հայոց։ Եւ հրեշտակքն վարէին զնոսա հրեղէն գաւազանաւք. և ընթանային ի ժողովն Հոռոմոց։ Եւ հրեշտակքն անտի վարէին զնոսա. և ընթանային ի ժողովն Փոանդացւոց։

եւ հրեշտակքն և անտի՛ վարէին զնոսա։ Եւ ծփէին իբրև զալիս ծովու և ոչ կարէին խառնել ի յազգս։ Եւ ես ասացի ցհատուցուր հրեշտակն, որ ցուցանէր ինձ զտեսիլն։ «Տէ՛ր իմ, ընդէ՞ր ողորմելի շրջի ժողովն այն և ոչ թողուն խառնել ի ժողովս. մի՞թէ առանց մկրտութեան են այնոքիկ»։ Եւ ասէ ցիս. «Գիտեա՛ եղբայր, դի աստուած կամեցաւ ցուցանել քեզ ըստուգութիւն իրիդ։ Այնոքիկ են, որ կամեցան ազգէ յազգս փոխել, և արհամարհեցին զմի մկրտութիւնն և եղեն Հոռոմ, կամ Փռանգ, կամ ասորի։ Եւ ահա, ոչ ընդունէին զնոսա իբրև զժողովուրդ աստուծոյ, այլ իբրև զարհամարհողս, և տանջելոց են ընդ մեղաւորս»։ Եւ իբրև տեսի զայս հրաշալի տեսիլս, զարթեայ։ Եւ եկեալ յիս սգաւորիւն իմ, փառաւորեցի զքրէզործն աստուած, որ ոչ անտես արար զաղաչանս իմ, և երանեցի զազգն հայոց, որք կացին ի կանոնս խրատու սրբոյն Գրիգորի։ Եւ ոչ յայտնեցի զսա մինչև ցայժմ, դի հանդերձեալ եմ վախճանել. և վասն այնորիկ յայտնեմ ձեզ ըզտեսիլս, զի և դո՛ւք ի միամիտ սրտէ փառաւորեսջէք զՔրիստոս աստուածն մեր, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս յաւիտեան։

12. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳԱՌՆԵՑԻ ԵՒ ՄՈՒՂՐԻ

Այսմ վկայ պատմեմ քեզ, զոր լուայ ի Գառնեցի միակեղէն, ի Յովհաննէսէն, թէ՝ ի թուականութեանն ի ՈՀԱ (=1222) կայի ես, ասէ, ի սուրբն Երուսաղէմ, և գնացեալ էաք ի Յորդանան, ի տան յայտնութեան տեառն։ Եւ մինչ կայի ես մեկուսի յաղաւթս, եկն առ իս մուղրի մի, երկու որդաւք և խնդրէր ինձէն մկրտութիւն, թարգմանաւ միով ընդ իւր։ Եւ ասեմ ցնա. «Ո՞վ ես դու և չինչ պատճառս մկրտիս և լինիս քրիստոնեայ»։ Եւ ասէ. «Այո, լինիմ քրիստոնեայ, և թէ ուզես և զպատճառն կամիս իմանալ՝ նիստ և լուր»։ Եւ մինչ նստաք ասէ. «Ես ի Պարսից եմ գաւառաւ և ազգաւ, և ի քաղաքէն, որ կոչի Զանկիան։ Եւ ունէի գեղ արտաքոյ քաղաքին և շատ մուլք, նոյնպէս և ի քաղաքն։ Եւ շինեցի մնարամ մի՝ բարձր յոյժ, և ի վճարման գործոյն արարի կոչումն մեծ ժողովոյ, և արարի խրախութիւնս։ Եւ նախքան զհացկերոյթն, հանին զիս ի մնարայն՝ տալ զառաջին ժամն մեր։ Եւ մինչ գնացի և շրջէի ի մնարայն ի գլուխն, և հայեցայ ի կողմ արևելից, տեսի բացեալ ղերկինս և իջանէր թագաւոր մի անճառելի կերպիւ և անհուն զաւրութեամբ հրեշտակաւք։ Եւ եկեալ ի զաւրացն հանդէպ իմ, կազմեցին աթոռ ի վերայ աւդոյն։ Եւ եկեալ թագաւորն նստաւ և

հնչէին փող յամենայն կողմանց։ Եւ սկսան գալ ազգ ամենայն քրիստոնէից՝ առաջնորդեան իւրեանց և երկիր պագանէին նմա։ Եւ թագաւորն ընդունէր զամենեսեան գլխովն և անցեալ նստէին ամենեքեան։ Ապա գայր ազգ մի աւտար, պայծառ և փառաւորեալ զարմանալի առաջնորդաւ։ Եւ յարեաւ թագաւորն յաթոռոյն և գնաց ընդ առաջ նորայ և գիրկս արկեալ՝ համբուրեաց զնա, և սկսաւ գովել և գոհանալ զնմանէ, ասելով. «Իմ քա՛ջ նահատակ, իմ զուարթ և քաջ ժիր մշակ, իմ մե՛ծ և յաղթող սպառազէն»։ Եւ տապաւ նստոյց զնա առ ինքն, և զազգն նորա համբուրեաց և ողջագուրէր։ Եւ եկն ոմն առ խս և տեղեակ առնէր զինս, թէ այն սուրբ Գրիգոր է ու իւր ժողովուրդն։ Եւ ես այսպէս սպառեալ և հիացեալ կայի։ Իսկ որ ի վայրն կային, զարմացեալ կային ընդ յամելն իմ։ Եւ առաքեցին առ խս զաւագ որդիս իմ։ Եւ սա եկեալ, զնոյն տեսեալ և չիմարեալ եկաց։ Եւ նորա ա՛յլ նեղասրտեալ, առաքեցին զկրսեր որդիս, ստիպել զմեզ գնալ առ նոսա։ Եւ յորժամ եկն տղայս, նա էանց տեսիլն, սակայն մեք պատմեցաք սմայ զտեսիլն։ Եւ ասացին ցիս որդիքս իմ. «Զի՞նչ կամիս առնել»։ Եւ ես ասացի. «Զայնել կամիմ, թէ Քրիստոս է աստուած թագաւոր փառաց և պարծանք քրիստոնէից»։ Եւ աւագ որդիս ասաց. «Այո՛, հայր, զայդ արա, զի սպանցեն զմեզ, որ երթանք խառնիմք ի զարս թագաւորին Քրիստոսի»։ Իսկ կրսեր որդիս զայս ասաց. «Ոչ է արժան զայդ առնել, զի մի՛ զմեզ և զազգն մեր զամենայնն չնչեսցեն։ Եւ դուք իսկ ասէք, թէ ամենայն ազգն չէր միապատիւ, այլ երթամք գտանենք զսիրելի ազգն զայն և զառաջնորդն սուրբ և խառնիմք յազգն յայն՝ մկրտելով ի նոցանէ»։ Եւ մեր հաւանեալ իջաք ի վայր և տուաք հաց ամբոխին։ Եւ երթեալ ի գեղն մեր, առաք հինգհարիւր կարմիր և երեք գրաստ, և ելաք ի գիշերի, և աստուծով եկեալ եմք աստ. և տեսաք նշան ինչ ի քեզ, եթէ յազգէն հայոց ես, և էք դուք ծառայք Քրիստոսի. և մեք կամիմք լինել իբրև զձեզ»։ Եւ ելից առաջի իմ զոսկին, և ես ոչ առի անտի։ Եւ ես աչեալ մկրտեցի զերեսինն և բերի յերուսաղէմ և առին հազորդ, և ասացին գնալ յայնկոյս ծովուն մեծի, ի պատճառս աղաւթից։

13. ՊԱՒՂՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒ ՏԵՍԻԼ ԱՇԱԿԵՐՏԻ ՆՈՐԻՆ

Ի թուականին հայոց ՈՀԲ (=1223), ասէ, էաք մեք ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ. և կայր փակեալ սուրբ եկեղեցին Յակոբայ։ Կայր վարդապետ մի Պաւղոս անուն և էր աշակերտ մի նորա յոյժ առա-

քինի։ Եւ ի ժամ առաւաւտուն աղաւթէր նա։ Եւ նոքա տեսիլ և լուաւ հրաշս, և եկեալ պատմեաց վարդապետին, թէ՝ «Զինչ պատկեր կայր յեկեղեցին, ամէն խաւսեցան ընդ պատկերն Մարիամու աստուածածնին։ Եւ էր այսպէս։ Գաբրիէլի պատկերն պայծառացաւ յանհարծակի և խաւսել սկսաւ. և ասէր ընդ պատկերն Մարիամու։

—Ուրախ լե՛ր բերկրեալ, տէր ընդ քեզ։

Եւ նա ասէ.

—Զիա՞րդ լինիցի ինձ այդ։

Եւ նա ասաց.

—Հոգին սուրբ եկեսցէ ի քեզ և զաւրութիւն բարձրելոյն հովանասցուսցի։

Եւ ասաց Մարիամու պատկերն.

—Եղիցի ինձ ըստ բանի քում։

Եւ ապա զինչ որ պատկեր կայր յեկեղեցին, սկսան աղաղակել.

—Ուրախ լեր բերկրեալդ, տէր ընդ քեզ. և աւրհնեալ ես դու ի կանայս և աւրհնեալ է պտուղ աւրովայնի քո»։

Եւ վարդապետն կոչեաց զիս և ասէ.

—Լսե՞ս զինչ ասէ եղբայրս,—և պատմեաց ինձ զնոյնն։ Եւ ես սկսա քննել տումարական արուեստիւ զաւրն, և էր ճշմարտապէս յապրիէլի ամսոյ ի վեցն և զիտացաք, եթէ ճշմարիտ է կրաւնքս մեր։

Եւ ես յորժամ լուա ի սուրբ Հաւրէն՝ ի Յովանիսէն, հաճեցաւ թէ տաւնել պատեհ է յապրիէլի ի վեցն աւետացն, զի սուրբ Գրիգոր ի դնել վասն անահտական պատկերին տաւնին խափանելոյ էր, և այն լռեալ է։ Եւ զոր ասեմքս բանիւ, գործովք արժան է առնել։

14. ՎԱՍՆ ԼՈՒՍՈՅ ԿԱՆԹԵՂԱՆՆ, ՈՐ ՎԱՌԵՑԱՒ ՅԵՐՈՒՍԱՂԷՄ Ի ՄԵԾԻ ՇԱԲԱԹՈՒՆ

Եպիսկոպոս և վարդապետ, անուն նորա Յովաննէս ի Տուոց գաւառէն, այր մթին վարուք և ճգնաւոր, որ զերեք չիանակն ի տարոյն անհաց և անջուր կայր, և զամէն պաք ուր։ Զոգաւ նա յերուսաղէմ և զամէն աղուհացան ճգնութեամբ յոտն եկաց յանդիման սուրբ գերեզմանին, և պատմեաց ինձ զպատճառն, թէ. «Խնդրեցի նշան ինչ վասն վկայութեան աղգիս, որ յամէն աղգէ կտիրենք (կրտեր եմք. ձեռ. 3179) և նախատինս կրենք։ Տեսանէր զիս, ասէ, Ֆռանդ մի, որ զկուպայ գերեզմանին կու ծառայէր, զի կաի այնպէս, և ոչ խաւսեցայ ամենևին։ Եւ նա սիրէր զիս և հարկէր խաւսել, կամ ուտել ինչ և ոչ լուա նմայ։ Ապա ի մեծի շաբաթին խաւսեցայ աղաչելով զլուսարարն և ետու նմայ երկու կարմիր և մտեալ

ի գերեզմանն դրի երեք կանթեղս, զորս զնեալ էի յանուն ազգայ. զմէկն ի մեր ազգիս անունն, և զմէկն ի Ցռանգաց, ու զմէկն ի Հռոմին. զի այս են գլխաւոր ազգ: Եւ ասացի.

—Տէ՛ր աստուած իմ, Յիսուս Քրիստոս, տարակոյս է իմ յերկու ազգ միայն, որ կու ասեն ոմանք, թէ չէ ի վաւել լոյս: Եւ զայս միայն յայտնեալ ինձ, որ կամիմ գիտել, թէ յայս երեք ազգացս ո՞վ է առաւել բան կամաց քոց, դաւանութեամբ և կրաւնիւք: Եւ զայս ցոյց ինձ վաղամեռ լուսոյ քո ի կանթեղ ազգի, յոր հաճեալ ես:

Եւ զայս արարի և առի ղբանալին և զմատնեհարն զկնի փակելոյն և մատնեհարին իմոյ, և այնպէս պաղատելով և յուսով մնայի: Իսկ յորժամ ազդումն ինչ եղև և իմացան, թէ վաւեցաւ լոյսն, և ես իսկ լուա հանդարտ հնչումն որոտման և սոսկումն եղև ի մարմինս իմ: Եւ եկն առ իս փակապահն և ասաց ինձ բանալ. և չոգա բացի: Եւ մտա ես մէն զառաջինն, և դտի զմեր ազգիս նշանեալ կանթեղն միայն վաւեալ»:

Զայս լուեալ իմ յեպիսկոպոսէն, և ունէի առ ինքն համարձակութիւն և առաւել քննէի. և նա երդուաւ յոյժ և ասէ.

—Քե՛զ միայն յայտնեցի, և դի մի ֆուխմ ես թերի յայս իրք և կամ ախմար մանաւանդ, կամ թէ վասն այլոց արարի:

15. ԱՐԵՂԱՅ ՄԻ ԲՋՆԵՑԻ

Աբեղա մի ծեր բջնեցի, անունն Յովանէս, պատմեաց ինձ և ասէ, թէ՝ «Եօթ հոգի յերուսաղէմ զնացաք և զնացաք ի Սինէականն: Եւ կայր անդ հոռոմ վանք մի, որ յոյժ սիրով ընկալան զմեզ և առացին մեզ զրոյց, թէ՝ Յառաջ, քան զկերեսուն ամ, եկին առ մեզ քառասուն աղաւթուոր ի ձեր ազգէդ, և մեք զիրենք չտեսաք աղէկ թէ հայե՞ր են: Եւ կամեցան դէպ յերեկուն ի վեր ելանել և աղաւթել անդ: Եւ մեք ասացաք, թէ.—Ով յայտ լնաւնդ ելիլ է աղաւթել, նա ամէնն զիւտհար և հաշմանդամ է եկել ի վայր. մի՛ երթայք: Եւ նոքա ոչ լուան մեզ և ուղեցին առաջնորդ, և մեք ոչ տուաք: Եւ գնացին նոքա և երեք աւր յամեցին ի լեառն: Եւ մեք կորուսեալ համարեցաք զնոսա: Եւ գկնի երեք աւուրն ոմն եկն և ասաց, թէ. —Կուգան հայերն և ամէնն հրեղէն են փոխեալ: Եւ մեք ելաք ընդառաջ խաչիւ և աւետարանաւ, և տեսաք զնոսա, դի լուսով վաւեալ էին: Եւ անկաւ ահ ի վերա մեր, և ոչ կարացաք այլ երթալ, մինչև եկին առ մեզ, և ծածկեցաւ լոյսն: Եւ եդաք առաջի նոցա սեղան:

եւ ծեր եպիսկոպոս մի կայր մեզ, այն այլ յոտն եկաց և սպասաւորէր նոցա. և յետոյ ինքն նստաւ: Եւ աղաչեցին աղաւթաւորքն, թէ նստուցէք զայն փառաւոր այրն, որ մեզ դինի կուտայր: Եւ ասաց եպիսկոպոսն, թէ.—Ե՛ս տուի զդինին: Եւ նոքա ասեն.

—Ո՛չ, այլ այր մի չքնաղակերպ առնոյր ի քէն և ապա տայր մեզ:

Եւ մեք զամէն վանքս ցուցաք նոցա, և ասացին.

—Ո՛չ ի դոսա կա նման նըմայ:

Եւ բերաք զպատկերսն Մովսէսի և Եղիայի, և ասացին, թէ նման էր պատկերին Մովսէսի:

Եւ տարի մի այլ եկին վեց արք հայեր, և ելին ի լեառն: Եւ երբ եկին ի վայր, նա ութ էին: Եւ զարմացաք, մինչև սկսաք ճանաչել, թէ Մովսէս և Եղիայ են, և աներեւոյթ եղեն: Եւ զերկուսինդ գրով ունիմք, և յայնմհետէ սիրեմք ըզձեզ, իբրև զհանոյս աստուծոյ, և խնդրեմք աղաւթս»: Եւ աղաչեցին զմեզ, թէ արարէք պատարագ և հաղորդիմք: Եւ մեք չառաք յանձն:

16. ՔԱՀԱՆԱՅ ԵՒ ԳԻՐՔՆ ՅԱՃԱԽԱՊԱՏՈՒՄ

Եղև ինձ երբեմն գնալ յԵրուսաղէմ: Եւ յորժամ հասաք յաշխարհն պաղիստինացոց ի գեւղ մի, և աւթևանս կալայ ի տուն պարկեշտ քահանայի միոյ, և հայեցեալ տեսի կանթեղս լուցեալ ի խաչակալս կազմեալս և ծածկեալ սուրբ կտաւով, և իմ դիտելով, եթէ նշխարք է սրբոց, հարցի զքահանայն, թէ՝ Որո՞յ ի սրբոց է, որոյ սպասաւորես:

Եւ ասէ.

—Ո՛չ է ի նշխարաց սրբոց, այլ սուրբն Գրիգոր է, և ի մանկութենէ իմմէ սպասաւորեմ սմա:

Եւ իմ բացեալ տեսի, զի սուրբ գիրքն էր, որ կոչի Յաճախապատում: Եւ ասացի ցմեծահասատ քահանայն.

—Ջի՞նչ տեսեր, պատմեա՛ ինձ զսքանչելիս սուրբ Հայրապետիս մերում:

Եւ նա ձայնեալ զորդին իւր, որոյ Սարգիս կոչիւր, և ասէ.

—Վասն մեղաց մերոց գերեալ եղև երկիրս մեր յանաւրէն յազգէն Նեաողաց. տարան և զորդեակս իմ ի Խուժաստան: Եւ մեք փախաք և գնացեալ Թադաք: Եւ իբրև դարձաք՝ ես և մայր սորա, լացար զորդեակս մեր: Եւ յաւուր տաճնի սուրբ Հայրապետիս,

ելեալ առաջի սուրբ գրոցս և ողբալով ասացի. «Ամենահնար սուրբ, եթէ կայր որդեակն իմ, նա լուցանէր զլոյս քո»: Եւ մինչ ես յայս վայրկեան էի, նա եկ եմուտ որդեակս իմ ի տունս, ունելով ի ձեռն դաստառակ և բաժակով գինի, և ասէ.

—Ես յայսմ ժամու կայի ի սպասու ամիրապետին: Եւ ահն լուսաւոր այր մի, ունելով հանդերձ քահանայապետի, և կալեալ զձեռանէս իմ և երեր մինչև ի դուռնս, և ինքն եկեալ եմուտ ի սուրբ գիրքս յայս:

Եւ զայս լուեալ գոհացաք զաստուածոյ: Եւ յամենայն գիրս զզսայ պատուէր և գեր ի վերոյ համարէր, և հրամայէր զգսա առնել ստանալ, քան զայլ գիրս:

17. ՏԵՍԻԼ ԽԱՉԻԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ

Սա էր յաշակերտաց սրբոց Թարգմանչացն Սահակայ և Մեսրոպայ, որ շրջեալ բարոզէր սուրբ վարդապետն Խաչիկ զբանս աստուածային դրոց վարդապետութեամբ՝ ի լսելիս հաւատացելոց: Եւ ի տանէ աստուածային յայտնութենէն հանդիպեցաւ նա ի գեաւղն Ակօռի, որ ստուգաբանի Արկ ուռի, յոտն ասագ Մասեաց, վասնզի յելանելն Նոյի ի տապանէն և յիջանելն ի լեռնէն՝ անդ տնկեաց այգի և անուանեաց զտեղին Արկուռի: Եւ յայսմ աւուր, յորում հանդիպեցաւ անդ սուրբ վարդապետն Խաչատուր, նոյն տեսիլ երազոյ՝ ի քուն դիշերոյ. բազում ժողովս մեռելոց կենդանացեալք, արք փառաւորք և պատուականք, բազմեալ ի մեծ և ի վայելուչ դարպաս մի: Եւ կայր առաջի ամենեցուն սեղան բարելի յամենայն ազնիւ կերակրոց և ըմպելեաց: Եւ ամենքեան ուտէին և ըմպէին մեծաւ ուրախութեամբ, և վայելչանայլն մեծամեծք և փոքունք, յորոց և զբազումս ի նոցանէ ճանաչէր սուրբ վարդապետն Խաչիկ և գիտէր, որ մեռեալ էին: Նոյն և արտաքոյ դարպասին զայր ոմն Ղազար անուն, ի նոյն գեղջէն Ակօռոյ, դեգերեալ և ձեռն ի ծնօտի եդեալ, տխուր և տրտում դիմաւք: Եւ հարցեալ զնա վարդապետն Խաչատուր և ասաց.

—Ա՛յր դու, ընդէ՞ր ոչ ուտես և ըմպես և վայելչանաս ընդ նոսա, այլ կեաս արտաքոյ տրտում:

Եւ նա ասաց.

—Վասն դի ո՛չ ունիմ յիշատակ բարի, որպէս և նոքա, որք վայելեն ի բարիս յիշատակաց իւրոց, և հանգչին ի տուրս նոցա, և

աւրհնեն զետնամնացս իւրեանց։ Եվ ես անիծանեմ յիշատակաց իմոց, զի ես տանուտեր էի գեղջիս Ակօռոյ և է անուն իմ Ղազար։ Ունիմ և որդի մի Դաւիթ անուն, որոյ, ի մեռանելն իմում, թողեալ եմ նմա տուն ի շէն, լի ամենայն բարեաւք և արծաթ վեց հազար դեղական։ Եւ նա բնաւ ոչ հիշեաց զիս ողորմութեամբ ի տուրս աղքատաց և քահանայից, վասն այնորիկ կամ տխուր և տարակուսեալ և ո՛չ խաւնիմ ընդ նոսա, որք վայելեն ի տուրս յիշատակաց իւրեանց և աւրհնեն զնոսա. և ես անիծանեմ որդոյ իմոյ։

Զայս եւս սուրբ վարդապետն Խաչիկ ի մեռելոցի դիշերին։ Եւ յարձակել ժամու առաւօտուն արգելեաց զժողովուրդն և պատմեաց նոցա զտեսիլն։ Եւ ամենքն լուեալ փառս տային աստուծոյ մերոյ։ Յայնժամ Դաւիթն այն ի մէջ հրապարակին աղաղակեաց ասելով, թէ՝ «Արդարև այդ այդպէս է և ճշմարիտ, զոր ասաց վարդապետդ»։

Եւ յայնմ աւուր արար ժողով բազում քահանայից և ժողովրդոց, կրաւնաւորաց և աղքատաց. և արար բազում զենմունս խոյոց և զըւարակաց՝ պաշտամամբ և արտասուօք։ Եւ կերակրեաց զամենեսեանն զանազան և համեղ խորտկաւք և անոյշ ըմպելեաւք։

Եւ զարձեալ ետես նոյն վարդապետն Խաչիկ զնոյն տեսիլն և ղՂազար ի մէջ նոցա՝ ուրախ դիմաւք, զի գոհանայր զաստուծոյ, և աւրհնէր զԴաւիթ զորդին իւր, եւ հայցէր նմա աւգնութիւն և ողորմութիւն յաստուծոյ, որ եցոյց նմա զսքանչելի տեսիլս զայս։

18. ՀԵՐՁՈՒԱԾՈՂ ԵՒ ԷՇ ՆՈՐԻՆ

Հերձուածող ոմն նախատէր զուղղափառս և ասէր.

—Հաց ուտէք և մարմին Քրիստոսի ասէք. իմ էշն ամէն օր լիտր մի հաց կուտէ։

Ասեն ուղղափառքն.—Ո՛վ թշուառական, դհացն ամենայն կենդանի ուտէ, բայց այն հացն որ մարմին է Քրիստոսի, մա՛րդս միայն կարող է ուտել, արժանաւորացն՝ ի մաքրութիւն և անարժանիցն՝ ի դատապարտութիւն։

Ասաց հերձուածողն.

—Ո՛չ այդպէս, այլ ամենայն հաց միապէս է։

Ասեն ուղղափառքն.—Բե՛ր դէշն քո եկեղեցին, թէ ուտէ ի հացէն՝ հաւատամք քո բանին, ապա թէ ոչ՝ հաւատաս և լինիս ուղղափառ։

Եւ նա յանձն էառ։ Եւ պահեալ ղէշն իւր երեք օր անսուաղ և յետ երեք աւուրց ասաց.

—Բերէք զմասն ձեր։

Եւ նոքա եդին զսուրբ հացն ի մէջ արծաթէ սկուտեղի մի և եդին ի մէջ եկեղեցոյն։ Եւ նա յորժամ եբեր ղէշն ի դուռն եկեղեցոյն, խոնարհեցոյց զգլուխն և երկիր եպագ, և յետոյ մուծին յեկեղեցին. անկաւ ի վէրս ծնգաց իւրոց և եդ զգլուխն ի գեահինն, ի յորժամ կամեցաւ սկուտեղն բերել առաջի, ի վեր վաղեաց էշն և խածեաց զերես հերձուածողին, և փախեալ է՛լ յեկեղեցոյն։ Եւ զըղջացեալ արիանոսն այն՝ հաւատաց և մկրտեցաւ ամենայն տամբ իւրով և եմուտ ի լուծ ապաշխարութեան։

19. ՇԱՀԱԲԱՍ ԵՒ ՍՐՈՒԱԿ ՄԻ ԳԻՆԻ ԵՒ ՄԻՋՆՈՐԴ

Յաւանդութենէ պատմի, թէ յանցանելն Շահաբասայ՝ հայ ումն արբեալ ընթանայ և կալնու զսանձս երիվարի նորա և ասէ.

—Քանո՞յ վաճառես զայս երիվար՝ զոր ես գնել կամիմ։

Շահաբաս հրամայէ տանել զնա ի տուն իւր և ի վաղիւն դարձուցանել առ ինքն։ Ծառայքն տանեն զնա ի տուն, մինչև սթափեալ յարբեցութենէն՝ էրաղեկ անցիցն լինի և յահէ սրտին՝ մնա վարանեալ։ Խրատ տայ նմա կինն իւր՝ զսրուակ մի գինի տանել ընդ ինքեան առ Շահաբաս և պատուիրէ ինչ խօսել անդ։ Տանեն զնա ծառայքն առ արքայ. և Շահաբաս հարցանէ նմա.

—Քանո՞յ կամիս գնել զերիվար իմ։

Նա հանէ զսրուակն գինւոյ և դնէ առաջի թագաւորին և ասէ.

—Տէ՛ր իմ, սա՛ գնօղ երիվարիդ է, և վեհափառութիւնն ձեր՝ վաճառօղ այնր, իսկ ես միջնորդ մի եմ յայդմ տուր և առութեան. վերջաւորեսջիք զգին երիվարին և եթէ միջնորդիս շնորհեսջիք ինչ՝ այն ձե՛ր է բարեշնորհութիւն։

Հաճեալ Շահաբասայ ընդ բանս պատասխանւոյ նորին՝ խիլայէ զնա և արձակէ։

20. ՀԱՅՆ ՈՉ ԽՕՍԻ ՍՈՒՏ

Միւս ևս աւանդութեամբ պատմութիւն յայտնի առնէ, թէ հայ ումն սպանեալ էր զայլազգի ոք, զոր կալեալ տարեալ էին յատեան Շահաբասայ։ Հարցեալ էր նմա Շահաբաս.

—Դու՞ ես սպանել զայլազդին՝ թէ ոչ (թէ ոչն ասելով՝ կամեցեալ էր ազդել նմա՝ ասել ոչ)։

Խոստովանեալ էր հայն թէ՝ այո, ինքն է սպանօղն։

Հրամայեալ էր արձակել զնա այն օր, ասելով թէ՝ Արբեալ է։ Ի հետևեալ աւուրն կրկին հարցաքննեալ էր նովին բանիւ, և նա դարձեալ չէր յուրասա լեալ։ Արձակեալ էր զնա ասելով թէ՝ Ունի զթմրութիւն արբեցութեան։ Եւ մինչ յերրորդում աւուր ի հարցաքննութեան իւրում զնոյն խոստովանութիւն լուեալ էր ի հայոյ անտի, առաջարկեալ էր բողոքարկու այլազգւոյն թէ՝ Ես սակս միոյ հայոյ ծախեալ եմ դհազար թուման մինչև հասուցեալ եմ զնոսա ասա. տո՛ւր ինձ զհազար թումանն՝ և ես տաց քեզ զմահապարտ հայն՝ զի սպանցի։

Խորշեալ ոսոխին յառաջարկութենէ արքային, հայն արձակեալ էր անգատապարտ։ Ի ճշմարիտ խոստովանութենէ անտի մահապարտ հայոյ, մինչև ցայս ժամանակ իսկ աւանգութիւն կայ յազգ պարսից, թէ «Հայն ոչ խօսի սուտ»։

21. ՇԱՀԱԲԱՍ ԵՒ ՀԱՅՔ, ՈՐՔ ՀԱՆԷՒՆ ՁԲԱՐՈՒՆԱԿՍՆ

Շահաբաս արքայ զոլով քաղաքաշէն, արկանէր ո՛չ միայն զբազում շինութիւնս, այլ և անկէր զայգիս և զպարտէզս։ Ըստ աւանդութեամբ պատմելոյ ծերոցն, հայք գաղտ հանէին զնորատունկ ծառսն, զորս անկէր Շահաբաս։ Իբրև գիտեաց Շահաբաս, պատուէր նո առանձնապէս գիտել և իմանալ, թէ զի՞նչ առնեն հայք դհանեալ բարուկսն, և մինչ տեղեկացաւ, թէ տնկեն զայնոսիկ ի մէջ տանց և այգեաց իւրեանց՝ ուրախ լեալ հրամայեաց այգեպանաց առատօրէն տնկել զծառսինս և իբրև չտեսօղ՝ թուլատուութիւն առնել հայոց՝ տանել ի նոցանէ որչափ և կամիցին։

22. ՎԱՍՆ ԳԱԼՈՅ ԵՐԻՎԱՐԻՆ

Ոսմանցիքն մինչդեռ կային խաղաղութեամբ, և աւար առնէին զերկիրն, աւար առին և զգիւղն Արծնի։ Թէպէտ մարդիկքն գաղթեցան, սակայն անասունքն ամենայն աւար առին, և ոչ մնաց ոչ մի։ Եւ էր ի գիւղն այր մի՝ Դասիթ անուն՝ որ էր տանուտէր գեղջն, և ունէր նա ագնիւ ձի մի՝ կապուտ գունով, բարձր հասակաւ, լայնատրունկ, երկայնապարանոց, փոքրագլուխ և արագաքայլ։ Ու-

սուցեալ էր և լեզու, և անուն եղեալ էր նմա Ղոաթ: Եվ զոր ինչ Դաւիթն ասէր, ձին իմանայր: Այս ձիս ևս տարին, և անկաւ ի ձեռն Ղարսեցւոյ միոյ. և էր տուն նորա արտաքոյ բերդին: Եվ յամենայն օր հեծնոյր այրն զձին, և գնայր ի զննին, և ուրախանայր վասն արագընթացութեանն: Եւ յաւուր միում ըստ սովորութեանն հեծաւ զձին, և ելեալ ի զբօսանս, և դարձաւ ի տուն, և եմուտ ի բակն իւրեանց: Իջեալ ի ձիոյն էարկ ի զերասանակն ընդ թամբօքն, և մտեալ ի տուն ասէ ցծառայն. «Երթ առ զթամբ ձիոյն»: Եւ ելեալ ծառային ետես՝ զի ձին ելեալ ի բակէն՝ և գնայր խաղաղիկ: Իսկ ծառայն ընթացաւ, զի կալցէ. և ձին փախոս առեալ դէպ յարևելս: Եվ ծառայն երթեալ պատմեաց տեառն: Եւ այրն հեծաւ յայլ ձի և գնաց զկնի նորա: Իսկ ձին արագացոյց զընթացն՝ և ոչ կարաց հասանել նմա. դարձաւ յետս: Եվ իմաստուն ձին յայնմ գիշերի գնացեալ վեց աւուր ճանապարհ, եհաս ի գիւղն ԵՒրծնի, և եմուտ ի բակն իւրեանց: Եւ մայրն Դաւթի ելեալ ի գիշերին՝ զի երթիցէ յեկեղեցին առ ի յաղօթել, և տեսեալ զնա ձին՝ վրնջէր՝ և զոտն հարկանէր յերկիր: Եվ կինն դարձաւ ի տուն՝ և պատմեաց որդւոյն: Եւ Դաւիթ ել արտաքս, և ձին որպէս բանական արկեալ զպարանոցն ընդ ուսով Դաւթին՝ անդադար վրնջմամբ աղաղակէր: Եւ ի լուսանալ առաւօտուն ժողովեցան ամենայն գեղականքն, և ասեն ցԴաւիթն. «Տա՛ր զձիդ առ խանն և պատմեա նմա»: Եւ առեալ զձին՝ տարեալ ետ ցոյց խանին, և ասաց պատճառն: Իսկ խանն ասաց. «Քո արդար վաստակն եկն ի ձեռս քո, առեալ գնասցես»:

Եւ մի ոք ծաղր արասցէ զմեզ. զի վասն այն գրեցաք, զի անաստունք սիրեն զտածիչս և զտէրս իւրեանց, և մարդիկ ոչ իմանան զերախտաւորս իւրեանց, որպէս ի մերում ժամանակի եղեալ աբեղայքն: Քանզի յետ երկուց ամսոցն յիւրում գերութեան փախեաւ ձին՝ և եկն առ տէր իւր. իսկ մեք երկու օր ոչ պահեմք ի մտի զերախտիս տէրանց մերոց: Իսկ տաճիկն՝ որ զձին տարեալ էր, յետ աւուրց ինչ եկն յԱրծնի. ետես զձին, և տեղեկացաւ՝ զի ի նոյն գիշերն, որ փախեաւ՝ եկն ի գիւղն Արծնի: Այնուհետև եղեն սիրելիք միմեանց Դաւիթն և տաճիկն:

23. ՎԱՍՆ ՍՐՏԱՊԱՏԱՌ ԱՌՆ

Գնացի ես ի խնկելոյ ձոր՝ որ այժմ ասի Ջորագեղ, ի տեսութիւն քևռն իմոյ: Եւ մինչդեռ խօսէաք, և ահա եկն երիտասարդ այր մի՝ և նստաւ մերձ առ մեզ. և քոյրն իմ ասաց ինձ ի ծածուկ. «Հայեա՛ց

յերեսս առնդ»։ Եւ տեսի՝ զի սնացաւ որպէս հնդի, և եկաց սակաւ մի, և տեսի՝ զի սպիտակացաւ որպէս ձիւն, և յետ սակաւու միոյ կարմրացաւ որպէս բոց, և ի միում ժամու տասը գոյնս փոխեաց։ Եւ ես հիացեալ զարմացայ. և ասացի ցայրն. «Եղբա՛յր, ուստի՞ ես դու»։ Ասէ այրն. «Ի յերկրէն Սիւնեաց»։ Եւ ես հարցի, թէ՝ «Այդ ի՞նչ է, զի գոյնզգոյն փոխի երես քո»։ Ասէ այրն. «Աստուած գիտէ զիս»։ Եւ ասացի. «Աղէ, պատմեա՛»։ Ասէ այրն անուն գեղջին իւրոյ, բայց ի մտաց իմոց անկեալ է։

—Ձի էր ի գեղի մերում կոյս մի գեղեցիկ և ազնիւ, և սիրեցաք զմիմեանս ես և աղջիկն. և ասացաք ծնօղաց մերոց՝ զուգակցել զմեզ. և ոչ կամեցան, քանզի թշնամութիւն էր ի մէջ նոցա։ Եւ մեք իբրև տեսաք՝ թէ ոչ լինի կամք մեր, և ապա միաբանեալ առևանգ եղեալ փախեաք՝ բարձեալ ընդ մեզ հաց՝ և սփռելի՝ և վերարկու, և գնացաք հեռացաք ի գեղէն, և մտաք ի ձոր մի, և էր այր մի՝ և մտաք անդ, և գործեցաք զչար գործն մեր. և մնացաք անդ զգիշերն։ Եւ կամեցաք՝ զի ցերեկն ևս անդ կացցուք, և զմիւս գիշերն ելեալ գնամք յերևան։ Եվ վաստակեալ էաք՝ ննջեցաք զգիշերն, զի մերձ էր լուսոյն՝ և զցերեկն մինչև կէս օրն։ Եվ էի ես ի մէջ ծանր քնոյ, և աղջիկն ելեալ զարթոյց զիս լալով։ Եվ զարթեայ ես և տեսի՝ զի վիշապ մի ահագին կալեալ երկու ոտք աղջկանն՝ և ի բերան իւր առեալ կլանէր։ Ասէ աղջիկն. «Հա՛ր նաճախաւդ զգլուխ դորա՝ և սպան»։ Եւ ես յամառեցեալ ոչ կարացի յառնել։ Եւ ասէ աղջիկն. «Տո՛ւր ինձ զնաճախդ՝ և ես հարից զդա, զի դու անկար յարիւն իմ, և հաներ զիս ի ծնօղաց իմոց. արդ, զիա՞րդ թողուս զիս այսպիսի մահուամբ մեռանել»։ Նա այսպիսի ողորմելի դիմօք լայր և աղաչէր, և ես յամառեալ և յապուշ կայի, և ոչ կարէի շարժել։ Եվ վիշապն եկուլ զաղջիկն մինչև ցան[ութ]ն։ Իսկ աղջիկն պարզեաց զբազուկսն, թերևս ոչ կարիցէ կլանել։ Եւ վիշապն ժողովեաց ըզտուտրն և կծկեալ՝ սաստիկ բացեալ զբերանն՝ և քարշեաց զաղջիկն առ ինքն, և ջարդեաց զքևան աղջկանն, և եկուլ զաղջիկն. և գնաց և եմուտ յորջ իւր։ Եւ ես մնացի որպէս մեռեալ անշարժ։ Եւ յետ պահու միոյ դարձեալ եկն արտաքս վիշապն՝ և հայէր յիս. և պատառեցաւ սիրտ իմ, և ի բերանոյս ել բազում արիւն, և ամենայն ղգայարանք խափանեցան, և միայն զաչս մնաց ի բաց. և տեսի՝ զի եմուտ վիշապն ի յորջ իւր. և ապա յուշաբերեցայ։ Եվ զի չգոյր կարողութիւն ոտից իմոց ելանել արտաքս, և սողալով ելի մինչ ի լոյս առաւօտուն ի դուռն այրին. մնացի ի դրան այրին. և ի լուսանալն հաղիւ կարացի կանգնել և գնալ։ Եւ ոչ գնացի ի գիւղն մեր

յահէ հօր աղջկանն, այլ գտի ծանօթ մի յայլում գեղջէ, և պատմեցի նմա դամենայն. և ես եկի առ Փիլիպպոս հոգևոր տէրն, և խոստովանեցայ նմա: Եվ ահա այս է պատճառն, զի գոյնզգոյն փոխի գերեա իմ:

Եւ մեք լուաք ի նմանէ և փառս մատուցաք Աստուծոյ:

24. ՎԱՍՆ ՕԶԱՀԱՐ ԱՒՆ

Երկիրն Արարատեան պարարտ է և առատ յամենայն իրաց՝ և թեթևագին: Վասն որոյ յամենայն կողմանց դան յԵրևան, և գնեն զոր ինչ և կամին, և դառնան ի տեղիս իւրեանց: Նոյնպէս եկին և ի Թաւրիզոյ բազում կարաւան, և գնեցին բրինձ, բամբակ, իւղ, պանիր, ճրագու, ձէթ, կաշի, մորթ, և այլ զոր ինչ կամեցան՝ առին: Եվ ի գիշերի գնային զճանապարհն վասն հովոյն. և ի ցերեկն իջանէին վասն շոգոյն: Եվ գնացին մինչ ի դաշտն Վէթուշ, և իջին ի տեղի ինչ՝ զօրն ողջոյն, և յերեկոյն կամէին բառնալ: Եւ ոմն ի նոցանէ գնաց առ ջուրն, և մերկացոյց զոտս իւր՝ զի լուասցէ: Եվ ահա պատահեալ օձ մի՝ և եխած զոտն: Եւ այրն աղաղակեաց առ ընկերսն. և եկեալ տեսին զնա, և զտին զօձն՝ և սպանին: Եւ զի բառնային կարաւանն՝ զի գնասցեն, իսկ այրն օձահար լայր և աղաղակէր, զի ոչ կարէր հետևակ գնալ, և դատարկ գրաստ ոչ գոյր՝ զի հեծուսցեն զնա: Եվ ասացին ընկերքն. «Կա՛ց մնա՛ դու աստ՝ մինչև մեք գնացեալ թափեսցուք զբեռինս, և բերցուք քեզ գրաստ, և տարցուք զքեզ ի գիւղ, թերևս բուժումն արասցեն քեզ»: Եւ ի ներքոյ ծնկանն կապեցին պարանաւ, և եդին քար ի ներքոյ ոտին, և պարզեալ ոտն ի վերայ՝ զի շշուկն գնասցէ ի յոտքն՝ և մի՛ անկցի ընդ մարմնովն: Եվ ի վերայ քամակին անկեալ, և արկեալ երեսօքն դաստառակ՝ և ննջեաց: Եւ ահա պիծակք թափեցան ի վերայ ոտին, և կրծեցին այնքան՝ մինչ զի քարշեցին զթոյն օձին և զուտոյցն. և բժշկեցաւ այրն: Եւ պիծակքն որք կրծեցին՝ սատակեցան: Եվ նա ժողովեալ ի դաստառակ՝ որպէս թէ ի կուց, և զգեցաւ զպնդակօշիկն, յարեաւ և վազէր զկնի կարաւանին՝ որպէս թէ բնաւ չիցէ վնասեալ: Եւ իբրև գնաց զկէս ճանապարհն, և ահա մի ոմն յընկերաց նորա հեծեալ ի ձի՝ և գայր. և պատահին միմեանց: Եվ օձահարն պատմէ նմա զսքանչելիսն. և գնացեալ առ կարաւանն՝ ցուցանէ նոցա զպիծակսն փակեղամբ: Եւ լուեալ նոցա՝ փառս ետուն Աստուծոյ, զի յանարգ իրաց բժշկութիւն եղև ցաւոց: Որպէս

Թրի աղն ի յօձէ և դեղ օձահարի է. և զլեղի արճճոյ՝ բժշկութիւն ձիոց. և իրան աղուիսոյ՝ ցաւագնեալ ականջաց: Ամօթ յայնոցիկ՝ որք ասեն. «Ընդէ՞ր ստեղծան այսպիսի անարգ կենդանիք»:

25. ՎԱՄՆ ԴԻՒՒՆ ԿԵՐՊԱՐԱՆԵԱԼ ԿԻՆ

Գրեալ է (գուցէ ի մէջ) պատմութեանց, թէ յետ ջրհեղեղին ծնաւ Նոյ որդի մի Մանիտոն անուն, և դուստր մի Աստղիկ անուն: Սա՝ ասեն՝ խառնակեալ ընդ դիւաց և ծնանի՝ զոր ասեն Յաւերժահարսունք: Ոմանք յառասպելս համարին զսա և սուտ: Բայց ինձ ճշմարիտ թուի և իրաւ, զի ի բազում տեղիս գրեալ է խառնակումն նոցա ընդ մարդկանց: Քանզի ի Վարս Հարանց գրեալ է, թէ զևք ի կերպարանս միաչնակեցի եղեալ՝ իջեալ ի լեռնէ գնային ի քաղաքն, շնային ընդ կանայս՝ և զառնային ի լեառն: Եւ ի պատմութիւնս Կիրակոս վարդապետի գրեալ է, թէ ի Գողթան գաւառ դևն եղեալ ի կերպարանս կնոջ և խառնակիւր ընդ այր մի: Սոյնպէս և յաւուրս մեր եղև. զի տաճիկ մի՝ ազգաւ Բայաթ՝ ի ցեղէն որ ասի Էլիղամարլու, և անուն նորա Ապաղ, ո՛չ որպէս միւս տաճիկս լիրբ և հայհոյիչ, այլ ամրաբերան և լաւ: Սա յաւուր միում գնայր երիվարաւ ի դաշտէն Վաղարշապատու. և հասեալ յակունս Մեծամօր գետոյ՝ որ այժմ ասի Սեաւ-ջուր, և տեսանէ նստեալ կին մի ի վերայ աղբերն՝ զարդարեալ ազնիւ զգեստիւք և զարդուք: Եվ ոչ խօսեցաւ Ապաղն. և անցեալ գնաց: Եւ իբրև հեռացաւ սակաւ մի, և տեսանէ նստեալ ոմն զկնի իւր ի վերայ ձիոյն: Ասէ Ապաղն. «Ո՞վ ես դու»: Ասէ դևն. «Ես այն կինն եմ՝ որ նստէի ի վերայ աղբերն, և դու տեսեր զիս և ոչ խօսեցար ընդ իս»: Ասէ Ապաղն. «Արդ զի՞նչ խնդրես չինէն»: Ասէ դևն. «Ես կամիմ լինել քեզ կին»: Ասէ Ապաղն. «Ես ունիմ կին. եթէ տեսանէ զքեզ կին իմ, զքեզ և զիս սպանանէ»: Ասէ դևն. «Ես ո՛չ երևիմ կնոջ քո, և ոչ այլ ումեք՝ բայց միայն քեզ: Եւ ձայնն իմ լուիցեն, և զիս ոչ տեսանեն: Ուր և կամիս դու առաքել զիս, երթամ և բերեմ քեզ պատգամ: Պահեմ անվնաս զհօտս քո, և անդեայս և զերամակս մատակ ձիոց քոց, որ ոչ գող և ոչ գազան կարիցեն մերձենալ, և ոչ անկանիլ ի տեղի վնասու: Ազդ առնեմ քեզ՝ զինչ որ լինիցի ի վերայ երկրի»: Զայս ամենայն և այլ այսպիսի բանիւք մոլորեցոյց զայրն: Եվ հաւանեալ նմա, և առեալ գնաց ի տուն: Եւ էր ընդ նմա միշտ, և շնայր ընդ նմա հանապազ. և պահէր զերամակս ձիոցն: Եւ յաւուր միում մա-

տակքն արածէին, և մինն որոշեցաւ ի հօտէն։ Եւ ահա գայլք երկու յարեան ի վերայ նորա և կամէին պատառել։ Եւ վրնջաց մատակն՝ և եկեալ դևքն կալան զգայլսն, և տարին ի մէջ երամակացն. և յարեան ի վերայ գայլոցն երամակքն, և ոտամբ և ատամամբ կոծելով և աքացելով սպանին զգայլսն։ Դարձեալ յայլում աւուր գնացեալ էր Ապաղն այլուր. և զողք երամակաց ձիոցն մասն ինչ զողացան. և ծանուցին կնոջ Ապաղին։ Եվ նա ասէ. «Ո՛չ կարեն վատնել նոքա զձիսն մեր. զի թէ իմանայ կին Ապաղին՝ երթեալ բերէ զնոսա»։ Եւ յետ երկուց աւուրց եկին ամենայն ձիքն՝ և ընդ նոսա խրոխտ երիվար մի։ Եւ այսպէս կայր բարեկամացեալ ընդ դիւին։ Եւ եղև՝ զի ի կալանս արարին Ապաղն, և կապանօք առաքեցին յաշխարհն Պարսից։ Եվ մինչդեռ անդ էր, երթայր դևն առ նա, և տայր զրոյց նմա ի տանէ նորա. և ի նմանէ բերէր պատգամս ի տուն նորա։ Եւ եղև դառնալ նորա յաշխարհէն Պարսից, և գալ ի տուն իւր։ Եւ տկարացաւ կին նորա. և բերին ի սուրբ ուխտն Յօհաննավանք։ Եւ շնորհօքն Աստուծոյ բժշկեցաւ. և գնացեալ պատմեաց առն իւրում զսքանչելիս սուրբ Կարապետին. և վասն այնորիկ ծանօթացաւ Ապաղն վանքին. և արար բարեկամութիւն երթևեկութեամբ։ Եւ մեք ի նմանէ ուսաք՝ հարցանելով. իսկ նա պատմեաց մեզ զամենայն ստուգութեամբ։

26. ՈԻԽՏ ՄԻԱԿԵՑԻ ԸՆԴ ՍԱՏԱՆԱՅԻ

Ասի յառակաց, թէ Միակեաց մի սատանայի ուխտ եդիր, որ ի տարի մի սատանայի ի պահք կենայր, թէ զնա ի մեծութիւն հասուցանէ։ Եւ սատանայ յանձն առ կատարել զխնդրուածս նորա։ Եւ յորժամ վճարեաց զպահքն, շարժեաց զեպիսկոպոս քաղաքին, որ եդ զնա եկեղեցապան։ Եւ ի միւս տարւոջն շարժեաց, որ օրհնեաց զնա աբեղայ։ Եւ ի միւսում տարւոջն եղև մեռանել եպիսկոպոսին, և շարժեաց զթագաւորն և զքաղաքացիսն, և առնել տուին եպիսկոպոս։ Եւ յորժամ կամեցաւ զգեստաւորել, զի ժամ արասցէ, ակն սատանայ, եւ առ նա փոքրիկ չորեքաղի մի և ասէ.

—Իմ ամէն լաւին փոխարէն, որ զքեզ ի յայտ մեծադոյն աստիճանդ հասուցի, զայդ արա, որ զայդ փոքրիկ չորեքաղիդ ի ծոցդ դիր և զգեստդ ի վերա հագիր. և յորժամ ի բեմն ելանես, նա մէկ մատամբդ ի վերա մէկ լարին զարկ. և այնպէս արարեալ, պատրեալ եպիսկոպոսին։ Յանկարծակի հաղարք-հաղարաց և բիւրք

բիւրոց տասնաղի, և թմբկի, և սուռնայի, և չանկի, և չորեքաղոյ ձայն հնչեաց ի մէջ եկեղեցւոյն։ Եւ զարհուրեցան թագաւորն և ժողովուրդքն, և ո՛չ զոք տեսանէին հարկանող նուագարանացն։ Եւ հրամայեաց թագաւորն բռնել զդուռն եկեղեցւոյն, և զիւրաքանչիւր ոք մերկացնել և փնտռել։ Եւ այնպէս արարեալ, ոչ զոք գտին պատճառ։ Եւ մնաց թագաւորն և եպիսկոպոսն միայն։ Եւ թագաւորն ևս մերկացաւ. և ո՛չ գտաւ առ նա ինչ։ Եւ յորժամ մերկացուցին զեպիսկոպոսն, գտին ի ծոցն ղչորեքաղին զայն։ Եւ ի չարչարանս արկեալ խոստովան եղև զուրացութիւնն և զդաշինսն, որ եդեալ էր ընդ սատանայի։ Յայնժամ կապեալ զնա ի յագի ամէհի ձիոյ և թողեալ ի դաշտի, մանրամասնաբար կոտորեալ եղև մարմին նորա, և այնպէս աւանդեաց զդառնացեալ հոգին ի ձեռն սատանայի։

Յուցանէ առակս, թէ ով ոք սատանայի բարոյն և ուխտին հաւատայ, բաժին նորա և վերջքն այնպէս է լինելոց։

27. ՀՆԱՐՔ ՍԱՏԱՆԱՅԻ

Սատանայ մի գնաց առ միւս սատանայ և ասէ.

—Ի՞նչ կու յառնես դու։

Եւ ասէ.

—Ունիմ գուշ մի մեղր, և սև մազեղէն մի, և դգալ և սաւարա մի։

Եւ ասէ սատանայն ընդ սատանան.

—Եւ ի՞նչ գործես այտով։

Եւ ասէ.

—Առնում տարգալովս մեղս ի գլէն և դնեմ ի մարդուն բերանն, որ քաղցրանա ու մեղս գործէ, պոռնկի և շնայ։ Եւ յորժամ գործէ զմեղքն, ես մազեղինովս ծածկեմ, որ ասեն, թէ զմեր չարս մենք մէն գիտեմք, այլ ով չգիտէ։ Եւ բազում ժամանակս խաբեմ զմարդիկ։ Եւ յորժամ կամենամ ես՝ առնում զսաւարաս և ելանեմ ի տանիսն, և փչեմ, և հրապարակեմ զչար գործսն և խայտառակեմ։

Յուցանէ, թէ ոչինչ է ի ծածուկ, որ ոչ յայտնեսցի. և ոչ կարէ քաղաք թաքչել, որ ի վերա լերինն կացցէ։

28. ՄԵՍԱՏՈՒՆ ԽԱՉԵՆԱՅԻ ԵՒ ՈՐԴԻՆ ՔԱՀԱՆԱՅ ՔՐԻՍՏՈՍԱՏՆՍ

Էր այր մի փառաւոր ի վերին Խաչէնք, և որդի նորա ուսեալ եղև քահանայ։ Եւ աւուր միում ասէ ցհայրն իւր.

—Ո՛վ ծե՛ր, գիտացիր, զի ես յամենայն պատարագի տեսանեմ զՔրիստոս և զսուրբ Հոգին։

Ասէ Հայրն.

—Ողորմեա՛ ինձ, որդեա՛կ իմ, զի և ես տեսանեմ։

Եւ տարեալ զՀայրն կացոյց ի բեմն, ընդ աջմէ իւր, և եդ նշան, թէ այս ժամս տեսցես զՀոգին սուրբ, և կատարեաց զպատարագն։ Եւ ելեալ ի պատարագէն, զի երթիցեն ի տունս իւրեանց, զի եկեղեցին արտաքոյ գեղջին էր, և ասէ Հայրն.

—Ո՛վ որդե՛ակ իմ, ընդէ՞ր ոչ ցուցեր ինձ զՀոգին սուրբ։

Եւ նա ասաց, թէ՝ Յորժամ մխեցի ի կողսն քո, եկն Հոգին սուրբ. քանզի զայն նշան տվեալ էր։

Եւ ասէ Հայրն.

—Ո՛վ որդի, յայն ժամն ես ո՞ւր էի՞, զի միտքս ա՛յլ տեղ էր։

Եւ ասէ որդին.

—Ու՞ր էր, Հայր, խելքդ։

Ասէ Հայրն.

—Իբր թէ ի պաղարն էր գնացեր ի վաճառ և քո մօրն ծիրանի էպրշմէ գլխադիր գնել կամէի, և ասէի, թէ՝ սուլթանին մեծ ուղտն, զոր Պօղոտի կոչեն, պաշարի աման՝ տկճոր քարշել կամի տալ զմորթն նորա։ Նա և գիտել պարտ էր ինձ, թէ քանի՞ լիտր գինի տանէր նա։

Եւ ասէ որդին.

—Ո՛վ Հայր, զարմացա և զարմացումն կալաւ զիս, զի Հուրն ո՛չ կիզեաց զմեզ, վասն քո անպէտ խորհրդոյդ։

Յուցանէ, թէ զսուրբ Հոգոյն շնորհքն ոչ ոք կարէ տեսնել ցուցանելով, այլ բարի գործով։ Դարձեալ ցուցանէ, թէ ուխտն անսուրբ է, և տկճորն՝ յարբեցութիւն, և գլխադիրն՝ ցանկութիւն. շնութիւն, և պազարն՝ բոզատուն։ Եւ գիտացիք, զի այսպէս մխոք մեր, զոր խորհին և աղտեղացուցանեն զՀոգիս մեր շնութեամբ, արբեցութեամբ և պղծութեամբ, վասն այն փախչի Հոգին սուրբ ի մէնջ։

29. ՏԻՐԱՏՈՒՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ Ի ՔԱՌԱՍՈՒՆ ՏԱՐՈՅ

ՋՏիրատուր վարդապետն ի պաշտօն տարան և այն օրն Հաց Ծոռացան տալ ուտելոյ։ Յերեկոյին ժամուն տարան ի տուն։ Ասէ պարոնն.

—Վարդապե՛տ, քանի՞ տարոյ ես։

Ասէ.—Քառասուն տարոյ՝ պակաս մի օր։
Ասէ.—Մէկն է՞ր է պակաս։
Ասէ.—Օրս այս, որ քաղցած պահեցեր, ժամանակի կարդ ո՛չ է։

30. ՈՐՍՈՐԴ ԵՎ ՀԱՅՐ ԱՆՏՈՆ

Որսոլդ ոմն տեսեալ զԱնտոն, զի ուրախանայր ընդ աղբայր, և տկարացաւ։ Եւ իմացեալ Անտոնի՝ ասէ ցնա.

—Քարշեա՛ զաղեղդ։—Եւ քարշեաց։—Եւ ասէ.—Ե՛ւս ձգեսցես։

Եւ նա ասէ.

—Հա՛յր, եթէ աւելի քարշեմ, կտրի աղեղն իմ։

Եւ ասէ Անտոն.

—Այդպէ՛ս է, որդեակ, և մե՛զ պարտ է երբեմն զիջանել ըստ մարմնոյ, զի մի՛ սպանցուք զմարմին տկար։

31. ՀԱՅՐ ԱԳԱԹՈՆ ԵՒ ԽՐԱՏՔ ԻՒՐ

Հարցեալ եղև հայրն Ագաթոն, եթէ՝ Ո՞ր է մեծ, աշխատել զմարմինն, թէ՞ պահել զմիտս անշփոթ։ Եւ նա ասէ.

—Մարդն նման է ծառոյ, և վաստակք մարմնոց ոստք են նորա, և պահել զմիտս՝ պտուղ է, և ամենայն ծառ, որ ոչ առնէ պտուղ՝ հատանի, այլ պիտո՛յ են ոստքն ի պահուստ պտղոյն։

32. ՄԵԾԱՏՈՒՆ ԵՒ ՔԵՌՈՐԴԻՆ

Եւ արդ ահա էր ոմն փարթամ և յոյժ մեծատուն՝ ամենայն բարութեամբ լցեալ։ Եւ ունէր ժառանգ կենաց իւրոց զորդի քաւրն իւրոյ։ Եւ ահա եղև նմա հիւանդանալ, և կոչեաց զժառանգ, զի խրատեսցէ զնա։ Եւ նա եկեալ՝ նստաւ առաջի նորա, և զգլուխն իւր էած ի ծոցին իւրում։ Եւ մեծատունն սկսաւ խրատել զնա, և ասէ այսպէս. Թէ՝ Ո՞վ որդեակ, հայեա՛ց և տես, զի ահա մերկ երթամ յաշխարհէս, զի սնոտի և անցաւոր է փառք և հեշտութիւն աշխարհիս նման երազոյ. վասն որոյ աղաչեմ զքեզ, որդեա՛կ, մի՛ մոռանար զաւր մահուն և զդժոխքն, և հեռացիր յամենայն մեղաց, և սիրէ զգործս բարիս՝ մեծ յուսով և զղջմամբ։ Եւ այլ այսպիսի բանիւք յորդորէր զնա։ Եւ ձանձրացեալ ասեց.

—Ահա՛, որդեակ, լսեցե՞ր կամ աւգտեցա՞ր ի բանից իմոց։

Եւ նա հանեալ զգլուխն ի ծոցէն և ասէ.

—Յէ՛, քեռի, ի՞նչ կու հրամես և կամ ի՞նչ ասեցեր. բնաւ ո՛չ պիտեմ, թէ դու ի՞նչ խաւսեցար, քեռի՛: Ապա դու ինձ լսէ՛, որ ես պատմեմ քեզ գործ մի հրաշալի: Քանզի այժմն ի թիւ և ի համ արկի, և ահա տասն և երկու երակս կայ ի փորիս իմում, և ամենայն ի պորտս կու գնա, և յերանքս իջեալ ժողովի:

Եւ ասէ քեռին.

—Վա՜յ ինձ, որդեա՛կ, զի ես քեզ զչար տանջանս դժոխոցն քարոզեմ, և դու զերակս փորոյտ ի թիւ և ի համար բերես: Ահա, որդեա՛կ, յայսմ հետէ աւտար ես դու յինէն, և ելցես ի ժառանգութենէ իմէ՝ վասն անմտութեան քո:

33. ՀՐԵԱՅ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ

Ջհուտ մի հորն էր ընկեր. և էր աւրն շաբաթ: Եկեալ տեսեալ քրիստոնեայ մի, ասաց թէ՝ Բերեմ պարան և հանեմ զքեզ ի հորուտ: Եւ նա ասաց թէ՝ Չե՛մ կամիլ, զի օրս շաբաթ է: Եկաւ մեկալ աւրն քրիստոնեայն ի հորն: Եւ ասէր ջհուտն.

—Հա՛ն զիս.

Եւ ասէ քրիստոնեայն.

—Աւրս կիրակի է, չե՛մ կամիլ:

34. ԲԱՐԻ ՄԱՐԴ ԵՒ ԷՇ ԻՒՐ

Բարի մարդ մի զամենայն ինչս իւր ետ աղքատաց, բայց միայն պահեաց էշ մի, որով երթայր ուր և կամէր: Եւ երթեալ յեկեղեցի մի զի աղաւթեսցէ, և զէշն կապեաց ի դուռն: Եւ յորժամ սկսաւ ասել «Հայր մեր, որ յերկինս», ի միտն անկաւ, թէ էշն միայն է ի դուռն: Եւ յորժամ ասաց, թէ՝ «Սուրբ եղիցի անուն», անկաւ ի միտն, թէ գողանայ ոք զէշն: Եւ յորժամ ասաց. «եկեսցէ արքայութիւն», ասաց ի միտն, թէ՝ Նեղիմ հետեւակ երթալ: Եւ յորժամ ասաց. «եղիցին կամք քո», ասաց ի միտն՝ Քաղցած է էշն: Եւ եկեալ ի դուրս, ասաց իշուն.

—Է՛, իմ պարոն էշ, դու աւելի բաժին առէր յիմ աղաւթիցն, քան զաստուած. գնա ի խաւարն, զի որ է՛շ ունի, ծառայ է իշուն:

Եւ ետ զէշն հիւանդ աղքատաց և ինքն ազատեցաւ ի հոգոց:

35. ՃԱՌ ԿՈՎՈՒ ՄԵՌԵԼՈՅ՝ ՓՈԽԱՆԱԿ ԻՇՈՅՆ

Խնդրէք և ոչ առնուք, վասն զի չարաչար խնդրէք։

Ասի, թէ մօնլայ Նասրադդինն ունէր էշ մի սնուցեալ ի տուն իւրում, որոյ հեծեալ գնայր յայգի իւր և անդ բառնայր յերկոսին կողովս զհասուն թուզս, խաղողս և դեղձս և բերեալ ի քաղաքն՝ վաճառէր և զիշակս տան իւրոյ պատրաստէր։ Բայց էշն, գոլով բարւոք բուծեալ և ուժեղ, խաղայր ի ճանապարհին և նեղուիթիւն տայր մօնլային. այնպէս որ, եթէ լցուցանելոյ զկողովս թզովք և խաղողովք, ինքն և՛ս հեծանիցէր, յոյժ ծանրութիւն լինէր իշոյն, որոյ խղճալով ո՛չ հեծանէր։ Բայց եթէ յետուստ լինէր, մերթ զկոշիկն կոխեալ պատառէր, մերթ պայտիւ հարեալ զկրունկն վիրաւորէր։ Իսկ եթէ թողոյր իշոյն ընդառաջ իւր ընթանայր, զնոսա ճմլէր և ոչինչ շահ լինէր ի պտղից, և ոչ կարէր վաճառել զնոսա։ Յոյժ վշտացեալ էր հօճայն և ո՛չ կամէր վաճառել և զայլն գնել, քան որում՝ ի տան ծնեալ և սնեալ էր։

Յաւուր միում բարձեալ թուզք և խաղողք տանէր, չարութիւն արարեալ բաւականին վշտացոյց հոճային, և ոչ կարաց պահպանել. փախեաւ ի տուն՝ նախքան զինքն և ոչնչացոյց զթուզն և զխաղողն։

Հօճայն գնացեալ ի տուն, գանգտեաց կնոջն և խնդրեաց յաստուծոյ, զի էշն սատակեսցի։ Յառաւօտու ելեալ ասաց կնոջն.

—Գնա՛ գոմն և տե՛ս, զի էշն՝ ըստ խնդրանաց իմոց, անպատճառ սատակեալ է. և կոչեցից զմշակս, զի տարցեն։

Կինն գնացեալ ետես՝ փոխանակ իշոյն կովն սատակեալ։ Եւ դարձեալ կինն, ասէ.

—Ո՛վ այր, դի՞նչ արարիր դու. ահա էշն առողջ և կենդանի է և կաթնատու կովն անկեալ մեռեալ է ի գետնի։

Պատասխանեաց հօճայն.

—Այդ անկարելի է, զի ես վասն իշո՛յն խնդրեցի յաստուծոյ մահ և ոչ կովուն։

Այսպէս մաքառումն եղև։ Հօճայն գնաց և ետես։ Ասէ.

—Կի՛ն, դու գիժ ես և խելացնոր. ահա կովն կենդանի է և էշն է սատակեալ։

*Դարձեալ մաքառումն։ Կոչեցին ի փողոցէն անձինք ութն և նոքա հաստատեցին, զի կովն է անկեալ և ոչ էշն։ Վերստին ընդ նոսա վիճէր։ Անճարացեալ յայնժամ հօճայն, ամբարձեալ զաչս և **զձեռս յերկինս, և ասէ.***

—Ո՛վ արարիչ տէր ամենեցուն, կինն իմ և բնութիւքս այսքիկ գիտեն ճանաչեալ և գանազանեալ զչշն և զկովն, որ ինքեանք ո՛չ են արարեալ, իսկ դո՛ւ, որ ստեղծիչ և արարիչն ես սոցա, ո՛չ կարացեր ճանաչել և գանազանել զգործս ձեռաց քոց: Կամ թէ դո՛ւ, որ տաս բան և լեզու ամենեցուն, ո՛չ գիտացեր գանուանս սոցա: Ո՞վր գտանիմ ես այնպիսի բառարան մի, որով կարթցեի զեկուցանել քեզ գանուն իշոյն և կովուն, որ ոչ սխալիցէիր: Բայց քա՛ւ լիցի, տէ՛ր, որ ասիցեմ, թէ ո՛չ գանազանիցեր, կամ թէ սխալեցար, այլ ե՛ս չարաչար խնդրեցի, վասն որոյ և, ի պատիժ իմ, փոխանակ իշոյն զկովն, որ առաւել օգտաւէտ էր ինձ, կորուսի: Մնգա՛յ և կրկին մնգա՛յ: Ներեա՛ ինձ, և եղիցին կամք քո օրհնեալ:

Ասաց և ետ բառնալ շալակաւորաց զդի կովուն, և ի խրատ յետադայիցն՝ եթող զճառս:

36. ՔԱՀԱՆԱՅ ԸՆՁԱՒԷՏ ԵՒ ՄԵԾԱՏՈՒՆ ԵՒ ԱՅՐԻ ԱՂՔԱՏ՝ ՀԻՒԱՆԴԱՑԵԱԼՔ

Այր ոմն քահանայ ընչաւէտ և անուանի՝ այնչափ մեղօք և չարգործովք լցեալ, որչափ մեծութեամբ և ստացուածովք փարթամ: Ի սորա վիճակի էին ոմն մեծատուն և կին մի այրի՝ աղքատ, որք երկոքինն հիւանդացեալ և տեսեալ դինքեանս մերձ ի մահ, առաքեցին առ քահանայն, զի եկեսցէ առ նոսա: Եւ յառաջ ի տանէն մեծատանն կոչեցին զնա, զի եկեալ խոստովանեցուսցէ զնա, և հաղորդեսցուցէ մարմնոյ և արեան որդւոյն աստուծոյ և գհոգի նորա ելեալ ի մարմնոյ՝ ուղարկեսցէ առ աստուած: Իսկ քահանայ առաւել հոգալով վասն ընչից, քան թէ փրկութեան հոգւոյն, առժամայն յարուցեալ փութանակի գնաց առ մեծատունն և եմուտ յապարանս յոյժ մեծածախ և գեղեցկապէս զարդարեալ, ուր հիւանդն անկեալ դնիւր: Եւ անդ եգիտ զրաղումս շուրջ զմահճօք՝ սուտակասպասս և շողոքորթս, զորս արտաքսահանեալ զինչ և իցէ կերպիւ, հարեանցի խոստովանեցոյց գնա: Ապա նստեալ մերձ առ նմա՝ կեղծաւորէր զգութ սիրոյ առ նա, ցուցանելով զարամութիւն սրտի իւրոյ, հարցանէր թէ՝ Ջի՞նչ ախորժես, դի՞նչ տեղոջ ցաւ ունիս և իւի՞ք առաւել վշտանաս: Ի մէջ երկու սուր երկսայրից վատահութիւն և խաղաղութիւն խոստանայր նմա՝ ըստ նմանութեան սուտ մարգարէին ստաբանութեամբ ազպարիսպն, այսինքն ըզմարմինն նորա հաստատէր, զոր տէր աստուած կործանել սպառնայր: Մինչդեռ նա այսպիսի անուտ բանիւք մխիթարէր զմեծատունն,

ահա ի նմին ժամու եկն ոմն ի տանէ այրւոյն ասելով, [զի] մերձ է փոխել աստի յաշխարհէս և կարաւտ է հաղորդիլ յեկեղեցւոյդ խորհրդոցն։ Բայց քահանայն յամենայն յանձնէ ջան ունելով միայն սնուտի յուսով կերակրել զմեծատունն, ո՛չ ետ պատասխանի։ Իսկ փոխանորդ քահանային մերձ գոլով՝ աղաչէ զնա վասն աղքատ կնոջն այնորիկ, ասելով.

—Մեծ է մեղք մեր և այրոյն վնաս, եթէ սակս հեղգութեան և անհոգութեան մերոյ՝ առանց խոստովանութեան և հաղորդութեան մեռանիցի կինն այն, քանզի պահանջելոց է աստուած՝ դատաւոր արդար, ի ձեռաց մերոց զարիւն ոչխարաց մերոց, զորս ի մեզ յանձն արար, զի ո՛չ միայն վասն մեծատանց, այլ և վասն աղքատաց պարտ եմք հոգալ միապէս, և հաւասարապէս համարս տալոց եմք։

Իսկ քահանայն բարկացեալ նմա, ասէ.

—Ով առողջ գլխոյն վասն տառապեալ կնոջն զայսպիսի մեծատուն թողումք։

Պատասխանի ետ փոխանորդ նորին.

—Մի՛ ինչ հոգար, եթէ հրամայես, ե՛ս գնացից ի տեսանել զնա։—Եւ հրաման առեալ գնաց ի տուն այրւոյն՝ հանդերձ հաղորդութեամբ և եգիտ զնա պահօք զորացեալ և անկեալ ի վերա սակաւ խոտոյ, որ թէպէտ էր չքաւոր և առանց երկրաւոր ստացուածոց, սակայն առաքինութեամբ և բարեգործութեամբ փարթամ։

Արդ, իբրև եմուտ ի ներս և համբարձ զաչս մտաց, տեսանէր զզաւրս հրեշտակաց, որք սպասաւորէն աղախնոյն Քրիստոսի և սուրբ կոյսն Մարիամ՝ հանդերձ բազմութեամբ կուսանաց մերձ գոլով առ նմա, և ի ձեռի ունելով թաշկինակ, զքրտունս յերեսաց հիւանդին սրբէր և մեծ խնամ տանէր նմա։ Զայն տեսեալ փոխանորդն քահանային, հիացեալ կայր ի հեռաստանէ։ Իսկ սուրբ կոյսն Մարիամ երկրպագեալ փառս ետ խորհրդաւոր մարմնոյ որդւոյն իւրոյ, նոյնպէս և ամենայն կուսանք, որք իբրև կանգնեցան ի վերա ոտից իւրեանց, ապա համարձակեալ եմուտ ի նե[ր]ս, զոր քաջալերեալ սուրբ կոյս Մարիամ, յորդորեաց զնա նստիլ։ Եւ նա նստեալ ի վերա աթոռոյ՝ խոստովանեցաւ ղհիւանդն և հաղորդեաց զնա, զկարգն նորա հանգստեանն կատարեաց, ապա լի ուրախութեամբ և ստիպով դարձաւ ի տուն մեծատանն։ Եւ կացեալ առ դրան, ետես կատոյս սնադէմս՝ շրջապատեալ զմահճօք մեծատանն, զորս տեսեալ թշուառական մեծատունն, և ի նոցանէ յոյժ վշտացեալ, դոչէր-հառաչէր ասելով.

—Ի բա՛ց տարէք զկաւուս դայտոսիկ, հեռացուցէ՛ք զդոսա աստի և աւգնեցէք եղկելոյս։

Եւ ահա ոմն եթովպացի ահարկու, ի ձեռն ունելով զգեղարդ, եհար ի կոկորդ մեծաւանն, որոյ հոգին, ոչինչ մխիթարութիւն խղճի մտաց դտանելով զամենայն աւուրս կենաց իւրոց, սկսաւ դողալ, զարհուրել, երկնչիլ, քանզի եթովպացին այն մեծաւ սրտմրտութեամբ զգեղարդն ի կոկորդ թշուառականին ի դուրս եհան, և նա զահագին ձայն արձակեալ զհոգին նո։ Յայնժամ հասեալ և այլ ընկերքն սկսան զնա հարկանել, խոցոտել, չարչարել՝ մինչև զնա ի տեղին աղջայմղջին և ի գուբ յատիտենական ընկեցին։ Յորժամ զայս ետես փոխանորդն քահանայն, ահ և դողումն անկաւ ի վերա նորա, և անկեալ էր ի զարմացմանն։ Եւ ահա ի նմին ժամու երևեցաւ նմա սուրբ աստուածածինն և ասէ.

—Մի՛ երկնչիր. սիրելի, ոչի՛նչ չարութիւն դիւաց վնասեսցէ զքեզ, զի քեզ պատրաստեալ է յերկնային ուրախութիւնս։

Այսպիսի բանիւք քաջալերեալ ի կեալ, ի միտս գոհացեալ զմխիթարչէն իրմէ, և յերկուց տեսութեանց յայսցանէ ոչ սակաւ աւգտեցաւ։

37. ԿՈՅՐ ԵՒ ԳԱՆՁՔ ՆՈՐԱ՝ ԳՈՂԱՅԵԱԼՔ

Պատմեաց Յակոբ վարդապետն. Կոյր մի յեղնկայն և ունէր վաթսուն հազար դեկան և հանապազ այնու ուրախանայր։ Եւ թուրք մի յաշեալ գողացաւ զայն։ Եւ նա եկեալ աղաղակէր. և բազումք զային ողորմութիւն առնել նմա։ Եւ առաւօտն տեսեալ և նա՛ գնաց ողորմութիւն առնել նմա։ Եկն և եբեր նմա հաց։ Եւ առեալ զհացն եկեր և ճանաչեաց զնա։ Եւ նա բուռն եհար զնմանէ, աղաղակեաց ասելով.

—Սա՛ առեալ զդրամն իմ։

Եվ ասեն.

—Զիա՞րդ ճանաչեցիր։

Եվ ասէ.

—Հացն դառնացաւ ի կոկորդ իմ։

Եւ Թախրաթանն առեալ զքառասուն հազար՝ է՛ւ ի նմա։

38. ՎԱՐՁՈՒՆԵԱՑ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ

Կրօնաւոր մի նստեալ դրամ կու համրէր. և եկեալ աղքատ մի՝ խնդրեաց ողորմութիւն, և զձեռքն կալաւ ի յառջևն։ Եւ նա

ապտակ եղարկ ի յերեսն աղքատին։ Եւ երևեցաւ Քրիստոս և ասաց, թէ՝ Հրեայքն զայդ ո՛չ արարին։

Եւ նա նոյնժամայն գնաց մօտ վարդապետն և խոստովանեցաւ, զոր գործեաց։ Եւ ասաց վարդապետն թէ՝ Բազում անգամ ասէի, թէ արծաթն կուրացուցիչ է մտաց, և դու ո՛չ լսէիր ինձ. բայեխէ՛ զինչս, զոր ունիս և զսիրտդ քարով ծեծէ, մինչև ողորմեացի քեզ աստուած։ Եւ նա բազում ժամանակ ի շուրջ եկեալ։ Եւ օր մի երևեալ սուրբ աստուածածինն, և ճիւղ մի ի դրախտէն երետ և ասաց.

—Տա՛ր ի Մեսրոպ վարդապետն տուր, որ խաչ կազմէ և ի մէջն դնէ, որ քեզ փրկութիւն լինի։

Այն է՛ վարձունեաց սուրբ Աստուածածինն, որ է ի Վրացտունն։

39. ՎԱՇԽԱՐՈՒ ՀԻՒԱՆԴԱՑԵԱԼ ԵՒ ՈՐԴԻՔ ԻՒՐ

Ոմն մարդ զարծաթ իւր ի վարձու տայր. և ունէր երկուս որդիս։ Դէպ եղև զի հիւանդացաւ մերձ ի մահ։ Խոստովանահայրն եկն առ նա, առաջի որոյ թէպէտ ո՛չ թաքոյց զմեղս իւր, սակայն, որպէս ինքն քահանայն իմացաւ, ո՛չ դարձուցեալ էր զամենայն, զոր ինչ վաշխիւք ստացեալ ունէր, վասն [որոյ] ո՛չ կարաց զքաւութիւն մեղաց և զփրկութիւն հոգւոյ ընդունել։ Եւ յորժամ որդիքն իւր խրատ տային նմա, զի դարձուցէ յետս՝ զոր ինչ առեալ էր, պատասխանի ետ թշուառական[ն].

—Ես զայս ո՛չ կարեմ առնել, զի եթէ կենդանի մնայցեմ և ոչինչ ունիցեմ, հարկ ինձ եղիցի մուրանալ, և եթէ մեռանիցիմ՝ ձեզ հարկ եղիցի տալ աղքատաց, զի ոչի՛նչ ձեզ մնայցէ, քանզի զամենայն ինչք ի վաշխից են։

Եւ նորա ասեն.

—Հայ՛ր, մի՛ խնայէր ի վերա մեր, յառաջ հոգ տար փրկութեան քումմ։

Իսկ նա ասէ.

—Լո՛ւռ կացէք, թոյլ տուք ինձ, ես առաւել ապաւինիմ յողորմութիւն աստուծոյ, քան թէ ի շնորհս մարդկան, զի մարդիկք են անգոյթք և անողորմ, այլ ողորմութիւն աստուծոյ է՛ անբաւ.—և այնպէս անզեղջ մնալով մեռաւ։

Զայս տեսեալ ոմն յորդւոցն, ասէ ցեղբայր իւր.

—Դարձցարուք զվաշխս իւրաքանչիւր մարդոյ, մի գուցէ ըմբռնեսցուք ի տանջանս հօր մերում։

եւ նա ասէ.

—Եթէ հայրն իմ վաշխս առնոյր, ես ո՛չ առի, ես կամիմ վայելել զբաժին իմ, քանի կենդանի եմ, վինչ յառապայ լինելոց է, ես ո՛չ գիտեմ։—Եւ այնպէս մնաց ի հաւանութեան իւրոյ խորհրդոց, իսկ միւսն եղբայրն դարձուց իւրաքանչիւր ամեք, զոր ինչ իւր էր և զմնացեալսն ի ծածուկ բաշխեաց աղքատաց։ Արդ, առաջին եղբայրն անցուցանելով զաւուրս կենաց ի բարութիւնսն, զորս հայրն ժողովեալ էր, ի կէտ ժամու էջ ի դժոխս, իսկ երկրորդն՝ յետս դարձուցեալ զվաշխն, եմուտ ի վանս կրօնաւորաց։ Դէպ եղև ի միում աւուր, զի կայր յաղօթս, և ահա բացաւ երկիր առաջի նորա և ետես ի յանդաստանս մեծ հուր, յորմէ ահագին բոց ելանէր. ի մէջ այսոց՝ ետես զհայրն իւր և զեղբայրն, որք զմիմեանս անիծանէին։ Հայրն ասէր ցորդին. Անիծեա՛լ լիջիր ընդ իս, զի ես վասն զքեզ մեծայցուցանելոյ այսր ազագաւ եկի այսր։ Եւ որդին ասէր. Մանաւանդ դո՛ւ անիծեալ լիջիր, զի ես քո՛ պատճառաւ այսր անկայ, զի եթէ դու ո՛չ էիր ինձ թողեալ զինչս չարաչար ժողովեալ, ես դիւրաւ ազատ լինէի յայսց մեղաց։ Եւ այնպէս անդադար զմիմեանս անիծանէին և կշտամբէին։ Զայն տեսանել կրօնաւորն այն, զոհանայր աստուծոյ, զի հատուց զիւրն իւրաքանչիւր ամէք, ուստի և մեք զգաստուք յայնպիսի ախտէ, զի մի՛ ոք կրեսցուք նման նոցին։

40. ԱՐԾԱԹԱՍԷՐ ԱՅՐ ԵՒ ԿԱՂԱՊԱՐԵԱԼ ԳԱՆՁՔ ԻՒՐ

Եւ այլ ոմն արծաթասէր արար կաղապարս մեծամեծս զոսկին և զարծաթն, և տարեալ թաղեաց ընդ յայգին իւր։ Եւ զայն գիտացեալ ծառայք նորա, գնացեալ առին զկաղապարսն և փախեան։ Եւ նա իմացաւ յետ աւուրց, և գնաց առ իմաստասէրն, սկսաւ լալ և պատմել զկորուստն իւր։ Եւ ի ժամն նեղասրտեալ, արկ չուան ի պարանոցն, և կամէր խեղդիլ՝ ի կսկծոյ և ի սիրոյ արծաթոյն։ Եւ իմաստասէրն թափեաց զնա ի մահուանէն, և առեալ զնա գնաց ի տեղի կաղապարացն։ Եւ նա եցոյց նմա ղչափ կաղապարացն ի քարանց տեղոյն։ Եւ իմաստասէրն առ զքարինսն՝ թաղեաց անդ և ասէ առ նա, թէ՝ Ահա՛, որդեակ իմ, ա՛յս են կաղապարքն քո, զի այն աւելորդ էր և չէր քեզ ի պէտք անցանելոց։ Եւ դու գնա ի տուն քո և յանհոգս լեր, զի այսպէս անշահ և անաւգուտ էին կաղապարքն քո, որ յոսկւոյ և յարծաթոյ։ Եւ այսպէս մխիթարեցաւ արծաթասէրն։

41. Մեծատուն ագահ եւ գանձք իւր ի գերեզմանի դորս

Ոմն մեծատուն ի Գաղատիայ էր յոյժ ագահ և ի վաշխս տայր հանապազ մարդկան զինչս իւր։ Եւ ի մեռանիլ իւրում խնդրէր ի կնոջէ իւրմէ, զի մի քսակ դրամ դիցէ առ նմա՝ ի գերեզմանի, զոր նա, որպէս կարաց, արար թագնաբար։ Բայց ոչ էր թագչիլ, զի ոմանք եկեալ ծածկաբար բացին զգերեզմանն և ահա տեսին երկու դրամս՝ մինն ի վերայ քսակին, և միւսն՝ ի վերայ սրտին, որոց մինն զդրամն ի քսակէն ի դուրս հանէր, իսկ միւսն ի սիրտ մեծատանն դնէր, իբր թէ ասելով.

—Մեք զդրամով զսիրտ քո անյագ լցցուք։

Իսկ նոցա տեսեալ զայս՝ զարհուրեցան և հոդով ծածկեալ փախեան։

Արդ, զիա՞րդ թուի քեզ, ո՛վ ընթերցող, թէ զորպիսի՞ տանջանս ընդունի հոգի նորա ի դժոխս՝ յանբուն որդանց, եթէ ի գերեզմանի, ի վերայ մարմնոյն այսքան զարհուրելի տեսիլ ցուցեալ եղև։

42. Դատաւոր եւ աղքատք

Դատաւոր ոմն ի ժամանակի սովոյ, զի մի լուիցէ զձայն աղքատաց, փոխեցաւ յայլ տուն, որ էր մերձ եկեղեցոյ, ուր աղքատաց տառապեալ և նուազեալք ի սովոյ աղաղակէին։ Եւ նա, զի մի լուիցէ զձայն նոցա, ասէ.

—Ո՛չ կարեմ հանդուրժել ընդ շանցս այսոցիկ։—Եւ հրամայեաց զսեղան իւր յայլ օթևան տանել։

Եւ ահա, ի նմին ժամու, ոմն սպասաւորիննեալ բախեաց զդուռն, ասելով.

—Առաքեալ յաստուծոյ եմ, կամիմ խօսել ընդ տեառնդ ձերում։

Եւ յորժամ սպասաւորն հրամանաւ տեառն իւրոյ ասաց, թէ՝ «Ո՛չ է ի տան», ասէ ցնա.

—Սուտ ասես. ահա փոխեցաւ այլ սենեակ, զի մի՛ լուիցէ զձայն ախքաւաց։ Ահա յայժմ կոչեմ ցնա յատեան յաստուծոյ, զի տացէ համարս գործոց իւրոց։

Ապա առժամայն հիւանդացաւ դատաւորն. և յորժամ յարեան մերձաւորքն, խրատ տային նմա, զի խոստովանեսցի, ո՛չ կամեցաւ, վասն որոյ մեռեալ՝ մատնեցաւ ի տեղի դատապարտելոցն, զի անդ կերակրեսցի ընդ դևսն։

43. ԹԱԳԱՒՈՐ ՉԱՐ ԵՒ ԳԵՂԵՑԻԿ ՀԱՐՍՆ

Էր թագաւոր մի չար, և ունէր որդի մի միամաւր և գեղեցիկ։ Եւ ասաց ի միտս իւր, թէ՝ Իմ որդին գեղեցիկ է և ես գեղեցիկ կին քերեմ որդոյ իմոյ, և որ լինի գեղեցիկ որդիք և թոռունք՝ ժառանգ աթոռոյ իմոյ։ Եւ յորժամ կարգեաց զորդին իւր և արար զհարսանիքն, և եկաց յորդին ժամանակ մի՝ և մեռաւ անորդի։ Եւ նա կամեցաւ առնել զկինն որդոյ իւրոյ։ Եւ եբեր զառաջնորդսն և զգիտնականսն, և հարցանէր, թէ իցէ՞ հնար առնել զկինն որդոյ իւրոյ, թէ ոչ։ Եւ նոքա ասեն. «Ո՛չ գոյ»։ Եւ սպան զբազումսն, և չեռոյ էր նորա աւիրել։

Գիտնական և իմաստուն առաջնորդ մի. ի նա եհարց։ Եւ ասաց իմաստուն յառաջնորդն, թէ՝ Այլ ոչ ոք մարդոյ ոչ կայ հնար առնել զկինն որդոյն, բայց քեզ միայն, ո՛վ թագաւոր։

Ասէ.

—Եւ ես միայն զի՞նչ եմ, որ ինձ կայ յառնել զորդոյ, և այլոց ոչ։

Եւ նա ասաց, թէ՝ Վախեմ ասել քեզ, ո՛վ թագաւոր

Եւ նա երդուաւ. «Զայր չառնեմ նմա»։

Յայնժամ ասաց նմա, թէ՝ Դու անհաւատ ես և յաներկիւղ, և թերի, և օրինազանց։ Քեզ հասանէ առնել զկինն որդոյ, և յայլոց ոչ։

Եւ եկն թագաւորն զղջումն։

Յուցանէ առակս, թէ անհաւատ մարդն զինչ կամի առնէ, և զինչ կամի՝ նա գործէ, թէ ձեռն ածէ, որպէս ասէ Դաւիթ մարգարէն, թէ՝ Ասաց յանզգամն ի սրտի իւրում, թէ ոչ գոյ աստուած։

44. ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ԵՒ ԿԻՆ ԲԱՐԵԿԱՄԻ ԻՒՐՈՅ

Պատմեաց զայս ոմն, եթէ՝ էր ոմն մադիստրոս մանուկ հասակաւ, և գեղեցիկ տեսլեամբ, որ ընթանայր ի գործ թագաւորի։ Սա ունէր ի քաղաքի ուրեմն բարեկամ հաւատարիմ, և միամիտ, և հարուստ, քանզի յերևելի արանց էր։ Եւ յորժամ գայր անդր՝ բազումս հանգուցանէր զնա ի տան իւրում. և սպասէին ինքն և կինն իւր։ Եւ եղև ազդմանէ չարին, զի տուփացաւ ի մագիստրն կին նորա. և ոչ գիտէր այր նորա։ Եւ պատկառէր կինն, վասն որոյ և ոչինչ երևեցոյց յայնմանէ, բայց ի սիրտս նորա բորբոքէր հուր տուփութեանն։ Եւ իբրև գնաց մանուկն զճանապարհն իւր, կինն ի սաստկութենէ ցանկութեանն հիւանդացեալ հաշէր և անկեալ յանկողին՝

թմրեալ։ Իսկ այր նորա կոչեալ զճարտարս բժշկաց՝ ցուցանէր։ Եւ ինքն իբրև տեսին, ասէին.

—Սա ի մարմնի ցաւս ո՛չ ունի, այլ թէ ինչ հիւանդութիւն ի ծածուկ ունի յանձին, ո՛չ գիտեմ։

Եւ մերձ նստեալ այր նորա, բազում հեկեկանաւք աղաչէր զնա ասել, թէ դի՞նչ վշտանայ։ Իսկ նա երկնչէր և ամաչէր ասել։ Բայց ետու խոստովանեցաւ և ասէ.

—Գիտեա՛, տէ՛ր իմ, զի դու վասն ամբծութեան սրտի՝ ի քո՛ ժողովես միշտ աստ զերիտասարդս գեղեցիկս. և ես կին եմ, տկար բնութեամբ և մանուկ հասակաւ, և վնասիմ ի կերպարանաց նոցա։ Եւ ահա, վասն իշխանին յայն մտին խորհուրդ չար ի սիրտ իմ, որով կիզեալ հիւանդացայ և կամ ի մահիճս թմրեալ։

Իբրև լուաւ զայս այրն, լռեաց։ Իսկ զկնի աւուրց ինչ եկն դարձեալ անդ մագիստրոսն այն։ Եւ գնաց մարդն ընդդէմ նորա, և իբրև ետես, ասէ.

—Դու գիտե՛ս, տէ՛ր իմ իշխան, թէ ո՞րպէս սիրէի զքեզ և էաք հացակից քո՝ ես և կին իմ։ Եւ ահա, անկաւ խորհուրդք չար ի սիրտ կնոջ իմոյ տուփութեան քո. և ահա, անկեալ դնի։

Իսկ նա, իբրև լուաւ տրտմեցաւ յոյժ վասն այնորիկ, որպէս և էր նա անպարտ ի խորհրդոցն։ Եւ ասէ ցնա.

—Մի՛ տրտմիր, աստուած բազում ողորմէ։

Եւ գնաց մանուկն և գերծեաց մաղ և զմորուս և զյաւնս իւր, և հերձոտեալ՝ վիրաւորեաց զդէմս և զամենայն գլուխ իւր։ Եւ եղև իբրև զգոդի ծերացեալ գեղեցիկ մանուկն այն, և զգեցեալ գուրց (քուրձ) ժահահոտ և աղտեղեալ, գնաց ի տունն, ուր դնէր կինն։ Եւ այրն իւր նստէր մերձ առ նմա։ Եւ բացեալ զգլուխ իւր, ցուցանէր զխոցոտեալ և զաղտեղեալ զդէմս և ասէր.

—Ահա՛ մայր, այսպէ՛ս արար գիս աստուած։

Իսկ իբրև ետես կինն զանբաւ գեղեցկութիւն մանկանն այսպէս տգեղեալ և աղտեղեալ, և սևացեալ, զարմացաւ յոյժ։ Եւ տեսեալ աստուած զգործ և զխոնարհութիւն մանկանն, էառ ի սրտէ կնոջն զպատերազմ. և ողջացաւ առժամայն։ Եւ ասէ իշխանն առանձինն ցայր նորա.

—Ահա՛, շնորհաւքն աստուծոյ ողջացաւ կին քո, և յայսմ հետէ ո՛չ ևս տեսցէ զերեսս իմ։

Ահա այս է դնել զանձն ի վերա սիրելոյն և առնել բարի փոխանակ բարւոյ։

45. ԿՈՅՍ ՈՄՆ ԿՐՕՆԱՒՈՐ ԵՒ ԻՇԽԱՆ

Կոյս ոմն կրօնաւոր, վայելչագեղ և յոյժ գեղեցիկ տեսլեամբ, բնակէր ի վանս, որումն ոմն իշխան փարթամ և մեծաղօր, որոյ յագարակի վանքն շինեալ էր, ցանկայր։ Եւ իբրև ոչ աղաչանօք և ոչ պարգեւօք ոչ կարաց ի կամս իւր դարձուցանել, առաքեաց ի ձեռն հրեշտակաց առ մայրապետն, դի զմին յերիտուցն ընտրեսցէ. կամ զկոյսն առ նա առաքեսցէ, կամ ինքն և զամենայն վանս հրով մաշեսցէ։

Զայսպիսի բանս լուեալ մայրապետն՝ յոյժ զահի հարաւ, քանզի զիտէր, դի թէ զկամս նորա ոչ կատարեսցէ, չար ևս, քան զոր ըսպառնայրն, արասցէ։ Ապա, չի երկիւղիւ սրբոյ կուսին զասստիկ հրամանն պատմեաց։ Եւ նա երկուցեալ, դողալով հարցանէր, թէ՝ Ո՞յր աղագաւ զիս քան զայն զայլս այսպէս սիրէ։ Եւ իբրև իմացաւ ի դեսպանացն, թէ՝ Վասն գեղեցկութեան աչաց քոց այսպիսի սիրով ի քեզ վառեալ է, ուրախացաւ, և փոքր ինչ այլոց առանձնացեալ, զերկուս աչս իւր անխնայաբար եհան, և եդեալ առ միմեանս ի վերա նալբաքոյ, ետ ցդեսպանսն ասելով.

—Գնացէ՛ք և զայս չինէն մատուցէք տեառն ձերում, ասելով՝ Ահա նետք, որ զսիրտդ քո սաստիկ ցանկութեամբ հարին, ունիս, զոր խնդրէիր. վայելեա որպէս քեզ հաճոյ է, և զաչս սրտի իմոյ ամբողջս պահեա։

46. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՕԹՆԱՍԻՆ ՏԻԿՆԻՈՅՆ ԳԱՂՂՈՅ

Ի աւուրսն Գաղղիացւոց, այսինքն Ֆրանսացւոյ, ի Փարիս քաղաքի կարի փարթամ և նախարարի ումեք կին, որ էր դուստր միոյ ազնիւ և փարթամ նախարարի, գոլով յղի, ի դիշերին, յորում տիկինս այս ծնանելոց էր, այրն չէր ի տան։ Ի մէջ դիշերի, ի վերադառնալն ի ճանապարհին, ետես աղախին իւր։ Կոչեաց։

—Ի՞նչ է ի ձեռին քո։

Պատասխանեաց.

—Տէ՛ր, աւետիս քեզ. տիկինն ծնաւ արու զաւակ մի։ Եւ սոքա ապականեալ ձորձ են, տանիմ ի գետն լուանալ։

Կարծելով, թէ մի գուցէ գողացեալ իրք իցեն, ատիպեաց, և աղախինն զսէմբիլն ետ ի կառն։ Հայեցաւ և եգիտ վէց նորածին մանկունս։ Եհարց թէ՝ Այս ի՞նչ են։ Աղախինն խոստովան եղև, թէ՝ Տիկինն ծնաւ եօթն։ Առ սմոթոյ, խորհրդով մանկաբարձին,

եաուն ինձ՝ ալկանել ի գետն։ —Իսկոյն պատուիրեաց, թէ՝ Ո՛չ ումեք ասել. դարձիր ի տուն, ասա՝ արկի ի ծովն։ Եւ ինքն գնացեալ ի տուն աղքատ բարեկամի միոյ, կոչեալ զքահանայն, եւ մկրտել զնոսա։ Եւ բաժանեաց իւրաքանչիւրն աղքատ դիացողաց, մինչև հասին եօթն ամաց. նոյնպէս և ի տան եղեալն միակն 7 ամաց։ Եւ զնոսա եօթնեկի ուսումն։ Եւ ուսան բաւականին։ Ապա եւ ի վանքն ուսման։ Սոյն եօթեքինքն այնքան համանմանք էին, որ չէր հնար որոշել։ Կամէր զնոսա բերել ի տուն և յայտնել կնոջ իւրոյ, սակայն սպասէր յետ լրանալոյ 10 ամաց. և պատուիրեաց միաւեսակ հանդերձ եօթանցն։ Յաւուր կիւրակէի ասի Հայր մանկանցն ցմայր նոցին.

—Տիրուհի՛, այսքան ժամանակ է, որ որդին մեր տուեալ եմք ի նոյն վանս յընթերցումն, իսկ մեք անգամ մի ևս, ի պատիւ ուսուցչին նորին ո՛չ եմք գնացեալ անդ, վասն սակաւ ինչ հեռաւորութեան՝ ի լսել զպատարագ։ Այսօր եկն ի սիրտ իմ, զի ընդ որդւոյ մերոյ գնասցուք անդ, ի լսել զձայնաւոր պատարագի և զուսուցիչն հրաւիրեալ ի տուն ի ճաշ։ Կարծեմ թէ ո՛չ ոչինչ ընդդէմ լիցի քեզ։

Պատասխանեաց տիկինն.— Յօժար եմ։—Եւ հրամայեցին պատրաստել զճաշ զատկական։

Գնացին։ Պատարագն սկսաւ, և մանկունքն եօթնեկին, զգեցեալ զշապիկս, երգէին։ Տիկինն կորոյս զորդի իւր ի մէջ նոցա, ո՛չ ճանաչէր, թէ որն իցէ, բայց գալարէին աղիք իւր և լայր։ Եհարց այրն, թէ՝ Տիրուհի՝, ղի՞նչ տեսանեմ ես. ո՞յք են մանկունքս այսօրիկ, որք այսպէս հասակակիցք և համանմանք են միմեանց, մինչ զի ո՛չ կարեմ ճանաչել զորդի մեր։

Պատասխանեաց տիկինն փղձկեալ սրտիւ.

—Այո՛. և ե՛ս կամ ի մէջ այդու շփոթութեանց։

Ի լրանալ պատարագին այրն կոչեաց զուսուցիչ քահանայն և ասէ.

—Հա՛յր, խնդրեմ ընդ մանկամբ այսօր շնորհ ունիջիք ի ճաշել ի տան մեր։

Գնացին և նստան ի միասին ի ճաշել։ Կինն տեսանէր զորդիսն և ո՛չ կարէր համբերել, այլ լայր և ուտէր, և ո՛չ կարէր ասել։ Կամեցաւ ելանել. այրն ո՛չ եթող, այլ թէ՝ Համբերեա՛, մի՛ լար, այլ ուրախ լեր, զի ո՛չ կամեցաւ աստուած, որ կատարեալ մարդասպան իցէիր և սոյն զաւակունք մեր կորնչիցէին։ Ահա՛, սոքա ե՛ն ծնունդք յորովայնի բո, զոր ոչ գիտելով զգործս բնութեան, յամօթ համարեցար քեզ զպարգևն աստուծոյ և բնութեան՝ ծնանել ի միասին

զեօթն, և հրամայեցեր արկանել զվեցեսինս ի գետն։ Իսկ աստուած, որ զշնորհեալ պարգեւս իւր, վասն պարզամտութեան քոյ, ո՛չ կամելով բառնալ ի մէնջ, առաքեաց զիս ընդառաջել և յոգունակել և զարդացուցանել։ Ուրեմն, տա՛ր զքեզ յուսահատութիւն, զի որպէս ո՛չ զրկեաց զքեզ աստ ի զաւակաց քոց, ի հանդերձելումն ևս՝ ներումն շնորհելով, ո՛չ յիշեսցէ զմեղս։ Հանդարտեցո՛ զսիրտ քո և փարեալ զսոսա՝ ուրախութեամբ վայելեա։

Իսկոյն սիկինն՝ մեղայ կոչելով անկաւ ի ծունկս, և քահանայն ետ նմա զողորմեսցին, դնելով ապաշխարութիւն՝ ծառայել եօթնից աղքատ և անտերունչ ծննդկանաց գործով և արդեամբք։ Ապա այրն կալեալ զձեռաց նորա՝ յարոյց և մատուցեալ զղաւակունս, ասէ.

—Ա՛ռ, ահա զորդիս քո, զոր կորուսեալ էիր և գտեր. մեռեալք էին և կենդանացան. ուրախ լեր ընդ իս, և երգեսցուք զօրհնութիւն և զփառս աստուծոյ։

47. ԱՐՈՒԵՍՏՔ ԿՆՈՋ

Այր մի ելեալ շրջէր յերկրէ յերկիր և զոր ինչ կինն ֆեղլ էր արել, զայն գրել ի թուխտն։ Եւ շինեաց մեծ բեռներ երեք, և այլ դեռ ևս երթայր և ժողովէր ֆեղլ կնկան, որ զմարդն խաբեր է։ Եւ գնաց ի քաղաք մի եմուտ, որ կայր ի դուռն կարի ֆեղլաւոր կին մի։ Եւ ասաց ցայրն.

—Բարի՛ եկիր,—և մեծարեաց ի տունն իւր, և առեալ գնաց, համարելով, թէ դումաշ և ոսկի և արծաթ շատ ունի։ Եւ իբրև երեկոյ եղև, ասաց կինն ի յայրն այն, թէ՝ Բեռներդ քո ի՞նչ է, զի գնեցիր ևս զպիտոյսն իմ։

Եւ նա ասաց, թէ՝ Ոչինչ չունիմ ծախու։

Կինն ասաց.

—Ապա այդ զոր ունիս, ի՞նչ է։

Եւ ասաց, թէ՝ կնկան ֆեղլ է, որ կինն զինչ ֆեղլ է արել, նա ի շուրջ եմ եկեր, և գրել, և բարձել. և եկի աստ, որ ա՛յլ գրեմ։

Եւ կամեցաւ կինն զբեռներն այրել. և հնարս իմացաւ։ Կայր ի տունն մեծ փուռ մի, որ տաներ երեք բեռն թուխտ։ Եւ կինն զայն բարկ վառեաց, և եկեալ տապակեաց ձուկն, և եդ առաջի հիւրին, և ինքն էլ՝ զդռներն տանն ամրացուց, զի էր երեք դուռն, և զայն փակեալ, և կարի խիստ ամրացոյց։ Եւ եկեալ հիւրն ձուկն ուտէր։ Եւ կինն կարի խիստ բարձր ձայնիւ ճիչեաց՝ մատաթ կանչելով։

Յայնժամ դրացներ տանն եկին սուսերօք և բրովք, և բախէին զդուռն։ Ասէ կինն, թէ՝ Այրէ զթխտերդ, թէ չէ սպաննել տամ զքեզ։

Եւ նա զամէն թխտերն այրեաց ի փուռն։ Եւ կինն եկեալ՝ եբաց զդուռն և ասաց.

—Այս քանի ամ գնացեալ կայր ինձ մէկ հօրեղբօրորդի մի, և եկն, և ես ձուկն դրի նմա ուտել, և փուշն ի փողն փակաւ՝ ի մեռանելոյ ճորով ազատեցաւ։

Եւ եկեալ տեսին, զի ձուկն կայր առաջի նորա, և գնացին։

Յուցանէ առակս, թէ մարդ հետ ֆեղլով կնոջ ի հուն ոչ կարէ ելանել, որպէս ասեն գեղջուկ բառով, թէ՝ կնկան ֆեղլն բեռներով է և յաղթէ մարդկան. և մարդ ո՛չ կարէ դիմանալ կնկան ֆեղլին, զի ֆեղլն շաթրուբիւնն ասի, որ զմարդ խաբէ։

48. ԿԻՆ ԿԵՂԾԱՒՈՐ ԵՒ ԱԳԱՀ

Ոմն կին ի ներքոյ կեղծաւոր աստուածապաշտութեան պահէր՝ յերկար աղօթէր, անչափ հսկէր և յուխտատեղիս անդադար շրջէր։ Յորժամ այնպիսի կերպարանեալ առաքինութեամբ կայր, բաղում ինչս ի մարդկանէ առնոյր և յոլով ոսկի, զոր հանապազ ժողովէր, և զոր ինչ աստուածասէր քրիստոնեայք տային վասն աղաւթելոյ զգերիս, նա զայն ի քսակն դնէր, և զոր ինչ տային ի պէտս կարօտելոց, նա զայն յարկեղի պահէր, քանզի կինն այն ի մէջ սենեկի իւրոյ խորագոյն գուբ էր փորեալ և եդեալ անդ կարասի մեծ. և զոր ինչ տային, անդ պահէր և քար ի վերա դնէր։ Աւա՛ղ անփծեալ ագահութեանն, թէ որպէս զմարդիք կուրացուցանէ և ի խաւար ընկղմէ. բայց զի կարճ ի կարճոյ ասացից, յորժամ կարասն դրամով լցաւ և ժամանակ մահուան կնոջն եհաս, և որպէս մեռեալ էր աստուծոյ, մեռեալ ել ի մարմնոյ և թաղեցաւ ի դժոխս։ Զկնի կատարման կարգի թաղմանն, քահանայք հարցանէին ցաղջիկն, որ սպասաւորէր կնոջն, թէ՝ Զի՞նչ առնէր զայնչափ դրամն տիկին քո։ Եւ նա պատասխանի ետ, թէ՝ Ո՛չ երբէք տեսի, եթէ ինչ տուեալ իցէ աղքատաց, և ոչ գիտեմ, թէ ուր իցէ զդրամն, զոր առնոյր ի մարդկանէ. զայն միայն գիտեմ, թէ զոր ինչ տանէր ի սենեակն, ո՛չ ևս ի դուրս հանէր։ Զայս լուեալ քահանայիցն, զարմացան, սկսան մեծաւ յուզմամբ խնդրել, և ապա, ղինի յուղելոյն, լուան զձայն դրամին. և թաւալեցուցեալ զքարն՝ տեսին զմեծ համար դրամին և հիացեալ ընդ այնչափ խորամանկութիւն նորին, ծանուցին զամենայն ինչ որպիսութիւն եպիսկոպոսին։ Իսկ եպիսկոպոսն,

ոչ սակաւ ի բարկութիւն շարժեալ, հրամայեաց բանալ զգերեզմանն և զամենայն դրամն ի մարմին մեռելոյն թափել, առելով. Զոր ինչ ժողովեցեր՝ քե՛զ եղիցի, և աղքատաց Քրիստոսի ոչինչ պակասեցի:

Յետ այսորիկ ի մէջ գիշերի ձայնք լսելի եղեն ի գերեզմանէն՝ լալիւն և կործումն մեծ: Եւ ի մէջ այլոց ողբոց այս և լսելի պարզաբար եղև. «Վա՛յ ինձ, եղկելոյս, վա՛յ ինձ, ամենաթշուառականիս, զոր ոսկի այրէ և տոչորէ»:

Այսպիսի ձայնք զերիս գիշերս լսելի եղեն: Եւ շրջակայ մարդիկք ոչ կարացեալ տանել զայն, գնացին առ քահանայն և հրամանաւ նորին բացեալ զտապանն, տեսին զոսկին իբրև ի մէջ հնոցի հալեալ և ի բերան կնոջն հանդերձ բոցով հրոյն հեղեալ: Յայնժամ քահանայն աղօթս արարեալ առ աստուած, թէ որովհետև չարութիւն նորին յայտնի եղև մարդկան առ ի ղգուշութիւն, տանջանք թեթևասցին ի վերա մարմնոյն: Եւ ապա ծածկեալ զգերեզմանն գնաց. և ոչ ևս ձայնք կնոջն լսելի լինէին:

49. ՈՐԴԻ ԱՂՔԱՏԻ ԵՒ ԶՐՊԱՐՏԻՋ ԴՈՒՍՏՐ ՄԵԾԱՏԱՆ

Յաշխարհէն Իսպանիոյ այր մի ումն աղքատ, ոչ ունելով զաւակ, խնդրեաց ի սուրբ Յակոբայ առաքելոյն, որ էր Զեբեթիայն, և պարգևեցաւ որդի մի գեղեցիկ տեսլեամբ, զոր իբրև զարդացաւ, առեալ հայր և մայր նորա՝ եդին օր երկաթի ի պարանոց նորա և գնացին կատարել զուխտս իւրեանց՝ ի դրան սուրբ առաքելոյն: Եւ ի ճանապարհին իջևան եղան ի տուն մեծատան միոյ, որոյ աղջիկ մի, տեսեալ զպատանին՝ տոփացաւ ի դեղ նորա: Եւ խնդրեաց աղջիկն ի տղայէն՝ յինել ընդ նմա: Եւ նա ո՛չ էառ յանձն: Առէ աղջիկն ցտղայն.

—Որովհետև ո՛չ լցեր զփափակն, տես դի՛նչ ածից ի վերայ քո:

Եւ ապա գտեալ դիպող ժամ աղջիկն այն, դիւր հօր արծաթէ սկաւառակն եդ ի մաղախ պատանւոյն, ոչ գիտելով տղային: Իբրև ելին ի գնալ, առին զիւրաքանչիւր զմաղախս իւրեանց, և երթային հետիոտս: Եւ իբրև հեռացան, աղաղակեաց աղջիկն և ասէ.

—Աղքատ[ք]ն այնոքիկ տարան արծաթէ սկաւառակն:

Յայն[ժամ] մեծատունն այն ձիրնթաց արշաւմամբ հասեալ՝ ըմբռնեաց զնոսա, և որոնեալ գտին ի շալակ տղային, զոր կալեալ կապեցին և մատնեցին ի ձեռս դատաւորին: Եւ դատաւորն հրամայեաց կախել զտղայն դիպայտէ և խեղդամահ առնել: Եւ այնպէս դառն արտասւօք, առաջի ծնողացն, զմիամօր որդին կախեցին, և

այնպէս թողին ի կախաղանին, զի փտեալ թափեսցի մարմինն։ Իսկ ծնօղ[ք] տղային հառաջանօք գնացին ի սուրբ Առաքեալն և դարձեան անդրէն ի նոյն տեղին, ուր զորդինս իւրեանց կախեցին, տեսանել զոնեայ զոսկերս նորա։ Իրրև եկեալ՝ տեսին զորդիս իւրեանց ի կախաղանին անապական մարմնով, և շոշափեալ զոտն՝ տեսին ի նա նշան կենդանութեանն, և գնացեալ առ իշխան քաղաքին, ասեն.

—Տո՛ր մեզ զորդեակն մեր, [զի նա?] կենդանի է ի կախաղանին։

Իսկ իշխանն ծիծաղեալ ասէ.

—Վեց ամիս է գնեալ և դալդ ձեր, զիա՞րդ լինիցի կենդանի։

Եւ է բազմեալ ի սեղանի, և կաքաւք խորովեալ առաջի նորա։ Ասէ.

—Եթէ կաքաւս այսօրիկ կենդանասցին, ապա և ձեր որդին կենդանի է։

Եւ, ընդ ասելն իշխանին զբանն, առժամայն խորովեալ կաքաւքն կենդան[աց]եալք, թռեան առաջի նորա։ Ընդ որ զարհի հարեալ իշխանն եկեալ, գնաց ի տղայի կախաղանին։ Իջուցեալ զտղայն, տեսին կենդանի՝ շնորհօքն Քրիստոսի սուրբ առաքելոյն, ընդ որ հիացեալ փառս ետուն աստուծոյ, որ զայնքան ժամանակս զանմեղն զայն պահեաց կենդանի։ Եւ ապա խոշտանկեալ զաղջիկն, խոստովան եղև զատոյգն։ Եւ գիտացեալ ի պատճառն զրպարտանացն նորա, եդ կախել զաղջիկն զայն՝ ի նոյն տեղին, և ի խեղդամահ առնել։ Եւ զտունն և զինչս, և զամենայն փարթամութիւնս մեծատան հօրն աղջկանն և եդ զամենայն մանկան այնմիկ, որ անմեղութեամբն իւրով մնաց կենդանի, զսրութեամբն Քրիստոսի։ Եւ այսպէս փառաւորեցաւ արդարադատն աստուած, որ ո՛չ թողու առանց այցելութեանն զյուսացեալսն իւր. Ամէն։

50. ԿԻՆ ԿԱՄԱՊԱՇՏ ԵՒ ՀՆԶԵԱԼ ԱՐՏ

Այր ոմն ընդ կնոջ իւրում երթայր երբեմն ընդ արտորայս. և ասէ ցնա.

—Տեսանե՞ս զիարդ գեղեցկապէս և պատշաճաբար արտս հնձեալ է։

Եւ կինն ընդդէմաբար ասէ.

—Ո՛չ է հնձեալ, այլ խուզեալ,—հակառակ կալով բանիցն առն իւրոյ։ Եւ յորժամ այրն ասէր, թէ հնձեալ է, և կինն ասէր, թէ խու-

ղեալ է, բարկացեալ այրն ընկեց զնա ի ջուրն։ Արդ՝ իբրև այլ ո՛չ կարաց խաւսիլ, եհան զձեռն ի ջրոյն, նշան տալով մատամբ ի կերսլ մկրատի, ցուցանելով մինչև ի մահ, թէ արտն խուզեալ է։

51. ԿԻՆ ԻՆՔՆԱՀԱՒԱՆ ԵԻ ԿԱՄԱՊԱՇՏ՝ ԳԵՏԱՏԱՐ

Դարձեալ այլ ոմն ունէր կին խիստ ինքնահաւան և կամապաշտ. և յորժամ անկաւ ի գետ և խեղդեցաւ, այրն խնդրէր զնա ընդդէմ ջրոյն գնալով։ Հարցին զնա մարդիկք, թէ՝ Վասն է՞ր ընդդէմ ջրոյդ խնդրէք։ Պատասխանի ետ.

—Կին իմ հանապազ էր ինձ հակառակ բերանով և արեամբ. արդ՝ զոր օրինակ առնէր ի կենդանութեանն, նոյնպէս, կարծեմ թէ, զկնի մահուանն արար. և այնպէս հաւատալով, զի գնացից ընդդէմ ջրոյս։

52. ԱՅՐ ՈՐ ՀԱՆԴԵՐՁԵԱԼ Է ԿԻՆ ԱՌՆՈՒԼ

Այլ ոմն շինէր տուն. և փորէր հիմն և դնէր աղիւս ի ներքոյ և ըզքարն ի վերայ աղիւսին։ Եկեալ ոմն ասէ.

—Ձի՞նչ գործես, եղբա՛յր, զի պարտ է զքարն ի ներքոյ դնել և ապա զաղիւսն։

Եւ նորա ծիծաղեալ ասէ.

—Հանդերձեալ եմ կին առնուլ. և նա եկեալ շրջէ զտունն և ուղղեսցէ որմն։

53. ԻՄԱՍՏՈՒՆ ԴԱՏԱՒՈՐ

Ասեն իմաստունքն, թէ էր տանուտէր մի, որ ունէր երեք որդիս և ունէր կին մի վատ։ Եւ աւր մի կոուաւ ընդ առն և ասէ.

—Կարծես թէ երեք որդիքդ ի քենէ՞ են. ոչ, այլ մինն է քո և երկուսն բիձ են։

Եւ նա հարցեալ, թէ՝ Ո՞րն է իմն։

Եւ կինն ոչ ասաց, զի զերեքն անուսցէ։ Եւ եղև զի մեռաւ այրն և ասաց տալ զհայրենիսն իւր՝ ժառանգ հարազատ որդւոյն։ Եւ վիճէին եղբարքն, ասելով իւրաքանչիւր ոք. «Ե՛ս եմ ճշմարիտ որդին»։ Եւ էրթեալ առ դատաւորն։ Եւ նա ասաց հանել զհայրն իւրեանց ի գերեզմանէն և նեռաձիգ առնել զնա, ասելով. «Որ հարցէ զհայրն նեռիւ, նա՛ է ճշմարիտ որդին»։ Եւ արարին այնպէս։

եւ երկու բիճ որդիքն հարին զհայրն, և հարապատ որդին ո՛չ ձգեաց նետ ի հայրն, այլ սաստէր չար որդւոցն, ունելով զբնական գութն ի հայրն, և կամէր խոցել նետիւ զեղբարսն։ Եւ դատաւորն տեսեալ՝ ետ զհայրենինս նորա։

54. ԸՆՁԵՂ ԱՅՐ ԵՒ ԵՐԿՈՒ ՈՐԴԻՔՆ

Ասեն թէ այր մի ունէր երկու որդիս և ունէր գանձս երկու ցեղ. մինն յայտնի և միսն ծածուկ։ Եւ զայտնի գանձն բաշխեաց առհասարակ որդոց իւրոց, բայց զծածուկն ոչ յայտնեաց նոցա։ Եւ ինքն գնաց յաւտար աշխարհ և աղքատացուց զինքն կամաւ։ Եւ դարձեալ եկն առ որդիսն փորձել զնոսա, խնդրեաց զգանձս։ Եւ մինն ամենևին ոչ գթացաւ ի հայրն, այլ անտես արար նախատանաւք, իսկ միսն գթացեալ ի հայրն, և զոր ինչ ունէր՝ ետ նմա, զի հասարակաց լինի։ Եւ հայրն իմացեալ, թէ նա՛ է հարապատ որդին իւր և զանայտ գանձն ետ նմա, և զմիսն արտաքսեաց։

55. ԻՂՁՔ ԵՐԻՑ ՈՐԴԻՈՑ ԹԱԳԱՒՈՐԻ

Թագաւոր մի ուներ երեք որդիս։ Եւ եկեալ որդիքն ի միասին, խաւսէին ընդ միմեանս։ Եւ հայրն ծածուկ ունկն դնէր նոցա։ Եւ նոքա ասէին. «Թէ անասուն էիք, ո՞րպիսի կամէիք լինել»։ Եւ մինն ասէր.

—Եթէ ես մարդ ոչ էի, կամէի առիւծ լինել, զի թագաւոր է ամենայնի և պատառող։

Եւ մեսն ասէ.

—Ես կամէի արծիւ, զի և նա՛յ պատառող է և բարձր թռչի։

Իսկ մեսն ասէ.

—Ես կամէի աղաւնի լինել, վասն զի անմեղ է և անվնաս, այլ սիրէ խաղաղութիւն և ընկերաւք թռչի։

Եւ հայրն դիտաց զնոսա, որ մինն պատառող լինէր և մեսն բարձրամիտ, վասն որոյ խրատեաց զնոսա և կացուց զխաղաղասէրն թագաւոր։

56. ԵՐԵՔ ԵՂԲԱՐՔ ԵՒ ՊԱՏՈՒԱԿԱՆ ԱԿՆ

Ասի յառակաց, թէ թագաւոր ոմն երեք որդիս ունէր, և ունէր ակն մի պատուական, որ թագաւորութեանն իւրոյ դանկ էր, և թէ

մէկ որդոյն տայր զակն՝ մէկայլ երկու որդին խռովէին։ Եւ հնարեցաւ ծածուկ պահել, զի մի՛ ոք դիտասցէ։ Եւ յորժամ հիւանդացաւ և ի մահ խոնարհեցաւ թագաւորն, մինն ի յորդոցն հնարեցաւ և եգիտ զակն, և պահեաց գաղտ և ոչ յայտնեաց այլ եղբարցն։ Իսկ յորժամ մեռաւ թագաւորն, հան ապա, զի կռիւ կային և ի պատերազմն եղբարքն գմիմեանս, պարտաւորեվով թէ՝ «Դու՛ն ունիս զակն»։ Յայնժամ լուան, թէ ի հեռու քաղաք մի դատաւոր մի կայ ճարտար և իմաստուն, նա՛ է կարող, որ զնոցա դատաստանն կտրէ։ Եւ յարուցեալ միաբան սկսան գնալ առ դատաւորն։ Եւ ի ճանապարհին հանդիպեցաւ նոցա ըղտապան դատաւորին այնմիկ։ Նոցա հարցեալ, թէ՝ Ի՞նչ մարդ ես և կամ ո՞ր երթաս։ Ասէ.

—Ըղտապանն եմ և ու՛դտ եմ կորուսեալ, և ի խնդիր կու գնամ։

Ասէ մինն ի յեղբարցն.

—Քո ուղտն կա՞ղ է։

Ասէ ըղտապանն.—Այո։

Եւ ասէ ցնա.

—Գնա հետ ճանապարհիդ, պիտի դտանես։

Եւ միւսն էհարց.

—Քո ուղտն միականի՞ է։

Ասէ.—Այո։

Ասէ ցնա.

—Գնա հետ ճանապարհիդ և գտանես։

Ասէ երրորդն.

—Քո ըղտուն մէկ ատամն խո՞ռ է։

Ասէ ըղտապանն.—Այո։

Ասէ.

—Գնա հետ ճանապարհիդ և գտանես։

Յայնժամ եհարց ըղտապանն զնոսա, թէ՝ Որպէ՞ս դիտացիք զուղտին իմոյ սխալանքն։ Ասէ առաջինն.

—Տեսի, որ ղերեք ոտքն սեղմն էր դրել ի գետինն, որ հետն միւս երևէր, և մէկ ոտիցն, որ կաղ էր՝ չէ՛ր երևիլ, այնու ճանաչեցի։

Եւ միւսն ասէ.

—Տեսի, զի ի գնալն այն դիհն, որ աչքն տեսել էր՝ արածէր, և կոյր աչից դեհին խոտն ի տեղն էր մնացել։ Այնով գիտացի, որ կոյր էր։

Եւ միւսն ասէ.

—Տեսի, զի խոտն, որ արածել էր, խոռ ակռաին տեղն փեհրել էր զխոտն. այնու գիտացի, զի ատամն խոռ էր քո ուղտին։

Եւ զարմացաւ ըղտապանն ընդ ճարտարութիւն արանցն, և երթեալ ընդ այն ճանապարհն, ըստ խրատու նոցա, էդիտ զուղան, և դարձաւ ի տունն իւր, և պատմեաց դատաւորին, թէ՝ երեք արք ճարտարք կուգան մոտ ի քեզ՝ ի գատաստան, որ վասն մեր ըղտուն այսպիսի նշան տվին՝ առանց տեսանելոյ. պատրաստ կացիր, որ ախմար գատաստան չառնես և ծաղր լինիս ի նոցանէ: Եւ լուեալ դայս դատաւորին, յորժամ եկին առ նա, ասէ.

—Երիկունս առ մեզ հանգերուք, վաղն զձեր գատաստանն կարեմ:—Եւ հրամայեաց սպասաւորացն՝ տանիլ նոցա կերակուր շուկաի հաց, և խորովու, և դինի:

Իսկ տեսեալ, ասէ մինն, թէ՝ Դատաւորն ձեր խապազի որդի է:

Եւ միւսն ասէ.

—Ի խորվուէդ յայդմանէ շան հոտ կուգայ:

Եւ միւսն ասէ.

—Դինիս այս արենահամ է.—և ոչ կամեցան ուտել:

Եւ սպասաւորացն երթեալ պատմեցին դատաւորին զբանս երից եղբարցն: Իսկ նա զայրացեալ կոչեայց զմայր իւր և եհարց, թէ՝ Ճշմարիտ պատմեա՛, թէ ես ո՞ւմ որդի եմ, թէ ո՛չ, կու սպանանեմ զքեզ: Եւ նորա պատասխանեալ, թէ՝ Տարի մի քո հայրն ի հեծելութիւն էր գնացել, և խապազ տղա մի հանապազ կուգայր, և հաց կու բերեր ի դարպասս: Նա սատանայ պիս ի հետ նորա խաբեց, դու յանտից ես, ի նմանէ ընծայեցար:

Եւ ցխորովուին բերօղն հարցեալ: Նա ասէ.

—Ուլին այնմիկ մայրն մեռաւ, նա՝ սև քած շուն մի կայր, այնուլն զայն ծծէր, գիտելով թէ մայրն իւր էր:

Եւ ցգիններեքն հարցեալ: Ասէ.

—Ի ժամ կոխելոյն գհնձանն, դանակ մի կորեաւ ի մէջ խաղողին, և ո՛չ գտին՝ մինչի կոխելն գհնձանն յոտն կոխողին ելեալ. բազում արիւն հեղեալ յոտիցն, և ապա իմացեալ՝ արգելին զարիւնն, և գտեալ զդանակն:

Եւ յորժամ հարցին, թէ որպէ՞ս գիտացեր, թէ խապազին որդի է դատաւորն: Նա ասէ.

—Այնու՝ գիտացի, որ ամէն մէկի մէկ հաց էր ղրկել:

Եւ ցմիւսն հարցեալ, թէ՝ Դու՞ որպէս գիտացիր, թէ խորովուն շան հոտ կու գա: Ասէ.

—Թէ ուլն զիւր մօրն կաթն էր կերել, նա ի խորովելն պիտէր բրքրէլ. նա երբ շան կաթն էր կերել, զերդ շան միս ժնկոտել էր և պնտել:

Եւ ցմիւսն հարցին, թէ՝ Դու՞ որպէս գիտացիր, թէ գինին արիւնախառն է: Ասէ.

—Վասն զի զգինին յորժամ յաման լնուն՝ փրփուրն, որ ի վերա երեսին գայ, ճերմակ պիտի լինի, իսկ այս գինիս՝ ի լնուլն յամանն խմելոյն, փրփուրն կարմիր կանգնեցաւ ի վերա երեսին:

Եւ լուեալ դատաւորին զայսոսիկ, փառս ետ ուղղին իմաստից մարդկան, և գիշերն հնարեցաւ ի միտս իւր՝ և շինեաց սուտ պատմութիւն մի: Եւ յորժամ լուսացաւ, եկեալ երեք եղբարքն, սկսան ասել զգանգատս իւրեանց, վասն ակինն, որ կորեալ էր ի մէջ նոցա, և ո՛չ գիտէին, թէ որն ունի զակն: Ասէ դատաւորն.

—Ակինդ բանն հեշտ է. այս թող ի տեղն կենայ, ապա բան մի եղեալ է ի մեր քաղաքս, զա՛յն զրուցենք, թէ ո՞րն է ըղորդ, զի՝ էր ի քաղաքիս աղճիկ մի, որ խօսեցեալ էր առն միում, և չետոյ փոշիմանեալ, այլ ումեմն մարդոյ տուին: Եւ յորժամ գնաց աղճիկն ի տուն առն և պատմեաց առն իւրում, թէ՝ Յառաջն զիս այլ ումեմն մարդոյ էր խօսեցեալ, և ծնօղքն իմ փոշիմանեցան և քեզ տվին, յայնժամ այրն այն՝ զարդարեալ զկինն և յուղարկեաց միջնորդօք յառաջին խօսեցեալ այրն, թէ՝ Յորժամ յառաջն քեզ էր խօսեցեալ՝ քո՛ է կինդ, քե՛ղ եղիցի: Իսկ նա տեսեալ զայնպիսի իրաւ դատաստանն, որ այր կնոչն արար ընդ նմա, նոյնժամայն ինքն կրկին զարդարեաց և ասաց, թէ՝ Յորժամ այրն քո այնպիսի նսէֆ և իրաւունք արար, որ առանց ուզելոյ պիւր հալալն եղիր և չիմ տունս դրկեաց, յայսմհետէ այն սէրն, որ կնութեան և այրութեան պիտէր լինէր ի մեր մէջս, նա դու ինձ քո՛յր լիջիր, և ես քո եղբայր. և քոյր և եղբօր սէր ի մեր մէջս: Եւ այնպէս յուղարկեաց զնայ առ այրն իւր: Արդ՝ հարցանեմ զերեք եղբարսդ. ասացէ՛ք մի ըստ միոչէ, ո՞րն արար իրաւացի բան յերկուց արանցն յայնցանէ:

Ասէ մին եղբայրն, թէ՝ Որ այրն էր կնոչն, շատ նսէֆ և իրաւունք ունէր, որ պիւր հալալ կինն մէկ խօսից համար, թէ յառաջն այլ մարդոյ էր խօսեցած՝ եղիր և յայն մարդն յուղարկեց:

Եւ միւսն ասաց, թէ՝ Այն մեկայլն այլ շատ մուրվաթ է ունեցել, որ խալաթել և զարդարել՝ և քո՛յր անուանել իւր, և չետ իւր մարդն յղարկել:

Եւ միւսն ասաց, թէ՝ Այն այլ շատ աջողումն է, որ երբ հնցեղ դեղեցիկ զարդարած նոր հարսն գիշերով ի թաղուց ի թաղ երթայ և ի չետ գայ, նա հասաս կամ այլ վնաս մարդ ի դէմն չէ՛ ելե՛լ, քաւել, յայն քաղաքն հասաս չէ կեցել կամ գող:

Յայնժամ ասաց դատաւորն.

—Գնա, զակն դու՛ն ունիս, տուր ի յետ ի քո եղբարքդ, և գնացէք խաղաղութիւն արարէք։

Յուցանէ առակս՝ թէ ամէն մարդ զինչ իւր բարքն սիրէ, զա՛յն պիտի իմանայ և զայն պիտի խօսի։

57. ՀԱՅՐ Ի ՏԱՆՋԱՆՍ ԵԻ ԳՈՂ ՈՐԴԻՆ

Առն միոյ որդի ըմբռնեցաւ ի գողութիւն. և կալեալ զհայրն, յոյժ չարչարեցին. գիտէր զգողութիւն որդոյն և քնաւ ոչ եկն խոստ։ Եւ թողեալ զհայրն, կալեալ զորդին չարչարէին։ Եւ ապա հայրն ի խոստ եկն։ Եւ հարցեալ զհայրն, թէ՝ Վասն է՞ր, յորժամ զքեզ տանջէաք, ո՛չ ասացեր, և յայժմ ասացեր։ Ասէ հայրն.

—Զի իմ մարմինս ո՛չ է իմ, այլ հաւրն իմ, և մարմին որդոյ իմոյ՝ մարմին իմ է, վասն այնորիկ ի տանջել դորա ոչ կարացի համբերել, զի դալ իսանէ է ծնեալ։

58. ԱՅՐԻ ԵԻ ԳՈՂ ՏՂԱՅՆ

Որպէս գրեալ է, թէ մանուկ մի որբ մնացեալ իւր մօրէն, առնէր գողութիւն, և ձու գողանայր։ Եւ հայր առնոյր և ասէր, թէ՝ Գնա ա՛յլ բեր։ Եւ մեծացեալ տղայն՝ եղև ձիագող և անւանի աւազակ. և կալեալ ընկեցին ի չանկալը։ Եւ հայրն ի դիմացը խորովէր, և գալարէր աղիքն։ Եւ ասէ որդին ցհայր.

—Ես մօտ, զի համբուրեցից զերեսդ, զի մի՛ կարօտ մնացից։

Եւ կալեալ առամամբք կտրեաց զքիթ հօրն։

Եւ հարցին զպատճառ։ Եւ նայ ասաց, թէ՝ Դա՛յ ուսուց ինձ գողութիւն, զի փոքրուստ ո՛չ խրատեաց զիս, և եկի յայս դառն մահուս արժանացայ։

Կալեալ զհայրն կախեցին, երբ նայ էր եղեալ որդոյն գողութեան պատճառ։

59. ԳԵՐԵԶՄԱՆԱԿՐԿԻՏ ԵԻ ԵՐԵՔ ԳԱՆԳ

Մարդ մի գերեզմանակ[րկիտ] էր. և օր մի խաթուն մի թաղեցին շատ ընչիւք, և գիշերն եբաց ըզգերեզմանն և մերկացոյց մինչ ի հանդերձն։ Եւ կինն ափցի յերեսն եզարկ և ասաց, թէ՝ Եօթ տղաի մայր եմ և զարևն ի յերդն ի վեր եմ տեսել, և դու չե՞ս վախել յաստուծոյ, որ դիս հրապարակ կառնես, և ասաց, թէ՝ Հետ ինձ

գերեզման մի կայ, որ ի մէջն երեք գանգ կայ, և զինքն առ և տար ծախէ, և քեզ ապրանք արա։ Եւ նա առեալ տարաւ ի ծախել։ Եւ առեալ սառաֆն և շինեց ոսկի շիշ մի և էած ի մէկին ականջն, նա ի մէկայլ ականջն ի դուրս ելաւ. և մէկայլին էած, և ամենևին ոչ մտաւ, և զայն այլ ի բաց ընկեց։ Եվ դարձեալ ի մէկալին էած. և գնաց մինչև ի կէսն։ Եւ ասաց.

—Այսոր ինչ կուզես գին կուտամ։ Եւ երեք տասը հազար դրամ, և ասաց զսառաֆին, թէ՝ Այն որ շիշն ի մէկալ դեհն ելաւ, նա ամենևին բան ի յականջն չէ պահել, ի մէկ դեհն ի ներս մտել էր, ի մէկայլն ի դուրս ելնել է։ Եւ մէկայլն ամենևին բանի տեղիք չէ տվել։ Եւ այս մէկալիս գին չկայ, որ զինչ քարի բան է լսել, զամէնն պահել է։ Եւ այս գանգս ամենայն ցաւոց դեղ է։ Եւ այս ճշմարիտ եղած է։

60. ԵՐԿՈՒ ԱՐԴԱՐՔ Ի ԽԱԼԱԹԱՅ

Ի պատմութենանց ասեն, թէ ի Խալաթայէն մարդ մի աղքատացաւ և արտ մի ունէր՝ վաճառեաց։ Եւ այլ ումն գնեաց զարտն գայն, և երթեալ վարէր զարտն։ Եւ գտաւ երեք կարաս ոսկի, և յղեաց առ տէր արտին և ասէ.

—Ե՛կ առ զոսկին, զի վարեցի զարտն և գտայ։

Եւ ասէ տէր արտին.

—Ո՛չ է իմ, այլ քո է, զի ես վաճառեալ եմ զարտն քեզ։

Եւ նա ասէր.

—Ես զա՛րտն եմ գներ ի քէն և ոչ զդրամն։

Եւ վիճէին ընդ միմեանս զբարիօք մարտն։ Եւ ձայն եղև ի պաղատ թագաւորին։ Եւ թագաւորն, և պատրիարգն և իշխանքն քաղաքին ժողովեցան անդ և ասեն. Ծկայք տեսէք ամենեքեան։ Եւ դատաստան արարեալ՝ ետուն զմէկ կարասն յարքունիսն և զմէկն՝ եկեղեցոյն և աղքատաց. և ետուն զմէկ կարասն և զարտն գնօղին, և զդուստր նորա ետուն որդոյ նորա. և սիրով միաբանեցան։

Եւ ցանեալ զարտն ցորեան, և ի ժամանակի հնձոյն երթեալ տեսին, զի մարգարիտ էր բերեալ։ Եւ քաղեցին տրցակ մի, և տարեալ ի Կոստանդինուպօլիս և եդին յարկեղս թագաւորին, վասն յիշատակի։ Եւ գտեալ զնա յայլում ժամանակի, և խնդիր արարեալ՝ գտին ծեր մի, և պատմեալ զամենայն մի ըստ միոջէ. և փառս ետուն աստուծոյ։

61. ՀԱԼԱԼ ՄԱՐԴ

Բանճ գեղեցիկ և համեղ

Կայր մարդ մի և բընաւ հարամ ոչ ուտէր։ Ասր մի գնաց յեզր գետոյն, ի պատճառս լուացման, և ջուրն խընձոր մի բերէր։ Եւ առեալ զխնձորն կերաւ յանօթեց, զի գրեալ էր ի հէքմարան գիրքն, թէ յանօթեց խնձոր ուտելն զամենայն ցաւ և զտրտմութիւն զաւուրն տանի։ [Եւ եկեալ ի միտս իւր ասէր, թէ՝ Ուխտ եմ դրեր հետ աստուծոյ՝ ամենևին հարամ չուտել։ Ախտ փոշիմանցաւ և բռնեց զգետն] և գնացեալ խղճմտանաւք ընդ գետն ի վեր գտեալ բուրաստան մի։ Ասէ ցտէր նորա.

—Տղբա՛յր, արա՛ ողորմութիւն՝ կամ առ զգինն խնձորին և կամ արա հալալ, զի ո՛չ եմ կերեալ հարամ ամենևին։

Եւ ասաց տէր բուրաստանին, թէ՝ Կէսն ի՛մ է, հալա՛լ քեզ, և կէսն իմ եղբօրն է, այնոր տէր չեմ. և վեց աւուր ճանապարհ հեռի է ի մէնջ։

Եւ երիտասարդն յուղի անկեալ գնաց, և գտեալ զայրն ասաց.

—Կամ առ զգին քո կէս խնձորին և կամ արա հալալ։

Եւ նա ասաց.

—Ոչ զի՛ն կառնում և ոչ հալալ կանեմ, թէ տուն մի ոսկի տաս։ Այլ թէ կուզես, որ հալալ անեմ, դուստր մի կայ ինձ, ոչ ա՛չք ունի և ոչ ականջ, ոչ լեզու՛ և ոչ ձեռք, և ոչ ոտք. ա՛ո քեզ կին, որ հալալ անեմ։

Եւ նա անձարակ լեալ, էառ զաղչիկն, եւես զնա ամբողջ ամենևին, և ասաց ցայրն, թէ՝ Ընդ է՞ր անարգէիր զքո դուստրն։

Եւ նա ասաց, թէ՝ Ճշմարիտ է, զոր ասեմ, քանի որ ծնեալ է, զբեգաին յերդիքն ի վեր է տեսեալ, և զաւտարի զձայն ո՛չ է լսել, և զհետ աւտարի չէ խօսել, և ձեռքն զօտար գործ չէ շօշափել, և ոտիւքն ի դուռն ի դուրս չէ ելեր. և ես զերթ զքեզ փեսայ կուզէի, և աստուած երեսո։—Եւ բազում ինչ տուեալ նմա, և ուրախ եղեն յոյժ։

62. ՓԻԼԻՍՓԱՅ ՄԱՀՈՒ ԴԱՏԱՊԱՐՏԵԱԼ ԵՒ ՍԻՐԵԼԻՆ

Այր ոմն փիլիսոփայ եղաւ ի բանդ թագաւորին, զի սպանցի։ Եւ իբրև գիտաց, որ մեռանելոց էր անտի, խնդրեաց ի թագաւորէն գնալ և հրաման տալ տան իւրոյ։ Եւ թագաւորն ոչ ետ նմա թոյլ,

մինչև էառ երաշխաւոր մի ի նմանէ. և թէ առժամայն ոչ դարձցի, երաշխաւորն մեռցի ի տեղի նորա։ Եւ ոմն փիլիսոփայ, սիրելի նորա, եղև երաշխաւոր նմա և յանձն էառ մեռանիլ վասն նորա։ Եւ նա գնացեալ ի տուն իւր, սակաւ մի յապաղեաց՝ քան զպայմանն։ Եւ բարկացեալ թագաւորն հրամայեաց սպանանել զերաշխաւորն, փոխանակ նորա։ Եւ տարեալ զնա ի տեղի սպանմանն։ Եւ յորժամ վերացոյց զսուրն դահիճն, առժամայն եհաս փիլիսոփայն, և աղաղակեալ ասէր.

—Մի՛ զդա, այլև զի՛ս սպանէք։

Եւ եղև ի միջի նոցա քաղցր կռիւ։ Եւ ասէ.

—Ես զքեզ երաշխաւոր դրի, որ թէ ոչ գայի, նա պարտ էր զքեզ սպանանել։ Արդ, որովհետև ես եկի, դու ազատ ես։

Եւ միսն, թէ՝ ես երաշխաւոր եղա քեզ, որ թէ ոչ գայիր, զիս սպանանէին։ Եւ այժմ անցեր զպայմանն, և ես եղա պարտական թագաւորին և ոչ դու։

Եւ յորժամ համբաւս այս եհաս առ թագաւորն, զարմացաւ ընդ կատարել սէր նոցա և ազատեաց զերկոսեանն ի մահուանէ։

Յուցանէ առակս, թէ պարտ է ամենայն քրիստոնէից, որ այնպէս կատարեալ սէր ունենան ընդ միմեանս՝ յօժար սրտիւ։

63. ԹԱԳԱՒՈՐ ԵՒ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԿԱԼԱՆԱՒՈՐ

Թագաւոր ոմն, կամելով յաւուր միում բարեպարութեամբ արձակել զմի ոք ի քրէական կալանաւորաց յարքունի ծառայութենէ, որ գնացեալ յարգելանոցն, հարցանէր իւրաքանչիւր կալանաւորաց ուրոյն ուրոյն՝ զհանցանս իւրեանց։ Եւ նոքա ամենեքին ճոռոմ բանիւք չքմեղս եղեալ, ցուցանէին, թէ գոլով ինքեանց անմեղ ու հաճեստ անձինք՝ անիրաւաբար մատնեցեալք էին։ Ի մէջ որոց, երիտասարդ ոմն, մի ըստ միոջէ ճառելով զյանցանս իւր, խոստովանեցաւ արժանի գոլ մահու, բայց գթութիւն տերութեանն՝ շնորհելով կեանս, արկեալ էր զինքն ի մշտնջենական մեռաղս։

Յայնժամ թագաւորն, իբր թէ բարկացեալ, հրամայեաց սատուիւ վերակացուի արգելանոցին՝ փուքով արտաքսել զայնպիսի ղգայլն ի միջոյ այնքանեաց համեստ և անմեղ անձանց, զի մի՛ մնալով ընդ նոսին և զնոցին բարս ապականեսցէ իւրով չարաճճիգութեամբ։

64. ԵՐԵՔ ԵՂԲԱՐՔ ԱՐԴԱՐՔ Ի ՀՈՒՆՁՍ

Եղբայրք երեք ելին ի հունձս. և առին արտ մի երեքին և գնացին ի հնձել։ Եւ յառաջնում աւուրն հիւանդացաւ ոմն ի նոցանէ, և չոգաւ ի խրճիթն իւր, և այլ ոչ ևս ետես զնոսա։ Եւ ասեն երկու եղբարքն. Տէ՛ր աստուած, եղբօր մերոյ օգնեա և մեզ՝ աղօթիւք նորա, փոխանակ անձին նորա։— Եւ փութով կատարեցին զհունձն։ Եւ եղբայրն յարեաւ ի հիւանդութենէն. և ահա անցանէր ժամանակ հընձոցն։ Եւ երկու եղբարքն բերէին զմասն նորա և ասեն ցնա. Առ զվարձս քո։— Եւ նա ասէ.

—Ես ո՛չ ունիմ վարձս, զի ո՛չ աշխատեցայ։

Եւ ասեն նորա.— Աղօթքն քո ընդ մե՛զ էր։

Եւ յետ բազում հակառակութեան գնացին ի դատաստան առծեր մի։ Եւ զարմացաւ ծերն, և ետ հարկանել ժամ, և ասէ.

—Եկայք լուարուք ճշմարիտ դատաստան։

Եւ յորժամ եկին, աղաչէր հիւանդացեալ եղբայրն և ասէր.

—Ես յառաջնումն աւուր հիւանդացայ և ո՛չ կամիմ ուտել զվաստակ այլոց։

Եւ ասեն ընկերքն. Թէ դորա աղօթքն չէ՛ր լեալ ընդ մեզ, մեք ոչ կարէաք հնձել զարտն զայն մեծ, թէև զայլս կալեալ էաք ի վարձու։

Եւ իրաւունս համարեցան եղբօրն առնուլ զբաժին ընդ եղբարն, զի աղօթք նորա ընդ նոսա էր, և փառաւորեցին զաստուած ընդ կատարեալ և ընդ անմախանք սէր եղբարցն՝ կատարեալ, և սքանչելի և զարմանալի արանցն պնդահաւատից։

65. ՃԱՌ ԽԱՐԴԱԽԱՆՈՂ ԲԱՐԵԿԱՄԱՑ

Յեփեսոս քաղաքի իմաստուն և փարթամ ծերունի ոմն ունէր որդի մի երիտասարդ, որ ընկերակցեալ ընդ քանի մի հասակակից երիտասարդաց՝ պարապէր միշտ ի խնջոյս և, հարազատ բարեկամս համարելով, ոչինչ խնայէր ի նոցունց։ Հայր քանիցս խրատէր, թէ՝ Զգոյշ լեր և մի հաւատար զքեզ դոցա, զի ամենեքին սեղանոյ քո բարեկամք են և ոչ ևս առեալ զփորձ, զի բարեկամն յաւուր նեղութեան փորձի։ Իսկ որդին ասէր.

—Ներեա՛ ինձ, հա՛յր իմ, ես ո՛չ եմ յիմար, գիտե՛մ և ճանաչե՛մ, որ ստոյգ հաւատարիմ բարեկամք են ինձ։

Հայրն կրկնեաց.

—Երջանի՞կ ես դու, որ ի սուղ ժամանակի քում այդքան հաւատարիմ բարեկամս կարացէր ունիլ։

Զկնի քանի մի աւուրց, հրամայեաց որդւոյ իւրոյ գնել մեծագոյն ոչխար մի կենդանի և բերեալ ի տուն՝ ետ զենուլ զնա ի ծածուկ։ Եւ սպիտակ չարսաւ մի թաթաւեաց յարիւն ոչխարին, և զոչխարն ետ խորովել ի փուռն, և պատեալ նուրբ հացիւ՝ փաթաթեաց սպիտակ սուփրայի սեղանոյ, և ապա պատեալ միւս սրինաթաթաւն՝ եդ ի մէջ մախաղի և ի մէջ գիշերի եբարձ ի թիկունս որդւոյ իւրոյ։ Եւ գնացեալ բախեցին զդուռն միոյ յերկոտասանից բարեկամաց որդւոյն, և կոչեալ ասացին ցածոն.

—Բարեկա՛մ, այսինչ այր ի մօտակայ գիւղէ հիւր եկն յայսմ երեկոյի ի տուն մեր, որ արբեալ յարոյց աղմուկս, որոյ կարի բարկացեալ՝ հարի սրով և սպանի. խնդրեմ ի քէն պատսակել աստ զդի նորին, զի մի՛ ընդ այգն որոնեալ ի տան մերում՝ գտցեն և դատապարտիցեն զմեզ։

Բարեկամն իբրև լուաւ, մերժեաց զնոսա, ասելով.

—Անօրէ՛ն չարաճճիկ, ո՛չ է բաւական, որ սպանիք զայրն, կամիք և զի՛ս հաղորդս առնելով չարեաց ձերոց՝ դնել յորոգայթիւ։ Կորի՛ք աստի,—ասելով, փակեաց զդուռն հանդէպ երեսաց նոցա։

Գնացին անտի և միւս երկոտասան բարեկամացն։ Ամենեքեան նոյն պատասխան ետուն հօրն և որդւոյն։ Ասէ հայրն ցորդին.

—Տեսե՞ր այժմ, որդեա՛կ, զհաւատարիմ բարեկամս քո։ Ե՛կ, ուրեմն, երթիցուք և առ միա՛կ բարեկամն իմ։

Գնացեալ բաղխեցին զդուռն, որ մինչ երաց, կամեցան ասել ըստ առաջնոցն։ Քարշեաց զնոսա ի ներս տունն և փակեալ զդուռն ասէ.

—Այժմ ասացէք մեղմօվ, զի մի՛ ոք չընտանեաց զարթուցեալ իմացի։—Որք իբրև յայտնեցին զձախորդ դիպուածն, իսկոյն տարաւ զնոսա ի պարտէզ տանն և յանկեան միում փոս մի զարդեալ՝ ծածկեաց զմախաւն հողով և արձակեաց զնոսա, փութով դառնալ ի տուն իւրեանց։

Վաղ քաջ ընդ այգն, տասներկու բարեկամք գտեալ զմիմեանս, պատմեցին իրերաց որ ինչ անցեալն էր, և ամենեքին լուան, և շրջունջ ամբոխին եհաս առ քաղաքապետն և առ դատաւորս։

Քաղաքապետն, որ ճանաչէր զայրն իմաստուն և գիտէր զպարկեշտ և զառաքինի բարս և վարս նորին, ո՛չ կամեցաւ տալոյ հաւատս, և յուզեաց նրբին հետաքրքրութեամբ, թէ յո՞մմէ ել բանս այս, որ եղբակայացաւ ի վերա երկոտասանից բարեկամացն որդ-

ոյն։ Կոչեալ զնոսա՝ եհարց։ Նոքա պատմեցին յիովին։ Էարկ զնոսա ի բանդ, ապա կոչեալ այրն։ Նախ ուրացաւ։ Ներկայացոյց զնոսա, և ապա խոստովան եղեն հայրն և որդին։

—Զի՞նչ արարիք։

Ասացին.

—Տարաք այս նիշ բարեկամի տուաք։

Կոչեցին նմա։ Նա ուրացաւ և ոչ էառ յանձն։ Արկին փալախայ, յոյժ գանեցին, և դարձեալ ոչ ասաց։ Հրամայեալ կախել զնա։ Եւ ծերունին ետ արդելուլ և ասէ.

—Տէր՛, բնականաբար յամառեալ ոմն է դա, թողէ՛ք և եկայք ընդ իս՝ դատաւորօք և վկայիւք ի տուն դորա, և ցուցցուք ձեզ, թէ ու՞ր թաղեաց առաջի աչաց մերոց զդի սպանելոյն։

Քաղաքապետն էառ ընդ իւր դատաւորս և զվկայս՝ բարեկամ որդւոյն և զայլ գործակալ և բազմութիւն յոյժ, գնացին ի տուն նորա։ Ուրանայր տէր տանն և մեղադրէր զծերունին, թէ՝ Վասն է՞ր այդպիսի զրպարտանս առնես ինձ։—Բայց ոչինչ անսացեալ՝ եցոյց զտեղին, որ պեղեալ զհողն՝ հանին զպարկն և փութով հանեալ զկապոցն, տեսին զարիւնաթաթաւ չարսաւն։ Յայնժամ քաղաքապետն և դատաւորք ասին ցտէր տանն.

—Ո՛վ եղկելի, ահա սպանօղք խոստովանին, և արիւն սպանելոյն վկայէ, և դու տակաւին համառեալ «Ո՛չ տեսի և ոչ գիտեմ ի՞նչ» ասես, ի տեղի սոցա զքե՛զ պատժեալ։ Եւ այսպէս սպառնալով արձակեցին զարիւնաներկ չարսաւն և տեսին զայլ իմն մաքուր պաստառակալ, բայց շաղախեալ իւղով։ Եւ իբրև զայն ևս արձակեցին, գտին լաւաշ հաց և ի մէջ նոցա զխորովեալ ոչխար ամբողջ որ և ապուշ մնացեալ, զարմացան ամենեքին։

Քաղաքապետն և դատաւորք և ամենեքին, որք հանաչէին զծերունին և գիտէին զիմաստութիւն նորա, ասեն.

—Ո՛վ պատուելի այր իմաստուն, գիտեմք զհանճար քո, և յայտնի տեսանեմք, որ ունիս զօրաւոր առիթ իմն վասն սոյնոյ գործառնութեան, խնդրեմք, ուրեմն, առնել զմեզ խելամուտ։

Պատասխանեաց ծերունին.

—Պատուելի տեա՛ք, սոյն Թերամիտ որդի իմ, հաւատարիմ բարեկամ կարծելով ինքեան զվկայսդ այդոսիկ, ոչինչ ծախս խնայելով, հանապազ պատուէր զդոսա ի խնճոյս իւր, և ի հարկաւորութեան՝ իւրեանց ևս օգնէր ընչիւք, ըստ իւրոյ ձեռնհասութեան։ Եւ ես կասկածելով, թէ զխորհուրդս իւր ևս հաւատայ դոցա, խրատէի միշտ, թէ դոքա նենգաւոր և անհարազատ անձինք են

և վասն սեղանոյ և օգտի իւրեանց բարեկամ ձևանան. մի՛ հաւատար և մի՛ խաբիր դոցա։—Բայց ո՛չ երբէք անսայր ինձ և պնդէր, թէ հաւատարիմ և ճշմարիտ բարեկամք են։ Վասն որոյ, առ ի փորձիւ խելամուտ առնելոյ զնա, հնարեցի զայս, զոր ահա տեսանէք, զի զգաստասցի զորդին իմ և գիտիցէ, որ դժուարին գործ է գտանել զայր հաւատարիմ, և անհնարին է ունել բազմութիւն բարեկամաց։ Քանզի ես ի մէջ կենաց իմոց բազում փորձառութեամբ հաղիւ հազ գտի զայդ մի՛ միայնակ հարազատ և ճշմարիտ բարեկամն իմ, զոր և դուք տեսիք փորձիւ, որ մատնեաց զանձն ի վտանգ մահու և բաջութեամբ տևեաց տանջանաց, և ո՛չ կամեցաւ լեզուաւ իւրով մատնել զիս։ Ահա՛ առիթ սոյնոյ իրակութեան, զոր կամեցաք տեղեկանալ յինէն։ Ուրեմն, խնդրեմ ի ձէնջ՝ բազմիլ աստ՝ ի ճաշել զխորովիլ ոչխարս այս և ընդ այլ համադամ խորտկաց և անուշահամ ըմբելեաց, զորս պատրաստեալ եմ ի տան իմում, վասն սոյնոյ ախորժելի տեսարանի։

Քաղաքապետն ընկալեալ զպատիւն՝ պատուեաց խսկոյն շքեղափառ խիլայիւք զայրն հաւատարիմ, զտէր տանն, յորում թաղեալ էր ոչխարն, և նախատանօք վանեալ զսուտ բարեկամս որդւոյն, բազմեցան յուտել և ըմպել, և ուրախութեամբ դրուատել զիմաստութիւն ծերոյն և զհաւատարմութիւն բարեկամի իւրոյ։

Եւ որդի ծերոյն ճանաչելով զսխալանս իւր, հրաժարեցաւ այնուհետև ի սուտ և սեղանակապուտ այնպիսի նենգաւոր բարեկամաց։ Եւ հաւանութեամբ ամենեցուն զրեցին զայս պատմութիւն՝ ի խրատ հետագային։

66. ԲԱԲԵԼԱՑԻՈՑ ԹԱԳԱՒՈՐ ԵՒ ՕՏԵՐ ՄԻ.

Բաբելացւոց թագաւորն բազմութեամբ զօրացն գայր մտանէր ի քաղաքն, եւ տեսաւ ծեր մի, զի ամբրաւենիս տնկէր։ Եւ ասէ թագաւորն.

—Ո՛վ ծեր, զայդ ընդէ՞ր տնկես, զի ի քառասուն տարին ապա պտղաբերի. և դու այսաւր և վաղիւն մեռանիս։

Եւ նա ասէ.

—Թագաւո՛ր, մին մարդ տնկել էր, ես վայելեցի. ես տնկեմ՝ գայ մին մարդ այլ վայելէ։

Ասէ թագաւորն.

—Տո՛ւք նմա հազար դահեկան, զի բարի և խէր անդէճ մարդ է։

Եւ նորա առաւել զոհացաւ զաստուածոյ։ Ասէ թագաւորն.

—Ընդէ՞ր գոհանաս։

Ասէ.

—Գոհանամ, որ ամէն մարդ ի քառասուն տարին վայելէ, ես այսաւր վայելեցի.

Ասէ թագաւորն.

—Դարձեալ տո՛ւք նմա հազար դահեկան։

Դարձեալ գոհացաւ։ Ասէ թագաւորն.

—Դարձեալ ընդէ՞ր գոհացար։

Ասէ.

—Գոհանամ զաստուծոյ, որ ամէն տունկ ի տարին մին հետ տայ պտուղ, իմ ծառս այսաւր երկու անգամ ետ պտուղ։ Եւ հաճոյ թուեցաւ թագաւորին։

67. ՎԱՃԱՌԱԿԱՆ ԵՒ ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ ԵՒ ՄՍԱԳՈՐԾ

Գա վաճառական մի ի քաղաք մի. հանգեաւ և յարեաւ՝ շրջէր ի քաղաքն։ Եկն ի վաճառանոցն և հասաւ նմա պէտք մարմնոյ արտաքին։ Եւ էր ջրտուն մի՝ մերձ ի մսագործն։ Եւ նա եմուտ՝ զիւր պէտսն։ Եւ գողն գայր ծածկաբար զհետ նորա, վասն գանձին, զոր ունէր կապեալ ի մէջս։ Փութով ի հետ մտաւ և եհատ զգլուխն վաճառականին։ Եւ նա էառ զգանձն և գնաց, զի շատ էր ազմուկն, և չիմացաւ ոք։ Եւ նոյն ժամայն մսագործն եմուտ ի ջրտունն՝ ի վճարել պէտս մարմնոյ. և զայն տեսեալ, «վա՛յ» գոչեաց, ընդ անմեղութեան իւրոյ։ Եւ լուեալ մարդիքն, կուտեցան ի վերա նորա, տեսին զնա, զի խոկայր և թաւալէր յարիւնն, զի նոր էր զենած։ Տեսանէին զդանակն արիւնթաթախ ի ձեռս մսագործին։ Եկն դատաւորն յաղմուկն։ Եւ հատաւ վճիռն մահու ի վերա մսագործին։ Ամենեցուն միտքն վկայէր, թէ նա սպան...։

Շատ արդար մարդիք դատին և մեռանին անիրաւ ընդ վայր։

68. ՄԱՆՈՒԿ ԵՒ ԱՆԱՐԴԱՐ ԴԱՏԱՒՈՐ

Ասի առակաց, թէ ումն մանուկ, յետ մեռանելոյ հօր իւրոյ, վատնեալ զամենայն ինչս իւր, զոր մնացեալ էր ի հօրէն, քանզի յոյժ սիրէր զգինի և այլ ամենայն անուշ ըմպելիս, և ոչ առնէր ոչ՛ործս բնաւ։ Եւ յաւուր միում, թափեալ ի քսակի իւրոյ, թէ իցէ մնացեալ դրամս սակաւս, և զայն ևս տվեալ ի գինին և արբեալ։ Եւ ել ընդ առաւօտն, ոչ կարէր յառնել ի յանկողնոյ իւրոյ, քանզի էր բեռան իւր ցամաքեալ և ցաւ զգլխով արկեալ, որպէս և է սովորութիւն

դինարբուաց, որ խումար ասեն։ Եւ էր մնացեալ ի տան հօր իւրոյ պախրէ մոզի մի։ Եւ ասէ ցմայր իւր.

—Ձի՞նչ արարից, մայր իմ, ահա մեռանիմ։ Եղի ի մտի իմում բան մի. կամիմ զի մոզին այն տարեալ վաճառեցից ի վաճառանոցի, զինչ որ բերէ գին նորա, տացեմ զայն ևս ի գինին և ըմպեցից, իբրև թօթափեսցի ծանրութիւնս իմ։

Ասէ մայրն ցնա.

—Որդեա՛կ, յամենայն ընչից հօրն քո ա՛յտ է մնացեալ ի տունս մեր, և զայդ և՛ս կամիս վաճառել և ուտել։ Դու՛ գիտես, որպէս կամիս, այնպէս արա։

Եւ առեալ տղան զպախրէն և գնաց ի շուկան, զի վաճառեսցէ։ Եւ էր ի քաղաքին յայնմիկ դատաւոր մի, եկեալ ի բացուստ։ Տվեալ էր նոցա արքունուստ զքաղաքն զայն, զի դատեսցի արդարութեամբ։ Եւ էին դատաւորին այնորիկ փոքրաւուրս երկու, զի նոքա շրջէին ի քաղաքն և ի շուկան, ըստ ամենայն պիտոյից դատաւորին։ Եւ նոցա տեսեալ զմանուկն, ասեն ցնա.

—Ձի՞ շրջեցուցանես զայծս զայդ։

Եւ մանուկն ասէ.

—Ձի վաճառեցից։

Եւ նոքա առեալ տարան զմանուկն և զմոզին առ դատաւորն իւրեանց և ասեն.

—Ահա գտաք մանուկ մի, զի վաճառէ զայծս զայս. եթէ կամիս՝ գնեսցուք։

Ասէ դատաւորն ցմանուկն.

—Ձի՞նչ է գին այծուտ։

Մանուկն ասէ ցդատաւորն.

—Ո՛վ դատաւոր, ա՞յծ է սա, զի մոզի։

Եւ ասէ դատաւորն.

—Ձմեզ յիմա՞րս առնես, զի կամիս վաճառել զայծ քո ի գին պախրոյ։

Եւ ասէ մանուկն ցդատաւորն.

—Կամք քո եղիցին, ո՛վ դատաւոր, զինչ որ կամիս՝ տու՛ր ինձ զգին դորա։

Եւ նա, իբրև դատաստանաւ, տվեալ մանկանն հիսուն դրամ և ասէ.

—Ե՛րթ, ա՛յտ է գին դորա, ո՛վ մանուկ։

Եւ ուրախացաւ դատաւորն ի միտս իւր և ասէ.

—Ջենեցէ՛ք զայտ զի կերիցուք։

Ասէ մանուկն.

—Ո՛վ դատաւոր, խնդրեմ ի քեզնէ, զի տացես ինձ ըզձէտ գորա, որ է ագին, զոր ոմանք պոչ ասեն։

Եւ դատաւորն հրամայեաց տալ մանկանն զագի հորթուն, զոր խնդրեացն։ Եւ առեալ մանուկն զայն ագին և գնաց վաղվաղակի մօտ առ դարբին մի, ետ գործել տատասկ երկաթի, և շաբեաց զայն շուրջանակի ի ձէտ պախրոյն՝ սոսկալի և ահաւոր տեսողացն, բայց սակաւ ինչ մազս եթող, զի գիտասցեն, թէ ձէտն այն ձէտ պախրոյ է։ Եւ առեալ զայն, գնաց ի տուն իւր և ասէ ցմայրն իւր.

—Տո՛ւր ինձ զամենայն հանդերձ քո, զոր ունիս ի պահեստի։

Եւ մայրն լալով ասէ ցորդին իւր.

—Որդեա՛կ, ո՞ի է, զի առնես այդպէս, զի վաճառեցեր զամենայն ինչս հօրն քո և կերար, և այժմ սկսար վաճառել զե՞ստ իմ։

Եւ մանուկն այն երդմամբ ասէ ցմայրն իւր.

—Մի՛ վախէր, այլ ունիմ ինչ բանս առնել ումեմն միոյ։

Եւ մայրն հաւատաց վասն երդմանն և ետուր զգեստն իւր զկանացի։ Եւ առեալ մանուկն զամենայն հանդերձն մօրն իւրոյ, և զգեցաւ, և եղև իբրև զմի ի պոռնկաց, որ շրջին ընդ քաղաքս և ընդ փողոցս։ Եւ գնացեալ շրջէր մօտ առ դրան դատաւորին։ Եւ տեսեալ զնա արքն այնոքիկ, որ զմոդին առեալ էին, և ոչ ծանեան զնա, և ասեն ցնա.

—Կի՛ն դու, զի՞ շրջիս աստ, կամ զի՞նչ խնդրես։

Եւ նա պատասխանեալ, իբր կանացի համեղ բարբառով, և ասէ.

—Եկեալ եմ ի սիրոյ ձեզ նման գեղեցկատեսիլ երիտասարդաց, զի լցուցից զցանկութիւնս ձեր։

Եւ նոցա լուեալ զայս բան ի կնոջէն, վառեցան ի սէր նորա և ասեն.

—Երանի է քեզ, ո՛վ կին, զի այսօր եղև քեզ մեծ ուրախութիւն. քանզի է՛ աստ դատաւոր մի քաղաքիս յայսմիկ, և ո՛չ գոյ նորա աստ կին, զի նոր եկեալ է նորա, և մեք եմք խորհրդակից նորա։ Ե՛կ տարցուք զքեզ առ նա և դու լիջիր կին նորա, և լինիցիս երանելի։

Եւ նա հաւանեալ կամաց նոցա, գնաց ընդ նոսա առ դատաւորն։ Եւ տեսեալ զնա դատաւորն, եհարց ցնոսա։ Եւ նոքա ասեն. նորա՝ զամենայն մի ըստ միոջէ։ Եւ դատաւորն յոյժ ուրախացաւ ընդ գալ կնոջն ոտ նա և պատրաստեաց անուշահամ կերակուրս.

կերան և արբին։ Եւ եհան դատաւորն զամենեսեան արտաքս, բաց ի կնոջէն, զի էր վառեալ ի սէր նորա, զի վաղվաղակի կամէր ննջել ընդ նմա։ Եւ եղև իբրև առանձնացաւ, առեալ զնա ի վերա ծնկաց իւրոց և խօսէր ըստ կամաց աղչկանն։ Եւ ասէ կինն ցդատաւորն.

—Ձի՞նչ է այն։

Եւ դատաւորն ասէ.

—Այն գիրք դատաստանի, որով առնեմ ես արդար դատաստան որբոց և այրեաց։

Եւ էր անդ մամուլս երկաթիս, զոր սահմանեալ էին վասն չարագործացն, կախեալ կայր անդր բարձրագոյն տեղեաց։ Եւ ասէ խաբեբայ կինն այն.

—Ձի՞նչ է նա, ո՛վ դատաւոր.

Եւ դատաւորն ասէ.

—Այն է վճիռ չարագործաց. եթէ ոք արժանի իցէ գանի և չարչարանաց՝ ըստ հրամանի զրոց տանջեմք զնոսա։

Եւ ասէ կինն.

—Ձիա՞րդ լինիցի և կամ որպէ՞ս, զի չե՛մ տեսեալ բնաւ։—Եւ տարեալ զոտս իւր, կամէր պնդել ի շղթայն այն։

Եւ ասէ դատաւորն.

—Քա՛ւ լիցի քեզ. եթէ կամիս տեսանել դու, ե՛ս եդից զոտս իմ, և դու տես, թէ լաւ իցէ, թէ՞ ոչ։

Եւ արարեալ այնպէս։ Եւ պնդեաց կինն զոտս դատաւորին ի կոճեղն, և քարշեալ բարձրացոյց զնա յերկրէ, և միայն գլուխն կայր ի գետնի, որպէս և առնէին աւազակաց։ Եւ եհան ջինքենէ զձէտ պախրոյն այնորիկ, զոր էր տատասկեալ, և ասէ ցդատաւորն.

—Ճանաչե՞ս զսա, ո՛վ դատաւոր։ Ձէտս այս պախրո՞յ իցէ, թէ այծոյ։

Եւ զայն տեսեալ դատաւորին, երկեաւ յերկիւղ մեծ, և ասէ՝ Պախրոյ է։ Եւ ասէ մանուկն, որ ձևացեալ էր ի կին.

—Ապա ձիա՞րդ իշխեցեր ասել, թէ այծ է սա. այսպէ՞ս առնես դու ամենեցուն դատաստան։

Եւ առեալ ի ձեռս իւր զձէտն զայն, այնչափ եհար զդատաւորն, մինչ զի տրորեցաւ մարմինն նորա բովանդակ. և թողեալ այնպէս և գնաց։

Եւ ի վաղիւն առաւօտին ոչ բացէր դուռն դատաւորին։ Եւ ասեն ծառայքն նորա ընդ միմեանս.

—Այսօր հանգեաւ դատաւորն մեր առ տիկինն իւր,—զի ոչ կամէին բանալ զդուռն։ Եւ ի բազմանալ ամբոխին, խոշտանգեցին զնոսա և ասեն.

— Զի՞ է, զի ոչ բացւի դուն դատաւորին։ —Քանզի բազում եկեալ էին առ դատաւորն, վասն դատաստանի։ Եւ եկեալ ծառայքն՝ բացեալ զդուրս, մտին ի ներքս, և ոչ զոք գտին անդր, բայց միայն ի կախաղանին զոմն գլխիկոր կախեալ։ Եւ իբրև մօտ եղեն, տեսին զի դատաւորն, և ասեն.

—Վա՜յ մեզ, զի՞ եղև քեզ։

Եւ նա հազիւ կարաց խօսել հեծեծանաւք և ասէ, նզովելով զնոսա.

—Ո՛վ չար սադայէլք, զի՞նչ է այդ, զոր դուք ինձ արարիք. բերեալ առ իս ածիք զտէր պախրոյն, զոր ղեկեցիք անցեալ աւուրն։ —Եւ պատմեաց նոցա զամենայն, զոր ինչ եղևն։

Իջուցին զնա և տեսին, զի մածեալ էին հանդերձք նորա արեամբն, մինչ զի ոչ կարէին մերկացուցանել զնա։ Եւ կամեցան տանել զնա ի բաղանիս։

Եւ մանուկն հնարեցաւ այլ իմն հնար, և փոխեցաւ ի կերպս բժշկի, և առեալ անօթս մանրագոյնս՝ իբր բժշկի, սահմանեաց զայն փուքով և գնաց մօտ առ բաղանիքն նստաւ։ Եւ նորա բարձեալ զդատաւորն՝ տարան առ բաղանիսն, և տեսին, զի ոմն բժիշկ եկեալ է, և բազում կուտեալ էին ի վերա նորա։ Եւ ծառայք դատաւորին ասեն ցբժշկի.

—Ե՛կ փուքով, ո՛վ բժիշկ, ի բաղանիսն և բժշկեա զդատաւորն մեր, զի տացուք քեզ դանձս բազումս։

Եւ նա ասէ ի միտս իւր. «Գանձ քո քե՛զ լիցի, ես գիտե՛մ զինչ արարից»։ Եւ գնացեալ ետես, զի անկեալ կայր դատաւորն արեան ճապաղի։ Եւ ասէ մանուկն այն ցտէր բաղանեացն.

—Զգու՞շ լեր, մի՛ ոք մտցէ աստ, մինչև կատարեցից զբժշկութիւնս իմ։—Եւ մտեալ առ դատաւորն, ասէ ցնա.

—Զի՞նչ եղև քեզ։

Եւ նա ոչ կարէր առնել պատասխանի։ Եւ դարձեալ եհան զձէտն զայն և ասէ.

—Ո՛վ դատաւոր, ճանաչե՞ս զսա՝ պախրո՞յ իցէ, թէ՞ այծոյ։

Եւ դատաւորն տեսեալ զձէտն, զարհուրեցաւ, և սկսաւ աղերսել։ Եւ նա ոչ լուաւ նմա, և առեալ զձէտն՝ գանեաց զնա որչափ որ կամէր, և ասէ.

—Ո՛վ դատաւոր, իմացի՛ր, զի մահ քո ի ձեռաց իմոց է։—Եւ ելեալ արտաքս մանուկն ասէ ցբաղնեպանն.

—Կաց դու ժամս երիս և ապա մտցես առ դատաւորն, զի իմ եղեալ է նորա դեղս բժշկութեան։ Թոյլ տուք հանգչել նմա։—Եւ ինքն գնաց ի տուն իւր։

Եւ իբրև անց ժամ երիս, եմուտ բաղնեպանն տեսանել, թէ զի՞նչ եղև։ Եւ ետես, զի արեամբ լցեալ էր բաղնիան, և դատաւորն անկեալ կայր՝ իբրև զգէշ անասնոց։ Եւ կալեալ զնա՝ հանին ի դուրս, և ասեն.

—Ձի՞ եղև քեզ։

Եւ նա ևս նզովելով անարգէր զծառայն իւր, և ասէր.

—Ո՛չ կարեմ կեալ յայսմ քաղաքի՝ ի ձեռանէ պախրէտիրոյն։

Եւ առ մանուկն հնարեցաւ այլ իմն բան։ Գնաց առ ըղտապան մի և ասէ.

—Տո՛ւր ինձ զուղտ քո, զի գնացից այս ինչ նիշ քաղաք. և տաց քեզ վարձ՝ որչափ որ կամիս։

Եւ նա ետ նմա զուղտ իւր, զի էր ծանօթ նորա։

Եւ առ զուղտն և գնացեալ եկաց ի շուկի անդ։ Եւ տեսեալ ծառայք դատաւորին ըղտապանն, և ասեն.

—Կամի՞ս գնալ այս նիշ քաղաք, զի է մեր դատաւոր մի տկար, զի տարցուք անդ։

Եւ նա ասէ.

—Կամիմ, բայց զվարձս ըղտոյ իմոյ յառաջագոյն առաք։

Եւ ետուն ուրախութեամբ։ Եւ բարձին զդատաւորն ի յուղտն, և ինքեանք գնացին, զի բերցեն պաշարս վասն ճանապարհին։

Եւ մանուկն իբրև ետես, զի հեռանան իւրմէն, սկսաւ հարկանել զուղտն, և անկեալ ի ճանապարհ՝ փութով գնաց, մինչ զի թուչուն ոչ կարէր ընթանալ զկնի նորա։ Եւ գնացեալ եհաս ի տեղի մի, ի մէջ երկունց լերանց, որ էր խիստ մայրի, և իջուցեալ զդատաւորն, եցոյց նմա ևս զձէտն և ասէ.

—Ո՛վ դատաւոր, ճանաչե՞ս զսա՝ պախրո՞յ իցէ, թէ՝ այծոյ։

Եւ նա ասէ.

—Մեղա՛, որդեա՛կ, թող ինձ զյանցանս իմ։

Ասէ մանուկն.

—Ես քեզ կամիմ դատաստան ուսուցանել։—Եւ զայս ասելով գտնեաց զնա ևս ուժգին, մինչ զի քաղէին հոգի նորա։ Եւ ընկեցեալ այնպէս, գնաց ի մերձակայ քաղաքն, որ էր նաւահանգիստ և վաճառելոյ զուղտն։ Եւ գնացեալ յարեաւ առ նաւապետ ումն, և զգեցաւ զգեստ նաւավարի։ Եւ ծառայքն դատաւորին եկեալ, ոչ գտին զըղտապանն և զդատաւորն ի ժամադրեալ տեղին, և անկեալ զհետից ուղտոյն, և միւս աւուր հապճեպ եկեալ գտին զդատաւորն ի մէջ լերանցն, և հարցեալ, թէ՝ Ձինչ եղև քեզ։

Եւ դատաւորն ոչ գիտէր, թէ դինչ եղև իւրն. քանզի ի բաղում

գանիցն ցնորեցան խելք նորա և միայն զայս ասէր, թէ՝ Աստուած արասցէ դատ ընդ յիս և ընդ ձեզ, զի դուք եղէք պատճառ մահուան իմոյ։ Եւ դարձեալ ասէ.

—Ոչ կացից յերկրի աստ, զի մի մեռանիցիմ ի ձեռաց մանկանն պարխէտիրոյն։

Եւ ծառայիցն գտեալ այլ որիշ ուղտս, և բարձեալ զդատաւորն՝ իջուցին առ մօտակայ քաղաքն այն, զոր մանուկն գնաց։ Եւ ծառայքն դատաւորին եդին զդատաւորն ի քաղաքն և ինքեանք գնացին առ ծովեզերն, զի վարձեն նաւ մի՝ գնալ յայնկոյս, վասն ահի մանկանն։ Եւ մանուկն կայր առ ծովեզերբն, և ոչ ճանաչէին զնա, զի էր կերպափոխեալ։ Եւ գին արարեալ ընդ մանկանն, եւտուն զվարձս նաւին, և եդին զդատաւորն ի նաւի անդ։ Եւ ծառայքն դատաւորին կամէին ննջել զգիշերն այն յեզերս ծովուն, զի և նաւավարքն ևս ննջէին անդր։ Եւ ննջեցին զգիշերն այն, իսկ դատաւորն և պախրէտէր մանուկն միայն էին ի նաւն։ Եւ էլ հողմ յաջողակ։ Եւ տեսեալ մանկանն, զի յաջողակ էր հողմն, բացեալ սկսաւ առաջաստս, և սկսաւ գնալ։ Իբրև այդ եղև, ետես ըզնաւն ի մէջ ծովուն։ Եւ հանեալ զձէտն ասէ ցդատաւորն.

—Ո՛վ դատաւոր, զի՞նչ է այս, ճանաչե՞ս, պախրո՞յ է, թէ՞ այծոյ։

Եւ ասէ դատաւորն։

—Մեղա՜, մեղա՜ որդեակ, թո՛ղ ինձ գյանցանս իմ. զամենայն ինչս իմ տաց քեզ, միայն զերծ զիս ի մահուանէ։

Ասէ մանուկն.

—Յիշեա՛ զօրն այն, ո՛վ դատաւոր, զի ես դատարկացեալ էի յամենայն ընչից հօր իմոյ, և էր մնացեալ միայն մոզին այն, և ես էի խումար։ Յոյժ էր հասեալ օր մահուան իմոյ վասն չգոյութեանն։ Դու ոչ արարեր ընդ յիս ուղիղ դատաստան, վասն այնորիկ ես եղէ քեզ պարան մահու։—Եւ գանեաց զինքն սաստիկ գանիւք տատասկաւն և ընկեց զինքն ի խորս ծովուն, և ասէ.—Այսուհետև, թէ դատաւոր լինիս, ուղի՛ղ դատեա։

Յուցանէ առակս, թէ ով ոք վասն կաշառի և կամ վասն ագահութեան զաստուծոյ արդար դատաստանն թիւրէ և ոչ խօսի ուղիղ, նա այնպիսին յայս կեանս դատապարտի, նման այս առակի պատմութեանս, և անդ ևս քան ևս առաւել դատապարտի ի Քրիստոսէ յաստուծոյ մերոյ և ոչ գտցէ հանգիստ անձին իւրոյ, և թողութիւն մեղաց իւրոց, որպէս որ սա ոչ եգիտ աստ փրկութիւն ի ձեռանէ մանկանն, և ընկղմեցաւ ի յատակս ծովուն. նոյնպէս և անդ ոչ կարեն փրկիլ ի չահեղ դատաւորի ձեռացն, այլ կու ընկղմին ի յա-

տակս սանդարամետից՝ ի մէջ եաացեալ կաթսային, որոց փրկիչն ամենայնի փրկեսցէ զամենայն հաւատացեալսն՝ անուան իւրոյ, ի փառս և ի գովութիւն այժմ և միշտ և յաւիտեան։

69. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԴԱՏԱՍՏԱՆԻ ԱՐԱԳԼԻՑ

Յամի 1762 յՁմիւռին քաղաքին եղև իր մի կարի հիանալի, և է՛ մեծ օրինակ և դատապարտութիւն ի համալսարանի բնութեան։

Ի սկզբան գարնան եղանակի գան, իբր անխախտ կանոն, յամենայն ամի բազմութիւնք լէկլէկաց՝ ի վերա տանց երդոց և սօճից, չնար ծառոց, որք ունին յառաջմանէ եղեալ զբոյնս իւրեանց։ Բնակին ի նմա արու և էգ և այնքան ճանաչեն զբոյնս իւրեանց, որ միշտ ի մի՛ և ի նո՛յն բոյն իջանեն, ո՛չ փոխելով բնաւ, և անդ հանեն զձագս իւրեանց։ Նոյնպէս և ձագեաց, յորժամ մեռեալ իցեն ծնօղք իւրեանց, անդ գան և օթագայեն, որպէս թէ իսկական տուն իւրեանց (փորձ առեալ են՝ կապելով նշան ինչ յոտս նոցա, մինչդեռ ձագ են)։ Եւ մնան անդ մինչև ձագ կարիցեն թռչել և ապա, ի ժամանել աշնան, գնան ի տար աշխարհ, ուր կոչէ զնոսա բնութիւնն։

Եւ միշտ ձագ նոցա երկու կամ չորս լինին, ոչ պակաս և ոչ աւելի, և այն՝ արու և էգ անպատճառ։ Եւ չէ՛ կարելի, որ այլ որ արու արագիլ մի գնայցէ ի բոյն այլոյ արագիլի, զի ի ձայնել իգին, մինչ արու իւր ոչ իցէ անդ, համագումարին միւս արագիլք և կռցահարելով փախուցանեն կամ մեռուցանեն. և եթէ էգն համաձայնեալ դուգակցի ընդ օտար արագլոյ, անպատճառ մեռուցանեն զէգն։ Եւ այս օրէն մաքուր ամուսնութեան, թուի ինձ, թէ օրինակ առեալ են ի մարդկային տեսակէ։

Արդ, ի նոյն ամի, մինչ էր ժամանակ ելանելոյ ձագուց նոցա, յաւուր միում տեսնուեցաւ անթիւ բազմութիւն արագլից՝ ժողովիլ ի վերայ տանեաց հրէից (ջհուդից)։ Տեսանիւր ևս, որ բազում արագիլք կարկաչմամբ թռչէին և հրաւիրէին զամենայն հեռակայ և մերձակայ արագիլս՝ գալ ի ժողովատեղիս իւրեանց։

Լուրս այս էհաս դատաւորին. և բազում երևելեաց և ժողովրդականաց եկեալ նկատէին, թէ զի՞նչ լինի յապայն։

Եւ իբրև ժողովեցան արագիլք՝ պար առեալ կացին կարգաւ։ Յայնժամ քանի մի արագիլք սկսան կարկաչել և խսկոյն արու արագիլ մի, որ ունէր զբոյն իւր անդ, կացաւ իւրով կալեալ զձագ մի և բերեալ՝ եդ առաջի բազմութեան պարտեղոց։ Ապա գնացեալ ձագ մի ևս եբեր այնու կերպիւ, և զայն ևս եդ առընթեր միւսոյն։

եւ տեսին մարդիկ և արագիլք ամենեքեան, որ մինն էր ձագ արագլի և միւսն՝ օրդակի, բադի: Յայնժամ մայր ձագուն ևս եկեալ՝ եկաց առընթեր ձագուցն:

Հայր ձագուն եկեալ նայեցաւ նախ, և մեծ աղաղակս հանեալ՝ դոյզն ինչ բարձրացեալ յօդն և կարկաչէր: Ապա եկին և այլք արագիլք՝ դաս-դաս, և հայեցեալ՝ դարձան ի տեղիս իւրեանց: Եւ մինչ ամենեքեան հայեցան, քանի մի արագիլք՝ սակաւ ինչ բարձրացեալ յօդն, սկսան աղաղակել: Յայնժամ հայր ձագուն էջ, և նախ ի՛նքն եհար կտցաւ բադի ձագուն, և եսպան զնա. և այլք ևս կտցահարեալ՝ յօշատեցին զնա և արկին ի վայր:

Հիացեալ սքանչացան ամենեքին, որք տեսին զայս սոսկալի դատաստանն անբան թռչնոց, իսկ մօլայն, այսինքն դատաւորն՝ ամբարձեալ զաչս և զձեռս յերկինս, ասէր.

—Ո՜ ամենիմաստ տէ՛ր և ամենակարող արարիչ համայն արարածոց, որքա՜ն սքանչելի են գործք քո, և որպիսի՜ ազդեցութիւն և ներգործութիւն և, առ ի բարւոք ասել՝ զիմացումն ունիս եղեալ յիւրաքանչիւր չարարածս ըստ ընդունակութեան իւրեանց, որոյ մարդկային միտք ո՛չ կարէ գոնէ և միոյ շամանդաղի չափու հասանել: Բայց զայս տեսաք աչօք մերովք: Ղձայի գիտել, թէ արդեօք որպէ՞ս եղեալ է սոյն խառնակութիւն բադի ընդ արագլի, որ կարի հեռի ի մտաց իմն է:

Իսկոյն յառաջ մատեաւ հրէայ մի և ասէ.

—Տէ՛ր, զայս ե՛ս արարի: Տեսի, որ արագիլք թռեան, առի ձու մի բադի և եդի ի բոյնն, և զձուն արագլի գողացայ. այսպէս բադիկ ձագ եհան:

Հրամայեաց դատաւորն առենադպրին գրել զխոստովանութիւն հրէին: Եւ մուֆթիին ասէ.

—Հրամայեն օրէնք ամենայն, վասնզի սա առիթ ժողովոյ և հեղման անմեղ արեանց եղև, դատաստանն՝ զոր արագիլք արարին, սմա՛ վերաբերի: Տո՛ւր զդա կապել և յղեա ի կախաղան:

Հազիւ թէ բադում միջնորդութեամբ զերծաւ հրէայն:

70. ՀԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼ ԵՒ ՔԱՐԱՀԱՏ

Պատմէր հայրն Դանիէլ, եթէ այր ոմն քարահատ վաստակէր աւուրն դանկ մի ոսկի և ինքն ոչ ուտէր մինչև ցերեկոյ, և ապա գնէր կերակուր նովաւ և ուտէր ընդ հիւրս, և ընդ աղքատս և զփըշրանսն մնացեալ ընդենոյր շանց, և ոչինչ պահէր ի վաղիւն, բայց

զքարահատն իւր։ Եւ եղև, զի ընդալաւ զիս ընդ հիւրս։ Եւ իբրև իմացայ զկեանսն նորայ, խնդրեցի յաստուածոյ զերիս շաբաթս տալ նմա ինչս, զի բազում արասցէ արդիւնս։ Եւ ասէ ցիս տէր.

—Տե՛ս ի չեառն, զի կայր ի վերա վիմի՝ ի կերպս թագաւորի. բաւական է նմա, զոր և ե՛ս ժառէի տալ նմայ զստացուածս։—Եւ ասէ ցիս.—Առնո՞ւս զնա յերաշխի, զի կացցէ ի պատուիրանս իմ։

Եւ առեմ.—Այո։

Եւ ասէ ընդ զարսն, որ մօտ կային.—Լուարո՞ւք։

Եւ եղև, զի հանելն քար գտաւ կարաս մի լի ոսկով, և ոչ իշխեաց ի տեղոջն յերևան հանել, այլ վարձեալ գրաստ և բարձեալ գնաց ի Կոստանդնուպաւլիս՝ առ Յուստիանոս թագաւորն։ Ստացաւ ապարանս և առ զեպարքոսութիւն քաղաքին։ Եւ տեսեալ իմ դարձեալ զտէրն, հաեցաւ խեթիւ ցիս. և իմ գիտացեալ զվնասսերն, չոգա ի գեաւղն, և տեղեկացեալ գնացի ի Կոստանդնուպաւլիս, և չորս ամիս ոչ կարացի տեսանել զնա, կալով առ դրանն, մինչ հարին, վիրաւորեցին զիս ծառայք նորա և թողին կիսամահ։ Եւ ես յողոք անգեալ աղաչեցի զսուրբ աստուածածինն, թափել զիս յերաշխաւորութենէ անտի, և տեսի, զի բուռն հարեալ ունէր զոտիցն տեառն, և աղաչէր վասն իմ։ Եւ ասէր ցիս տէր.

—Արձակեցից զքեզ, արի գնա ի տեղի քո և ևս ածեմ զայրն ի չափ իւր։

Եւ եղև մեռանել Յուստիանոսի և կալեալ զքարահատն զԵլևւժի, և այլ երիս ընգերս ընդ նոսա, և առին զբոլոր ինչս նորայ և կամէին սպանանել զԵլևւժի։ Եւ նորա զգեցեալ հանդերձ մուրոզի, եկն ի գեղ իւր և մուրաց մուրճս. և սկսաւ զգործօն իւր և զհիւրասիրութիւն։ Եւ իմ լուեալ՝ չոգա առ նա. և լացաք զմեծ ժամս. Եւ ես պատմեցի նմայ զամենայն իրացն պատահումն, և ասէ ցիս.

—Խնդրեա և արդ, հա՛յր, ստացուածս ինչ սակաւս և մարթացից վաճառել։

Եւ ասեմ ցնա.

—Քա՛ւ լիցի ինձ զայդ մտածել և իշխել տեառն իմոյ ասել, որոյ մեծ են գործք նորա և իմաստութեան նորա ոչ գոյ բաւ։

71. ԲԱՂԴԱՏԻ ՀԻՒՍ ԵՒ ԹԱԳԱՒՈՐ

Ի Պաղտատ քաղաքն կայր հիւս մի ճարտար յոյժ, որ էր տուրկէր։ Երեք տարի աշխատեցաւ և ի ամրաւի կտէն սեղան մի գուգեաց՝ գեղեցիկ յօրինուածովք, որ ոչ է տեսեալ ակն մարդոյ։ Տարաւ

առ թագաւորն, կարծելով ի միտս իւր, թէ՝ Քաղաք մի կամ գեղ մի տա ինձ։ Իսկ թագաւորն տեսեալ զայն, զարմացաւ և ետ նմա հազար դրամ։ Եւ նորա առեալ զդրամն, եւ արտաքոյ դրանն, և նստաւ տրտում, և կամէր յետ ուղարկել զդրամն։ Յայնժամ եկն այր մի, և ունէր ի ձեռին սալայով վարդ, և տեսեալ զհիւսն, զի նստէր տրտմութեամբ, եհարց նմա.

—Ո՛վ այր, դու ընդէ՞ր ես տրտում և զի՞նչ է պատճառն։

Ասէ հիւսն.

—Երեք տարի աշխատեցայ և ի ամրաւի կտէն սեղան մի զուգեցի, և բերի առաջի թագաւորին, թէ ինձ տա գեղ մի կամ քաղաք մի, նա երեսի հազար դրամ. կուզեմ, որ յետ ուղարկեմ։

Ասէ ցնա այրն, թէ՝ Այս թագաւորն փէշէքէրի հարկինք չի գիտէ, զի ես այլ փէշէքէր եմ, և այսչափ տարի այս դուռս կուգամ, նա ինձ այլ իրքմն չէ տվեր։

Ասէ հիւսն ցվարդ բերողն, թէ՝ Դու ի՞նչ արուեստ ունիս։

Եւ նա ասէ, թէ՝ Այս սալաս ես կու զուգեմ։

Յայնժամ հիւսն հանեալ զուրաքն ի գօտոյն, եդ ի վերա մօրվացն նորա և զմէկ դիհն սրբեաց մինչև ի վայր, որպէս ածելի։ Եւ նա մտեալ առ թագաւորն, տարաւ զվարդն այնպիսի խայտառակ դիմօք։ Եւ ասէ թագաւորն ցնա.

—Ընդէ՞ր այդպէս խաղք երեսօք եկեալ ես առ։

Եւ նա ասէ.

—Ո՛վ թագաւոր, այր մի ի դուռս տեսի նստեալ տրտում և հարցի, թէ վասն է՞ր ես տրտում։ Եւ նա ասաց, թէ՝ Երեք տարի է, որ աշխատանօք շինեցի ամրաւի կտէն սեղան մի, և բերի առ թագաւորն, թէ տա ինձ քաղաք մի կամ գեղ մի, նա երեսի հազար դրամ. և ես կուզեմ որ յետ ուղարկեմ։ Եւ ես ասացի, թէ՝ Թագաւորն փէշէքէրի հարկիք չի անէր, զի ահա ես այլ փէշէքէր եմ։ Եւ նա եհարց, թէ՝ Ի՞նչ փէշէքէր ես։ Եւ ես ասացի, թէ՝ Սալա և բթոց կու զուգեմ։ Յայնժամ քաշեց զուրաքն ի գօտոյն և զմօրվացս մէկ դիհն ի վայր եհան։

Եւ առժամայն կոչեաց թագաւորն զհիւսն և ասէ.

—Արդարև՞ դու արարեր զդրա մորուսն այսպէս։

Եւ նա ասէ.

—Այո՛։

Ասէ թագաւորն՝ երդուեալ ի գլուխ իւր.

—Եթէ զմիւս դիհն այլ ածիլես նոյնպէս, տաց քեզ գիւղ մի։

Եւ առաջամայն եդեալ հիւսն զուրաքն ի վերա մօրվացն՝ ածիլեց հաւասար։ Յայնժամ ասէ թագաւորն.

—Նստեալ գրեցէք զգիւղն, որում ինքդ կա՝ իւրեն մուք ազգաց յաղգս։

Եւ արարին այնպէս. և առեալ զգիրն դարձաւ ի տուն իւր։

72. ԱՄԵՆԱՏՓԷՏ ՄԱՐԴ

(Պատմութիւն մի յիմար տգէտ մարդոյ վերայ)

Ասեն առակաց, թէ թագաւոր մի կամեցաւ աշտարակ, այսինքն սարայ շինել։ Քանի ցերեկն կու շինէր, նա գիշերն կու փլչէր։ Եւ ժողովեաց զգիտունս իւր և էհարց զպատճառն։ Եւ նոքա ասեն.

—Թէ կամիս որ այլ չի փլչի, դու ընտրէ տգէտ մարդ մի, և ի մէչ պատին դիր կենդանի, և ի վերան շինէ աշտարակն, որ շէն մնայ։

Ասէ թագաւորն.

—Զայդ բանիտ ընտրութիւնն այլ դո՛ւք արարէք, թէ ինչ ուրուֆէթ կայ տգէտ մարդ, որ բերէք, որ տամ դնել ի մէջ պատին։

Իսկ նոքա նստեալ ի միասին ընտրել, թէ ի՞նչ մարդ կայ աշխարհիս միջումն։ Ոմն ասաց, թէ ձկնորսքն, այսինքն պալըխչին տգէտ է, որ հետ մարդոյ չէ՛ նորա առնուլն և տալն, այլ ի ջուրն և ի հետ ձկանց հետ է։ Իսկ ոմանք, ասին, թէ զէշ պահակն, այսինքն էշ պահօղն, որ ի հետ իշուն կու կենայ։ Եւ ոմանք ասացին, թէ լծվարն, այսինքն արապաճի, իսկ ոմանք զհովիւն, այսինքն չօպանը, որ ի լերինս ամառ-ձմեռն ի հետ ոչխարաց կու շրջի և ի գիւղ կամ քաղաք ոչ մտանէ։ Եւ հաւանեալ կամեցան բերել զհովիւն։ Յայնժամ ասէ մի ոմն ի նոցանէ, թէ՝ Թագաւոր ապրած կենաս, հովիւ մի կայ ի լեառն, ծներ է հետ ոչխարաց և անդ է սնել, գիւր ժամանակն ոչ ի գիւղ է մտեր և ոչ ի քաղաք։ Եւ ուղարկեցին տասն ձիաւոր, զի բերցեն զայրն։ Եւ նոքա գնացեալ գտին զհովիւն, զի կթէր զոչխարսն։ Եւ ողջունեալ ասեն.

—Կոչէ՛ զքեզ թագաւորն։

Եւ ասէ հովիւն.

—Ես զիմ ժամանակս ոչ քաղաք եմ գնացեր և ոչ ի գիւղ, գիս զի՞նչ կու կոչէ։

Եւ նոքա պատճառեալ, թէ՝ Ո՛չ գիտեմք։ Իսկ նորա պատուեաց զօրականան՝ գառն զենեալ և պանիր մատուցեալ, ուրախացոյց զնոսա և երդմամբ հարցեալ զպատճառ կոչելոյն։ Իսկ նոքա ասա-

ցին, թէ այսպիսի պատճառաւ կոչէ զքեզ. Զիմաստունք նորա ասացին, թէ միայն տգէտ, յիմար ի մարդկանէ հովիւն է, որ դնեն պատի մէջն և շէն մնայ պալատն: Յայնժամ ձիծաղեցաւ հովիւն և ասէ.

—Յիմար և անգէտ այն խելօքն են, որ զայդ ընտրողութիւնդ են արել:—Եւ բերեալ ոչխար մի, և ասէ.—Ես ցուցից ձեզ զտգէտութիւնս իմ:—Եւ ասէ՝ Ոչխարս այս երկու գառ ունի փորն, մինն էգ, մինն արձ: Միոյն գլուխն սև՛ է, միւսոյն սպիտակ:

Եւ զենեալ ոչխարն, եհան զգառինսն, և էր այնպէս որպէս ասացըն: Եւ բերեալ ոչխար մի այլ, և ասէ.

—Ոչխարս ա՛յս մէկ գառ ունի փորն, անձն սև՛ է, գլուխն ճերմակ, և ինքն արձ:

Եւ զենեալ տեսին այնպէս, որպէս ասացն: Եւ ասէ հովիւն.

—Զայս երկու բան գիհս որ կայ ձեր առաջի, զամէնն գիտեմ, ո՞րն է ծնելու, ո՞րն է չիծնելոյն, որն է արձ, որն է էգ, որն սև, որ ըսպիտակ, որ ալաճայ: Ձեր իմաստունքն կարե՞ն գիտենայ զայս ամենայն:

Ասեն զօրականքն.

—Ո՛չ ամենևին:

Ասէ հովիւն.

—Ապա գիտացիք, որ ես չե՛մ այն տգէտն և յիմարն, որ դուք կու խնդրէք, այլ ես ասեմ ձեզ. Թող Թագաւորն զիւր խաս նայիպն բռնէ և թշնամանէ, և զինչ որ ունի, զամէնն առնու և ի մէջ քաղաքին՝ ի հրապարակին կախէ, և չարաչար տանջէ, որ ամէն մարդ տեսնու, և տանեն պահեն, որ ասեն թէ ըսպանեցին: Եւ երեք օր քաղաքն կանչեցնեն, թէ զինչ մարդ որ գայ՝ զայն նայիպին գործն ի յանձն առնու, զնորա ապրանքն ամէնն այն մարդոյն կուտանք, որ նորա տեղն նստի: Ինչ մարդ որ լսէ և տեսնու, զոր այն նայիպին գլուխն ինչ բերին, և յառաջ գայ, թէ Ե՛ս կու լինիմ նայիպ Թագաւորին, նա այն մարդն է յիմար և տգէտ. զնա բռնեցէք և այն պատին մէջը դրէք կենդանի, որ այլ չի բլչի և շէն մնայ:

Իսկ նորա եկեալ պատմեցին զայն Թագաւորին: Եւ Թագաւորն արարեալ այնպէս. եդիտ այր մի, որ մինչդեռ կանչեցին ի քաղաքին մէջը, թէ ով որ գայ՝ զայն նայիպին զգործն յանձն առնու, նա զնորա ապրանքն, զհայրենիքն նմա կուտանք: Յայնժամ մարդ մի հարբեցող և ճիւնիւն ու տօլվաթսուզ յառաջ վազեց և ասաց, թէ՝ Ես յանձս կառնեմ, և կառնեմ նայիպութիւնն:

Եւ հարցին զնա, թէ՝ Տեսա՞ր, որ այն նայիպին եղեալն ինչպէս չարչարեցին:

Ասէ մարդն.

—Այո՛, տեսա՛յ, բայց ես ա՛յլ աղէկ կու դառնամ թագաւորիս, որ այնպէս չի լինիմ։

Եւ նոքա առեալ՝ շուտով տարեալ եդին պատի մէջը կենդանի. և հաստատուն մնաց շինուածն։

Յուցանէ պատմութիւնս, թէ ով ընկերն տեսանէ ի գործս թագաւորին կամ մեծամեծաց ձեռն արկեալ, և այնու պատճառանօք ի չաղքատութիւնն և տուգանս անկեալ, և ինքն չանդգնեալ ի նոյն գործն ձեռնարկէ, նման նմա լինի և ի կենացն ևս զրկեսցի։

73. ՃԱՌ ԳԱՆՁԱՐԱՆԱՅՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ

Էր այր ոմն սուրբ և արդար և յոյժ աստուածասէր, որ միշտ պարապեալ էր չաղօթս և ընթերցումն սուրբ գրոց և զմայլեալ ի կարողութիւն և ի մեծութիւնս աստուծոյ։ Եւ տեսանելով գրեալ ի սուրբ գիրս, թէ ամենայն գանձք բարութեան զեղանին ի վերուստ՝ ի հօրէ լուսոյ, բայց ոչ բարւոք վերծանելով զխորհրդական միտս գրեանց, կարծէր՝ ըստ նկարագրին, թէ գանձարանք աստուծոյ լի են ոսկովք և արծաթովք և ակամբ պատուականօք, զանազան կերպասիւք և այլն, ունի նաև այնքան անչափ և անհամար բազմութեամբ, որ քաղաք մի ևս պատրաստեալ է իջուցանել երկնից վասն ընտրելոց իւրոց, որոյ երկոտասան դրունք են ի մի-մի մեծագոյն մարգարտաց, և պարիսպ նորա ի զանազան չականց պատուականաց՝ ըստ գրելոյ Յովհաննու երանելոյն չայտնութեան, վասն որոյ և ցանկայր մարմնոյ աչօք զայն ամենայն գանձարանս աստուծոյ և զպայծառափայլ կերպասս, յորոց զգեցուցանելոց էր սիրելեաց և որդւոց իւրոց, որք դիմեին առ նա։

Ջկնի բազում ժամանակ խնդրանաց նորա, հաճեցաւ աստուած կատարել զխնդիր ծառայի իւրոյ, և հրամայեաց գանձապետ հրեշտակի տանել զնա և ցուցանել զամենայն շտեմարանս գանձուց իւրոց։

Երևեցաւ նմա հրեշտակն տեառն, մինչ ջերմ ըղձիւ աղօթէր և խնդրէր չաստուծոյ, և ասէ.

—Ո՛վ այրդ աստուծոյ, ընդունելի եղեն աղօթք քո. ե՛կ ընդ իս, և ցուցից քեզ զգանձարանս աստուծոյ։

Չետևեցաւ այրն հրեշտակին, զոր տարաւ զնա ի մեծագոյն չարկ մի չանհուն տարածութեան, շրջապատեալ չամուր պարսպաց, որոյ ի շրջապատս էին կարի մեծամեծ շտեմարանք, կազդու-

րեալք ի կճեայ քարանց և փակեալ երկաթի դրամբք։ Եթաց զդուռն մի, ուր ետես լցեալ փշրանօք, բորբոսեալ պատառօք, չորացեալ սպիտակ և սեաւ հաց։ Ա՛յլ սենեակ եցոյց, յորում էին կիսանեխեալ մսոց և աւելորդ հոտեալ կերակրոյք, բորբոսեալ պանիրք, կոտոր հաւուց, ձկնից, թռչնոց։ Յա՛յլ սենեակ. կիսաքացախ գինիք և զայլ անհամ ապախորժ ըմբելիք։ Յա՛յլ սենեակ. պատառոտուն, ա[ն]լուայ, աղտեղի շապիկք և այլն։ Յա՛յլ սենեակ, յորում էին լըցեալ պղնձի լումայք, և հազիւ թէ գտանիւր դեկանս, և կոտորն արծաթի, ճմլեալ պղնձի գօտիք և այլ անօթք։ Յետ որոյ առէ հրեշտակն.

—Ո՛վ այրդ աստուծոյ, ահա տեսեր զգանձարանս աստուծոյ, այսուհետև խնդրեա յաստուծոյ զայլ շնորհս, զի ահաւասիկ առեր զփափագ քո։

Պատասխանեաց այրն աստուծոյ.

—Տէ՛ր, զի՞նչ տեսի ես, որ ահա մերձ եմ ի կորուսանել զիմացութիւն իմ, զի տկար անձինք ունին շտեմարանեալ ի գանձարանի իւրեանց զանազան պատուական իրք։ Եւ վասն ուտելեա՛ց ոչ կարեմ ճառել. մթերեալք են լիալիր ամենայն բարութեամբ ըշտեմարանս իւրեանց, իսկ աստուած, որ է ամենակարող և ամենառատ, փարթամ, ոչի՛նչ ունիլ շտեմարանեալ, եթէ ոչ զանպիտանս և զխոտանս և ի բաց արկանելիս։ Արդարև սքանչելի է ինձ, այո, և ո՛չ կարեմ հանդուրժել սմա։

Պատասխանեաց հրեշտակ տեառն.

—Մի՛ սքանչանայր ընդ այս, ո՛վ այրդ աստուծոյ, զի զայն ամենայն բարութիւնս, զոր ունին մարդիկք, ո՛չ յուստեքէ եղեալք են, բայց միայն յաստուծոյ, ի վայելչութիւն մարդկանց, որոց և առատապէս շնորհէ աստուած, մինչ խնդրեն ի նմանէ աշխարհասէրք, որք և լցուցեալ զշտեմարանս և զտունս իւրեանց, և տիրեալ այնց ամենից բարութեանց՝ վայելեն երջանկաբար։ Իսկ յորժամ առաքէ նոցա աստուած զփոխանորդս իւր ի խնդրել զոնէ զտոկոսս, կամ զտասանորդս, թէ տո՛ւք և վասն աստուծոյ մեզ յայնցանէ, զորս ընկալեալ էք ի նմանէ, ոչր վասն և առաքեաց զմեզ առ ձեզ, նոքա յամենից յայնցանէ բարութեանց զայնս անպէտս և ի բաց արկանելիս, զորս տեսեր, ի ձեռս փոխանորդաց նորա և առաքեն առ նա։ Եւ աստուած շտեմարանեալ պահէ զնոսա ի գանձարանի իւրում, որ յաւուր հաշուապահանջութեան համակըշռելոց է զայս ամենայն տուրս նոցա՝ ընդ պարգևաց և շնորհաց իւրոյ, և այնպէս հատուցանելոց է՝ ըստ տրոց և արժանեաց իւրեանց։ Ուրեմն դու մի՛ զարմանայր ընդ այս, և հետևեա՛ ի կատարել զհրամանս նորա և խնդրել զարքայութիւն նորին։

Զայս ասացեալ ի բաց եկաց ի նմանէ հրեշտակն, և այրն աստուծոյ դադարեցաւ? ի խնդրելոյ տեսանել զգանձարանս աստուծոյ։

74. ՃԱՌ ԱԶԴԵՑՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

Ամենայնի ժա՛մ է և ժամանակ, ըստ իմաստնոյն Սողոմոնի։

Եւ այլ ոմն իմաստասէր ասէր. Ժամանակն է՛ իբրու զեկ բարուց և վարուց մարդկան։

Էր ի քաղաքի միում այր ոմն վաճառական, որ վնասուց հանդիպմամբ կորուսեալ էր զամենայն կայիս իւր, և անկեալ ի ներքոյ պարտուց, ո՛չ կարէր շրջիլ յայտնի, և ոչ ևս նստիլ ի տուն՝ ահի պարտատերաց։ Ուստի վաղ քաջ ընդ առաւօտն, նախքան ի ծագիլ արեւու, գնացեալ ի լեառն մտանէր յանտառն, և անտես եղեալ յաչաց մարդկան՝ խնդրէր յաստուծոյ յօգնութիւն ժամանիլ ինքեան։ Եւ մնայր անդ յօրն ողջոյն, կերակրելով ի բանջարեղինաց, և երեկոյին մարմամբ գայր ի տուն. և այսպէս միշտ անցուցանէր։

Մինչ թագաւոր քաղաքին գիշերի միում երազ եահս և յամբոխմանէն մոռացաւ զերազն, որպէս երբեմն Նաբուգոդոնոսոր։ Եւ կոչեաց զգիտունս և զերազագէտս, զեկոյց նոցա, զի յայտնեսցեն զերազն և զմեկնութիւնս նորա։

Ոչ ոք գտնուեցաւ, որ բաւականութիւն տացեր։ Մունետիկ ետ ձայնել, խոստացաւ հազար դահեկանս ոսկոյ ընծայել այնմիկ, որ բացայայտիցէ զերազն և զմեկնութիւն նորա։

Յիշեալ վաճառականն, որ ըստ սովորութեանն տատանէր յանտառին, յաւուր միում հանդիպեցաւ ծերունի առն միոյ, որ նստէր առ դրան մթին և խորափոր այրի միում։ Ուղղեցաւ առ ծերունին և ողջունեալ նստաւ առընթեր նորա. և հարցանէր, թէ՝ Ո՞վ է և զի՞նչ առնէ անդ։

Պատասխանեաց ծերունին, թէ աստեղագէտ ոմն էր և բնակէր անդ՝ առ ելանել գիշերոյն ի գագաթ լերին և նկատել զընթացս մոլար և անմոլար աստեղաց։

—Սակայն, ասա՛ ինձ, թէ դու զի՞նչ գործես աստ և ո՞վ ես, կամ յորպիսի՞ կացութեան գտանիս։

Ողորմելի վաճառականն պատմեաց հարազատօրէն զպարտ և զփախուստ ի ձեռաց պարտատէրաց, որ? շրջէր յանտառին։

Գթացաւ ծերունին և ասէ.

—Եթէ երդունս ինձ և հաւատաս զմտերմութիւն քո, կարօղ եմ օգնել քեզ այնքանեան, որ կարես վճարել զպարտս քո և աւելորդովն կրկին մատանել ի գործ վաճառականութեան։

Խոստացաւ վաճառականն լինել մտերիմ, միայն թէ յայտնեացէ նմա զդաշն, զոր առնել կամի։

Կրկնեաց ծերունին, թէ՝ Թագաւորն մոռացեալ գոլով զերազն և զմեկնութիւն նորա խնդրէ, և խոստացեալ զհազար ոսկիս։ Արդ, եթէ կէսն հազարին ինձ տացես, ասեմ քեզ զերազն և զմեկնութիւն իւր։ Եւ հաւաստեաց անյապաղ բերել շնորհակալութեամբ։ Յայնժամ ասէ ծերունին.

—Գնա՛ ասա Թագաւորին, տեսանէիր մեծ խառնակութիւն յօդն, ամպրոպք, որոտք, մրրիկք և մառախուղք, նա և ամպք մթինք պատեալ էին յամենայն կողմանս, և փոխանակ անձրևոյ՝ աղուեսունք հեղանէին յերկիր, որոյ մեկնութիւն այս է. Գոլով դու Թագաւոր բարի և հաճելի աստուծոյ, կամեցաւ աստուած յայտնել քեզ, որ վասն այլայլութեան ժամանակի, մարդիկք ունելոց են զբարս աղուեսուց՝ ի կեղծել, ի խարդախել և խաբել զմիմեանս, վասն որոյ զգոյշ լինիլ պարտիս, զի նախարարք և գործակալք քո, և դատաւորք՝ ամենեքեան չանան ի խաբել զքեզ և, վասն օգտակարութեանց իւրեանց, վնաս տերութեան և հպատակաց հասուցանեն։ Ուրեմն, պաշտպանեա՛ զքեզ և զտէրութիւն քո ի խաբէութենէ մարդկանց։ Գնա՛ և մի՛ երկնչիր ասելոյ։

Գնացեալ պատմեաց Թագաւորին, և էառ զոսկիսն։ Վաճառականն ո՛չ դարձաւ առ ծերունին, ասելով թէ՝ Նա ո՞ւր ճանաչէ զիս, և ո՞ւր կարէ գտանել և պահանջել, որ եթէ կարեմ ուրանալ, թէ ոչ երբէք տեսեալ և լուեալ եմ ի նմանէ։

Վաճառականն վճարեաց զպարտս իւր և զաւելորդն գրաւեաց ի աւն և ի տուր, և եղև փարթամ խաբելով, ըստ սովորութեան վաճառականաց։

Անցին ամք երկու կամ երեք, կրկին երազ ետես Թագաւորն և սոսկացեալ զարթեաւ, և ո՛չ ևս յիշէր զոր ինչ տեսեալն էր։ Ի միտ էած զերազագէտն և կոչեալ ասէ.

—Սոսկալի տեսի և մոռացայ, պատմեա՛ և դարձեալ հազար ոսկիս շնորհեցից քեզ։

Վաճառականն անկաւ ի մէջ շփոթանաց և խնդրեաց երեք օր ժամանակ։ Եւ նա գնացեալ յանտառն, եկաց առ դրան ծերոյն և սկսաւ աղաչել, զի ծերունին երևեսցի։ Յերրորդում աւուր երևեցաւ ծերունին և հարց թէ զի՞նչ խնդրէր։ Պատմեաց վաճառականն և

հազարակերպ ներումն խնդրել «Իսկ այսու նուագի զհազարն իսկոյն բերից» երդմամբ։ Ներունդն գթացեալ, հաճեցաւ կատարել զխնդիրս նորա։

—Գնա՛,—ասէ,—առ թագաւորն և ասա՝ Տեսանէիր, որպէս նախնումն՝ մորիկ մեծ և այլն, և ամպք մթին կալեալ զերեսս երկնի, փոխանակ անձրևոյ գայլք տեղային։ Որոյ մեկնութիւնն այս է. Մարդիկք յոյժ նենգաւորք, դաւաճանք ու ագահք, կողոպտիչք և զրկողք լինելոց են և գեր, քան զամենեսին՝ արեանարբուք և պատառօղք լինելոց են միմեանց. ուստի զգո՛յշ լեր, ո՛վ թագաւոր, զի մի՛ դարան գործեսցեն անձին քո և չարիս հասուսցեն վասն կենաց ձերոց մեծութեան։ Լե՛ր նաև հոգածու վասն ամբոխին, զի մի՛ սպանանիցեն զմիմեանս, կամ աղմուկ յարուսցեն ի տերութեան քում։

Երազավէպն գնացեալ յայտնեաց և էառ հազար զոսկիսն, բայց ոչ տարաւ առ ծերունին։ Էառ սուր մի և գնաց առ ծերունին։ Յելանել ծերոյն քարշեաց զսուրն՝ ի հատանել զգլուխ նորա։ Բայց և խոյս տուեալ՝ եմուտ յայրին և ընկալաւ ի սրոյ անտի վէրս յետկուսէ յազդերս իւր։

Դարձաւ վաճառականն ի տունն իւր։

Թագաւորն վերստին երազ ետես և կոչեաց վաճառականին.

—Ձիշգա՛ց զերազն, պատմեա՛ ինձ, թէ զի՞նչ տեսի և զի՞նչ նշանակէ։

Եղկելի վաճառականն անկաւ ի ծայր յուսահատութեան և ո՛չ գիտէր զի՞նչ պատասխանէր։ Խնդրեաց զեռօրեայ ժամանակս, ուղեցաւ դէպ յանտառն և սկսաւ կոչել զծերունին, աղաչեալ և ներումն խնդրեալ։ Փութով ե՛լ ծերունին և ասէ.

—Ա՛յր, դու չե՛ս արժանի շնորհաց, բայց զբարերարութիւնն, զոր արարի քեզ, կամի կատարելապէս յանկ հասուցանել։ Գնա՛ասա՛ թագաւորին. Որպէս երկիցս տեսեր զխառնակութիւն օդոյ և զմորիկ և զայլն, այժմ ևս զնոյն տեսեր. իսկ փոխանակ անձրևոյ՝ զառինք տեղային ամպք երկնից։ Որոյ մեկնութիւնն այս է. Ուրախ լեր այսուհետև և հանգիստ, զի բարձաւ չարութիւն ժամանակի, ներկայապէս մարդիկք իբրև զգառինս վարին ընդ միմեանց և ո՛չ ևս ունին ոչ կեղծութիւն, ոչ խաբէութիւն և այլն, կամ սպանութիւն, այլ հաւատարմութիւն, անդորրութիւն և ուղղութիւն տիրեալոց է ի տերութեան քում, տո՛ւր փառս և գոհութիւնս աստուծոյ։

Եկեալ երազավէպն յայտնեաց և ուրախ եղև։ Եւ շնորհեալ հազար ոսկիսն և մեծամեծ պատիւս և զգործակալութիւնս երևելիս։

Արդ, իբրև դարձաւ ի տուն իւր, գումարեաց զերիս հազար ոսկիսն, գնաց ի յանտառն, կոչեաց և ծերն եւ արտաքս։ Եւ խնդրեաց ընկալնուլ զոսկիսն, զոր «Շնորհիւ քո,— ասէ,— ստացայ բաւականութիւն»։ Պատասխանեաց ծերունին.

— Լո՛ւր ուրեմն, ո՛վ այր դու. Ես ո՛չ անդոսնեմ և դարովեմ զքեզ, վասն նախկին գործառնութեանց, և ոչ դրուատեմ և յարգեմ զքեզ, վասն այսու ուղղութեանց քո, քանզի մինչ խաբեցեր զիս յառաջին նուագի, բարք քո աղուեսացեալ էր, որ կեղծ ու պատիր խաբէութեամբ վարեցար ընդ իս։ Երկորդում նուագի, որ դաւաճանութեամբ սպանել կամեցար զիս, զբարս գայլոյ ունէիր, որ ագահութիւն, զրկանք և անիրաւութիւն տիրապատեալ էր զքեզ։ Իսկ այժմ, որ ուղղութիւն, և հարազատութիւն և երախտագիտութիւն բացայայտես, ժամանակ գառին գոլով՝ զբարս գառին գործածես։ Ուրեմն, ա՛ռ զոսկիսդ և տար, զի դոքա չե՛ն ինձ պիտոյք, վասնզի ես ո՛չ եմ այն, զոր տեսանես և կարծես, այլ հրեշտակ աստուծոյ եմ, որ ողորմիլ կամելով քեզ, առաքեաց զիս օգնել քեզ և տալ դաստիարակութիւն մարդկային սեռի, զի գիտասցեն, որ այլայլիլ ժամանակի, այլայլին և ինքեանք զբարս իւրեանց և կորուսեալ զշնորհ բանականութեան՝ նմանին անասնոց և գազանաց անբանից և հաւասարին նոցա։ Քանզի լոյսն բանականութեան, զոր աստուած շնորհեաց մարդոյն, պահանջէ ի նոցունց, զի բանականութեամբ վարեալ՝ լիցին տէր ժամանակի և ազդեցութեան նորին, և իբրև պատկերի և նմանութեան աստուծոյ՝ իշխեսցեն ամենայն արարածոց, և ո՛չ թէ ծառայք տարերց, աստեղաց և ժամանակի եղիցին։ Եւ զայլ բազում սոցին նմանս ասացեալ՝ անյայտ եղև։

Եւ վաճառականն զգացեալ զպակասութիւն իւր, գնաց լալ և ապաշխարել զհաւասարիլն իւր անասնոց։

75. ՔԱՐՏՈՒՇԱՅ ԵՒ ԳՈՀԱՐԱՎԱՃԱՌ

Գրի, թէ մինն արբանեակաց սորա գնացեալ առ գոհարավաճառ մի, գողացեալ էր 16 դրաթանոց քար մի բրլիանթ։ Բերեալ առ Քարտուշայ, և նա հարցեալ, թէ՝ «Ուստի՞ գողացեր»։ Եւ գողն յայտնեալ է՝ «Այս ինչ գոհարավաճառէ»։ Յանդիմանեալ է՝ «Ափսո՜ս քեզ, որ իմ աշակերտ ես։ Այնպիսի տեղւոջէ միով քարիւ բաւականացար»։

Կրկին նոյն գողն։ արկեալ զիւրև զֆէրաջայ քահանայի, գնացեալ է նոյն գոհարավաճառն։ Ձկնի բազում խօսակցութեանց և իր-

թատական բանից ծանուցեալ է, թէ «Մի ոմն գողացեալ է ի քէն զքար մի 16 ղրաթանոց, ներե՛ա յանցանաց նորա»։ Եւ ապա խնդրեալ է, թէ՝ «Ունի՞ս քան զայս լաւագոյն քարինք»։ Բերեալ ներկայացուցեալ է տօպրակաւ զբազում քարինս։ Եւ սուտ քահանայն ասացեալ է, թէ՝ «Համբերեա՛, ի ներքոյ արեգական տեսից, զքան հատ ի սոցունց կամիմ գնել»։

Ելեալ ի տանէ հաւատարմաբար, ի յետուստ փակեալ է զդուռն, և գնացեալ ի փողոցն, հանեալ զվերարկուն՝ փախեալ է։ Եւ տէր տանն ձայնեալ է՝.—Բե՛ր, բաւական է որչափ նկատեցիր։—Չլսէ զձայն ինչ։ Կամեցաւ ի՛նքն ելանել ի տանէ, տեսեալ՝ թէ դուռն փակեալ.—Բաւակա՛ն, թո՛ղ տղայական խաղալիքդ, բա՛ց զդուռն, բա՛ց։

Ոչ դուռն բացող եղև, ոչ պատասխան տուող։ Յայնժամ գիտաց, որ Քարտուղայն էր, և ոչ քահանայ, սկսաւ գոռալ, կոչել և «Վա՛յ, վա՛յ» ասելով յուսահատեցաւ ի բարանց իւրոց։

76. ՊԱՐԱՆԱՀԻՒՍ ՎԱՐՊԵՏ ԵՒ ԲԱՒՏ ԻՒՐ

Երկու երևելիք և յոյժ բարեկամք խօսակցէին, և ի ճանապարհին՝ ի գնալն տեսին պարանահիւս ոմն վարպետ, որոց մինն գոլով փարթամ և հարուստ՝ նուիրեաց սոյն պարանահիւսին 200 ոսկի, ի կարողացի նոքօք առաւելացուցանել զարհեստ իւր և փարթամացի։ Որոց 10 հատ ոսկի ընկալեալ, մնացեալ 190 հատն կարեաց իւր գլխարկի մէջն։

Յաւուր միում գնացեալ էառ միւս։ Մինչ դիմէր ի տուն իւր, ցինն, այսինքն չալաղանն, իջեալ նեղացոյց սոյն մարդի և կամէր խլել զմիսն։ Գլխարկն անկաւ յերկիր, և ցինն առեալ զնաց՝ թռեաւ։ Մնաց ողորմելին յուսով պարանահիւսութեան։

Երկրորդ անգամ եկեալ, հարցեալ։ Պատմեաց։ Թեև անհաւատալի լինէր, բայց վերստին շնորհեաց 200 ոսկի։ Եւ դարձեալ 10 հատ վեր էառ, մնացեալ 190 հատն տարեալ ի տուն, ծածուկ յումեքէ, ի մէջ թեփոյ թաղեալ էր։ Կին նորա, ի նոյն իսկ աւուր, վաճառեալ էր զկարասն, հանդերձ թեփով, բրուգի միոյ և առեալ էր զհինգ հատ կուժ ջրոյ։ Եկեալ այրն՝ ետես, որ վաճառեալ էր. ելաց և արտասուեաց։

Երրորդ անգամի եկին երկոքին անձինք։ Միւս ընկերն տեղեկացեալ որպիսութեանցն, դարձեալ ոչ հաւատալով, ետ նմա կոտոր մի արճճոյ։ Եւ նա տարեալ ի տուն իւր, ետ կնոջն։ Եւ կինն եդ ի

թախակայի։ Դրացի իւր գոլով ձկնորս, ուռկանն պատրաստեալ, պակասէր փոքր ինչ արճիճ։ Գնացեալ խնդրեալ ի նմանէ, և նա ետ։ Կին ձկնորսի խոստացաւ, թէ՝ «Առաջին նուագի, զոր ինչ անկցի ի թօռն, քե՛զ լիցի»։ Եւ այսպէս խոստացա՞ւ և ե՞տ զմի պատուական մեծ ձուկն։ Կին պարանահիւսի կամեցաւ ձուկն խաշել. եւ ի փորոյ նորա քար մի փայլուն, որոյ դրացի գոհարավաճառն եկեալ ետես. գնեաց զնա 100.000 ոսկոյ։

Հարստացաւ սոյն պարանահիւսն։ Եւ երկոքին բարեկամք և բարերարք նորա եկեալ հարցին և մտին ի տուն նորա. տեսին զնա յոյժ հարստացեալ։ Շրջէին ի պարտիզի, տեսին ծառայ մի՝ իջեալ ի ծառէ, եբեր զբուն բիլբիլի, յորում էին ձագք մանր երեք։ Պարանահիւսն իսկո՛յն ճանաչեաց իւր գլ[խարկ] լինելն. պատառեաց և եհան 190 հատ ոսկին։ Զարմացան և հաւատացին։

Եւ ի միում երեկոյի, գարի ո՛չ գոլով վասն ձիանց, ծառայն գնացեալ ի հանութ թեփավաճառի, գնեալ էր կարաս մի լի թեփով։ Բերեալ ի տուն, դատարկեալ զթեփն, զի կարասն վերադարձուսցէ տեառն իւրոյ, գտեալ անդ ղկապոց մի, ետ ինձ։ Ես ճանաչեցի զծրարն և ի ներկայութեան տեարց իմոց և բարերարաց, բացի զծրարն հնացեալ, գտի ղ190 ղոսկիսն։ Եւ նորա վերստին զարմացեալ ասացին.

—Վերին նախախնամութիւնն սիրէ զքեզ։

Եւ խոստացա նոցա՝ բաժանել զայն աղքատաց։ Եւ նորա մնացեալ անդ զերիս աւուրս ուրախութեամբ, և չուեցին ի տունս իւրեանց։

Ահա բախտ. կոտոր մի արճճոյ հարստացոյց զայր մի պարանահիւս և չքաւոր։

77. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍՈՂՈՄՈՆԻ, ԹԷ ՈՐՊԷՍ ԵՂԵՒ [ՅԱԻՈՒՐՄ] ԻՒՐ

Եւ ետ տէր աստուած Սողոմոնի իմաստութիւն և հանճար յոյժ. և արար Սողոմոն զծովն։ Եւ երևեցաւ տէր Սողոմոնի՝ ի քուն գիշերոյ, և ասէ.

—Խնդրեա՛ դու քեզ խնդիրս ինչ։

Եւ ասէ Սողոմոն.

—Դո՛ւ, տէ՛ր, որ արարեր զայդ Դաւթի՝ հաւր իմոյ, ողորմութիւն մեծ, և շրջեցաւ առաջի քո ճշմարտութեամբ և արդարութեամբ, արդ տո՛ւր ինձ՝ ծառայիս քո, սիրտ լսելոյ և դատելոյ զժողովուրդս արդարութեամբ. և ինձ տուր իմաստութիւն։

Եւ ասէ տէրն.

—Փոխանակ, զի արարեր և խնդրեցեր յինէն իմաստութիւն, և ո՛չ խնդրեցեր մեծութիւն կամ բազում ժամանակս, այլ իմաստութիւն, արարի ըստ բանի քում և եառ քեզ իմաստութիւն:

Եւ եկն Սողոմոն յԵրուսաղէմ, և եկաց առաջի տապ[անա]կին տեառն: Յայնժամ երևեցան երկու կանայք պոռնիկ և ասեն ցՍողոմոն.

—Տէ՛ր իմ, ես և կինս այս կայայք ի տան մի, և ծնայ ես: Եւ յաւուր երրորդի ծնաւ կինս այս, և ի գիշերին ննջեաց ի վերայ որդոյ իւրոյ, և մեռաւ: Եւ յարեաւ ի գիշերի, մինչ ի քուն էի ես, էառ զմանուկն իմ, և զորդին իւր մեռեալ ընկէց ի ծոցս իմ: Եւ յարեայ ընդ առաւաւտն դիացուցանել զմանուկն իմ: Հայեցայ, և ո՛չ էր որդին իմ: Եւ ասէ կինս այս, թէ՝ Ք՛ո՛յն է:

Եւ ասէ նոցա Սողոմոն.

—Դու ասես, թէ՝ Ի՛մ է կենդանի, և նա ասէ, թէ՝ Իմ է—Եւ ասէ Սողոմոն.—Ածէ՛ք առ իս սուր մի:

Եւ բերին առ նա, և ասէ.

—Կտրեցէ՛ք զմանուկդ ընդ երկու և տուք զկէսն դմայ և զկէսն նմայ:

Եւ ասէ մայր կենդանոյն.

—Մի՛ կտրէք զմանուկդ, եառք ի նա կենդանի:

Եւ մայր մեռել*:

78. ՍՈՂՈՄՈՆ ԵՒ ԲՈՒԲՈՒ ՀԱՒՆ

Յորժամ աւրհնէր Սողոմոն ի դուրս ի սրահին, և լինէր շող, նա գայլին հաւերն և շուք առնէին ի վերան, որ արեգական ջերմութիւնն զինքն չի տաքցնէր: Օր մի մէկ հաւն չերեկ. արեգակ ի վերա իջաւ: Նայեցաւ ի վեր. այս հաւս, որ բուրու կասեն՝ չէր եկեր: Ցհարց Սողոմոն թէ՝ Այս հաւս է՞ր չէ եկել: Ասացին.

—Հետ հաւի օտարի գնաց, որ եկեալ էր յօտար յաշխարհէ, որ չէր այս երևելի աշխարհէս:

Գնաց այն հաւն ու տեսաւ քան զմեր աշխարհն ա՛յլ գեղեցիկ ամենայն իրօք: Բարկացաւ Սողոմոն հաւին, թէ է՞ր օտար աշխարհ գնացեր. թէ գայ՝ սպանանեմ զնա: Երեկ հաւն: Ասաց.

—Ուստի՞ գաս:

---

* Թերի. Ձեռագրից թերթ է ընկած:

Ասաց.

—Երկու հաւ եկեալ էին յօտար աշխարհէ՝ դիս տարան իւրեանց աշխարհն։ Գնացի տեսայ քան զմեր աշխարհն ա՛յլ գեղեցիկ ամենայն իրօք։ Եւ կայր կին մի հանց գեղեցիկ, որ մարդ այլ չէ՛ տեսել։

Ասաց Սողոմոն.

—Ես գիտեմ, թէ ամենայնի թագաւոր եմ, ու այլ աշխարհ չկայ քան զմեր աշխարհն, ու իմ հրամանքս են մարդ և թռչուն և ամենայն կենդանի, և դո՛ք այլ. դու կասես թէ՝ Ա՛յլ կայ։—Երեթ հաւ մի հետ այդ հաւին, թէ՝ Գնացէք-տեսէք ըղո՞րդ է, թե սուտ։

Գնացին, եկին ասացին թէ՝ Ըղորդ է։

Ասաց Սողոմոն, թէ՝ Ո՞վ երթայ զայն կինն բերէ։

Ասաց մէկ դևն.

—Ե՛ս երթամ շուտով բերեմ։

Գրեց գիր և երեթ ի հաւն. և իւրն նայիպ մի կայր, ի հետ տարաւ հաւն, ու զգիրն ի վերան ձգեց։ Երեկ ամպն ու աստեղ, ու անձրև էած, և ի հետ անձրևին մարգարիտ երեկ։ Ելաւ այն կինն, կու տեսնուր զմարգարիտն. ամպն ի յինքն ժողովեցաւ, և քամին ։ներքևն մտաւ, էառ զայն կինն քամին և մօտ ի Սողոմոն տարաւ։ Տեսաւ Սողոմոն և էառ զինքն։ Եւ ասացեալ էին Սողոմոնի, թէ ոտքն միայն գէշ է, զի մազոտ է, և այլ ամենայն մարմինքն լաւ է։ Վասն այն, երբ ի ջուրն կանցանէր՝ տեսաւ, որ ոտն այլ էր ճերմակ. խիստ սիրեաց զայն կինն և էառ իւրն, և եղև ի նմանէ տղայ։

79. ՍՈՂՈՄՈՆ ՅԻՇԷ ՋՊԱՏՈՒԷՐ ՀՕՐՆ ԻՒՐՈՅ

Իսկ Սողոմոն արար իւր կանայս քազմութեան ճօթհարիւր. և զի ո՛չ շատացաւ այսուիկ, այլ դիմեաց նա ի վերա հեթանոսաց և էառ հարճ երեքհարիւր պիղծս՝ ի քանանացւոց անտի, դստերս թագաւորաց և իշխանաց՝ ի գայթակղութիւն անձին իւրոյ և արհամարհութիւն բազմութեան կանանց իւրոց, որք ժողովեցան առ նա, վասն զարմանալի գիտութեան իւրոյ, որպէս իմաստուն կինն, որ եկն յեթովպացւոց, վասն աւրհնութեան առն իմաստնոյ, ի գիտել զիմաստութիւն նորա, զոր լուաւ ի վաճառականաց անտի ի քիրամա արքայէ։ Այլ էառ նա զկանայս ազատեալս, ի բազում գայթակղութեանց որդւոցն Իսրաէլի, ո՛չ միայն պոռնկեալն, այլ և հաղորդ պաշտման գայթակղութենէ, զի խաբեցաւ նա ի պատճառս իմաստութեան իւրոյ. թոյլ ետ խորհրդոցն գնալ ի ճանապարհս կանանց,

որք խորհեցան միաբանութեամբ զլուծումն անձին նորա, մինչև կանգնեաց զպատկերս ի վերա լերանց և յայտնապէս պոռնկեցաւ դէմ յանդիման տաճարին սրբութեան և թշնամաց իւրոց։ Բայց զի եղև նմա ժամանակ պարապոյ ի սենեկի իւրում և խորհեցաւ ի միտս իւր յիշել զպատուեր հօրն իւրոյ. «Գնալ քեզ ի ճանապարհս տեառն և յօրէնս Մովսէսի ծառայիդ տեառն»։ Եւ յիշեաց նա զպատուէր հօրն իւրոյ և զժամ մահուն Դաւթի. ելաց նա ի խորոց սրտէ իւրմէ, մինչև յոտոգեալ նա զսենեակն և զմահիճս իւր ի տան ձմերոց արքայութեան իւրոյ, զդուրս սենեկին ինքն ձգեալ՝ առանց ձգողի, զի Դաւթի ելաց զամենայն գիշերս և Սողոմոն հեղեղեաց ի սենեակն իւր։

80. ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ ԵՒ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ ՆՈՐԻՆ

Մեծն Աղէքսանդր անցանելով ընդ Ասիա, և զկնի յաղթութեան Դարեհի և տիրապետելոյ ամենեցուն, բաժանեաց զամենայն հարստութիւնս գաւառին նախարարաց իւրոց. և ոչինչ պահեաց ամենևին ինքեան, և ո՛չ զիր իմն։ Որոյ զարմացեալ Փարմենիոս էհարց, թէ՝ «Արդեօ՞ք պահեալ իցէր զիր իմն վասն ինքեան»։

Պատասխանեաց, թէ՝ «Այո, զյոյսն եդի ի յիս բաժին իմ»։

81. ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ ԵՒ ԻՄԱՍՏՈՒՆՔ ԵՒ ԱԼՄԱՍՏ

Ասացին, թէ Աղէքսանդր գնաց ի Զուլումաթն՝ ի լեռան մի տակ հասաւ, յանկարծ ձիոյն նալն զղլաւ։ Հարցաւ թէ՝ «Զինչ լինի այս»։ Իմաստունքն, որք կային ի հետն, ասացին թէ՝ «Ալմաստ է, յերկնից ցօղէն հասել լինի։ Աճամն խուզայի կասէ դորա»։ Ասացին Աղէքսանդրի թէ՝ «Այս լեռան յետևն աւազուտ դաշտ է, ամէնն ալմաստ է և անմարդաբնակ է, և թռչնոց ի զատ այլ իրք չկայ ի հոն»։ Աղէքսանդր ուղեց ի յայն ալմաստէն։ Ասացին թէ՝ «Հեծեալքն թող ի լեռան գլուխն ելնեն և ի լեռան գլուխն անասնոց լաշ ձգեն. նա ի հոն մեծ թռչունք կան, ալմաստն կու կպնայ ի լաշերն, կառնուն թռչունքն ու կելնեն լեռան գլուխն նստին ուտեն, նա հեծեալքն երթան թռուցանեն՝ ինչ որ կպէր է ի լաշերն, ամէն ի հոն կու մնայ»։ Եվ այնպէս արարին, որչափ կարացին։ Այն ալմաստն խիստ ղիմաթով է, և այլ մարդ ի հոն չէ գնացեր, և այժմուս ժամանակիս ինչ որ հին ալմաստ կայ, յայն ալմաստէն է։

82. ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ ԵՒ ՍԿԱՄԱՆՏՐՈՍ ԳԵՏ

Զի ասի, եթէ տիեզերակալն Աղէկսանդրոս, զաւրեղն իմաստութեամբ և հանճարով ընդ արիական մանկութեամբն, եկեալ սա ի Փռիգիա՝ ի քաղաքն Իլիոն և տեսանէ զԱկամանտրոս գետ, ընդ որ վազեաց Աքիլլևս, զի և ոչ հինգ կանգուն էր լայնութիւն նորա, և զվահանն ննտեաչ զեաւթնակաշեանն՝ ոչ կարի մեծ կամ սքանչացման և զարմանալոյ արժանի, որպէս գրեալ էր ի Հոմերոսէ՝ մեծ և զարմանալի պատմութեամբ։ Ասաց Աղէկսանդրոս.

—Երանի՛ է ձեզ, որ դիպեցայք այսպիսի քարոզի Հոմերոսի, որք ի նորա արարուած պատմութեան մեծ էք, բայց յաչաց տեսիլս ո՛չ արժանիք ի նմանէ գրելոցս։

Եւ եկեալ առ նա ստեղծիչս բանի, ասէ.

—Աղէկսանդրէ՛. լաւագո՛յն ևս մեք գրեմք զքո գործսդ, քան զՀոմերոս։

Ասաց Աղէկսանդրոս.

—Ղձալի է ինձ ի Հոմերոսի պատմութիւնն Թերսիտէս գոլ, քան ի քումդ՝ Աքիլ[լ]ևս։—Այսպիսի՛ էր զարմացման արժանի սա և բանք արարուածոց սորա։

83. ԱՆԴԱՐՁ ԱՂԷՔՍԱՆԴՐԻ

Ծործամ մեռանէր Աղէկսանդր, նա աւսիրաթ արար, թէ զիս գիմ տունն տարէք և յիմ ճանիշին յառջև. և հազար մարդ ոսկի սինով ակն և մարգարիտ առէք, և հազար մարդ մերկացուցէք և չուլ հագուցէք, և հազար ձիու զաքին և զբաշն խուղեցէք, և քէշ և բեշիկ, աղեղն և բոումպ ի վերա կապեցէք, և հարիւր հազար սրաւոր յառաջ յուղարկեցէք։ Եւ նոքա նոյնպէս արարեալ տարան։ Եւ տեսեալ կնոջն և մարն, ոչ արարին սուք։ Եւ իշխանացն հարցեալ, թէ՝ Ընդէ՞ր ոչ արարիք սուք։—Ասաց մայրն, թէ՝ Իմ որդին պատուիրեալ էր, թէ ճար կար ի մահուն փրկելու, նա ես զայս ամենքս ի դէմ ղրկեցի, և ոչ մռեց մահն, և զսո՞ւքն պիտի մռէ։

Հանց գիտենայք, որ սուքն մեռելին վտանգ է և պահաւղին այլ չէ աւգուտ, քան զմեղքն անցել։

84. ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ ԵՒ ԵՐԿԻՐ ԲԱՐՈՒԹԵԱՆ

Հանդիպեալ Աղէկսանդր յեզր տեղի մի հեծելովն։ Եւ բերեալ նուռն մէկ մի կոտորեցին՝ և ելից զթափսին. և կտրեց զխաղողին

վազն՝ և կուժն լցուէր գինով։ Եւ իմացեալ Աղէկսանդրէ։ Հարցաւ թէ՝ Ո՞ւմ է այս տեղս։ Եւ ասեն թէ՝ Աղէկսանդրի։ Եւ խորհեցաւ չարիք առնուլ, և բարութիւնն այն խափանեցաւ. և չորս, հինգ նուռն ըմպափսին այլ չէ՛ր ի լնուլ, և այլ ի վազէն կուժն չէր ի լցուիլ։ Եվ ասացին, թէ՝ Մեր Թագաւորին սիրտն ծռել է ի հետ մեզ. և ճշմարիտ էր։

85. ԿՈՍՏԱՆԴԻԱՆՈՍ ԵՒ ՔԱՐԿՈՇԵԱԼ ՊԱՏԿԵՐ ԻՒՐ

Սուրբն Յոհան Ոսկիբերանն ասաց ի մէջ քարոզի իւրոյ, թէ յորժամ ոմանք չարաբարոյ մարդիկք քարկոծ արարին զպատկեր երանելոյն Կոստանդիանոսի ինքնակալին և բազումք յորդորէին զնա, զի վրէժխնդիր լինիցի անարգանաց պատկերին իւրոյ և կոթուացէ զայնպիսի արհամարողքն, և ասէին ցնա.

—Զամենայն երեսս քո չարաչար քարամբք վիրաւորեցին։

Զգեաց զձեռն ի յերեսս իւր և ծիծաղելով ասաց.

—Ես և ոչ խոց մի տեսանեմ յերեսս իմ և ոչ ցաւ զգամ, նա՛և պղուխ իմ առողջ և զերեսս ամենայն ամբողջ։

Իսկ նոցա լուեալ զամօթի հարան և զչար խրատն իւրեանց ի բաց թողին։

Այս խօսքս իսկապէս արժանի գովեստի, զոր մինչև ցայսօր ամենեքեան բարի համբաւեն, և ոչ երկարութիւն ժամանակաց կարէ եղծանել զնա, զի միշտ յիշատակեսցի, որ և պայծառութեամբ իւրով զամենայն յաղթանակ յաղթահարէ և զերազանցէ։

86. ՓՈԿԱՍ ԿԱՅՍՐ ԵՒ ՀԵՐԱԿԼ ԿՈՒՍԱԿԱԼ

Փոկաս կայսր Կոստանդնուպօլսի, յաւուր խաղուց ի յուտել և ի յմպել չափն անցուցեալ էր։ Եւ ի ժողովրդենէ ծաղր արարեալ նախատանօք հանդերձ, ասելով ցնա.

—Զգինի ի բաժակէ արբեր և զհանճար կորուսեր։

Վասն բանիցս այսոցիկ զբաղումս ըսպանանել հրամայեաց։ Իսկ իշխանք և նախարարք և կուսակալք տեսեալ զայսպիսի իրս, զի բազումք էին պէս պէս տանջանօք չարչարեալս, յընչից կողոպտեալք, յոլովք գլխատեալք, գիր գրեցին աղաչանաց առ Հերակլի կուսակալ, զի հասցէ նոցա յօգնութիւն։ Որ հասանեալ հայցմանց նոցա, վաղվաղակի մեծ զօր գումարեալ, եկն ընդդէմ Փոկասու, ունելով ընդ իւր զանձեռագործ պատկերն Քրիստոսի, և յաղթեաց նոցա։ Իսկ ոմն ի նախարարաց, Փոտինոս անուն, զորոյ կինն Փո-

կաս կամեցեալ էր բռնադատեալ, մտեալ յապարանս, և զՓոկաս կայսրն ի հանդերձս տխրագոյն զգեցուցեալ, էած առ Հերակլ։ Ասէ ցնա Հերակլ.

—Ո՞վ եղկելի, այդպէ՞ս զիշխանութիւն կառաւարեն։

Պատասխանի ետ Փոկաս.

—Եւ ետ քեզ տամ իշխանութիւնն, դու լաւագոյն վարեա զնա։

Ապա զաջոյ ձեռն նորա և զերկուս ոտս հատին, տիկ ի մարմնոյն հանին, զծածուկ անդամս կտրեցին, և զգլուխն հատեալ՝ զգեզարդէ կախեցին. և զգէշ մարմինն, ուր զանասունս ծախէին, այսր և անդր նախատանօք քարշէին. և ապա հրով այրեցին։

87. ՄԱՀ ՉԵՆՈՆ ԿԱՅՍԵՐ

Չենոն կայսրն այնչափ գեխէր և արբեներ, մինչ զի ի խելաց անկանէր և իբրև զմեռեալ յերկիր անկանէր, անշնչանայր. վասն որոյ կնոջ իւրում յոյժ ատելի եղև։ Յաւուր միում արբեալ՝ իբրև զմեռեալ, հրամայեաց ի գերեզման թագաւորաց ձգել և քար ի վերայ թաւալեցուցանել։ Որ իբրև ի գինոյ թափեաց՝ լալով և կոծելով, եղկելի և սոսկալի մահուամբ մեռաւ, քանզի թագուհին հրամայեաց ո՛չ բանալ զգերեզման և ոչ ուգնել նմա։

88. ՅԱՆԿՈՒԹԻՒՆ ԹԷՈԴՈՍԻ ԿԱՅՍԵՐ

Յաւուր միում ասացին փոքուն Թէոդոսի կայսեր, թէ ընդէ՞ր ոչ սպանանէր զմահապարտսն ի մահ, կամ զայնոսիկ՝ որք չարախօսէին զինքենէ։ Պատասխանեաց, թէ՝ Յանկամ մա՛նաւանդ յարուցանել զմեռեալսն, քան դատապարտել զկենդանիս ի մահ։

89. ԹԱԳԱՒՈՐ ԵՒ ԴԱՍԱՏՈՒ՝ ԴԵՍՊԱՆ

Թագաւոր ոմն՝ ունելով վէճ ինչ ընդ միոյ սահմանակից թագաւորի, յառաջադրեաց յղել դեսպան մի վատահ և հմուտ՝ առնելոյ նմա յանդիմանութիւնս և սպառնացմունս ի կողմանէ իւրմէ։ Ընտրեաց առ այս զիմաստուն դաստուդ ոմն, որ լեալ էր վարժապետ իւր և հաւատարիմ ինքեանն, որոյ և հաւաստի էր ճոռոմ ճշմարտաբանութեամբ, և զեկոյց զդիտաւորութիւն իւր և զայն ամենայն ոխորտալի բանս, զոր ասելոց էր։ Դասատուն, որ ճանա-

չէր զցասուն բարս թագաւորի այնմիկ և գիտէր, որ ո՛չ ըմբերելոց էր, ասէ.

—Խնդրեմ, արքայ, վտարել չինէն զայս դեսպանութիւն, զի թարց կարծեաց՝ արժելոց է հատուման գլխոյ իմոյ։

Թագաւորն առ ի քաջալերել զնա, ասէ.

—Մի՛ երկնչիր բնաւ, զի եթէ հատցէ նա զգլուխ քո, ես ատ՝ ի տերութեան իմում գտանեցեալ համայն հպատակաց նորին զգլուխս հատանեմ։

Պատասխանեաց դասատուն.

—Իրաւի՛, արքայ, հաւատամ ես, որ կարող ես առնելոյ զայդ, զոչ ասեսդ, բայց աղաչեմ խոկալ, որ ի մէջ այնքան հատեցեալ գլխոց հպատակաց նորին՝ ոչ կարես գտանել գլուխ մի, որ լիցի այսպէս հարմար անձին իմոյ, որպէս որ հարմար է սոյն գլուխ, զոր այժմ ունիմ։

Զգացեալ թագաւորին զիրաւունս նորա, ո՛չ ևս տուեալ նմա հետևիլ այսու դեսպանութեան։

90. ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ Ի ՍԵՂԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐԻ

Իմաստասէր մի կոչէին ի սեղան թագաւորին ի ճաշակել։ Եւ նա բազմեցաւ ընդ իշխանսն։ Եւ մատրուակ մի ոսկի բաժակաւ մատուցին նմա դինի։ Եւ նա եկաց յոտն և ասէ.

—Ո՛վ բարի թագաւոր, զդինիս ի փառս քո ըմպեմ.—և եհեղ զդինին յերկիր։

Եւ իշխանքն ծիծաղելով ասացին.

—Յիմարեցա՞ր, ո՛վ իմաստասէր։

Եւ նա ասէ.

—Դո՛ւք էք ծիծաղելոյ արժանի. զդա չեղաւ յերկիր, թէ արբեալ էի՝ ի՛նքն զիս հեղոյր յերկիր։

91. ԲԺԻՇԿ ԵՒ ԱԳԻ ԻՇՈՅ

Եկն իմաստուն բժիշկ մի յանուանի քաղաք մի և հարեալ զփողն իւր. և ժողովեցան քաղաքն առ նա։ Եւ նա ասէր թէ՝ Գիտեմ զամենայն հիւանդութեան և զցաւոց պատճառս, և ի մանկութենէ ուսեալ եմ զամենայն դեղ և զսպեղանիս նոցա, և անուամբն ապատուծոյ ողջ առնեմ զնոսա։

Եւ ոմն ի քաղաքէն կամեցաւ ծաղր առնել զբժիշկն. և հանեալ ի ծոցոյ իւրմէ իշոյ ագի մի՝ սաստիկ չորացեալ և ասէ.

—Ո՛վ իմաստուն բժիշկ, այսմ կարե՞ս դեղ առնել, որ ողջանայ։

Ասէ հաքիմն, թէ՝ Ո՛վ այր իմաստուն և պատուական, չէ՛ հնար, թէ ողջանայ դա ի բժիշկաց, քանզի յիշուէն ագին միայն կայ։ Իսկ թէ աստուած ի հարկ անկանի և յանձն առնու, ապա կարէ ողջ առնել զդա, որ զայլ անդամքն նոր ստեղծանէ։

ՅԱՂԱԳՍ ՇԻՄԱՂԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՑ, ԹԱՐԳՄԱՆԵՑԵԱԼ ՅԻՏԱԼԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒԷ Ի ՀԱՅ ԲԱՐԲԱՌ Ի ՊԵՏՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԷ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼՍԵՑԻՈՅ

92. ՇԻԼ ԵՎ ՍԱՊԱՏՈՂ

Յաւուր միում շիլ աչքաւոր ոչ պատահեալ ումեմն սապատողի (այսինքն զամբուխ) և ասէ ցնա.

—Սիրելի՛ իմ, վա՞շ թէ որպէս վայելչաբար բարձեալ ունիս զոսկի ի յուսն քո՝ լի քաւիօք։

Պատասխանեաց և նա, թէ՝ Բարւո՛ք տեսեր զիս ունիլ զոսկի բեռնաւորեալ, քանզի ա՛լք քո այնքա՛ն զօրեն տեսանել, որքան ծաննար, զի երկու պատուհանքդ աչաց քոց Հաղիւ արժեն զգլխ միոյ լուսամատի։

93. ԱՐԲԵՑՕՂ ԵՒ ԲԺԻՇԿ

Այր ոմն արբեցօղ, ունելով զաստիկ ցաւ ի մի ակն իւր, կոչեաց զբժիշկ ոմն, զի բժշկեսցէ զնա դեղօք։ Իսկ նա եկեալ ասաց, թէ՝ Սիրելի՛ իմ, պա՛րտ է քեզ, նախքան զամենայն, հրաժարիլ ի դինւոյ, ապա թէ ոչ՝ կորուսանիս զլոյս քո։

Իսկ նա պատասխանեաց.

—Ո՛վ իմաստուն բժիշկ, ծածկեա՛, ուրեմն, ըզդեղօրեայս քո, քանզի կամիմ ես մանաւանդ կորուսանել զպատուհան ի՛ն, քան թէ զշոլոր տունն ամայի առնել։

94. ԱՅՐ ԱՅՄԱՎԱՃԱՌ ԵՒ ՊՈՌՆԻԿ

Յաւուր միում այր ոմն զիւղական, բերեալ զայծ իմն ի փոզոցի միում ի վաճառել, պատահեցաւ նմա կին ոմն պոռնիկ և ասաց.

—Վա՞յ թէ որպէ՛ս գեղեցիկ է այծս այս, սակայն ընդէ՞ր ոչ ունի գեղջիւր։

Պատասխանեաց գիւղականն, թէ՝ Դեռևս զզօրութիւն արուի ոչ դիտէ։

95. ԻՇԱՏԷՐ ԵՒ ԱԶՆՈՒԱԿԱՆ

Գիւղական ոմն անցանէր իշով միով ի փողոցէ իմեքէ, և էհար զաւազանաւ սաստկապէս առաջի ազնուականաց, առ ի յաճախեցուցանել զընթացս նորին։ Տեսեալ ազնուական ոմն յայնցանէ, ասաց.

—Ընդէ՞ր անգթաբար հարկանես զայդ խեղճ անասունդ։

Յայնժամ և նա՝ խոնարհաբար հանեալ զփակեղն իւր և յարագապէս ասաց իշոյն, թէ՝ Թողութի՛ւն արա ինձ, է՛շ, զի ո՛չ գիտէի, թէ դու աստ ունիս զբարեկամս և զազնուական ընտանիս։

96. ՀԵՏԵԱԼ ԱՅՐ ԵՒ ԴԵՐԱՍԱՆ

Այր ոմն հեծեալ ի վերայ անշահ ձիոյ միոյ և անցանէր ի միոյ քաղաքէ։ Պատահեցաւ նմա դերասան ոմն և ասէ ցնա.

—Վաճառեա՛ զայս գոմէշս։

Եւ նա վերացուցեալ զձէտ ձիոյն, ասաց.

—Մո՛ւտ ի դրանէս յայսմանէ ի ներքս. եթէ բարւոք վայելէ քեզ լինիլ աստ խանութպան, վաճառեմ զնա աւժանագին գնով։

97. ԱՅՐ ԵՒ ԳԱՆԱՀԱՐԵԱԼ ԿԻՆ

Այր ոմն գանեաց զկին իւր այնքա՛ն սաստկապէս, մինչ զրեթէ էհաս ի դուռն մահու. և անկեալ յերկիր՝ քաղէր զյետին շունչն իւր. և կանայք ոմանք պատահեալ էին անդ՝ շուրջ զնովաւ։ Եւ ի մէջ դիշերի այրն, առ ի փորձել ըզկին իւր, էառ զդանակ իմն (մինչ ննջէին կանայքն) և ասէր ձայնիւ ինքն ըստ ինքան, թէ՝ «Որովհետև մեռաւ կինն իմ իբրև զանասուն, գոնէ ես ևս քերթեցից զմորթ նորա»։—Եւ կալեալ զմի ոտն, խզրէր ծայրիւ դանակին։ Իսկոյն զգացեալ կինն՝ վաղվաղակի յարեաւ և կանգնեցաւ ի վերա ոտից իւրոց։

98. ՄԻԱՄԻՏ ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԵՒ ՍՐԱԽՕՍ ԴԵՐԱՍԱՆ

Գիւղականի ումեք կինն մեռեալ. տարեալ թաղեցին զնա, և վերադարձեալ այրն երթայր լալով ի տուն իւր։ Պատահեցաւ նմա

դերասան ոմն և էհարց, թէ՝ «Ընդէ՞ր լաս»։ Պատասխանի ետ գիւղականն և ասէ, թէ՝ «Կորուսի զկին իմ»։ Ասաց դերասանն, թէ՝ «Հաւատա՛ ինձ, եղբա՛յր, յիրաւի որ ես ո՛չ գտի զնա»։ Ասաց գիւղականն միամտաբար, թէ՝ «Ո՛չ այդպէս, եղբա՛յր, այլ կամիմ ասել, թէ մեռաւ կինն իմ, որոյ ի թաղմանէն այժմ վերադառնամ անմխիթար լալով ի տուն իմ, զի էր յոյժ համեստ»։ Ասաց դերասանն, թէ՝ «Ստեցե՛ր այդու բանիւ, զի եթէ իցէր այդքան համե՛ստ, ո՛չ ի բաց թողոյր զայրն իւր»։

99. ԻՇԽԱՆ ԵՒ ԽԱՀԱՐԱՐ

Յաւուր միում առաւօտու իշխան ոմն, արտաքոյ սովորութեան, քաղցեալ եղև յոյժ։ Կոչեաց զխահարարն իւր և ասէ.

—Զի՞նչ պատրաստեալ ես զճաշու կերակուր։

Պատասխանեաց խահարարն, թէ՝ «Տէ՛ր իմ, դեռևս ժամացոյցն ո՛չ է հնչեցեալ զերրորդ ժամն»։ Ասաց իշխանն.

—Թէպէտ ո՛չ է հնչեցեալ զերրորդ ժամն, այլ ի յոտամոքսի իմում ձայնն օրհասակի զաղաղակ էբարձ, զոր ո՛չ կարեմ տանիլ։

100. ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԵՒ ՔԱՀԱՆԱՅ

Եպիսկոպոս ոմն, անցանելով ի գեղջէ իմեքէ, պատահեցաւ ումեմն քահանայի, որ առնէր զթափչութիւն հրապարակաւ ի յաղբերակի իմիք (ըստ որում է՛ անպատեհ իմն)։ Ասաց եպիսկոպոսն ընդ իւր եղելոցն, հարցանելով, թէ՝ «Ո՞վ է արարեալ զայդ էշն քահանայ»։

Քահանայն լուեալ, ասաց.

—Պայծառագոյն տէրութիւնն ձեր և գերյարգութիւնն։

101. ՊԱՏԿԵՐԱՀԱՆ ԵՒ ՏԳԵՂ ՈՐԴԻՔ

Աղնուական ոմն գնալով երբեմն ի տուն գերազանց պատկերահանի ումեմն և հիանայր նկատելով զգեղեցկութիւնս գերազանց պատկերաց նորին։ Տեսանէր և զորդիս այնմ պատկերահանին, որք էին ամենեքեան յոյժ տգեղք։ Ասաց նմա յաւուր միում, թէ՝ «Զարմանամ քեզ յոյժ, թէ ընդէ՞ր, որ քարշես և նկարես զգազանազան պատկերս յոյժ գեղեցիկս, և ստանաս զորդիս յոյժ տգեղս»։

Պատասխանեաց պատկերահանն ասելով, թէ՝ «Ներեա՛ ինձ,

տէ՛ր իմ, և մի՛ զարմանար, քանզի զպատակերսն արարեալ եմ ի ցերեկի, իսկ զորդիսն իմ՝ ի գիշերի»։

102. ԴԵՐՁԱԿ ԳՈՂ

Դերձակ ոմն այնքան վարժեցեալ էր գողութեամբ, խորհելով կամ գողանալով զասուեղէնս և զայլ իրս այնոցիկ, որք բերէին առ նա՝ ի ձևել տալոյ կամ կարելոյ զհանդերձ ինչ ինքեանց, մինչ զի և ոչ կնո՛ջ իւրոյ արարեալսն թողոյր թարց գողանեցման։

Էհարց սմա երբեմն կինն իւր, թէ՝ «Ընդէ՞ր առնես ամենեցուն այնպէս»։

Պատասխանեաց, թէ՝ «Վասն երկիւղի առնեմ զայն, զի մի կորուսանիցեմ զսովորական համբաւն արհեստակցաց իմոց»։

103. ՊԱՏՃԱՌՔ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՆ

Հարցումն եղև ումեմն փիլիսոփայի, թէ վասն է՞ր տուեալ լինի ողորմութիւն մանաւանդ կուրաց և կաղաց, քան թէ փիլիսոփայից։ Պատասխանեաց իմաստունն, թէ՝ «Յոյժ երկիւղալի է լինիլ կոյր և կաղ, քան թէ վաստակ այնպիսեացն տան»։

104. ՄԵԾԱՏՈՒՆ ԺԼԱՏ ԵՒ ՔԱՐԱԿՈՓ ՊԱՏԿԵՐ ՆՈՐԻՆ

Այր ոմն մեծատուն և ժլատ յոյժ, եւ շինել ումեմն քարակոփ զպատկերն իւր՝ ի մարմարոնեայ քարէ և եցոյց զնա միոյ բարեկամի իւրոյ և էհարց, թէ՝ «Արդեօք իցէ՞ր բարւոք կերտեալ և յարմարեալ քարակոփն ըստ նմանութեան ինքեան»։

Պատասխանեաց, թէ՝ «Յո՛յժ բարւոք և կատարեալ ունի զնմանութիւն քո՝ ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ»։

105. ԱՒԱԶԱԿ ԱՐԿԵԱԼ Ի ԲԱՆՏ

Աւազակ ոմն, մինչ վճռեցեալ լինիւր ի մահ, և ընթերցեալ լինէին ամենայն անիրաւութիւնք նորին հրապարակաւ ի յաւետնի ի յիշատակագրութիւն, նա առէր կրկնելով ըստ ամենայն յիշատակի, թէ՝ «Ա՛յլ ևս մեծագոյն եմ արարեալ, ա՛յլ ևս մեծագոյն եմ արարեալ»։

Ի վախճանի հարցին, թէ՝ «Զի՞նչ այլ ևս արարեալ իցես»։

Պատասխանեաց, թէ՝ «Ջղջացնա՛լ եմ յոյժ, զի ընդէ՞ր ի գլխատրրեցի զիս ըմբռնել և արկանիլ ի բանտ»։

106. ՔԱՀԱՆԱՅ ԵՒ ՍՐԱՄԻՏ ԳԻՒՂԱԿԱՆ

Քահանայ ոմն, գէր եւ մեծափոր, յաւուր միում երթայր ի քաղաքն Ֆիլօբէնցիայ։ Եւ սկսաւ օրն տարաժամիլ, վասն որոյ, առ ի հաստատութիւն երկբայութեան իւրոյ, էհարց գիւղականէ ոմեմն, թէ՝ «Արդեօ՞ք կարիցեր հասանիլով մտանել ի դուռն քաղաքին»։ Իսկ գիւղականն պատասխանեաց, թէ՝ «Այո՛, զի խոտաղէզ լի սայլ մի կարէ մտանել, և ընդէ՞ր տէրութիւն քո ոչ կարիցէ մտանել»։

107. ՄԵՆԱՏՈՒՆ ՏԳԷՏ

Այր ոմն մեծատուն, բայց յոյժ ագէտ, ունէր զմի յոյժ գեղեցիկ Աստուածաշունչ, զորմէ ասաց իմաստուն ոմն, թէ՝ «Սա նման է սապատողի, որ կրէ զկղութիւն զկնի ուսոյն իւրոյ, զոր ո՛չ կարէ տեսանել»։

108. ՋԱՆԱՋԱՆՈՒԹԻՒՆ ԻՄԱՍՏՈՑ ԵՒ ՅԻՄԱՐԱՑ

Հարցումն եղև ումեք, թէ արդեօք իցէ՞ զանազանութիւն ի մէջ իմաստնոց և յիմարաց։ Պատասխանեաց, թէ՝ «Այնքա՛ն յատկապէս զանազանութիւն, որքան է՛ ի մէջ բժշկին և հիւանդին»։

109. ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ

Լուտովիկոս մետասաներորդն կամեցաւ երբեմն շարժիլ ի պատերազմ ի վերա Մեքսինմիլանու։ Էհարց Յակոբայ Թուլցիոսի ընտիր նախարարին իւրոյ, թէ արդեօք զի՞նչ հարկաւոր նախապատրաստութիւն պարտ իցէր առնել։

Պատասխանեաց, թէ՝ «Ի մէջ ամենայն իրաց, եռապատիկ հարկաւորք են դրա՛մք, դրա՛մք, դրա՛մք. և և՛ս, և մա՛նաւանդ, դրա՛մք»։

110. ԱԻԱԶԱԿ ԵՒ ԽՈՍՏՈՎԱՆԱՀԱՅՐՆ

Աւազակ ոմն տարեալ եղև ի կախարանն։ Եւ խոստովանահայրն յորդորելով զնա ի մահ, ասէր թէ՝ «Որքա՞ն երջանիկ ես դու,

սիրելի եղբա՛յր, զի յուսով այսօր կարես բազմիլ ի սեղանի արքայութեան՝ ընկերակցութեամբ աստուածոյ և հրեշտակաց»։

Պատասխանի ետ աւազակն և ասէ.

—Սիրելի՛ հայր, մեծ շնորհ իմն առնես ինձ, եթէ գնասցես ի տեղի իմում, զի դեռևս ո՛չ եմ քաղցեալ և ո՛չ է ինձ ժամ ճաշելոյ։

111. ԱԻԱԶԱԿՔ ԵՒ ԽՈՐԱՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ ՆՈՅԻՆ

Արք ոմանք աւազակք ի միում գիշերի մտեալ ի տուն ոմանմն մարդոյ, կողոպտեցին զազնիւ և զգնոջ եղեալ իրանս։ Եւ մինչ առեալ ածանէին զնոսա, վերա հասին պահապանքն և ասէին.

—Ո՞ւր տանիք զսոսա։

Ասաց մի ոմն ի գողոց, թէ՝ «Տանուտէրն սոցա մեռաւ և վասն այսորիկ հրամայեցաւ մեզ տանիլ զսոսա ի յայլ տուն, ուր լինելոց է ի յառաւօտուն յաշումն և դիր վասն սոցա»։

Ասաց ոմն ի պահապանացն, թէ՝ «Ընդէ՞ր ապա ոչ լսի աստ ձայն լալականաց»։

Պատասխանեաց գողն, թէ՝ «Համբերե՛ա մինչև յառաւօտ և լուիցես, թէ որպէ՞ս առնեն զողբումն և զլալումն յոյժ»։—Վասն որոյ, ոչ զգալով զբան խորամանկութեան նոցին, ի բաց թողին զնոսա։ Իսկ ի վաղիւ յայտնեցեալ եղև գողութիւն և կորուստ տանն այնորիկ. լային ընտանիքն և ողբային յոյժ այնքան, մինչ որ պահապանքն իմացան և զգացին զբանն խորամանկութեան գողոցն։

112. ՋՕՐԱԿԱՆ ՋԵՐՄԱՑԵԱԼ ԵՒ ԱԶՆՈՒԱԿԱՆՔ

Յաւուր միում զօրական ոմն բեռնաւորեալ և բարձեալ էր ի յուսն իւր զծանր զրահս երկաթիս, յորում էր ձմեռնային եղանակ և սաստիկ ցուրտ յոյժ, բայց նա քրտնեալ՝ հոսէր զառատ քրտունս յոյժ։ Պատահեցան սմա երկու արք ոմանք ազնուականք ի ճանապարհի՝ սաւուցեալք ի ցրտոյ։ Եւ ասեն ցնա, թէ՝ «Ընդէ՞ր այդքան յաճախ քրտնիս ընդ դէմ կարդի եղանակիս, մինչ գրեթէ մեք սառուցեալք, ահա մեռանիմք ի ցրտոյ»։

Պատասխանեաց զօրականն, թէ՝ «Տեա՛ր իմ, եթէ բառնայցէք ծանրութիւնս իրաց, որքան ե՛ս բարձեալ ունիմ, ո՛չ միայն ոչ ցրտանայիք, այլև քան զիս առաւել ջերմացեալ զքրտունս հոսէիք»։

113. ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԱՌՆ ԽՈՒԼ ԿՆՈՋ

Հարցին ումեմն, թէ ընդէ՞ր ամուսնացեալ եղև ընդ խուլ կնոջ միոյ։ Պատասխանեաց.

—Վասն այնորիկ ընդ այնպիսի կնոջ ամուսնացայ, զի հաւատացի, թէ ի յայլում ժամու համրանալոց ևս է։

114. ՕԳՈՍՏՈՍ ԿԱՅՍՐ ԵՒ ՆԺԴԷՀ

Յաւուր միում լուաւ Օգոստոս կայսրն ի յոմանց, թէ այրն ոմն նժդէհ եկեալ ի Հռոմ, որ ըստ պատկերի իւրում իցէ յար և նման ինքեան ըստ ամենայնի։ Կոչեաց զնա առ ինքն և տեսեալ զնա՝ ուրախացաւ յոյժ, և յետոյ էհարց նմա, թէ արդեօք մայրն նորին եկեալ իցէ՞ր երբէք ի Հռոմ՝ ի ժամանակս հօր կայսերն։ Պատասխանեաց, թէ՝ «Ո՛չ երբէք, այլ միայն հայրն իցէր եկեալ բազում անգամ ի Հռոմ»։

115. ՊԱՏՃԱՌ ՍՊԻՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ՄՕՐՈՒԱՅ

Հենրիկոս չորրորդն գոլով մօրուսաւոր, յաւուր միում ասաց նմա ոմն ի ներքինեաց ծառայիցն, թէ՝ «Ո՛չ գիտեմ ուստի՞ յառաջ գայ սպիտակութիւն մօրուաց հանդիսավեհութեան քո, կամ ծերութիւնն»։

Պատասխանեաց թագաւորն, թէ՝ «Տարեօքն իմ տկարանան և պատճառեն զգրտութիւն և ոչ այլ ինչ»։

116. ԵՐԿՈՒ ԱՐՔ ԵՒ ԱՆԴԱՍՏԱՆ ԿԱՆԵՓՈՒ

Յաւուր միում երկու արք ընկերացեալ անցանէին ընդ անդաստանաւ իմիք, յորում սերմանեալք էին զկանեփս։ Ասաց մինն ցմիւսն, թէ՝ «Վաղվաղակի անցցուք աստի, զի է՛ կարի իմն վտանգաւոր թունաւորութիւն»։

Էհարց միւս ընկերն, թէ՝ «Վասն է՞ր է այնպէս»։

Պատասխանեաց, թէ՝ «Հայրն իմ այսու կախեցեալ եղև»։

117. ՄՈՒՐԱՅԻԿ ՍՈՒՏ ԽԼԱՅԵԱԼ

Աղքատ ոմն, վասն առատ ստանալոյ զողորմութիւն, երթայր և մուրանայր աւաղմամբ և ակնարկութեամբ, ցուցանելով զինքն

գոլ խուլ և համր։ Տեսեալ զնա ոմն բանագէտ, կոչեաց և երեր ի ներկայութեան բարեկամաց իւրոց, ուր ընդ նմա կային, և ասաց թէ՝ «կամիմ այսօր առաջի ձեր առնել զմեծ հրաշ իմն և սքանչելի»։ —Եւ ապա առեալ ի մի ձեռն զմի փարայ և միւս ձեռն զմի մառչիլ, և եցոյց մուրացկանին ասելով.

—Եթէ ստոյգ խուլ ես, առցես զայս մի փարայեակս, և եթէ ճշմարիտ խոստովանիս՝ առցես զայս մառչիլս։

Յայնժամ մուրացիկն, թարց յապաղելոյ, իսկոյն խոստովանեցաւ ոչ գոլ խուլ և համր, և եղև ոչ սակաւ ուրախութիւն ամենեցուն։ Եւ ընկալեալ զմառչիլն, խնդալով գնաց։

118. ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԵԻ ԱՆՅՈՐԴ ԵԻ ԴԱՏԱԻՈՐ

Այր ոմն բեռնաւորեալ զփայտ՝ տանէր ի վաճառել։ Եւ ի փողոցի չիմիք, անցանելով ի մէջ ամբոխին, աղաղակելով ասէր.

—Ի բա՛ց կացէք, ի բա՛ց։

Իսկ ոմն տմարդի, ո՛չ կամելով հեռանալ, չանկարծ դիպեցաւ նմա գիւղականն և պատառեցաւ վերարկու նորին։ Իսկ նա, կամելով տուժեցուցանել զգիւղականն, չածՙ զնա առաջի դատաւորին և զգացոյց նմա զփաստն խռովութեան իւրոյ։ Իսկ նա ո՛չ երբէք պատասխանեաց։ Եւ դարձեալ առ տէր վերարկուին, ասէր, թէ՝ «Զի՞նչ կամիս, զի արարից համեմս այսմիկ»։

Եւ նա ասաց, թէ՝ «Ո՛չ է նա համր, քանզի անդ աղաղակէր բարձրր ձայնիւ, թէ՝ «Ի բա՛ց կացէք, ի բա՛ց»։

Յայնժամ դատաւորն սրամտեալ ասաց.

—Ուրե՛մն, ո՛վ անմիտ, եթէ նա այնպէս աղաղակէր, պարտ էր քեզ ի բաց գնալ, զի մի՛ դիպեցեալ քեզ՝ պատառեցիւր վերարկուն քո։—Եւ այնպէս ի բաց վարեաց զնա։

119. ՏՈՒՏԷՇՔ ԵԻ ՊԱՆԴՈԿԱՊԱՆ ԵԻ ԱՂԱԽԻՆ

Չորս գերմանացիք տուտէշք գնացեալ Ֆրանցիայ և իջևանեցան ի պանդոկի միում, յորում ոչ ոք հասկանայր զլեզուս նոցա։ Եւ անտանօր կերին և արբին և կամէին ննջել։ Յարեան ծառայքն նոցա և առեալ զձիանսն, տարին ի ջուր։ Եւ պանդոկապան կինն հրամայեաց աղախնոյն իւրոյ, զի արբեսցէ զկօշիկս ճանապարհորդացն այնոցիկ։ Իսկ նա առեալ սրբէր, բայց մինն ի կոշկաց անկեալ և խրեցեալ էր ի մէջ սաստիկ տղմոյ. և աղախինն չանայր արտա-

քարշել ի տղմոյ անտի՝ մեծաւ աշխատութեամբ յոյժ, մինչ զի առաւել նեղութենէ բռնութեանն, թռուցանէր ի ներքուստ զպիղծ կրէտացիս երկարս։ Եւ եղև ոչ սակաւ ծիծաղիլ ամենեցուն, մինչև որ էհան ի տղմոյ անտի։ Իսկ պանդոկապան կինն յանդիմանեալ զաղախինն, ասելով.

—Լի՛րբ և անամօթ խող զքեզ, ո՞չ ամաչեցեր առաջի պարոնացս արձակել զայնպիսի անգոսնելի նիւթս ի յորովայնէ քումմէ։

Պատասխանեաց աղախինն, ասելով թէ՝ «Սոքա տուէշք են և ոչինչ հասկանան ի լեզուէ անտի»։

120. ԱԶՆՈՒԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՊՆ ՅՈՒԼԻՈՍ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ազնուական ոմն հռոմայեցի, խորհրդակից բարեկամ Յուլիոս պապին երկրորդի, ասէր սմա, թէ՝ «Բազումք գանգատին զքէն, թէ Սրբութիւնդ յո՛յժ եռանդաբար աշխատի ի պատերազմի՝ ընդ դէմ Ֆրանցիզոյ, զի աստուած տուեալ է, ասեն, զքանալիս եկեղեցւոյ իւրոյ առ ի փակել զդուռն անկարգ խռովութեան և բանալ զդուռն հաշտութեան»։

Պատասխանեաց պապն, թէ՝ «Այնոքիկ, որք խօսին այնպէս, ո՛չ են հզօրք, քան զսուրբն Պետրոս և Պօղոս, որք էին ընկերք և իշխանք եկեղեցւոյ։ Եւ նախնիքն իմ ծառայեցին և չեհանեցան բանալեաց սրբոյն Պետրոսի, ես այժմ կամիմ ի գործ ածել զսուրն սրբոյն Պօղոսի»։

Ասաց ազնուականն, թէ՝ «Սրբութիւն քո գիտէ՞, որ ասաց Քրիստոս Պետրոսի, թէ՝ «Դարձո զսուր քո ի պատեանն»։

Պապն ասաց, թէ՝ «Ճշմարի՛տ է, բայց յիշեա՛, զի Քրիստոս ո՛չ նախքան ղհատանել ունկանն Մաղքոսի ասաց զայս, այլ յետ ունկնոյ զքաջութիւնն»։

121. ՈՐՄՆԱՇԷՆ ԵՒ ՄԵՌԵԱԼ ԵՒ ԴԱՏԱՒՈՐ

Յաւուր միում այր ոմն որմնաշէն, անկեալ ի բարձր պարսպէ միոյ ի վայր՝ ի վերա առն միոյ, ուր նստեալ կայր, որ ըստ բարեբաղդութեան իւրոյ ո՛չ վնասեցաւ այնքան, սակայն ենթանկեալ այրն մեռաւ։ Իսկ որդին սորա, առեալ զսա տարաւ ի դատաստան, և խնդրէր զվրէժ մահուան հօրն իւրոյ։ Եւ դատաւորն վճռեալ հրամայեաց, զի որմնաշէնն տարեալ նստուցանիցէին ի տեղւոյ հօրն, և որդի մեռելոյն ելցէ ի յայն բարձր տանիսն և ընկեսցէ զինքն ի

վերա առն այնորիկ, և սպանցէ զնա՝ նման հօր իւրոյ։ Իսկ նա լուեալ՝ երկեաւ և դադարեցաւ ի փաստէ իւրմէ։

122. ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԵՒ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Յաւուր միում գիւղական ոմն տեսեալ զարքեպիսկոպոսն Գօլօնիոյ, զի երթայր ընդ զինուորաց իւրոց, ծիծաղեցաւ լրբաբար յոյժ, զոր իմացեալ արքեպիսկոպոսին, կոչեաց զնա առ ինքն և ասաց, թէ՝ «Ընդէ՞ր այնպէս լրբաբար ծիծաղեցար»։

Պատասխանեաց գիւղականն, թէ՝ «Թուեցաւ ինձ անկարգութիւն իմն ընթանալն քո այնպիսի զարդուք և ընկերակցութեամբ ոչ քահանայից, այլ ընդ զինուորաց»։

Ասաց եպիսկոպոսն.

—Ո՞չ գիտես դու, կոպի՛ա, որ ես դո՛ւքս եմ, ընդ նմին և արքեպիսկոպոս, զի երթամ յեկեղեցին զգեստիւք և քահանայիւք և առեմ զպաշտօնս իմ ընդ կղերիկոսաց, իսկ ի յայլ վայրս երթամ ընդ զինուորաց իմոց, իբրև զդուքս։

Ասաց գիւղականն, թէ՝ «Բարւո՛ք է, տէ՛ր իմ, բայց ներեա՛ ինձ, աղաչեմ զքեզ, եթէ դուքսն երթայ ի դժոխս, ո՞ւր երթիցէ արքեպիսկոպոսն»։

123. ԳՈՒԱՆՆ ՀԷՆՆԻՈՍ ԵՒ ԱԶՆՈՒԱԿԱՆ

Գուանն Հէննիոս ասաց աղախնոյ իւրում, զի ասիցէր ումեմն հոօմէական ազնուի (որ բաղխէր զդուռն), թէ ո՛չ իցէ ի տան՝ տէրն իւր։ Եւ աղախինն, ըստ հրամանի նորա, այնպէ՛ս պատասխանեաց։ Բայց ազնուականն սակաւ յառաջ, քան բաղխել դրանն, տեսեալ էր զմտանելն գուանին ի տուն, վասն այնորիկ ասելն աղախնոյն, թէ՝ «Ո՛չ է աստ ի տան», չուեաց ազնուականն ասելով թէ՝ «Ո՛չ հաւատամ և ոչ հաճիմ, թէ տէրն ձեր ո՛չ է աստ»։

Եւ զկնի աւուրց ոմանց հարկաւորեցաւ գուանն երթալ առ ազնուականն, վասն մեծ իրիք ինչ խնդրոյ, ըստ որում յառաջագոյն գտեալ ունէր զշնորհս առաջի նորա։ Հասեալ, ուրեմն, նա ի դուռն նորին և բաղխեաց։ Եւ ազնուականն բացեալ զպատուհան իւր և տեսեալ զնա, ասաց թէ՝ «Պարոնն ոչ է աստ ի տան»։

Պատասխանեաց գուանն, թէ՝ «Որպէ՞ս ոչ կարէ լինիլ ի տան, զի ահա տեսանեմ ըզտէրդ իմ, որ խօսի ընդ իս»։

Ասաց ազնուականն, թէ՝ «Ես հաւատացի աղախնոյ քո, մինչ եկի ի խնդիր քեզ, բաղխելով զդուրս քո, և դու գոլով անդր, ասեք

Եւտուր աղախնոյդ, թէ՝ «Տէրն իմ ոչ է աստ»։ Աստանօր, հաւատա՛ և դու, թէ վասն քո ոչ եմ աստ, այլ վասն այլոց»։

124. ՋՕՐԱԿԱՆ ԵՒ ԾԱՆՐԱԳՈՅՆ ԲԵՌՆ ԻՒՐ

Երբեմն զօրական ոմն, գտանիլով ընդ կնոջ իւրում ի բարձր ծովում՝ ի ժամանակի մեծի ալէկոծութեան, տեսանէ՛ր, որ նաւավարքն թափէին ամենայն կարողութեամբ զամենայն ինչ և իցէ կարասիս, թարց երեսպաշտութեան իմիք, որք պատահէին ի ձեռս իւրեանց։ Մանաւանդ աղաղակէին ամենքն, թէ՝ «Ընկեսցուք նախապէս զծանրագոյն բեռինս, առ ի փրկել զկեանս և զերծանիլ ի ծովէն, զի մի ընդ իրացն համանգամայն ընկղմեսցուք»։

Իբրև լուաւ զայս զօրականն, խնդոյն կալաւ զկին իւր և ընկեց ի ծովն, ասելով թէ՝ «Ոչինչ է ծանրագոյն և անտանելի բեռն ինչ ինձ ի մէջ աշխարհիս, քան զկինն իմ»։

АРМЕНУИ СРАПЯН

АРМЯНСКИЕ СРЕДНЕВЕКОВЫЕ СКАЗЫ

Резюме

Художественная проза армянского средневековья как мало опубликована, так и мало изучена. Сравнительно лучше в этом отношении обстоит дело с баснями. Еще в 1668 г. в Амстердаме был издан первый сборник притч—«Книга басен, что зовется Лисьей книгой». С тех пор и доныне продолжается изучение и публикация притч. Большую работу в этой области проделали не только арменоведы армяне, но и иностранцы, однако с точки зрения как публикации и анализа текстов, так и теоретико-литературоведческой наиболее солидными и обстоятельными являются исследования Н. Марра и М. Абегяна.

Большое внимание было обращено учеными также на сказки, однако не столько в смысле их изучения, сколько по линии их сбора и публикации. В них, как и следовало ожидать, нашли место также басни, сказы и предания, анекдоты, загадки, заклятия, клятвы и т. д.

Важными печатными памятниками являются и «Жития отцов», «Великое зерцало» и другие сборники. Составляющие среди них значительное число нравоучительные назидательные повествования тесно связаны со сказами.

Что же касается средневековых армянских сказов, то специальных сборников или относящихся к ним исследований до сих пор нет. Быть может, причина этого в значительной мере кроется в наличии общности между различными произведениями малого жанра и в отсутствии четкого разграничения их особенностей. Говоря сказ—разумели притчу, сказку, легенду, притча—пословицу, поговорка—изречение, эпос—сказ, легенду и т. д.

Проявлением наличия параллелей между этими жанрами является и то обстоятельство, что одно и то же произведение в разных сборниках воспринималось в разных жанровых понятиях: сказ, fabliau, lai, miraculum, farce и т. д.

Именно по этой причине в появившихся за последние годы публикациях сказок, как армянского, так и других народов, бок о бок друг с другом помещены сказки, сказы, притчи, басни, анекдотические истории и т. д.

В выпущенном в 1957 г. в свет сборнике «Страницы средневековой армянской художественной прозы» (Ереван) впервые нашли себе место также сказы, часть научно-критических текстов которых составил и снабдил комментариями автор данного исследования.

Настоящая работа представляет собой опыт литературоведческого и филологического исследования, основанием для которого послужили армянские средневековые сказы, как извлеченные автором из рукописей Матенадарана им. М. Маштоца, так и известные по публикациям. Учитывая малочисленность опубликованных сказов, мы поместили во второй части настоящего исследования тексты с соответствующими комментариями.

Работа охватывает 13—18 века. Исходным пунктом для этого послужил тот перелом в жизни и мировоззрении, который дал литературе 12—13 вв. новый дух и веяния.

На протяжении своей истории сказ прошел длинный путь развития, подвергаясь постоянному изменению, как внешнему, в отношении формы, так и по содержанию и целеустановке. Зародившись в разные века, а также в различных странах, в недрах разных общественно-политических и социально-экономических отношений, сказы достигли очень большого и широкого охвата в отношении и времени, и места. Многие из них своими сюжетами пришли из глубины времен, неся с собой элементы древности и, изменяясь, принимали новый облик, тем самым создавая огромное разнообразие как тем и идей, так и средств выразительности и структуры.

В такой плавильне возникновения, развития и длительной жизни сказ, без сомнения, не мог сохранить свой первоначальный вид, иметь окаменелую структуру. Он не мог так-

же иметь, естественно, для всех времен постоянный, законченный и всегда приемлемый характер. Быть может, именно этим следует объяснить те расхождения в мнениях европейских и русских ученых, которые существовали в определении сказа как литературного жанра[1]. Новелла, например, которая по своему существу, быть может, наиболее близка сказу, не имеет и не может иметь единого четкого определения. На примере только одного Боккаччо видно, насколько она неоднородна и разнообразна и сколько различных описаний имеет: новелла-анекдот, новелла-быль, историческая новелла, новелла, сочиненная с развлекательными или назидательными целями, и т. д. Если новеллы только одного писателя могут быть столь разнохарактерны, то сколь большего следует ожидать от произведений, хотя и принадлежащих к одному жанру, но возникших в разные века, в разных общественно-политических условиях, являющихся плодом мысли и пера разных авторов.

Строгое разграничение сказа и вообще жанров трудно произвести даже в наши дни, когда часто отождествляются рассказ и новелла, условно различаются рассказ, роман и повесть, некоторые произведения называются и рассказом и повестью, или и повестью и романом.

Определения сказа в его жанровых особенностях, которые даются ниже, основаны на имеющихся под рукой конкретных материалах.

Армянское слово «зруйц» (сказ) содержит в себе много оттенков; оно может быть по содержанию и реалистичным, и легендарным, и назидательным, и описательным и повествовательным, и юмористическим вплоть до острой насмешки и сатиры, как, например, египетские сказы, которые тесно связаны с французскими fabliau, lai и farce. Однако до 12—13 веков в армянской книжности преобладающее место занимали сказы исторического характера, которые, быть может, являлись в основном частями целостных эпических творений и как от-

[1] Говоря „определение сказа" мы в основном имеем в виду точки зрения на такие близкие к нему жанры, как итальянская новелла, греческая διήγημα, λόγος, русские сказ, сказка, повесть, французские dit (dittie), fabliau, lai, farce, немецкие Sage, Schwank и др., с которыми сказы имеют общие черты, хотя ни один из них в жанровом смысле, в особенности формой и структурой, не совпадает полностью со сказом.

дельные фрагменты сохранились в трудах историков. В дальнейшем становится более характерным нравоучительный дух, и почти все литературные виды средневековья, как прозаические, так и поэтические, приобретают назидательный тон. Проповедь ли то или толкование, грамматика или лечебник, судебник или историография—все они пересыпаны назидательными повествованиями. Не случайно, что именно в эти века создаются сборники притч Мхитара Гоша и Вардана Айгекци. В последнем, без различия жанров, находят себе место разнообразные повествования, пословицы, сказы, сказки, анекдоты и т. д.

Изменения происходят и в области поэзии, беря начало в 12 веке с назидательных стихотворений и загадок Нерсеса Шнорали. В дальнейшем к назиданиям обращаются почти все поэты средневековья от Фрика и до Саят-Новы.

Таким образом, в 12 веке возникает необходимость в нравоучительном сказе, что становится характерным для всего средневековья. Начинают не только сочиняться новые, но и обрабатываться либо прямо использоваться древние нравоучительные, бытовые, иносказательные литературные произведения. И многообразные и разнохарактерные сказы средневековья (в которых большое место занимают небольшие повести, касающиеся житий отцов вообще христианской, а также армянской церкви), независимо от времени их возникновения, заполняют собой рукописи.

С точки зрения внешней, по форме, армянский средневековый сказ представляет собой небольшой, короткий, длиной от нескольких строк до нескольких страниц, рассказ. Охват его невелик, материал небольшой, конкретный, вращающийся вокруг одного стержня, связанный одной идеей, однако глубокий, меткий и завершенный.

Для него характерна следующая структура, хотя и не всегда обязательная: вступление, собственно рассказ и заключение. Вступление, которое бывает кратким (а иногда пространным), выражает в основном цель или источник сказа. За ним следует основной материал—рассказ и затем послесловие, в котором заключено нравоучение. Последнее обладает большей устойчивостью, чем вступление, которое зачастую уступает место непосредственно повествованию—сказу.

Следует заметить, что фактическая сторона сказа приводит часто к иным выводам, не связываясь непосредственно с нравоучением. Тем самым сказ раздваивается, делясь на две почти совсем отдельные и независимые части. Во всех случаях, однако, цель остается одна: показом наиболее впечатляющих и воздействующих положений внушить желаемую идею. Первоначально именно это и было задачей сказа--он появился не в качестве особого средства, отдельного жанра художественного слова, но использовался почти во всех видах прозаического слова и более всего в проповедях и речах. В этих обстоятельствах сказ превратился в один из наиболее распространенных видов средневековой художественной прозы, почти наравне с пословицей и басней, нередко звучал подобно пословице или притче, сказке или анекдоту. Будучи связан с произведениями малого жанра, сказ в то же время многими своими свойствами отличается от них. Если в притче заключены иносказание, а также оттенок сравнения, уподобления (говорить притчами—означает сравнивать сказанное с чем-то, привести другой подобный пример), то сказ понимается непосредственно, так, как говорится, его основная мысль лежит в самом содержании, если даже к нему прилагается нравоучение.

Басня в основном обращается к животному и растительному миру, меж тем материалом сказа является человеческая жизнь, духовный и моральный мир человека, его работа и быт; природа, животный и растительный мир служат дополняющими, обогащающими и украшающими частями его содержания.

Хотя очень маленькие по объему сказы иногда приближаются к анекдоту, однако для сказа вообще не характерны присущие анекдоту двусмысленная постановка вопроса, острота замысла, шутливость и т. д.

Сказы, подобные сказке, встречаются сравнительно редко. Сказки в основном более пространны, шире по содержанию, сюжет их разветвлен; в них больше желаемого, воображаемого и нереального, чем конкретного, действительного. Сказки, как правило, имеют свои специфические начало и конец. В сказах мало либо вовсе нет волшебного, чудесного, сказочного начала и конца.

Слово «сказ» подчас употребляется в весьма широком смысле: «сказами» называют предания, легенды, речи, толкования и т. д. Следовательно, ряд литературных произведений приобретает характер сказа, становится сказоподобным, сохраняя свои жанровые особенности, как мартирологи, жития, эпические произведения и т. д. В данном случае слово «сказ» становится определением для вообще написанных прозой небольших произведений. Это явление не сугубо армянское, а всеобщее, как, например, λόγος.

В позднем средневековье сказы по объему и охвату расширяются, постепенно приближаясь к жанру рассказа или повести. В 17—18 веках появляются целые сборники сказов. Сказ окончательно обособляется от других видов прозаического слова.

Для средневекового армянского сказа вообще характерно отсутствие автора, чему преимущественно способствует его более устное, чем письменное распространение. Рассказчики весьма свободно обращаются не только с автором, но и с местом и временем, каждый на свой лад меняя их, делая сокращения или добавления.

В процессе этого своеобразного пересказа или переложения сказы локализуются, в армянской среде—арменизируются. Это обстоятельство вытекает и из самого существа сказа. Затрагивая в основном общечеловеческие темы—честность, дружбу, справедливость и т. д., сказы не только не вызывают необходимости быть связанными с какой-либо средой, местом, народом или временем, но выходят за их рамки. По этой причине больше локализуются идеи и темы жизнеспособные, представляющие общечеловеческую ценность и интерес. Средством локализации является также заимствование от других народов того, что родственно армянской жизни и природе; при этом отбрасывается все то, что не может сродниться с местными условиями—бытом, обычаями и нравами, взглядами и понятиями. Таким путем от заимствованных сказов оставалась часто модель интересующей мысли, один только скелет, порой же из сказа брался всего лишь какой-нибудь отрывок. Случалось также, что несколько отдельных сказов сливались в один или, наоборот, один распадался, превращался в разные, независимые друг от друга сказы.

Локализации способствовал также тот длинный путь во времени и пространстве, который проходили сказы, теряя при этом некоторые свои определенные качества.

Вопрос заимствования или перевода сказов (с какого языка или когда?) сравнительно легко решить в том случае, если они не полностью локализовались или национализировались, лишившись следов своего происхождения.

Сказы имеют не только устные, но и письменные заимствования из «Житий отцов», «Великого зерцала», «Истории семи мудрецов», «Gesta Romanorum», «Александрии», «Калилы и Димны» и так далее; тем самым древность некоторых сказов восходит к 4—5 векам нашей эры. В исследовании показано также, что в сказах различных народов общности существуют не только вследствие заимствований. Схожесть положения, схожесть уровня социально-экономического, культурного, нравственного и духовного бытия порождала также сказы со сходными темами и мотивами.

Средневековые армянские сказы имеют два источника: местный и переводной (слово перевод следует понимать не в современном, а в средневековом смысле, как переложение).

Местные или собственно армянские сказы делятся на две группы: религиозные и светские. В сказах первой группы ударение ставится на вопросах, связанных с верой и догматикой, а во второй—на мирском. Обе служат одной и той же конечной цели: политической, государственной, патриотической. В отличие вообще от христианских сказов, в которых преобладающее место занимают бытовые, психологические и нравоучительные вопросы, армянские религиозно-догматические сказы в большей мере обусловлены общественно-политической жизнью времени. Первейшее и основное в них—это борьба против чужой церкви и чужих религий во имя сохранения отчизны и народа, во имя государственности. Для этих сказов, как одного из средств идеологической и политической борьбы армянского народа, конечно, наиболее характерен патриотизм. Они, кроме того, ценны тем, что одновременно отражают конкретные события своего времени.

Среди сказов на светские темы, которые внушают чувства сохранения своей нации, национальной независимости и люб-

ви к отчизне, наиболее ценны произведения исторического характера. Эти произведения, касающиеся далекого или близкого прошлого, поднимают всегда животрепещущие вопросы. Они в основном стремятся поднять чувство национального достоинства народа и героический дух самозащиты, бичуя одновременно все то, что ослабляет сопротивляемость страны, борьбу во имя физического и духовного существования народа, во имя мира и свободы родины. Имея светский характер, эти сказы, вероятно, распространялись более устным путем, чем письменным, почему и в рукописях они сохранились мало. Об этом свидетельствуют и те из них, которые сохранились у историков, нередко сообщающих, что сказы эти передает молва.

Именно этим характером рассматриваемых в них вопросов собственно армянские сказы и отличаются вообще от других сказов средневековья.

Материалом средневековых как религиозных, так и мирских сказов послужили в основном реальные общественные и человеческие взаимоотношения, характеры, психология, быт, нравы и обычаи, в их живом и верном изображении, на основании которого только и строилось обобщение—вывод этического или религиозно-этического, назидательного характера. В них выступает человек со своими будничными делами, радостями и заботами, естественными желаниями, реальной жизнью и мировоззрением. Однако, при всем том, сущностью религиозных сказов все-таки остается стремление удалять от мирской действительности путем показа и бичевания этого мирского. Непосредственная проповедь отвлеченных религиозных положений не достигала цели. Начиная с 13—14 вв. мирское начинает с неизбежностью пронизывать не только все внешние реальные отношения, но и самую сущность человека, беспощадно проникает в его внутренний мир, не делая никаких социальных, религиозных или половых различий. Разумеется, религиозный дух, который на протяжении веков стеснял, подчинял себе интеллектуальную и духовную жизнь человека, не уступал с легкостью свои позиции, хотя и не мог более помешать вступлению реальности в пределы своих владений. Однако даже сами духовные лица выступают в сказах

не столько как церковники в их неколебимой вере, святом образе жизни или добродетелях, сколько как человеческие характеры с их слабостями и пороками, а также достоинствами. Сказы высмеивают пристрастие духовенства к вину, его порочность, сребролюбие, алчность, интриги и так далее. Помимо желания, некоторые сказы вызывали тем самым отрицательное отношение к духовенству.

Мирское ядро сказа, выступив сперва в тесном сплетении с уже получившими широкое распространение религиозными произведениями, постепенно начинает все более укрепляться, распространяться и, наконец, настолько усиливается, что разрывает свою оболочку—религиозное окружение. Разумеется, не следует представлять себе, что религиозное тотчас же полностью уступило место мирскому. Оно сохраняется, продолжает жить под разной окраской, но вступившие в него мирские элементы начинают приобретать независимость и существовать отдельно. В дальнейшем, религиозные тенденции постепенно остаются в стороне и вперед выступает смех, остроумная шутка или юмор, утверждаются права плоти, бессмысленность и невозможность умерщвления мирского. В позднее средневековье появляются сказы на сугубо мирские темы. Таким образом, постепенно не только увеличивается число светских сказов, но они приобретают и новое качество—наряду с назидательно-воспитательными служат и другим целям, превращаются в способ времяпрепровождения. С поучительным, иногда холодно-повествовательным стилем сочетается, а подчас и заменяет его живая, часто юмористическая манера. Некоторые сказы приводят к выводам, противоположным религиозным и моральным нормам, позднее в них высмеивается даже высшее духовенство. Сказы этого типа более приближают литературу к обществу, облегчают проникновение народного в литературу. Происходят также структурные изменения: начинаясь непосредственно с основного материала, без специального вступления, сказы заканчиваются без послесловия, без нравоучения.

Исходной точкой средневекового сказа, его целью и конечной точкой является человек, стремление очистить его нравственный облик, облагородить, поднять его. В сказах перед на-

ми проходят цари, царицы, придворные, князья, купцы, ростовщики, судьи, воины, ремесленники, крестьяне, нищие, духовенство всех степеней, от низших и до высших. Хотя в удел армянскому духовенству исторически досталась иная роль, ибо на него легла вся тяжесть организации не только духовной, но и научной, общественной и политической мысли народа, однако во многом оно было подобно духовному сословию других народов. Пороки армянского духовенства также становятся предметом особого обсуждения церковных канонических соборов, а в сказах бичуются церковники, монастыри, монахи и монахини.

Объективно сказы приводят к тому выводу, что падение нравов было более характерно для высших слоев, чем для народа. У последних порочные дела и желания проявляются, как правило, преимущественно тогда, когда они стремятся достичь или достигают высокого положения.

Народ, простой человек, будь то мужчина или женщина, представлен преимущественно благоразумным, рассудительным, здравомыслящим, умудренным жизненным опытом. Его идеал—это милосердные, заботящиеся о нуждах и горестях народа, справедливые цари и князья, достижение своей вековой мечты о мирной жизни.

Сказы воспевали целый ряд таких актуальных и для средних веков и для нашего времени нравственных принципов, как миролюбие, единодушие, справедливость, бескорыстие, дружба и т. д. Они восхваляют человеколюбие, благородство, честность, мудрость и благовоспитанность. В этих чертах средневекового мировоззрения проявляется благородное стремление сделать человека возможно совершеннее. Сказы воспитывают также волю и мужество в достижении истины, оптимизм, стремление облегчить полную забот и тягот, по сравнению с вечностью поистине мгновенную, краткую жизнь.

Как по содержанию, так и по целевой установке сказы отражают средневековую жизнь и мировоззрение, представляют разные слои общества, со дня на день углубляющийся социальный антагонизм, резкие классовые различия и противоречия. Это означает, что в сказах проявляется также недовольство народа против власть имущих, господ.

Хотя отражение природы не является первостепенной, непосредственной задачей сказа, однако на пути осуществления цели она становится неизбежным, необходимым шагом, важным средством разрешения основного вопроса.

В раскрытии средневековой жизни и мировоззрения значительную роль сыграл творческий метод лиц, записывавших сказы (сказителей, писцов), использованные ими приемы и способы, художественность речи и индивидуальный, личный подход к вопросу. Авторы не довольствуются одним лишь описанием действительности, холодным и безразличным изложением фактов, но судят о них, вмешиваются, разрешают их, принимая или отвергая. Это раскрывающее их идейные взгляды вмешательство вытекает не из намерения изменить основное содержание сказа, а из внутреннего стремления по-своему дополнить и углубить его, сделать метким и целеустремленным.

Благодаря художественному познанию жизни в сказах делаются глубокие моральные и философские обобщения многочисленных фактов, вытекающих из действительности, раскрываются многие оттенки человеческой психологии, а иногда даже в одном слове концентрируется специфическая, основная и характерная черта целого слоя общества.

Часто характеристики и тонкие психологические черты раскрываются благодаря творческим приемам и искусству автора—путем сравнений, параллелей, поговорок-пословиц и т. д.

Одним из творческих средств выражения их отношения и точки зрения являются очень тонкие и многообразные формы осмеяния, начиная с вызывающих смех слов и кончая юмором и сатирой.

Важную роль играет также язык сказов: ясность, лаконичность, тонкость, богатство, образность, повествовательный, риторический или драматический стиль.

В сказах вообще господствует среднеармянский язык, который, однако, переживает постоянное развитие в сторону ашхарабара (современного литературного языка).

Различные языковые особенности, диалектные и иностранные слова оттеняют сказ, создают особую атмосферу, действи-

тельность, характеризующую среду, возможность более точного ощущения места, времени и человека.

Средневековые сказы приобретают двойную ценность: они не представляют собой холодное и объективное отражение действительности и мировоззрения, а являются действенным участником их оформления; они воспитывают в людях идейность, участвуют в перестройке и преобразовании жизни, показывают возможные пути в достижении лучшего, опережая порой миропонимание своего времени.

Разнообразие, широта и глубина охвата и художественность придают сказам большую историческую и познавательную ценность. При их посредстве, в большей или меньшей мере, раскрывается средневековье, внутренний и внешний мир человека—психология, мировоззрение, нравы, быт, обычаи, занятия, социальное положение и взаимоотношения, наука, культура, искусство, состояние и уровень общественного строя, которые дополняют представления современного человека о средневековье. Именно по этой причине они представляют собой сегодня богатую сокровищницу, дающую обильный материал для научных, исторических, литературоведческих, лингвистических исследований и художественных произведений. К ним обращались многие из крупных писателей всех времен и всех стран мира, создавая многочисленные маленькие и большие полотна. Крупнейшим творением среди них остается по сей день «Фауст».

Сказы средних веков вообще преследовали жизненно первейшие, важнейшие для литературы всего мира цели. В этом кроется причина того, что многие из них и ныне находят себе место в новейших изданиях, служат обучению и воспитанию современной молодежи. Этим они и сохраняют великую силу своей жизнеспособности.

Во второй части исследования помещены сказы с соответствующим научным аппаратом.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՅԱՆԿԵՐ ԵՎ ԲԱՌԱՐԱՆ

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Աղուէսագիրք—*Գիրք առասպելաբանութեանց, որ ասի Աղուէսագիրք, Ամստերդամ, 1668։*

Աղուէսագիրք 1683—*Գիրք աշխարհաց և առասպելաբանութեանց, որ է Աղուէսագիրք, Մարսելիա, 1683։*

Բակունց, Աղվեսագիրք—*Բակունց Ա., Վարդան Այգեկցի, Աղվեսագիրք, Երևան, 1955։*

Բարաղամի եւ Յովասափու պատմութիւն—*Նկարագրութիւն հոգևոր վարուց Յովասափու, որդւոյ թագաւորին Հնդկաց, Վաղարշապատ, 1897։*

Բոկաչիո—*Բոկաչիո Ջ., Դեկամերոն, Երևան, 1953։*

Գանձակեցի—*Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961։*

Գիրք որ կոչի հարանց վարք—*Կ. Պոլիս, 1720։*

Գող—*Միխթար Գող, Առակներ. տեքստը ձեռագրերի համեմատութեամբ և ներածութիւնը էմ. Պիվազյանի, Երևան, 1951։*

Դավրիժեցի—*Առաքել Դաւրիժեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1884։*

Եզովբոս—*Առակք Եզովբոսի, Վենետիկ, 1827։*

Զաքարեայ Սարկաւագ Ա.—
Զաքարիա Սարկավագ Բ.—
Զաքարիա Սարկավագ Գ.—
Զաքարեայ Սարկաւագի Պատմագրութիւն, Վաղարշապատ, 1870։

Էջեր—*Էջեր հայ միջնադարյան գեղարվեստական արձակից, խմբագրութեամբ և առաջաբանով Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1957։*

Էֆիմերտէ—*Գրգուկ, որ կոչի Էֆիմերտէ, տպագրեցեալ աշխատասիրութեամբ Սարգիս արքեպիսկոպոսի Կոստանդնուպօլսեցւոյ, Վենետիկ, 1752։*

Թլկուրանցի—*Յովհաննէս Թլկուրանցի, Տաղեր, աշխատասիրութեամբ էմ. Պիվազյանի, Երևան, 1960։*

Թումանյան, Ա—*Թումանյան Հովհաննես, Երկերի ժողովածու, հատ. Ա., Երևան, 1950։*

Թումանյան, Գ—*Թումանյան Հովհաննես, Երկերի ժողովածու, հատ. Գ., Երևան, 1949։*

Խաչակյան Ա.—*Առակներ, Երևան, 1946։*

Լեսսինգ—*Նաթան իմաստուն, Թիֆլիս, 1878։*

Խնկոյան Ա.—*Խնկոյան Ա., Առակներ, Թիֆլիս, 1917։*

Հայելի Վարուց—*Գիրք Հայելի վարուց, որ ասի Հարանց վարք, Մարսելիա, 1702։*

Հայկականք—*Տեր-Մկրտչեան Գ., Հայկականք, ԺԴ—ԺՔ, Վաղպատ, 1899։*

Հայկունի Ս.—*Կենդանական վէպեր, ժողովրդական առակներ, Ա դրքոյկ, Վաղարշապատ, 1907։*

Հատրճեար առակ Վարդանայ—*Հատրնտիր առակք Վարդանայ վարդապետի,* Choix de fables de Vartan, en arménien et en français, Paris, 1825

Հարանց վարք—*Ջուղա—1641։*

Հարիւրակ բառոյական խրատուց—*Հարիւրակը բառոյական խրատուց, յորս բովանդակին բառոյական առածք և զուարճալի պատմութիւնք, Կ. Պոլիս, 1853։*

Պետրոս պատմագիր—*Պետրոս վարդապետ, Արշաւանք արաբաց ի Հայաստան, ի լոյս ընծայեաց Հանդերձ ծանօթագրութեամբք Կարապետ վրդպ. Շահնազարեանց, Փարիզ, 1857։*

Մառ Ա.—Марр Н. Сборники притч Вардана, часть I, исследование, СПб 1899.

Մառ Բ.—*Մառ Ն. Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, մասն Բ, Բնագրեր, Պետերբուրգ, 1894։*

Մառ Գ.—Марр Н. Сборники притч Вардана, часть III, приложения, СПб 1894.

Մխ. Գոշ, Վարդան Այգեկցի, Առակներ—*Երևան, 1951։*

Յովհաննէս Վ. Հետազօտութիւն Ա, տետր Բ.—*Յովհաննէս Վ., Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ, մասն Ա. տետր Բ. Վիեննա, 1897։*

Նազարեանց, Անեկդոտներ—*Հատ. Ա—Գ, Տփխիս, 1877—1883։*

Նաւասարդեան, Հեքիաթներ—*Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, գիրք 1—10, Թիֆլիս, 1891—1894—1903։*

Շապուհ Բագրատունի—*Պատմութիւն, ի լոյս ածին Գ. Տէր-Մկրտչեան և Մեսրոպ եպիսկոպոս, Էջմիածին, 1921։*

Շիլլեր—Շիլլեր Ֆ., *Բալլադներ, Երևան, 1957։*

Ուռհայեցի—*Մատթէոս Ուռհայեցի, ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898։*

Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ—*Վենետիկ, 1842։*

Պրլը-Պուպի—գրեց *Մ. Վ. Բարխուդարեանց, Թիֆլիս, 1883։*

Սոփերք Ա.—*Սոփերք հայկականք Ա. Բանք խրատուց նախնի իմաստասիրաց, Վենետիկ, 1853։*

Վարդան—*Վարդանայ վարդապետի Հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862։*

Վարք սրբոց հարանց Ա.—*Վարք սրբոց հարանց և քաղաքավարութիւնք նոցին, ըստ կրկին թարգմանութեան նախնեաց, Հատ. Ա., Վենետիկ, 1855։*

Վարք սրբոց հարանց Բ.—*Վարք սրբոց հարանց և քաղաքավարութիւնք նոցին, ըստ կրկին թարգմանութեան նախնեաց, Հատ. Բ, Վենետիկ, 1855։*

Վոլտեր—*Զատիկ կամ նախատահմանութիւն, Կ. Պոլիս, 1867։*

Տաշեան, Ուսումնասիրութիւն—*Ուսումնասիրութիւնք ստոյն Կալիսթենայ վարուց Աղեքսանդրի, Վիեննա, 1893։*

Տէր Յովհաննեանց Ա.—*Պատմութիւն Նոր Ջուղայու որ յԱսպահան, Հատ. Ա., Նոր Ջուղա, 1880։*

Տոլստոյ, հատ. 10—*Տոլստոյ Լ., Երկերի ժողովածու, Հատ. 10, Երևան, 1949։*

Փավստոս—*Փաւստոսի Բուզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց ի չորս դպրութիւնս, Վենետիկ, 1832։*

Փափազյան Վ. Պատմություն—*Պատմութիւն Հայոց գրականութեան, սկզբից մինչև մեր օրերը, Թիֆլիս, 1910։*

Веселовский А. Н., Боккаччьо—Боккаччьо, его среда и сверстники (1893), Собрание сочинений, т. V, Пб, 1915.
Веселовский А. Н., Заметки—Заметки по литературе и народной словесности (Записки императорской АН, т. 45, СПб, 1883).
Гр. проза I —Грузинская проза, т. I, V век—первая половина XIX века, М., 1955.
Индийские сказки—Индийские сказки, М., 1956.
Ист. фр. литературы I—История французской литературы, т. I, М.—Л., 1946.
Крылов —Басни, М.—Л., 1956.
Монье—Монье Филипп. Опыт литературной истории Италии XV века, Кваттроченто, СПб, 1904.
Орлов А. С. — Переводные повести феодальной Руси и московского государства XII—XVII веков, Л., 1934.
Повесть о Варлааме и Иосафе—Повесть о Варлааме и Иосафе, перевод с арабского ак. В. Р. Розена, под редакцией и с введением ак. И. Ю. Крачковского, М.—Л., 1947.
Сказки и повести др. Египта—Сказки и повести древнего Египта, М., 1956.

Theophanis—Theophanis Chronographia, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, t. I, Bonnae, 1829.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՋՐՈՒՅՑՆԵՐԻ, ԱՌԱԿՆԵՐԻ, ԽՐԱՏՆԵՐԻ ԱՅԲԲԵՆԱԿԱՆ ՑԱՆԿ ԵՎ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այս ջրույցները հիմնականում քաղված են ձեռագրերից։ Դրանց մի մասը տպագրված է հին և նոր հրատարակված զանազան ժողովածուներում։ Յուրաքանչյուր ջրույցի համար ցույց են տրվում ձեռագիր և տպագիր այն տարբերակները կամ այլընթերցվածները, որոնք օգտագործված են։ Հրատարակված ջրույցների համար նախ նշվում են տպագիր աղբյուրները, ապա միայն ձեռագրերը։ Առաջին հերթին նկատի է առնվում «Էջեր հայ միջնադարյան գեղարվեստական արձակից» ժողովածուն՝ իր ծանոթագրություններով, որպես նոր և մատչելի՝ ձեռքի տակ ունենալու առումով. մյուսները դասակարգվում են ըստ հրատարակության հնության։ Չհրատարակված ջրույցները նշվում են միայն ձեռագրերի համարներով և էջերով։ Օտար աղբյուրներում եղած տարբերակները բերվում են ամենավերջում։ Տարբերակ են համարվում հայկական կամ օտար այն ջրույցները, որոնք կառուցված են նույն սյուժեով, սակայն ունեն բովանդակության նկատելի տարբերություն, երբեմն միայն հեռավոր նմանություն։ Մյուս բոլոր դեպքերում ջրույցների եղած ընդօրինակություններ (ձեռագիր թե տպագիր), այլընթերցվածներ են։

Ջրույցների վերնագրերը կազմվել են հետևյալ սկզբունքներով. ա) «Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ» ուսումնասիրության մեջ տեղ գտածները հիմնականում վերնագրվել են ըստ Մաոի, փոփոխությունները նշվել են ծանոթագրություններում։ բ) Պահպանվել են ձեռագրերում և գրքերում եղած այն վերնագրերը, որոնք ընդհանրացում չեն, այլ վերաբերում են միայն տվյալ ջրույցին։ Ջրույցների ամբողջ շարքին կամ բնույթին վերաբերող ընդհանուր վերնագրերը նշվում են ծանոթագրությունների մեջ։ Բերվում են նաև օտար գրականության մեջ եղած համապատասխան ջրույցների վերնագրերը՝ եթե կան։ գ) Անխորագիր ջրույցները վերնագրվել են ըստ բովանդակության մեջ արտահայտված հիմնական՝ նպատակային դաղափարի։

Աբեղայ և փոշի մահացու. *Էջեր—23. ծանոթ. № 30, Հայելի վարուց 101 (տարբերակ).*

Աբեղայ մի բջնեցի. *Ձեռ. №№ 699, 38ա, 2496, 360բ, 2544, 174բ, 2619, 209ա, 4669, 143ա.*

Աբեղայ մի՝ Յանբերդոյ երկիրն. *Ձեռ. № 2496, 360բ.*

Աբեղայ զոր խախտէ զպաւնա. *Էջեր—22. ծանոթ. № 28, Հայելի վարուց 235 (տարբերակ).*

Ազնիւ վաճառականք. *Էջեր—40. Ծանոթ. № 42, Հայելի վարուց 102 (տարբերակ).*

Ազնուական և պապն Յուլիոս երկրորդ. *Ձեռ. № 1778, 137ա (№ 33).*

Ախթամար. *Թումանյան, Ա. 275: Տե՛ս Հայ լողնորդ զրույցը.*

Աղէքսանդր և Դիոգինես. *Էջեր—123. Ծանոթ. № 90, Էֆիմերտէ 346, Սուիերք Ա. 46, Տաշեան, Ուսումնասիրութիւնք 174.*

Աղէքսանդր և երկոտասան կին և Արիստոտէլ. *Էջեր—117, Ծանոթ. № 83,* Monde 85, Истор. фр. лит. I, 142.

Աղէքսանդր և երկիր բարութեան. *Մաո Բ. 207, Ձեռ. № № 5623, 287ա, 6974, 109բ.*

Աղէքսանդր և իմաստուն ի կարաս արգելականի. *Էջեր 123, Ծանոթ. № 89.*

Աղէքսանդր և իմաստուճ և պլմաստ. *Գաւրիժեցի 460, Ձեռ. № 605, ժէ, էջ 224ա.*

Աղէքսանդր և հարստութիւն նորին. *Ձեռ. № 1778, 135բ, (№ 18).*

Աղէքսանդր և մերկ իմաստասէրս. *Էջեր 121, Ծանոթ. № 88. Աղուէսագիրք 1683 թ. 101, Պատմութիւն Աղեկսանդրի Մակեդոնացւոյ, 137, Տաշեան, Ուսումնասիրութիւնք 175 (տարբերակ), Մաո Բ. 206, 336, Ձեռ. № № 2226, 183բ, 3366, 62ա, 3526, 154ա, 5623, 286ա, 6974, 108բ.*

Աղէքսանդր և կրիա. *Մաո Բ. 215. Ձեռ. № № 5623, 287բ, 6974, 109բ—110ա.* Веселовский А. Н. Заметки 48 *(ձկնորսը կրակ է վառում ձկան մեջքին, կարծելով կղզի).*

Աղէքսանդր և պատուական ակն. *Էջեր 120, Ծանոթ. № 86, Տաշեան, Ուսումնասիրութիւնք 178 (տարբերակ), Մաո Բ. 329, Ձեռ. № 2189, 197բ.*

Աղէքսանդր և Սկամանդրոս գետ. *Ձեռ. № 2329, 37բ.*

Աղէքսանդր և սով. *Մաո Բ. 215, Ձեռ. № 6974, 110ա.*

Աղուէսն և գայլ *(առակ). Բազմավէպ 1881 թ. 193 (Բանք վասն խաբող աղուէսուն և չարութեան նորա վերնագրով), Յովնանեան Գ., Հետազօտութիւնք Ա. տետր Բ. 324, Մաո Բ. 88.*

Աղջիկ անկեալ ի չար խորհուրդ ճօր իւրոյ. *Հայելի վարուց 254, Ձեռ. № № 691, 275ա, 3963, 187բ.*

Աղմատ, զոր միշտ գոհանայ յաստուծոյ. *Հարանց վարք 217, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 187, Վարք սրբոց Հարանց Բ. 18, Ձեռ. № 737, 117բ.*

Աղմատ մսախորով և արծիւ. *Էջեր 9, Ծանոթ. № 7, Աղուէսագիրք 1668 թ., 103, Հատընտիր առակք Վարդանայ 6 (Աղքատն և արծիւն վերնագրով), Մաո Բ. 13, Գ. 103, 147,* Сказки и повести др. Египта 144 (Коршун и кошка *վերնագրով, տարբերակ).*

Աղմատ ուրախ և մեծատուն տխուր. *Էջեր—18, Ծանոթ. № 24, Հայելի վարուց 224.*

Աղօթք արծաթասիրի. *Էջեր 14, Ծանոթ. № 17. Մաո Գ. 80 (Առասպել զարծաթասիրին ապահութենէ վերնագրով), Ձեռ. № № 714, 63ա, 5623, 291բ, 6974, 104ա, 8356, 57բ.*

Ամենատգէտ մարդ. *Մաո Բ. 254, Ձեռ. № 2939, 930.*

Այլ իմն ճնարագիտութիւն Քարտուղայի. *Ձեռ. № 8825, 43բ.*

Այլ խրատ իմաստնոց *(Ոսկերիչ, կապիկ, վագր և օձ ի ջրհորս). Էջեր—32, 34, Ծանոթ. № 38, Յովնանեան Գ., Հետազօտութիւնք Ա. տետր Բ. 280, Հայկունի Ս. 78,* Орлов А. С. *95—105 (Հնդկական, մոնղոլական, ռուսական տարբերակներ 1194 թ. գերութիւնից վերադառնալով Բիչարդ Առյուծասիրտը պատմում է մի արևելյան բարոյախոսական առակ՝ մարդու, առյուծի և օձի մասին. տե՛ս Մաո Ա, 24).*

Այր այծավաճառ և պռոնիկ. *Ձեռ. № 1778, էջ 134ա (№ 3).*

Այր աշխարհական աղմատ և դստերք իւր և մուրացիկք. *Հայելի վարուց 16, Ձեռ. №№ 681, 74բ, 691, 153ա, 7993, 321ա.*

Այր և գաճահարեալ կին. *Ձեռ. № 1778, 134բ (№ 6).*

Այր և լեզուանի կին. *Մաշ Բ. 133, Ձեռ. № 2939, 1074.*

Այր հոգեվանաւ. *Էջեր 100, ծանոթ. № 68, Հայելի վարուց 179.*

Այր, որ հանդերձեալ է կին առնուլ. *Ձեռ. № 2189, 388ա.*

Այրի և գող տղայն. *Հատընտիր առակք Վարդանայ 72 (Այրի կինն և որդին վերնագրով), Մաշ Բ. 14, Գ. 91 (Մայր և գող տղայն վերնագրով), 104, 148 (տարբերակներ), Ձեռ. №№ 1976, 105բ, 2226, 14բ, 142բ (տարբերակ), 2496, 354բ, 2678, 4ա, 3526, 54ա, 7227, 9ա.*

Այրի և կովն և խորթ և էշն. *Մաշ Բ. 107, Ձեռ. № 8825, 26բ (Ճաո կովու մեռելոյ փոխանակ իշոյն վերնագրով, տարբերակ),* Ист. фр. лит. I, 142.

Անդարձ Աղէքսանդրի. *Մաշ Բ. 205, Ձեռ. № 6974, 108ա.*

Անզգամ կին. *Մաշ Բ. 156, Ձեռ. № 2939, 992,* Груз. проза I, 212 (Укрощение строптивой жены *վերնագրով*).

Անզգամ տանկոմի և ճնարագէտ այրն. *Մաշ Բ. 173, Ձեռ. № 8076, 236ա.*

Անիրաւ թագաւոր և բարի որդին և եկեղեցի. *Մաշ Բ. 146, Ձեռ. №№ 1357,252բ, 2939, 761ա, 6074, 78ա.*

Անհնազանդ և ինքնահաւան ծառայ. *Էջեր 90, ծանոթ. № 62, Հայելի վարուց 21, Պըլը-Պուդի 142.*

Անսովոր բան պատճառ հիւանդութեան. *Էջեր 13, ծանոթ. № 16, Մաշ Բ. 273.*

Աշակերտ ծերոյ, պատեհազմեալ ի դիւէն. *Հարանց վարք 153, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 134—135, Վարք սրբոց Հարանց Ա, 684, Ձեռ. №№ 791, 116ա—բ, 7993, 5բ.*

Առիւծ և աղուէս և արջ *(առակ). Մաշ Բ. 114,* Индийск. сказки 155 (О тигре, волке и лисе *վերնագրով, տարբերակ*).

Առիւծ և մարդ. *Մաշ Բ. 111, Հատընտիր առակք Վարդանայ 48 (Առիւծն և մարդն վերնագրով),* Сказки и повести др. Египта 147 (Лев и мыш *վերնագրով, ընդարձակ*).

Արբեցող և բժիշկ. *Ձեռ. № 1778, 134ա (№ 2).*

Արդարադատ իշխան և ճեռուդին. *Էջեր 72, ծանոթ. № 53, Հայելի վարուց 162 (տարբերակ).*

Արծաթասէր այր և կաղապարեալ գանձ իւր. *Մաշ Բ. 230 (Արծաթասէր այր վերնագրով), Գ. 80 (Արծաթասէր և գանձն վերնագրով), Ձեռ. № 8356, 58ա,* Груз. проза I. 109 (Бесполезное богатство *վերնագրով*).

Արծաթասէր և սիրտ իւր ի սնդուկն. *Հայելի վարուց 7. Մաշ Բ. 337, Հայկականք 38, Ձեռ №№ 681, 72ա, 5623, 285ա.*

Արծաթասէր հիւանդացեալ. *Էջեր 14, ծանոթ. № 18, Հայելի վարուց 9 (տարբերակ).*

Արուեստ կնոջ. *Մաշ Բ. 181, Ձեռ. № 8076, 208բ.*

Արտուտ թագաւոր թռչնոց (առակ). *Մաշ Բ. 33, Գ. 102. Ձեռ. № 1772, 56ա.*

Աւազերէց և որդին. *Էջեր 27, ծանոթ. № 34, Աղուէսագիրք 146.*

Աւազակ արկեալ ի բանտ. *Ձեռ. № 1778, 135ա (№ 14).*

Աւազակ և խոստովանահայրն. *Ձեռ. № 1778, 135բ, (№ 20).*

Աւազակք և խորամանկութիւն նոցին. *Ձեռ №№ 1778, 135բ, (№ 21).*

Բաբելացւոց թագաւոր և ծեր մի. *Մաշ Բ. 331, Ձեռ. № 2226, 59ա.*

Բաղդատի եպիս և թագաւոր. *Մաշ Բ. 239, Ձեռ. № 8076, 213ա.*

Բանասարկու աբեղայ, որ զանձն մատնեաց սատանայի. *Էջեր 101, ծանոթ. № 69, Հայելի վարուց 89,* Истор. фр. лит. 1, 164.

Բանի վասն խաբող աղուէսուն և չարութեան նորա (առակ). *Բազմավէպ 1881 թ. 193, Յովնանեան, Հետազօտութիւնք Ա. տետր Բ. 324, Մաշ Բ. 88 (Աղուէսն և գայլ վերնագրով տարբերակներ).*

Բարի մարդ և էշ իւր. *Ձեռ. № № 681, 74ա—բ, 2226, 22ա. Մաշ Ա. 244.*

Բժիշկ և ագի իշոյ. *Ձեռ. № 8356, 9ա.*

Գագիկ թագաւոր և մանուկ և եպիսկոպոս մի ճոռոմ՝ խեղդեալ ի գինի. *Գանձակեցի 102.*

Գուգիկ թագաւոր Հայոց և Մարկոս անուն մետրոպոլիտ կեսարու և շուն իւր. *Գանձակեցի 100.*

Գայլ և էշ (առակ) *Մաշ Բ. 56, Ձեռ. № 1778, 139բ (№ 44—45).*

Գայլն ու գառը (առակ). *Մաշ Գ. 101,*Индийск. сказки 105 (О волке и ягненке *վերնագրով*), Крылов, 22.

Գեղումի զարդարեալ և եպիսկոպոս. *Ձեռ. № 737, 114բ.*

Գերեզմանակրկիտ և երեք գանգ. *Մաշ Բ. 217 (Գերեզմանակրկիտ և մեռեալ կին վերնագրով), Ձեռ. № № 5623, 287բ—288ա, 6974, 111ա,* Индийск. сказки 95 (О трёх золотых куклах *վերնագրով, տարբերակ).*

Գին մարդոյ. *Ձեռ. № 1561, 173ա.*

Գինի. *Էջեր 60, ծանոթ. № 48. Բազմավէպ 1870 թ., 263, Յովնանեան, Հետազօտութիւնք Ա. տետր Բ. 283, Մաշ Բ. 301, Հանդէս ամսօրեայ 1890 թ., 252, Բակունց, Աղվեսագիրք 38, Մխ. Գոշ, Վարդան Այգեկցի, Առակներ 78, Ձեռ. № № 3963, 173բ, 5623, 279ա, 6974, 101բ, 8420, 105ա.*

Գիւղական և անցորդ և դատաւոր. *Ձեռ. № 1778, 136բ (№ 30).*

Գիւղական և արճեպիսկոպոս. *Ձեռ. № 1778, 138ա (№ 37).*

Գնալն Շահին յեմխանայ. *Զաքարիա Սարկաւագ Ա. 31.*

Գող կրօնաւոր. *Էջեր 102, ծանոթ. № 71, Հայելի վարուց 309 (տարբերակ).*

Գուսանն Հէնեիոս և ազնուական. *Ձեռ. № 1778, 138բ (№ 40).*

Գրիգոր վկայասէր յԵգիպտոս և սմանչելագործութիւն նորին. *Գանձակեցի 96.*

Դատաստան ասատուծոյ առ աղքեր. *Մաշ Բ. 124, 125, Գ. 100, Ձեռ. № № 2004, 33բ, 2176, 93բ, 3963, 182ա, 5623, 284բ (թերի).*

Դատաւոր և ադեատ. *Ձեռ. № 3963, 142ա.*

Դերեն և արկածք իւր. *Շապուհ Բագրատունի 38 և հետ. (զրոյցների շարք).*

Դերձակ գող. *Ձեռ. № 1778, 135ա (№ 11),* Гр. проза I, 77 (Вороватый портной *վերնագրով, նոյն սյուժեով՝ այլ զրոյց):*

Եզեկիայ թագաւոր մեռն ի մահ և դարձ աւեգականն. *Ձեռ. № 8727, 28բ.*

Եզն և ձի (առակ). *Մաշ Բ. 151.* Индийск. сказки 25 (О коне и воле *վերնագրով տարբերակ).*

Եկուրիւն Աղեքսանդրի. *Մաշ Բ. 205, Ձեռ. № 6974, 107բ.*

Եղբայր ոմն և անհագ ցանկութիւն իւր. *Հարանց վարք 152, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 134, Վարք սրբոց Հարանց Ա. 683, Ձեռ. № № 791, 115ա, 7993, 5ա.*

Եղբայր ոմն ի գետն և կին լուացող. *Հարանց վարք 154, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 135, Վարք սրբոց Հարանց Ա, 611, Ձեռ. № № 791, 117ա, 7993, 6ա.*

Եղբայր ոմն խոնարհ և ապեմարեալ. *Հարանց վարք 195, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 167, Վարք սրբոց Հարանց Բ. 30, Ձեռ. № № 791, 149բ, 7993, 19ա.*

Եղբայր ամն և կին, որ լուանայր զնորա. *Հարանց վարք 153, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք, 135, Վարք սրբոց Հարանց Ա, 611, Ձեռ. № № 791, 116բ, 4196, 2ա, 7993, 5բ.*

Եղբայր, որ գողանայր զդրամս միւսիցն. *Գիրք որ կոչի Հարանց վարք, 123, Ձեռ. № 791, 104ա.*

Եղբայր, որ զուր դատէ. *Հարանց վարք 163, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 143, Ձեռ. № 791, 124բ.*

Եղեգն և ծառ (առակ). *Հարանց վարք 424, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 355, Համարհատիր առակք Վարդանայ 64 (Ծառք մեծամեծք և եղեգն վերնագրով, տարբերակ), Վարք սրբոց Հարանց Բ. 341, Մատ Բ. 121 (տարբերակ), Ձեռ. № 7993, 52ա.*

Եպիսկոպոս և աղջիկ և պանդուխտ. *Էջեր—137, ծանոթ. № 104, Հայելի վարուց 150.*

Եպիսկոպոս և կոյս յղի. *Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 203, Վարք սրբոց Հարանց Բ. 87, Ձեռ. № 791, 176ա.*

Եպիսկոպոս և ֆահաճայ. *Ձեռ. № 1778, 134բ (№ 9).*

Եպիսկոպոս մահամերձ և սարկաւագունի. *Հարանց վարք 178, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 153, Վարք սրբոց Հարանց Ա, 698, Ձեռ. № 791, 136ա.*

Եպիսկոպոս, զոր խոստովանէ զմեղս իւր. *Հարանց վարք 411, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 345, Վարք սրբոց Հարանց Ա, 620, Ձեռ. № № 601, 200բ, 791, 328բ.*

Երազագէտ և զուշակութիւնք նորին. *Ձեռ. № 8825, 24բ.*

Երանոս անուն ճգնաւոր ի Վան քաղաքի և գիր իւր. *Ձեռ. № № 691, 96բ, 2189, 194բ (Համառոտ տարբերակ), 2226, 155ա—բ, 3246, 68ա, 3366, 239բ, 3526, 68ա, 4196, 15բ, 4618 52ա:*

Երաշխիք (բալլադ). *Շիլլեր 46. Տե՛ս Փիլիսոփա մահու պատապարտեալ և սիրելին զրույցը սույն գրքում, № 62.*

Երէց և ժողովուրդ. *Մատ Բ. 265.*

Երեք եղբարք արդարք ի նունձս. *Ձեռ. № 8727, 272ա.*

Երեք եղբարք և պատուական ակն. *Մատ Բ. 199. Ձեռ. № № 6616, 7ա, 6974, 105ա, 8825, 10ա,* Гр. проза I, 41, *Վոլտեր 15 (տարբերակներ).*

Երեք բազաւորք որդիք և պատուական ակն և դատաւոր. *Մատ Բ. 286, 199 (տարբերակներ),* Веселовский А. Н. Боккаччьо. *487 (լատինական և իտալական տարբերակները), Ձեռ. № № 6616, 7ա, 6974, 105ա, 8825, 10ա, Բոկաչիո, 46, Լեսսինգ, 104.*

Երեք խև և ադուաշ արք. *Մատ Գ. 78, Ձեռ. № 7993, 141ա.*

Երեք ճգնաւորք ի գնացս աշխարհի. *Ձեռ. № № 691, 92բ, 2226, 150ա, 3366, 230բ, 3526, 62ա, 4618, 51բ.*

Երեք ուղղորդ բանք. *Էջեր 69, ծանոթ. № 50, Մատ Բ. 307, Ձեռ. № № 2939, 825ա, 3963, 172բ, 5623, 278ա, 6974, 100ա, 8727, 274ա.*

Երիտասարդ վանական և մուճակ կնոջ. *Էջեր—81, ծանոթ. № 58, Հարանց վարք 177, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 153, Վարք սրբոց Հարանց, Ա. 697.*

Երկաթծնոլարան գնալը. *Շիլլեր, 76. տե՛ս Թագաւոր և քուերորդի և իշխան զրույցը, Էջեր 57, ծանոթ. 47.*

Երկու արդարք ի խալաթայ, *Էջեր 31, ծանոթ. № 37, Աղուէսագիրք 14, Նաւասարդեան, Հնքիաթներ, գիրք 8, 33 (տարբերակ), Մատ Բ. 214, Թումանյան Գ. 149. Ձեռ. № № 5623, 285բ, 8727, 277ա.*

Երկու արմ և անդաստան կանեփու. *Ձեռ. № 1778, 136ա (№ 28).*
Երկու բնկեր և օտարոտի խաղամ. *Էջեր 43, ծանոթ. № 43, Աղուէսագիրք 185, Մատ Բ. 246, Ձեռ. № 6616, 10բ.*
Երկու բնկերմ վաճառականաճմ և խոճեմ կին. *Էջեր 92, ծանոթ. № 63. Հարանց վարք 510, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք, 420, Վարք սրբոց Հարանց Բ. 492.*
Երկու կրօնաւորմ զոյացեալմ գմիոյս իւրեանց. *Հարանց վարք 165, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 144, Վարք սրբոց Հարանց Ա. 690, Ձեռ. № № 791, 125բ, 7993, 9բ.*
Երկու հայմ աղաւթաւորմ և սիւնակեաց. *Ձեռ. № 4251, 47բ.*
Երկու նախանձախնդիր վեզիրմ թագաւորի. *Էջեր 47, ծանոթ. № 44, Հայելի վարուց 231, Նազարեանց, Անեկդոտներ Բ. 67, Մատ Բ. 260, (Երկու նախանձախընդիր ծառայք թագաւորի վերնագրով), Հայկականք 46 (տարբերակներ), Ձեռ. № № 2226, 201ա, 3366, 103ա, 3526, 81բ.*
Եօթ եղբայրմ հսկայմ և ոյր ճոցին. *Ալկուրանցի 275, Ձեռ. № 515, 26բ.*
Ճանապարհութիւն իմաստնոց և յիմարաց. *Ձեռ. № 1778, 135բ (№ 17).*
Ձոյացեալ աւազակապետ և վանահայր. *Ձեռ № 848, 187բ.*
Ձրպարտիչ դատաւոր թագաւորի համարացեալ. *Էջեր 115, ծանոթ № 81, Հայելի վարուց 333.*
Ձօրական և ծանրագոյն բեռն իւր. *Ձեռ. № 1778, 139ա (№ 41).*
Ձօրական չերմացեալ և ազնուականմ. *Ձեռ. № 1778, 135բ (№ 22).*
Ընչեղ այր և երկու որդիմն. *Մատ Բ. 277, Ձեռ. № 2226, 17ա.*
Թագաւոր և դասատու՝ դեսպան. *Ձեռ. № 8825, 40բ.*
Թագաւոր և երիտասարդ կալաճաւոր. *Ձեռ. № 8825, 39բ.*
Թագաւոր և թագուհի. *Էջեր 70, ծանոթ. № 51, Մատ Ա. 353.*
Թագաւոր և ոուեորդի և իշխան. *Էջեր 57, ծանոթ. № 47, Աղուէսագիրք, 37, 148, Մատ, Ա. 16, Բ. 139, 142 (Թագաւոր և քեռորդին և նայիպ վերնագրով), Գ. 117, Ձեռ. № № 691, 145ա, 4630, 6ա, 7201, 41ա, 8076, 69բ (տարբերակ), Շիլլեր 76 (Երկաթճաուլարան գնալը վերնագրով).*
Թագաւոր Լեհաց. *Էջեր 70, ծանոթ. № 52, Հայելի վարուց 190.*
Թագաւոր Հայոց և սննդակիցմ իւր. *Մատ Բ. 279 (նույն սյուժեով խիստ հեռավոր տարբերակ, Վնասակար անդամ վերնագրով), Ձեռ. № № 723, 241բ, 841, 113ա, 8076, 112ա,* Гр. проза I. 73 (Самое сладкое и самое горькое *վերնագրով և նույն սյուժեով խիստ հեռավոր տարբերակ).*
Թագաւոր չար և գեղեցիկ հարսն. *Ձեռ. № 8076, 204բ.*
Թէ որպէս մեռանի մեղաւոր եկեալ ի զոյգումն. *Մատ Բ. 150, Ձեռ. № 691, 146ա.*
Թոռոս իշխան Հայոց և որդիմ Մանդալէի. *Ուռհայեցի 318.*
Թոչուն Հնդկաց և ձի Յունաց. *Գոշ, 119, Ձեռ. № 2189, 424ա.*
Իղմ երից որդւոց թագաւորի. *Գանձակեցի 232 (տարբերակ), Մատ Բ. 277, Ձեռ. № 2226, 17բ.*
Իմաստասէր և թագաւոր և աման մի ճող. *Էջեր 118, ծանոթ. № 84.*
Իմաստասէր ի սեղան թագաւորի. *Մատ Բ. 258, Ձեռ. № № 1976, 101ա, 2939, 166բ, 8030, 201ա.*
Իմաստուն դատաւոր. *Մատ Բ. 276, Ձեռ. № 2226, 16բ.*
Իշատէր և ազնուական. *Ձեռ. № 1778, 134ա (№ 4).*
Իշխան և խաճարար. *Ձեռ. № 1778, 134բ (№ 8).*

Լծված և օձ. *Էջեր 28, ծանոթ. № 36, Ազուլսագիրք 81, Եզովբոս 101, Հայկունի Ս. 54, Մատ Ա. 554, Բ. 90, (Օձ և հողագործ վերնագրով), 154,* Индийск. сказки 49, 352 (О сыне вельможи и змее *վերնագրով*), Гр. проза I, *190, բոլորը տարբերակներ։*

Լու և առիւծ (առակ). *Ձեռ. № 1778, 139բ (№ 46).*

Խէր և Շառ. *Էջեր 36, ծանոթ. № 39, Մատ Բ. 313, Նաւասարդեան, Հեքիաթներ, գիրք 7, 15, Ձեռ. № № 3963, 174ա, 5623, 289բ.*

Խլուրդն (առակ). *Էջեր 11, ծանոթ. № 12, Ազուլսագիրք 163, Մատ Բ. 153, Ձեռ. № № 2226, 201ա, 3366, 106ա, 3526, 83ա.*

Խրատ Մակարայ ճգնաւորի. *Հարանց վարք 269, Գիրք որ կոչ. Հարանց վարք 227, Վարք սրբոց Հարանց Բ. 139, Ձեռ. № № 691, 96ա, 2226, 154բ, 3526, 67ա, 8727, 16բ.*

Խրատ զօրականի և որդի նորա. *Էջեր 54, ծանոթ. № 46, Հայելի վարուց 227, Մատ Բ. 139, 142 (երեք բանք իմաստասիրի ու՝ Թագաւոր և քեռորդին և նայիզ վերնագրով տարբերակներ), Հայկականք 57,* Гр. проза I, 74 (Дук и дворянин из бечи *վերնագրով հեռավոր տարբերակ).*

Մեր աճապատական անկնալ ի մեղս. *Էջեր 132, ծանոթ. № 101, Հարանց վարք 165, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 144, Վարք սրբոց Հարանց Ա. 603.*

Մեր ի խորին աճապատ և կին՝ ազգական իւր. *Հարանց վարք 161, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 141, Վարք սրբոց Հարանց Ա. 638, Ձեռ. № 791, 123ա.*

Մեր և մեծատուն և սնադէմք հեծեալք. *Ձեռ. № № 681, 72ա, 770, 159ա.*

Մեր կրօնաւոր և երիտասարդ և սաղմոսք. *Հարանց վարք 164, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 143, Վարք սրբոց Հարանց Ա. 639, Ձեռ. № 791, 125ա.*

Մեր որ կամի ազատիլ ի չար խորհրդոց. *Ձեռ. № 791, 125ա—բ.*

Մեր ճանապարհ, որ յօծանելն զկայսեռ տկարանայ. *Էջեր 149, ծանոթ № 106, Հարանց վարք 178, 481, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 154, 398, Վարք սրբոց Հարանց Բ. 396.*

Մոյլ այր և սանձն դևի. *Էջեր 101, ծանոթ. № 70, Հայելի վարուց 309.*

Կաթ մի մեղու պատառ պատերազմի. *Մատ Բ. 298, Թումանյան Ա. 329 (Մի կաթիլ մեղրը վերնագրով),* Индийск. сказки 27 (О путнике и шайтане *վերնագրով) տարբերակներ.*

Կանայք, որ ի գիշերի պատերազմեն ընդ պատանւոյ. *Էջեր 80, ծանոթ. № 57, Հարանց վարք 157, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 138, Վարք սրբոց Հարանց Ա. 644, Բոկաչիո, 284 (տարբերակ).*

Կանոն Ֆրանչիսկոսի. *Ձեռ. № 1778, 135բ (№ 23).*

Կարաւ և ծառ ծու. *Էջեր 11, ծանոթ. № 11, Մատ Բ. 47, Գ. 159 (Վասն կաքաւոյ վերնագրով, տարբերակ).*

Կին բազուցեալ ի կարաս. *Էջեր 126, ծանոթ. № 93, Հարանց վարք 239, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 204, Վարք սրբոց Հարանց Բ. 87.*

Կին իմաստասէր և կամապաշտ՝ գետատար. *Ձեռ. № 691, 217բ.*

Կին կամապաշտ և ճնշեալ արտ. *Ձեռ. № 691, 217ա,* Монье *221 (տարբերակ).*

Կին կեղծաւոր և ագահ. *Ձեռ № 681, 72բ—73ա.*

Կին որ զայլս կերակրէ և իմն ոչ ուտէ. *Ձեռ. № 4630, 7բ.*

Կին որ խաբէ զաբեղայն. *Էջեր 82, ծանոթ. № 59.*

Կին պապ Հռոմայ. *Էջեր 75, ծանոթ. № 55.*

Կին պիղծ և միայնակեաց՝ զոր կիզէ զմատունս իւր. *Հարանց վարք 166, Գիրք որ*

կոչի Հարանց վարք 144, Վարք սրբոց Հարանց Ա. 691, Ձեռ. № № 566, ժբ, էջ 111ա, 791, 126բ, 7993, 10բ.

Կին ֆահանայի ի վանս և եպիսկոպոս. *Հայելի վարուց 37, Ձեռ. № № 691, 163բ, 7993, 323ա.*

Կոյս ծերացեալ, որ կոչէր Աննա. *Հարանց վարք 471, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 391, Ձեռ. № № 84, 240ա, 770, 167բ, 791, 370ա, 2189, 195ա, 7993, 63ա, 8076, 71բ.*

Կոյս կրօնաւոր և իշխան. *Ձեռ. № 691, 221ա.*

Կոյր և գանձ նոցա՝ գողացեալք. *Ձեռ. № 8076, 72ա.*

Կոստանդիանոս և ֆարկոծեալ պատկեր իւր. *Հայելի վարուց 34, Ձեռ. № № 691, 162ա, 7993, 322բ.*

Կոտոր մի արիւնոյ հարստացոյց զայր մի պարանաճիւս. *Ձեռ. № № 5623, 291ա, 8825, 45ա (Պատմութիւն խօսքա Հասան էլ Հապպալի վերնագրով, տարբերակ), 8727, 277բ (տարբերակ). Տե՛ս Պարանահիւս վարպետ և բախտ իւր գրուցը սույն գրքում, № 76.*

Կուսանք, որ կամեցան գաղտ ելանել ի վանաց. *Ձեռ. № 686, 200 բ.*

Կաապաշտ և հրեստոնեայ բառեկամ. *Էջեր 86, ծանոթ. № 60, Հայելի վարուց 60.*

Կատակ վասն գանձի. *Մաո Բ. 237, Ձեռ. № 1976, 101ա.*

Կրօնաւոր դժուարացեալ վերադառնալ ի վանս. *Էջեր 23, ծանոթ № 29.*

Կրօնաւոր և գիւղական և կով իւր. Истор. фр. лит. I, 142. *Մաո Բ. 107 (Այրի և կովն և խորթ և էշն վերնագրով, տարբերակ), Ձեռ. № 8825, 26բ (Ճառ կովու մեռելոյ փոխանակ իշոյն վերնագրով, տարբերակ).*

Կրօնաւոր և ծնողք. *Էջեր 76, ծանոթ. 56, Մաո Բ. 294, Ձեռ. № 8727, 40ա.*

Կրօնաւոր և կին իշխանի. *Էջեր 96, ծանոթ. № 65.*

Կրօնաւոր և որդիք ձկնորս և հարան իւր. *Հարանց վարք 175, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 151, Վարք սրբոց Հարանց Ա. 625, Ձեռ. № № 791, 133բ, 7993, 13ա.*

Կրօնաւոր և հնբաանոսք և կին պոռնիկ. *Հարանց վարք 145, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 128, Վարք սրբոց Հարանց Ա. 594, Ձեռ. № 791, 109ա.*

Հալալ մարդ. *Մաո Բ. 306, Ձեռ. № № 3963, 172ա, 5623, 277ա, 6974, 99ա, 8727, 273ա.*

Հալալ վաստակ. *Էջեր 22, ծանոթ. № 27, Ձեռ. № № 2226, 191ա, 3366, 79բ, 3526, 163ա.*

Հայ լողնորդ. *Մաո Բ. 338, Ձեռ. № № 2189, 348ա. 8076, 72ա. Թումանյան Ա. 275 (Ախթամար վերնագրով), Շիլեր 29 (Հերո և Լեանդր վերնագրով).* ***Մշակումներ.***

Հայն ոչ խօսի սուտ. *Տէր Յովհաննեանց Ա. 47—48.*

Հայր Ագաթոն և խրատք իւր. *Ձեռ. № 848, 21ա.*

Հայր Անտոն և համբերութիւն. *Հարանց վարք 193, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 166, Վարք սրբոց Հարանց Բ. 28, Ձեռ. № № 791, 148ա, 7993, 18ա.*

Հայր Դանիէլ և ֆարաճառ. *Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 275, Մաո Բ. 179 (Հայր Դանիէլ և քարագործ եկուժի վերնագրով), Ձեռ. № № 4196, 10ա, 8076, 208ա* Гр. проза. I, 95 (Жадный каменотес *վերնագրով, տարբերակ).*

Հայր և աշակերտ. *Հարանց վարք 292, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 243, Մաո Բ. 305, Ձեռ. № № 791, 216ա, 7993, 30ա.*

Հայր ի տանջանս և սուրբ որդիք. *Ամստերդամ 1683 թ. 104; Մաո Բ. 216 (Գող*

Հայր ի տանջանս որդւոյն վերնագրով, տարբերակ), Ձեռ. № № 2226, 18ա, 6974, 110բ, 8076, 237ա.

Հայր Նիկոն՝ զրպարտեալ. *Հարանց վարք 208, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 177, Վարք սրբոց Հարանց Ա. 601, Ձեռ. № 791, 159բ.*

Հայր որ ապաականեալ էր զդուստր իւր. *Հայելի վարուց 38, Ձեռ. № 7993, 323բ.*

Հայր Պետրոս և սուրբն Անդրեաս. *Ձեռ. № 4251, 42բ.*

Հայր Սերգի (պատմվածք). *Տոլստոյ, Հատ. 10, 145, տե՛ս Կին պիղծ և միայնակեաց՝ զոր կիզէ զմատունս իւր զրուցքը.*

Հայր վանաց և աղբատ և մեծատուն. *Էջեր 124, ծանոթ. № 91, Հարանց վարք 231, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 201, Վարք սրբոց Հարանց Բ. 73.*

Հայր վանաց և աւազակապետ՝ կրօնաւոր. *Հայելի վարուց 97, Ձեռ № 8727, 289բ.*

Հայրապետ, որ զանարժանս ձեռնադրէր. *Ձեռ. № 3246, 82ա.*

Հայրենասէր կին անձնազոհ. *Էջեր 115, ծանոթ. № 79.*

Հայրն Պիմէն և Յոր եղբայր իւր և մայր և բարի Պիմէնի. *Ձեռ. № 770, 118ա.*

Հարցուած ի մէջ յանդամոց մարդոյն. *Ձեռ. № 2226, 19ա.*

Հաւատարիմ կին և շար պառաւ. *Էջեր 94, ծանոթ. № 64, Հայելի վարուց 140 (տարբերակ).*

Հեծեալ այր և դեռասան. *Ձեռ. № 1778, 134ա (№ 5).*

Հերձուածող և էշ ճորին. *Ձեռ. № 8727, 288բ.*

Հերո և Լեանդր (բալլադ). *Շիլլեր 29. տե՛ս Հայ լողնորդ հայկական զրուցքը սույն գրքում № 1։*

Հնարք սատանայի. *Մատ Բ. 296, Ձեռ. № 2939, 762բ, 3179, 126բ, 127ա (տարբերակներ).*

Հպարտ բազատր. *Էջեր 110, ծանոթ. № 76. Հայելի վարուց 246, Ձեռ. № № 3569, 136ա, 4618, 132բ, 6951, 134ա, 7993, 331ա, 8727, 37բ.* Веселовский А. Н. Собрание сочинений, т. VIII, вып. I, 66 (*յատինական հնդկական լեհական ու ռուսական տարբերակները*), Орлов А. С. 106.

Հրեայ և Քրիստոնեայ. *Մատ Բ. 310, Ձեռ. № № 2004, 89բ, 5623, 292բ.*

Ձառ ազդեցութեան ժամանակի. *Մատ Բ. 224 (Երեք տեսիլ Թագաւորի վերնագրով), Գոշ 93, Ձեռ. № 8825, 19բ, Էմինյան ազգագրական ժողովածու Դ, 86.*

Ձառ զանձարանացն աստուծոյ. *Ձեռ. № 8825, 17ա.*

Ձառ դատաւորութեան Նասրադդին Հօճային. *Ձեռ. № 8825, 28բ.*

Ձառ խարդաւանօղ բարեկամաց. *Ձեռ. № 8825, 35բ.*

Ձառ կովու մեռելոյ փոխանակ իշոյն. *Մատ Բ. 107 (Այրի և կովն և խորթ և էշն վերնագրով, տարբերակ), Ձեռ. № 8825, 26բ.* Истор. фр. лит. выпуск I, *142 (Կրօնաւոր և դիւղական և կով իր, տարբերակ).*

Ձառ մշտածիծաղ ծերուկի իշխանին. *Ձեռ. № 8825, 32ա.*

Ճգնաւոր և աշակերտ և շուն մի սատակեալ և երիտասարդ գեղեցիկ. *Ձեռ. № 2939, 488ա.*

Ճշմարտախօս վանական ի վանաւոս իշոյ. *Էջեր 25, ծանոթ. № 32, Հարիւրակք բարոյական խրատուց, 26 (տարբերակ).*

Մագիստրոս և կին բարեկամի իւրոյ. *Հարանց վարք 440, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 367, Վարք սրբոց Հարանց Բ. 367, Ձեռ. № № 791, 348ա, 7993, 54բ.*

Մագիստրոս և մեռեալ աղբատ. *Հարանց վարք 343, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 281, Վարք սրբոց Հարանց Բ. 223, Ձեռ. № № 791, 253ա, 4196, 13բ. 7324, 166բ, 7993, 40բ, 8727, 270ա,* Гр. проза I, 199 (Магистрос Кесаря *վերնագրով, տարբերակ).*

Մահ Զենոն կայսեր. *Հայելի վարուց 234, Զեռ. № 7993, 330ա.*

Մահ հարուստ փարիսեցւոյ և կամաւոր աղքատի. *Հարանց վարք 464, Վարք սրբոց Հարանց Բ. 428, Զեռ. № №84, 237բ, 740, 109բ, 8727, 271բ.*

Մահուկ և անարդար դատաւոր. *Զեռ № 8076, 192բ,* Гр. проза I, 100 (Безбородый и кадый *վերնագրով տարբերակ).*

Մահուկ և ձագք. *Մաշ Բ. 66, Զեռ. № 691, 141ա.*

Մարդ մի շատ բողատով պատ շարէր. *Զեռ. № № 1357, 259բ, 5631, 165բ, 6074, 73ա.*

Մարդ որ ոչ ունիցի խորհուրդ չար և բարի, նման իցէ նա յերկրին Սողոմայ և Գոմորայ (խրատ). *Զեռ. № 791, 217բ.*

Մեծատուն ագահ և գանձք իւր ի գերեզմանի՝ գոռոս. *Մաշ Բ. 337, Հայելի վարուց 7, Հայկականք 38, Զեռ. № № 681, 72ա—բ, 2226, 206ա, 3526, 88ա, 3963, 154բ. տարբերակներ.*

Մեծատուն և մշակք. *Էջեր 10. ծանոթ. № 9, Մաշ Գ. 77 (Մեծատունք և մշակք, իշխանք և շունք և թռչունք վերնագրով, տարբերակ),* Повесть о Варлламе и Иосафе 104, *տարբերակ.*

Մեծատուն և որդիք իւր. *Էջեր 21. ծանոթ. № 26, Զեռ. № 723, 346բ.*

Մեծատուն և վարդապետ բարեկամ իւր. *Զեռ. № 8502, 110ա.*

Մեծատուն և ընտրեալն. *Մաշ Բ. 39, Գ. 81, Զեռ. № 8356, 73ա.*

Մեծատուն ժլատ և բարակոի պատկեր նորին. *Զեռ. № 1778, 135ա (№ 13).*

Մեծատուն ի մահիճս և ողբ նորա ի վերայ գանձուց. *Զեռ. № 681, 72բ.*

Մեծատուն խաչեցացի և որդին հանճար՝ հրիտոսատես. *Մաշ Բ. 47, Զեռ. № № 3179, 127ա, 3963, 120ա, 8076, 183բ.*

Մեծատուն խոնա և խորովու գառ. *Էջեր 19, ծանոթ. № 25, Մաշ Բ. 191 (Մեծատուն վերնագրով), Զեռ. № 8727, 31ա.*

Մեծատուն, որ զղջայ զողորմութիւն իւր. *Հարանց վարք 345, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 282, Վարք սրբոց Հարանց Բ. 236, Զեռ. № № 791, 254ա, 7324, 196բ.*

Մեծատուն, որ կամի կողոպտել զաղքատն. *Զեռ. № 681, 75բ.*

Մեծատուն տգէտ. *Զեռ. № 1778, 135բ (№ 16).*

Մեկրիստոնէ և անձնազոհ իշխան. *Էջեր 38, ծանոթ. № 41. Հարանց վարք 441, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 368, Վարք սրբոց Հարանց Բ. 369.*

Մեռեալ ճգնաւոր, որոյ ոտասանմբն կրկին կատարեն. *Զեռ. № 1357, 265ա.*

Մեռեալ և մշակ. *Էջեր 15, ծանոթ. № 20. Մաշ Բ. 309, Զեռ. № № 5623, 292ա, 6974, 104բ.*

Միամիտ գիւղական և սրախօս դերասան. *Զեռ. № 1778, 134բ (№ 7).*

Միայնակեաց բնակեալ ընդ կենչ և կօճառաւ. *Էջեր 131, ծանոթ. № 100, Հարանց վարք 218, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 188, Վարք սրբոց Հարանց Ա. 201, Զեռ. № 791, 167բ.*

Միայնակեաց և եռամեայ որդի եղբօր իւրոյ. *Հարանց վարք 655, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 453, Վարք սրբոց Հարանց Ա. 338, Զեռ. № № 791, 433ա, 1976, 99բ.*

Միայնակեաց և խորհուրդ իւր և հրեշտակ. *Հարանց վարք 145, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 128, Զեռ. № № 791, 109բ, 7993, 334ա.*

Միայնակեաց ընդ գոմշաց, հրաժարեալ ի վանից. *Էջեր 24, ծանոթ. № 31, Հարանց վարք 509, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 419, Վարք սրբոց Հարանց Բ. 490.*

Միայնակեաց ընդ կնոջ. *Ձեռ. № 4196, 2 բ.*
Միայնակեաց շուն և հոգետես վանահայր. *Մատ. Բ. 69, Ձեռ. № № 1722, 61բ, 1976, 105ա.*
Միմոս Ձիս և վանատական. *Մատ. Բ. 49, Ձեռ. № № 681, 72ա, 2226, 15բ, 7227, 28ա.*
Միս խաչուրիւն միս առն. *Ջաքարիա Սարկաւագ Բ. 22.*
Մկների ժողովը (առակ). *Ինկոյան Ա. 66. Տե՛ս* Индийск. сказки 166 (О том, как мыши хотели от кошки спастись *վերնագրով).*
Մուրացիկ խաբէբայ ի ձև հոգևարի. *Ձեռ. № 1778, 138ա (№ 35).*
Մուրացիկ սուտ խլացեալ. *Ձեռ. № 1778, 136բ (№ 29).*
Մրջիմն և լիտր մի հաց և շաճաուռ (առակ). *Ձեռ № 5623, 291ա—բ.*
Մօրիկ և թագաւորուիւն նորին. *Գանձակեցի 47.*
Մօրիկ կայսր և խրատ նոր նորին. *Գանձակեցի 49.*
Յաղագս անճնազանգուրեան ծնօղաց. *Ձեռ. № № 681, 77ա, 3963, 146բ.*
Յաղագս անմեղութեան տղայոց. *Հայելի վարուց 25, Հայկականք 45 (Հայելի վարուցից համառոտած), Ձեռ. № 681, 77ա—բ.*
Յաղագս Յովհաննու եպիսկոպոսի և վարուց նորա. *Փավստոս 266.*
Յաղագս չար խորհրդոց, որ կան ի մտի. *Ձեռ. № 7993, 12բ.*
Յովհաննէս Գառնեցի և մուղրի. *Ձեռ. № № 84, 185ա, 1115, 208բ, 2496, 352ա, 3179, 122բ, 3326, 224ա, 4669, 145բ.*
Յովհաննէս Գառնեցի յերուսաղէմ և պատկերք ի սուրբն Յակոբ. *Գանձակեցի 348.*
Յովհաննէս Մայրավանեցի և արջ ի սպասաւորուիւն նորին. *Գանձակեցի 55.*
Յովհաննէս Սարկաւագ և Զոմզոմայ. *Գանձակեցի 114.*
Յովհաննէս Օձնեցի առ ամիրապետն Հէշմ Ա. *Գանձակեցի 67.*
Յովհաննէս Օձնեցի և վիշապ. *Գանձակեցի 70.*
Նախապատրաստուիւն պատերազմի. *Ձեռ. № 1778, 135բ (№ 19).*
Նահատակուիւն Ղզլար աղուն կնոջ. *Ջաքարիա Սարկաւագ Բ. 23.*
Ներսէս Պարթև և Արշակ. *Գանձակեցի 19.*
Շահաբաս և հայք, որք հանէին զբարուկական. *Տէր-Յովհաննեանց, Ա. 79.*
Շահաբաս և սրուակ մի օինի և միջնորդ. *Տէր-Յովհաննեանց Ա. 47.*
(Շահ-Աբաս) գալն ի տուն Աբայիճ. *Ջաքարիա Սարկաւագ Ա. 23.*
Շիլ և սապատող. *Ձեռ. № 1778, 134ա (№ 1).*
Ոդորմած շուն. *Մատ. Բ. 275, Ձեռ. № 4618, 56բ, 160բ (տարբերակ).*
Ոսկի և ժամանակ (խրատ). *Ձեռ. № 4196, 9ա.*
Ոսկու կառասք. *Թումանյան Գ. 149. Տե՛ս երկու արգարք ի խալաթայ զրույցի ծանոթագրությունը սույն գրքում, էջ 365 (№ 60).*
Որ ողորմի աղքատի, փոխ տայ աստուծոյ. *Հարանց վարք 349, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 286, Վարք սրբոց Հարանց Բ. 247, Ձեռ. № № 791, 257ա, 4618, 52ա—բ, 6074, 69բ, 7324, 199բ—200ա, 8076, 71բ, 8727, 2ժա.*
Որդի աղքատի և զպատրիչ դուստր մեծատան. *Ձեռ. № 691, 274ա, 4405, 356.*
Որդի շինականի բագատր. *Էջեր 13, ծանոթ. № 15, Հայելի վարուց 278, Ձեռ. № 6974, 87ա.*
Որդի տաճարապետի կոտցն. *Հարանց վարք 473, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 392, Վարք սրբոց Հարանց Բ. 383, Ձեռ. № № 848, 185բ, 791, 128ա, 372ա, 7993. 11բ, 8727, 271բ.*
Որմնաշէն և մեռեալ և դստեառ. *Ձեռ. № 1778, 138ա (№ 36).*

Որսորդ և հայր Անտոն. *Ձեռ. № 4196, 4բ.*

Ոխտ միակեցի ընդ սատանայի. *Մատ Բ. 252, Ձեռ. № 6616, 12բ.*

Ուր գանձ, անդ սիրտ. *Աղուէսագիրք 1683 թ., 94, Մատ Բ. 213, Ձեռ. № 5623, 285ա.*

Ջանգղ ղան և իղձ երից որդւոց նորին. *Դանձակեցի 232, Մատ Բ. 277 (Իղձ երից որդւոց թագաւորի վերնագրով), Ձեռ. № 2226, 17բ, տարբերակներ.*

Ջինկէնուեի խաբեբայ և ֆահաձայէ. *Ձեռ. № 1778, 138բ (№ 39).*

Ջոաս ընկերէ ճանապարհորդէ. *Էջեր 48, ծանոթ. № 45, Աղուէսագիրք 148, Մատ Բ. 139 (Երեք բանք իմաստասիրի վերնագրով) տարբերակներ.*

Պազիրկեան և պատուական ակն. *Էջեր 118, ծանոթ. № 85.*

Պատասխան առն խուլ կնոջ. *Ձեռ. № 1778, 136ա (№ 24).*

Պատիւ հանդերձի. *Էջեր 125, ծանոթ. № 92, Բարաղամի և Յովասափու պատմութիւն 19։ Կա աղվանական ժողովրդական հեքիաթ, այսպիսի բովանդակութեամբ. Մի իմաստուն լսում է, որ մուտակա ավանում շատ հյուրասեր, աղուհացով մարդ է ապրում, ուզում է ստուգել նրան և գնում է աղքատի շորերով։ Աղուհացով մարդը դուրս է գալիս, տեսնում է նրան հին շորերով և անմիջապես ներս է մտնում՝ առանց որևէ բան ասելու։ Իմաստունը գնում և նորից է գալիս՝ լավ հագնված։ Այս անգամ նրան անմիջապես ներս է ընդունում և լավ հյուրասիրում։ Նա հանում, սեղանին է դնում դրամ և ասում.*

— Դու նրա՛ն, ում որ պետք է, չես հյուրասիրում, այլ հյուրասիրում ես այնպիսիներին, որոնք իրե՛նք կարող են վճարել իրենց կերածի համար. վերցրո՛ւ քո հյուրասիրության վճարը։

Պատկերահան և տգեղ որդիք. *Ձեռ. № 1778, 135ա (№ 10).*

Պատճառ սպիտակութեան մօրուաց. *Ձեռ. № 1778, 136ա (№ 26).*

Պատճառք ողորմութեան. *Ձեռ. № 1778, 135ա (№ 12).*

Պատմութիւն դատաստանի արագլից. *Ձեռ. № 8825, 6ա.*

Պատմութիւն երից թագազին եղբարց. *Մատ Բ. 199 (Երեք եղբարք և պատուական ակն վերնագրով), Ձեռ. № № 6616, 7ա, 6974, 105ա, 8825, 10ա,* Гр. проза I, *41, Վոլտեր 15.*

Պատմութիւն երկուց եղբարց և միոյ էշ. *Ձեռ. № 8825, 1ա.*

Պատմութիւն եօթնածին տիկնոյն Դաղղիոյ. *Ձեռ. № 8825, 14բ.*

Պատմութիւն կաղզվանցի Սարգսին. *Ձեռ. № № 2018, 435բ, 3366, 2ա.*

Պատմութիւն մի. սատանայ խաբեաց կրօնաւորի մի. *Էջեր 142, ծանոթ. № 105, Հարանց վարք 320, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 264, Վարք սրբոց Հարանց Ա. 614.*

Պատմութիւն Միմինի և Փէրեզատի. *Ձեռ. № 8825, 9ա.*

Պատմութիւն Մովսէս կաթուղիկոսին՝ սակաւիկ. *Ջաքարիա Սարկաւագ Ա. 5՛.*

Պատմութիւն Մուսաֆայ չորեքտանիի և կամացի վաճառականին. *Ձեռ. № 8825, 4ա.*

Պատմութիւն նահատակութեան անմեղ մանկանն Նիկողայոսին. *Դաւրիժեցի 405.*

Պատմութիւն նահատակութեան խոստովանող վկային Քրիստոսի սրբոյն Խաչատրոյ. *Դաւրիժեցի 410.*

Պատմութիւն նահատակութեան Մխիթար անուամբ Քրիստոնէիւ. *Դաւրիժեցի 421.*

Պատմութիւն նահատակութեան Սիրուն անուամբ Քրիստոնէիւ. *Դաւրիժեցի 418.*

Պատմութիւն Սողոմոնի, թէ որպէս եղև [յաւուրս?] իւր. *Ձեռ. № 4231, 59.*

Պատմութիւն վասն գերեզմանին և ոսկերացն Վարդ Պատրկայ. *Դաւրիժեցի 376.*
Պատմութիւն վասն Թէոդորոսի Բշտունեաց իշխանին և վասն որդւոյ իւրոյ Վարդ Պատրկի. *Ղևոնդ պատմագիր 31. Շապուհ Բագրատունի 29, Վարդան 68, Ձեռ. № 3965, 111ա.*
Պատմութիւն վասն նահատակութեան Աւետիս ածուամբ Իրիսաոնէից. *Դաւրիժեցի 425.*
Պատմութիւն վասն ողորմութիւն առնելոյ. *Էջեր 62, ծանոթ. № 49, Ձեռ. № № 691, 98ա, 2226, 158ա, 4618, 52բ, 5631, 159բ.*
Պատմութիւն վասն սատակման պիղծ Ջօմարին. *Դաւրիժեցի 391.*
Պատմութիւն վասն սատակման Սուլէյման բէկին. *Դաւրիժեցի 395.*
Պատմութիւն Հաչ Լիպարիտին և Բեռ նորին. *Ակինեան, Հանդէս ամսօրեայ, 1933 թ. 130, Թլկուրանցի 271, Ձեռ. № № 515, 26ա, 27բ, 3569, 25ա, 6951, 129բ.*
Պատմութիւն Հաչին Հայոց Թոռնկայ. *Ուռհայեցի 130, 206, Ձեռ. № 2939, 347բ.*
Պատմութիւն Քիւչիւք Մօնլայ կոչեցեալ դատաւորի Ջմիւռնիոյ. *Ձեռ. № 8825, 5ա.*
Պատնաճիւս վարպետ և բախտ իւր. *Ձեռ. № № 8825, 45ա, 5623, 291ա, 8727, 277բ, տարբերակներ.*
Պարգև Աղեքսանդրի. *Մատ. Բ. 284 (տարբերակ), Ձեռ. № № 691, 96ա, 1357, 254ա—բ, 2226, 155ա, 2939, 644ա, 3366, 238բ, 3526, 67բ, 4618, 52ա.*
Պարծենկոտ ճգնաւոր. *Էջեր 106, ծանոթ. № 75.*
Պաւղոս վարդապետ և տեսիլ աշակերտի նորին. *Ձեռ. № № 84, 274բ, 2496, 354բ, 4669, 146բ.*
Պետրոս եպիսկոպոս Գազացոց և մարգարէութիւն աշակերտի նորին. *Ձեռ. № 425, 25ա.*
Սատանայ և հօրն դատերբ իւր. *Էջեր 97, ծանոթ. № 66. Էֆիմէրտէ 450.*
Սատանայ և մեղր կարպետով ծածկեալ. *Էջեր 115, ծանոթ. № 78.*
Սատանայ ի կերպարանս գեղեցիկ երիտասարդի և զօրական. *Հայելի վարուց 12, Ձեռ. № № 681, 73բ, 691, 152բ, 7993, 1ա, 321ա.*
Սատանան ու իր աղջիկները. *Խահակյան Ա. 5. տե՛ս Էջեր, № 66.*
Սարկաւագ արեղայ Յակոբեղոյ՝ ի մորին. *Ձեռ. № № 699, 39ա, 2496, 361բ, 2544, 176բ, 4669, 143բ.*
Սարկաւագ վարդապետն և սուրբ Ստեփաննոս. *Ձեռ. № № 724, 106ա, 2496, 362բ, 2544, 177բ, 4669, 144ա.*
Սողոմոն և բուրու նաւն. *Ձեռ. № 4618, 133ա.*
Սողոմոն և թեղ. *Մատ. Բ. 332, Ձեռ. № 2189, 200ա.*
Սողոմոն իմաստուն. *Մատ. Բ. 316.*
Սողոմոն յիշէ զպատուէր հօրն իւրոյ. *Ձեռ. № 4618, 132ա.*
Սպանումն Ղաուղայ խանին. *Զաքարիա Սարկաւագ Ա. 26.*
Սպաս եղովբոսի և երկրորդ սպաս եղովբոսի. *Եղովբոս 39, 41.*
Վաճառական և մարդասպան և մսագործ. *Մատ. Բ. 126, Գ. 100, Ձեռ. № 1976, 106ա.*
Վաճառական և ուրացեալ գանձ օտարի. *Էջեր 37, ծանոթ. № 40, Հայելի վարուց 66 (տարբերակ).*
Վաճական և յիշատակ գեղեցիկ կնոջն. *Էջեր 129, ծանոթ. № 96, Հարանց վարք 157, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 138, Վարք սրբոց Հարանց Ա. 686.*
Վանայ երկիր երկու գեղ. *Ձեռ. № 6891, 119բ.*
Վանք կուսանաց և աւագակապետ եկեալ ի զղջումն. *Հարանց վարք 551, Մատ. Բ. 302 (Պետրոս աւագակապետ վերնագրով), Ձեռ. № 686, 200բ—201ա.*

Վանք կուսաձաց և վանառական. *Էջեր 74, ծանոթ. № 54.*
Վանք կուսաձաց և տաճիկք. *Ձեռ. № 691, 221բ.*
Վաշխառու ճիւանդացեալ և որդիք իւր. *Ձեռ. № 2002, 230ա.*
Վասն գալոյ երիվարին. *Զաքարիա Սարկաւագ Բ. 24.*
Վասն դիւին կերպարանեալ կին. *Զաքարիա Սարկաւագ Բ. 55.*
Վասն լուսոյ կանթեղացն, որ վառեցաւ յերուսաղէմ, ի մեծի շաբաթուն. *Ձեռ. № № 84, 275ա, 1115, 210ա, 2496, 255բ, 2543, 119ա, 3179, 125ա, 4669, 103ա.*
Վասն շարժման մեծի հաղարին Թավրիզու. *Դաւրիժեցի 372.*
Վասն սրտապատառ առն. *Զաքարիա Սարկաւագ Բ. 51.*
Վասն օձաճար առն. *Զաքարիա Սարկաւագ Բ. 54.*
Վարդապետ և սատանայ և ժողովուրդ չխոստովանող. *Մաո Բ. 310 (Վարդապետ և սատանայ վերնագրով, տարբերակ), Ձեռ. № № 5623, 291բ, 6974, 104ա.*
Վարդապետ և սատանայ, որ տանի զամօքն. *Մաո Բ. 310, տարբերակ, Ձեռ. № № 5623, 291բ—292ա, 8030 (Ձեռագրի առաջին չհամարակալած էջում), 8076, 237ա տարբերակներ.*
Վարձուճեաց աստուածածին. *Մաո Բ. 303. Ձեռ. № № 697, 27ա, 2004, 84ա, 2176, 94բ, 8727, 276ա.*
Վէճ ի մէջ հայոց և վրաց վասն զատկին և կանթեղ լուսաւորչին. *Գանձակեցի 212.*
Տաճուէր և մշակք իւր. *Աւետարան, Մատթ. ի. 1։*
Տասն այր և կին շնացողք. *Մաո Բ. 222 (Տասն այր և կին վերնագրով), Ձեռ. № 2939, 974.*
Տեղ դրախտին. *Ձեռ. № 84, 236բ, 2335, 162ա.*
Տեսիլ խաչիկ վարդապետին. *Ձեռ. № 2711, 427բ.*
Տեսիլ Պետրոսի զօրականին. *Ձեռ. № 4251, 40բ.*
Տեսիլ սուրբ և ճգնազգեստ կրաւնաւորին և երջանիկ միայնաւորին Յովաննէսի Գառնեցւոյն. *Մաո Գ. 13, Ձեռ. № № 1115, 206ա, 2496, 348ա.*
Տիրասէր շուն. *Էջեր 17, ծանոթ. № 23.*
Տիրաւուր վարդապետ ի Խառասուն տարոյ. *Ձեռ. № 2226, 59բ.*
Տխուր թագաւոր. *Հայելի վարուց 145, Մաո Բ. 288, Հայկականք 49 (Հայելի վարուցից), Ձեռ. № № 515, 1ա, 2226, 226բ, 3366, 145բ, 3524, 109ա.*
Տոփացեալ վանական և զգաստ աղջիկ. *Էջեր 126, ծանոթ. № 94, Հարանց վարք 154, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 136, Վարք սրբոց Հարանց Ա. 685.*
Տուէչի և պանդոկապան և աղախին. *Ձեռ. № 1778, 136բ (№ 32).*
Տօճախմբութիւն չեկեղեցին և դեւ, որ խարչէին զմարթ. *Էջեր 15, ծանոթ. № 19.*
Յանկութիւն Թէոդոսի կայսեր. *Ձեռ. № 1778, 136ա (№ 27).*
Փառք աշխարհիս ի դէմս կնոջ. *Մաո Բ. 330, Ձեռ. № 2189, 198ա, 4618, 102ա.*
Փիլիսոփայ մանու դատապարտեալ և սիրելին. *Մաո Բ. 327, Ձեռ. № 8076, 213բ, Շիլլեր 46 (Սրաշխիք վերնագրով).*
Փոկաս կայսր և Հերակլ կուսակալ. *Հայելի վարուց 233, Ձեռ. № № 691, 263ա, 7993, 330ա.*
Քահանայ այսաճարեալ ի գինւոյ. *Էջեր 130, ծանոթ. № 98.*
Քահանայ երիտասարդ և կին յանուրջս. *Էջեր 128, ծանոթ. № 95, Հայելի վարուց 37 (տարբերակ).*
Քահանայ և գիրն Յանախապատում. *Ձեռ. № 2496, 364բ.*
Քահանայ և կոյս ծերացեալ. *Էջեր 129, ծանոթ. № 97, Հայելի վարուց 149.*

Քահանայ և մոգործ. *Մատ Բ. 245, Ձեռ. № 2939, 604ա.*

Քահանայ և սրամիտ գիւղական. *Ձեռ. № 1778, 135ա (№ 15).*

Քահանայ ընչաւէտ և մեծատուն և այրի աղխատ՝ ինաեղացեալ. *Ձեռ. № 2002, 224ա.*

Քահանայ մի ի յերկիրն Քաչբերունի և դուստր իւր մեռած. *Ձեռ. № 3246, 61ա.*

Քահանայ, որ վասն ձիոյ յօժարի առնուլ զմեղս յիւանդին. *Էջեր 26, ծանոթ. № 33, Հայելի վարուց 10 (տարբերակ).*

Քուրմն կոյց և ճգնաւորն. *Էջեր 130, ծանոթ. № 99. Հարանց վարք 314, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք 258, Վարք սրբոց Հարանց Բ. 193 (տարբերակներ).*

Քաչուրիւն առն միոյ. *Ջաքարիա Սարկաւագ Բ. 20.*

Քարտուղայ և գոհարավաճառ. *Ձեռ. № 8825, 41բ.*

Քարտուղայ՝ հոգաբարձու տէրութեան. *Ձեռ. № 8825, 40բ.*

Օգոստոս կայսր և Նժդեհն. *Ձեռ. № 1778, 136ա (№ 25).*

Օգոստոս պապն և մանուկ. *Ձեռ. № 681, 77բ.*

Օձ և հոդագործ (առակ). *Ազուէսագիրք 81. Մատ Բ. 90.* Гр. проза I, 190 (Человек и неблагодарная змея *վերնագրով տարբերակ).*

Безбородый и кадый. Гр. проза 1. 100, *տե՛ս Մանուկ և անարդար դատաւոր հայկական զրոյցը։*

Бесполезное богатство. Гр. проза 1, 109. *տե՛ս Արծաթասէր այր և կապարեալ գանձք իւր հայկական զրոյցը։*

Вороватый портной. Гр. проза 1, 77. *տե՛ս Թերձակ գող հայկական զրոյցը։*

Дук и дворянин из бечи, Гр. проза 1, 74. *տե՛ս Խրատք գօրականի և որդի նորա հայկական զրոյցը։*

Жадный каменотес. Гр. проза 1, 95. *տե՛ս Հայր Թանիէլ և քարահատ հայկական զրոյցը։*

И у стен есть уши. Сказки Мампруси 70.

Когда один может одолеть семерых. Сказки Мампруси 68.

Коршун и кошка. Сказки и повести древ. Египта 144, *Էջեր 9 (Ագռաւ մսախորով և արծիւ վերնագրով, տարբերակ)։*

Лев и мышь. Сказки и повести др. Египта 147. *Համբառնիր առակք Վարդանայ 48 (Առիւծն և մարդն վերնագրով), Մատ Բ. 111 (Առիւծ և մարդ վերնագրով) երկուսն էլ զրոյցի մէյն առաջին մասն են և տարբերակը, Ձեռ՝ № 4618, 116բ, տարբերակ,* Веселовский А. Н. Заметки 50, *տարբերակ։*

Лев и мышь. Сказки Мампруси 40. *Մատ Բ 90 (Օձ և հոդագործ վերնագրով)։*

Магистрос Кесаря. Гр. проза 1, 199. *տե՛ս Մագիստրոս և մեռեալ աղքատ հայկական զրոյցը։*

Миракль о Теофиле (Miracle dé Théophile). Истор. фр. лит. т. I, 164.

Мудрый совет. Сказки Мампруси 71.

О коне и воле. Индийск. сказки 25, *Մատ Բ. 151 (Ձին և ձի վերնագրով, տարբերակ)։*

О мудреце и хлебосольном хозяине. Индийск. сказки 165.

О путнике и шайтане. Индийск. сказки 27. *Մատ Բ. 298 (Կաթ մի մեղու*

պատճառ պատերազմի վերնագրով), Թումանյան Ա. 329 (Մի կաքիլ մեղրը վերնագրով), տարբերակներ։

О ссоре птиц. Индийск. сказки 97, Гр. проза 1, 103, (Сила единения վերնագրով, հեռավոր տարբերակ)։

О сыне вельможи и змее. Индийск. сказки 352. Մաս Բ. 154 (Լծվար և օձ վերնագրով, տարբերակ)։

О волке и ягненке. Индийск. сказки 105, Մաս Գ. 101, Крылов 22.

О тигре, волке и лисе. Индийск. сказки 155, Մաս Բ. 114 (Առիւծ և աղուէս և արջ վերնագրով, տարբերակ)։

О тигре и мышке. Индийск. сказки 170.

О тигре, обезьяне и муравьях. Индийск. сказки 135.

О том, как мыши хотели от кошки спастись. Индийск. сказки 166. Խնկոյան Ա. 66 (Մկների ժողովը վերնագրով)։

О том, как шакал тигра обманул. Индийск. сказки 49.

О том, кто в первый же день кошку убил. Индийск. сказки 163.

О трех золотых куклах. Индийск. сказки 95. Մաս Բ. 217 (Գերեզմանակրկիտ և մեռեալ կին վերնագրով, տարբերակ), Ձեռ. № 5623, 287բ—288ա, 6974, 111ա։

Рассказ о верном слуге. Сказки Мампруси 84.

Рассказ о хозарском царе и трех братьях диламских царевичах. Гр проза 1, 41. տե՛ս երեք թագաւորի որդիք և պատուական ակն և գաւաւոր հայկական զրույցը։

Самое сладкое и самое горькое. Гр. проза 1, 73. տե՛ս Թագաւոր Հայոց և աննգակիցք իւր հայկական զրույցը։

Сила единения. Гр. проза 1, 103, Индийск. сказки 97 (О ссоре птиц վերնագրով, տարբերակ)։

Сказка о семерых братьях и о маленькой осе. Сказки Мампруси 49

Укрощение строптивой жены. Гр. проза 1, 212, տե՛ս Անզգամ կին հայկական զրույցը։

Человек и неблагодарная змея. Гр. проза 1, 190, տե՛ս Օձ և հոզագործ հայկական զրույցը։

The Tiger and the Man, ամերիկյան զրույց, բանավոր, հեռավոր տարբերակ մեր «Լծվար և օձ» զրույցի։ Մարդն ազատում է վագրին վանդակից։ Սա ուզում է ուտել նրան։ Մարդը խնդրում է գնալ դատավորի մոտ։ Հանդիպում են ադամաթզենու (բանանի) ծառին։ Սա մարդուն անարդար է համարում. իր միրգը ուտում են, տավերում հանգստանում, բայց ձմռանը կտրում են։ Շարունակելով ճանապարհը՝ հանդիպում են աղավնուն, որը ևս դժգոհում է, ասելով թե իրեն քար են զցում։ Պատահում է և ցուլ։ Սա ևս ասում է, թե մարդիկ անշնորհակալ են, թող ուտի նրան. երբ ինքը երիտասարդ էր, ուժեղ, խնամում էին և օգտագործում, այժմ՝ երբ ծեր է, թողել են անխնամ։ Վերջապես հանդիպում են շնագայլին։ Սա «չի՛ հավատում», թե վագրը կարող էր վանդակում լինել, այլ ոչ մարդը. և ինչպե՞ս կարող էր տեղավորվել։ Պետք է կրկին փորձել։ Վագրը մտնում է վանդակ և մարդն ազատվում է։ Տե՛ս էջեր 28, № 36, ծանոթ. № 36։

ԲՆԱԳՐԵՐԻ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. ՀԱՅ ԼՈՂՆՈՐԴ

Բնագիրը վերցված է № 2189 ձեռագրից (1394 թ., էջ 348ա)։ Չետեղված է «Բանք պիտանի յաղագս խրատու մարդկան» ընդհանուր խորագրի տակ։ Վերնագիրն ըստ Մառի։ Տպագրված է Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ 338. նույն այուժեի վրա են կառուցված Հ. Թումանյանի «Ախթամար» և Շիլլերի «Հերո և Լեանդր» ստեղծագործությունները։ Տես Թումանյան Ա. 275, Շիլլեր, Բալլադներ 29։

2. ԹՌՉՈՒՆ ՀՆԴԿԱՑ ԵՒ ՁԻ ՅՈՒՆԱՑ

Բնագիրը վերցված է № 2189 ձեռագրից (էջ 424ա)։ Չետեղված է «ԵՒռակք ստեղծականք պիտանիք առնուլ ի գրուցատրութիւնս և յասացուածս, արարեալ Յոհաննու Ծործորեցւոյ» ընդհանուր վերնագրի տակ։ Տպագրված է Մխ. Գոշ, ԵՒռակներ, էջ 119։

3. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԿԱՂՁՎԱՆՑԻ ՍԱՐԳՍԻՆ, ՈՐ ԿՈՏՈՐԵԱՑ ՁԱՁԳՍ ՀՈՌՈՄՈՑ ԵՒ ՁԱՅԼՍ ԳԵՐԻ ՎԱՐԵԼՈՒ ԾԱՆԵՐ ՁՎԱԹՍՈՒՆ ՄԷԿ ՍՈՒԽ

Բնագիրը վերցված է № № 2018 (1621 թ., էջ 435բ) և 3366 (1691 թ., էջ 2ա) ձեռագրերից (վերնագիրը՝ Պատմութիւն Կաղզվանցի Սարգսին Հայոց և քաջ զօրավարին, որ կոտորեալ զազգն յունաց)։

Առաջին ձեռագիրը թերի է։ Վերնագիրն ըստ № 2018 ձեռագրի։

4. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԱՍՆ ԹԷՈԴՈՐՈՍԻ ՈՒՇՏՈՒՆԵԱՑ ԻՇԽԱՆԻՆ ԵՒ ՎԱՍՆ ՈՐԴՒՈՑ ԻՒՐՈՑ ՎԱՐՔ ՊԱՏՐԿԻ

Բնագիրը վերցված է № 3965 ձեռագրից (1624 թ., էջ 111ա)։ Վերնագիրը ձեռագրինն է։ Տպագրված է՝ Ղևոնդ պատմագիր, էջ 31, Շապուհ Բագրատունի, էջ 29, Վարդան, էջ 68։

5. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԱՍՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԻՆ ԵՒ ՈՍԿԵՐԱՑՆ ՎԱՐՔ ՊԱՏՐԿԱՑ

Բնագիրը վերցված է Ա. Դավրիժեցու Պատմութիւն-ից, էջ 376։ Վերնագիրն ըստ Դավրիժեցու։

6. ԹՈՐՈՍ ԻՇԽԱՆ ՀԱՅՈՑ ԵՒ ՈՐԴԻՔ ՄԱՆԴԱԼԷԻ

Բնագիրը վերցված է Մ. Ուռհայեցու Պատմութիւն-ից, էջ 396։ Որոշ ճշտումներ են արված ըստ 1898 թ. Վաղարշապատի հրատարակության։

7. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՔԱՋԻՆ ՀԱՅՈՑ ԹՈՒՆԿԱՅ

Բնագիրը վերցված է № 2939 ձեռագրից (1779 թ., էջ 347բ)։ Վերնագիրը ձեռագրինն է։ Տպագրված է՝ Ուռհայեցի, էջ 130, 206։

8. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՔԱՋ ԼԻՊԱՐԻՏԻՆ ԵԻ ՔԵՒ ՆՈՐԻՆ

Բնագիրը կազմված է ըստ № № 3569 (ժէ դ., էջ 25ա) և 6951 (1762 թ., էջ 129բ) ձեռագրերի։ Տես նաև ձեռ. № 515, էջ 26ա։ Տպագրված է՝ Հանդէս Ամսօրեայ, 1933 թ., էջ 130, Հ. Թլկուրանցի, էջ 271։

9. ԵՕԹ ԵՂԲԱՅՐՔ ՀՍԿԱՅՔ ԵԻ ՔՈՅՐ ՆՈՅԻՆ

Բնագիրը վերցված է № 515 ձեռագրից (ժէ դ., էջ 26բ)։ Տպագրված է՝ Հ. Թլկուրանցի, էջ 275։

10. ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ ԵԻ ՄՆՆԴԱԿԻՑՔ ԻՒՐ

Բնագիրը կազմված է ըստ № № 8076 (ժէ դ., էջ 112ա) և 841 (ժԸ դ., էջ 113ա) ձեռագրերի։ Տե՛ս նաև ձեռ. № 723 (1734 թ., էջ 241բ)։ Հետաւոր նմանութեամբ մի զրոյց տպագրված է Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ 279, վնասակար անդամ վերնագրով։ Սրա մի տարբերակն է Гр. проза-յում (т. I, стр. 73) Самое сладкое и самое горькое *վերնագրով տպագրված զրոյցը։*

11. ՏԵՍԻԼ ՍՈՒՐԲ ԵԻ ՃԳՆԱԶԳԵՍՏ ԿՐԱՒՆԱՒՈՐԻՆ ԵԻ ԵՐՋԱՆԻԿ ՄԻԱՅՆԱՒՈՐԻՆ ՅՈՎԱՆԷՍԻ ԳԱՌՆԵՑԻՈՑՆ

Բնագիրը վերցված է № 2496 ձեռագրից (1294 թ., էջ 348ա)։ Վերնագիրը ձեռագրինն է։ Տե՛ս նաև ձեռ. № 1115, 1408—1409 թ.թ. էջ 206ա։ Տպագրված է Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Գ., էջ 13։

12. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳԱՌՆԵՑԻ ԵԻ ՄՈՒՂՐԻ

Բնագիրը վերցված է №. 2496 ձեռագրից (էջ 352ա)։ Ջետեղված է «Հարցումն և պատասխանի Վարդանայ վարդապետի» ընդհանուր վերնագրի տակ։

Հարցումն. Ջի՞նչ է այն, որ ասէ ի տեսիլ սրբոյ ումեմն, թէ ի վերայ վիրապին գոչէ հրեշտակապետն։

Պատասխանի. Դիոնէսիոս ասել է, թէ ամենայն ազգի հրեշտակապետ կայ վերակացու հանդերձ հրեշտակաւք։ Արդ, յայտ է, թէ ամենայն հրեշտակապետ զիւր յանձնեալ ազգն կոչէ ձայնիւ յայն տեղին, ուր ազգին առաջնորդն չարչարանաւք զազգն ածեալ է ի հաւատն։ Եւ այսպէս, Հայոց վերակացուն ի վերայ Վիրապին հնչեցեալ՝ առ սուրբն Գրիգոր ժողովին հայաստանեայք։ Եւ նա ընդ իւր առեալ զհաւատացեալսն՝ վերանայ ընդ առաջ Քրիստոսի, ասելով թէ՝ «Ահա ե՛ս և մանգունք իմ, զոր ետ ինձ աստուած»։ Ջայս ի մեր վարդապետէն լուաք մեք։ Այսմ վկայ պատմեմ քեզ... և պատմում է զրոյցը։

Լեզուն խառն է աշխարհաբար դարձվածքներով. «երթամք», բայց և «գտանենք», «գեղն» և այլն։

Տե՛ս նաև ձեռ. № № 84, 1614 թ., էջ 185ա, էջ 1115, էջ 208բ, 3179, 1449 թ. էջ 123ա, 3526, 1670 թ., 224ա, 4669, 1675 թ., էջ 145բ։

13. ՊԱՒՂՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒ ՏԵՍԻԼ ԱՇԱԿԵՐՏԻ ՆՈՐԻՆ

Բնագիրը վերցված է № 2496 ձեռագրից (էջ 354բ)։ Չետեղված է «Յիշեցուք բան մի այլ ի սքանչելի հօրէն» վերնագրի տակ (նկատի ունի Հովհաննես Գառնեցուն)։ Տե՛ս նաև ձեռ. № № 84, էջ 274բ, 4669, էջ 146բ։

14. ՎԱՍՆ ԼՈՒՍՈՅ ԿԱՆԹԵՂԱՆՆ, ՈՐ ՎԱՌԵՑԱՒ ՅԵՐՈՒՍԱՂԷՄ Ի ՄԵԾԻ ՇԱԲԱԹՈՒՆ

Բնագիրը վերցված է № 2496 ձեռագրից (էջ 355բ)։ Չետեղված է «Նորին, պատմեմ ձեզ յայս նման բան, եղեալ յերուսաղէմ» վերնագրի տակ։ Տե՛ս նաև ձեռ № № 84, էջ 275ա, 1115, էջ 210ա, 2543, 1515—1520 թ.թ., էջ 119ա, 3179, էջ 125ա, 4669, էջ 103ա։

15. ԱՐԵՂԱՅ ՄԻ ԲՋՆԵՑԻ

Բնագիրը վերցված է № 2496 ձեռագրից (էջ 360բ—361ա)։ Չետեղված է «Վարդանայ վարդապետի ասացեալ. Միշտ կամիմ գիտակ զոլ ըզձեզ նոր իրաց եղելոց» ընդհանուր վերնագրի տակ։ Տե՛ս նաև ձեռ. № № 699, 1729 թ., էջ 38ա, 2544, ԺԴ դ., էջ 174բ, 2619, 1630 թ., էջ 209ա, 4669, էջ 143։

16. ՔԱՀԱՆԱՅ ԵՒ ԳԻՐՔՆ ՅԱՃԱԽԱՊԱՏՈՒՄ

Բնագիրը վերցված է № 2496 ձեռագրից (էջ 364բ)։ Չետեղված է «Պատմեաց մեզ սուրբ և երջանիկ հայրն մեր և երանելի ճգնաւորն Յովհաննէս Գառնեցին այսպէս» ընդհանուր վերնագրի տակ։ Ընդօրինակված է և այլ ձեռագրերում, որոնցից չենք օգտվել։

17. ՏԵՍԻԼ ԽԱՉԻԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ

Բնագիրը վերցված է № 2711 ձեռագրից (1480 թ., էջ 427բ)։ Ջրույցն ունի «Յայսմ աւուր յիշատակ տեսլեան սուրբ հօրն մերոյ Խաչիկ վարդապետին» վերնագիրը։

18. ՀԵՐՁՈՒԱԾՈՂ ԵՒ ԷՇ ՆՈՐԻՆ

Բնագիրը վերցված է № 8727 ձեռագրից (ԺԷ դ. էջ 288բ)։ Այս և մի շարք ուրիշ զրույցներ չետեղված են առակներից հետո՝ «Առակաւոր խրատ ի վերս թռչնոց, գազանաց» ընդհանուր վերնագրի տակ։

19. ՇԱՀԱԲԱՍ ԵՒ ՍՐՈՒԱԿ ՄԻ ԳԻՆԻ ԵՒ ՄԻՋՆՈՐԴ

Բնագիրը վերցված է Հ. Տեր Հովհաննյանցի «Պատմութիւն Նոր Ջուղայու, որ յԱսպահան» գրքից (հատ. Ա, էջ 47)։

20. ՀԱՅՆ ՈՉ ՆՕՍԻ ՍՈՒՏ

Բնագիրը վերացված է Հ. Տեր Հովհաննյանցի «Պատմութիւն Նոր Ջուղայու, որ յԱսպահան» գրքից (հատ. Ա. էջ 47—48)։

21. ՇԱՀԱԲԱՍ ԵՒ ՀԱՅՔ, ՈՐՔ ՀԱՆԷԻՆ ԶՔԱՐՈՒՆԱԿՍՆ

Բնագիրը վերցված է Հ. Տեր Հովհաննյանցի «Պատմութիւն Նոր Ջուղայու, որ յԱսպահան» գրքից (հատ. Ա, էջ 79)։

22. ՎԱՍՆ ԳԱԼՈՅ ԵՐԻՎԱՐԻՆ

Բնագիրը վերցված է Զաքարիա Սարկաւագի Պատմագրութիւն-ից (հատ. Բ. էջ 24)։ Վերնագիրն ըստ Զ. Սարկավագի։

23. ՎԱՍՆ ՍՐՏԱՊԱՏԱՌ ԱՌՔ

Բնագիրը վերցված է Զաքարիա Սարկաւագի Պատմագրութիւն-ից (հատ. Բ. էջ 51)։ Վերնագիրն ըստ Զ. Սարկավագի։

24. ՎԱՍՆ ՕԶԱՀԱՐ ԱՌՆ

Բնագիրը վերցված է Զաքարիա Սարկաւագի Պատմագրութիւն-ից (հատ. Բ. էջ 54)։ Վերնագիրն ըստ Զ. Սարկավագի։

25. ՎԱՍՆ ԴԻԻԻՆ ԿԵՐՊԱՐԱՆԵԱԼ ԿԻՆ

Բնագիրը վերցված է Զաքարիա Սարկաւագի Պատմագրութիւն-ից (հատ. Բ. էջ 55)։ Վերնագիրն ըստ Զ. Սարկավագի։

26. ՈՒԽՏ ՄԻԱԿԵՑԻ ԸՆԴ ՍԱՏԱՆԱՅԻ

Բնագիրը վերցված է № 6616 ձեռագրից (ԺԶ դ. էջ 12բ)։ Վերնագիրն ըստ Մառի։ Տպագրված է Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ 252։

27. ՀՆԱՐՔ ՍԱՏԱՆԱՅԻ

Բնագիրը վերցված է № 3179 ձեռագրից (էջ 126բ)։ Վերնագիրն ըստ Մառի։ Տե՛ս նաև ձեռ. № 2939, 1779—1799 թ. թ., էջ 762։ Տպագրված է Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ 296։

28. ՄԵՆԱՏՈՒՆ ՀԱԶՆՆԱՅԻ ԵՒ ՈՐԴԻՆ ՔԱՀԱՆԱՅ՝ ՔՐԻՍՏՈՍԱՏԵՍ

Բնագիրը վերցված է № 8076 ձեռագրից (էջ 183բ.)։ Չետեղված է առակների շարքում՝ «Բանք իմաստասիրի յոյժ պիտանի և գեղեցիկ» ընդհանուր խորագրի տակ։ Վերնագիրն ըստ Մառի։ Տես նաև ձեռ. № № 3179, 127ա, 3963, ԺԷ—ԺԸ դ. դ. էջ 120ա։ Տպագրված է Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ 47։

29. ՏԻՐԱՏՈՒԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ Ի ՔԱՌԱՍՈՒՆ ՏԱՐՈՅ

Բնագիրը վերցված է № 2226 ձեռագրից (1450 թ., էջ 59բ)։

30. ՈՐՍՈՐԴ ԵՒ ՀԱՅՐ ԱՆՏՈՆ

Բնագիրը վերցված է № 4196 ձեռագրից (ԺԵ դ. էջ 4բ)։

31. ՀԱՅՐ ԱԴԱԹՈՆ ԵՒ ԽՐԱՏՔ ԻՒՐ

Բնագիրը վերցված է № 848 ձեռագրից (ԺԴ, ԺԶդ., էջ 21ա)։

32. ՄԵՆԱՏՈՒՆ ԵՒ ՔԵՌՈՐԴԻՆ

Բնագիրը վերցված է № 8356 ձեռագրից (1322 թ. էջ 73ա)։ Չետեղված է «Վասն շնութեան» ընդհանուր խորագրի տակ։ Վերնագիրն ըստ Մառի։ Տպագրված է Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ 39, Գ. էջ 81։

33. ՀՐԵԱՅ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ

Բնագիրը վերցված է № 2004 ձեռագրից (1623 թ., էջ 89բ)։ Վերնագիրն քստ Մաշտ։ Տե՛ս նաև ձեռ. № 5623, 1649, 1652, 1653 թ. թ., էջ 292բ։ Տպագրված է Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ 310։

34. ԲԱՐԻ ՄԱՐԴ ԵԻ ԷՇ ԻՒՐ

Բնագիրը վերցված է № 2226 ձեռագրից (էջ 22ա)։ Ջետեղված է «Վասն աղօթից ասվող խրատական քարոզների մեջ։ Տե՛ս նաև ձեռ. № 681, ԺԷ դ. էջ 74ա—բ։ Տարբերակներում բարի մարդը փոխարինված է «աղօթասէր»-ով, «քարոզիչ սրբասէր»-ով և այլն։ Տպագրված է Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Ա, էջ 244։

35. ՃԱՌ ԿՈՎՈՒ ՄԵՌԵԼՈՅ ՓՈԽԱՆԱԿ ԻՇՈՅՆ

Բնագիրը վերցված է № 8825 ձեռագրից (ԺԹ. դ. էջ 26բ)։ Վերնագիրը ձեռագրինն է։ Տարածված է զանազան տարբերակներով, համառոտ և ընդարձակ, թե՛ հայ և թե այլ ժողովուրդների մոտ։ Տարբերակները տե՛ս տպագրված Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ 107, «Այրի և կովն և խորթ և էշն» վերնագրով, «История французской литературы» випуск, I, *էջ 142, որ հետաքրքիր տարբերակ է և ըստ բովանդակության կարելի է վերնագրել «Կրօնաւոր և գիւղական և կով իւր»։ Այս ձեռագրում եղած անընթեռնելի բառերը նշված են հարցականով։*

36. ՔԱՀԱՆԱՅ ԸՆԶԱՒԷՏ ԵՒ ՄԵՆԱՏՈՒՆ ԵՒ ԱՅՐԻ ԱՂՔԱՏ՝ ՀԻՒԱՆԴԱՑԵԱԼՔ

Բնագիրը վերցված է № 2002 ձեռագրից (1663 թ., ԺԷ դ. 1698-ից հետո, էջ 224ա)։

37. ԿՈՅՐ ԵՒ ԳԱՆՁՔ ՆՈՐԱ՝ ԳՈՂԱՑԵԱԼՔ

Բնագիրը վերցված է № 8076 ձեռագրից (72ա)։ Թվում է, նույն Հակոբ Վարդապետն է (Հավանաբար Երզնկացի), որ անում է նաև «Հայ լօղնորդի» պատմութիւնը։ Զրույցում հանդես եկող Թախարթանը ևս պատմական դեմք է, 13-րդ դարի Երզնկայի նշանավոր իշխանը։

38. ՎԱՐՁՈՒՆԵԱՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱՆՈՒՆ

Բնագիրը վերցված է № 8727 ձեռագրից (էջ 276ա)։ Ջետեղված է «Առակաւոր բանք պիտանիք և խրատք ոգեշահ իմաստնոց» ընդհանուր խորագրի տակ։ Վերնագիրն քստ Մաշտ։ Տե՛ս նաև ձեռ. № № 697, 1631 թ. էջ 27ա, 2004, էջ 84ա, 2176, 1617 թ., էջ 94բ. Տպագրված է Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ 303։ Հետաքրքիր է, որ զրույցը Վարձունեաց սուրբ Աստուածածնի կառուցումը կապում է Մեսրոպ վարդապետի (Մաշտոցի) անվան հետ։ Վարձունյաց խաչի վրա եղած հայերեն գրերի մասին վկայում են մի քանի ձեռագրեր, դեռևս ԺԴ դարում. տե՛ս ձեռ. № № 2496, էջ 356ա, 699, էջ 35ա, 750, էջ 48բ և այլն։ Դրանցից մեկն է և Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի № 251 (Հին թիվ 848) ձեռագիր Ոսկեփորիկը (ԺԴ—ԺՋ դդ.)։ Սա հատուկ ուշադրության է արժանի նրանով, որ կապվում է նաև Կիրակոս Երզնկացու և Գրիգոր Տաթևացու անունների հետ։ Երզնկացու «Վասն Մերկրտութեան» ասած քարոզը վերջանում է այսպէս. «Եւ ընդ նոսա զի՞ զարմանաս

(խոսքը ֆրանկների մասին է Ա. Ս.) մեր ոչինչքս Հայոց, յետին ծառնյքս՝ որ կոչէին վիրք, այլ և նոքա նախատեն զմեզ (դավանութեան հարցում Ա. Ս.) և ուրանան՝ թէ մեր Մեսրոպ վարդապետն ետ նոցա գիր, և զվարձուկ խաչն՝ զոր Մեսրոպն է աւրհնել և յաջ թևին հայոց գիր կայ, զայն ոսկով ծածկել են՝ թէ Թող չերևի»[1] Մեր Մատենադարանի № 2496 ձեռագրում այս պատմութիւնը վերագրվում է Վանական վարդապետին, որ և՝ հին է և ավելի ճիշտ. Տե՛ս էջ 356բ, 359ա։

39. ՎԱՇԵԱՒՈՒ ՀԻՒԱՆԴԱՑԵԱԼ ԵՒ ՈՐԴԻՔ ԻՒՐ

Բնագիրը վերցված է № 2002 ձեռագրից (էջ 230ա)։

40. ԱՐԾԱԹԱՍԷՐ ԱՅՐ ԵՒ ԿԱՂԱՊԱՐԵԱԼ ԳԱՆՁՔ ԻՒՐ

Բնագիրը վերցված է № 8356 ձեռագրից (էջ 58ա)։ Ձետեղված է «Վասն ղրկանաց» ասվող քարոզների շարքում։ Տարբերակները տե՛ս տպագրված Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ 230, «Արծաթասէր այր» վերնագրով, մասն Գ, էջ 80, «Արծաթասէր և գանձքն» վերնագրով, Гр. проза, т. I, стр. 109, «Бесполезное богатство» վերնագրով։

41. ՄԵՂԱՏՈՒԻՆ ԱԳԱՀ ԵՒ ԳԱՆՁՔ ԻՒՐ Ի ԳԵՐԵԶՄԱՆԻ՝ ԳՈՐՏՈՒ

Բնագիրը վերցված է № 681 ձեռագրից (ժէ դ., էջ 72ա և 72բ, տարբերակներ)։ Ձետեղված են «Յաղագս ագահութեան» ընդհանուր վերնագրի տակ։ Զանազան տարբերակներով տարածված է ձեռագրերում, հիմնականում «Ուր գանձք ձեր են անդ սիրտք ձեր եղիցին» ընդհանուր բնութագրով։ Տե՛ս նաև ձեռ. № № 2226, էջ 206ա, 3526, 1670 թ., էջ 88ա, 3963, էջ 154բ—155ա։ Տպագրված է Հայելի վարուց ում, էջ 7, Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ, 337, անվերնագիր, Հայկականք -ում (ժԹ—ԺԲ), էջ 38։

42. ԴԱՏԱԻՈՐ ԵՒ ԱՂՔԱՏՔ

Բնագիրը վերցված է № 3963 ձեռագրից (ժէ, դդ., էջ 142ա)։

43. ԹԱԳԱՒՈՐ ՁԱՐ ԵՒ ԳԵՂԵՑԻԿ ՀԱՐՍՆ

Բնագիրը վերցված է № 8076 ձեռագրից (էջ 204բ)։

44. ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ԵՎ ԿԻՆ ԲԱՐԵԿԱՄԻ ԻՒՐՈՅ

Բնագիրը վերցված է № 791 ձեռագրից (1644 թ., էջ 348ա)։ Տե՛ս նաև ձեռ. № 7993, 1672 թ., ԺՐ դ., էջ 54բ։ Տպագրված է՝ Հարանց վարք, էջ 440, Գիրք որ կոչի Հարանց վարք, էջ 367, Վարք սրբոց Հարանց Բ. էջ 367։

45. ԿՈՅՍ ԿՐՕՆԱՒՈՐ ԵՒ ԻՇԽԱՆ

Բնագիրը վերցված է № 691 ձեռագրից (1672 թ. էջ 221ա)։ Ձետեղված է «Յաղագս կուսանաց» ընդհանուր խորագրի տակ։

---

[1] Մայր Յուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, յօրինեց Բ. Սարգիսեան, Հատ. Բ. Վենետիկ, 1924, էջ 712։ Բ. Սարգիսյանը կարծում է, թէ այդ հատվածը Կիրակոսի անունով մեջ է բերել Գրիգոր Տաթևացին։

46. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՕԹՆԱՏԻՆ ՏԻԿՆԻՈՅՆ ԳԱՂԼԻՈՅ

Բնագիրը վերցված է № 8825 ձեռագրից (էջ 14բ)։ Վերնագիրը ձեռագրինն է։

47. ԱՐՈՒԵՍՏՔ ԿՆՈՋ

Բնագիրը վերցված է № 8076 ձեռագրից (էջ 208բ)։ Վերնագիրն ըստ Մառի։ Տպագրված է Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ 181։

48. ԿԻՆ ԿԵՂԾԱՒՈՐ ԵՒ ԱԴԱՀ

Բնագիրը վերցված է № 681 ձեռագրից (էջ 72բ—73ա)։ Չետեղված է «Յաղագս ազահութեան» ասվող քարոզների շարքում։

49. ՈՐԴԻ ԱՂՔԱՏԻ ԵՒ ՋՐՊԱՐՏԻՉ ԴՈՒՍՏՐ ՄԵԾԱՏԱՆ

Բնագիրը վերցված է № 4405 ձեռագրից (1614 թ., էջ 356)։ Չետեղված է «Պատմութիւն վասն արդար դատաստանին աստուծոյ» վերնագրի տակ։

50. ԿԻՆ ԿԱՄԱՊԱՇՏ ԵՒ ՀՆՉԵԱԼ ԱՐՏ

Բնագիրը վերցված է № 691 ձեռագրից (էջ 217ա)։ Չետեղված է «Յաղագս կամապաշտութեան» ընդհանուր խորագրի տակ։ Նույն սյուժեով կառուցված մի զրույց տե՛ս Монье, *էջ 221։*

51. ԿԻՆ ԻՆՔՆԱՀԱՒԱՆ ԵՒ ԿԱՄԱՊԱՇՏ՝ ԳԵՏԱՏԱՐ

Բնագիրը վերցված է № 691 ձեռագրից (էջ 217բ)։ Չետեղված է «Յաղագս կամապաշտութեան» ասվող զրույցների շարքում։

52. ԱՅՐ, ՈՐ ՀԱՆԴԵՐՁԵԱԼ Է ԿԻՆ ԱՌՆՈՒԼ

Բնագիրը վերցված է № 2189 ձեռագրից (էջ 388ա)։

53. ԻՄԱՍՏՈՒՆ ԴԱՏԱՒՈՐ

Բնագիրը վերցված է № 2226 ձեռագրից (էջ 16բ)։ Վերնագիրն ըստ Մառի։ Տպագրված է Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ 276։

54. ԸՆՁԵՂ ԱՅՐ ԵՒ ԵՐԿՈՒ ՈՐԴԻՔՆ

Բնագիրը վերցված է № 2226 ձեռագրից (էջ 17ա)։ Վերնագիրն ըստ Մառի։ Տպագրված է Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ 277։

55. ԻՂՁՔ ԵՐԻՑ ՈՐԴՒՈՑ ԹԱԳԱՒՈՐԻ

Բնագիրը վերցված է № 2226 ձեռագրից (էջ 17բ)։ Վերնագիրն ըստ Մառի։ Տպագրված է Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ 277, Կ. Գանձակեցու Պատմութեան մէջ, էջ 232 (տարբերակ)։

56. ՆՐԵՔ ԵՂԲԱՐՔ ԵՒ ՊԱՏՈՒԱԿԱՆ ԱԿՆ

Բնագիրը վերցված է № 6616 ձեռագրից (էջ 7ա)։ Վերնագիրն ըստ Մառի։ Տե՛ս նաև ձեռ. № 6974, 1553 թ., էջ 105ա։ Տարբերակներ են տպագրված Ն. Մառի

ժողովածուում, մասն Բ. էջ 199, Гр. проза-*յում т. I, էջ 41։ Զրույցն օգտագործել է Վոլտերն իր «Զատիկ կամ նախասահմանութիւն» ստեղծագործության մեջ, էջ 15։ «Պատմութիւն երից թագաւորին եղբարց» վերնագրով մի այլ փոփոխակ պահպանված է № 8825 ձեռագրում (էջ 10ա)։ Ըստ էության սա «Երեք եղբարք և պատուական ակն» զրույցի մի ոչ հետաքրքիր պատում է, որ հետագայում է այլ կրոնաբարոյական նպատակ։ Տպագրված է Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ 226 «Երեք թագաւորի որդիք և պատուական ակն և դատաւոր» վերնագրով։ Սրա լատինական և իտալական տարատեսակները տպագրված են Ալեքսանդր Վեսելովսկու Բոկաչիոյին նվիրված ուսումնասիրության մեջ, էջ 487։ Այս զրույցի պատումներն է մշակել և օգտագործել Բոկաչիոն՝ Դեկամերոնում, էջ 46, «Հրեա Մելքիսեդեկը, երեք մատանիների պատմությունն անելով, խուսափում է մի մեծ վտանգից, որ նրա դեմ նյութել էր Սալադինը» վերնագրի տակ։ Նույն սյուժեն է ընկած նաև Լեսսինգի «Նաթան իմաստուն»-ում։*

57. ՀԱՅՐ Ի ՏԱՆՋԱՆՍ ԵԻ ԳՈՂ ՈՐԴԻՆ

Բնագիրը վերցված է № 2226 ձեռագրից (էջ 18ա)։ Զանազան տարբերակներով տարածված է ձեռագրերում։ Տե՛ս ձեռ. № № 6974, էջ 110բ, 8076, էջ 237ա։ Տպագրված է Աղուէսագրքում, 1683 թ., էջ 104. Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ 216, որ տարբերակ է «Գող հայր ի տանջանս որդւոյն» վերնագրով։

58. ԱՅՐԻ ԵԻ ԳՈՂ ՏՂԱՅՆ

Բնագիրը վերցված է № 2226 ձեռագրից (էջ 142բ), որի 14բ էջում զետեղված է նաև մի այլ պատում։ Վերջինս տարածված է բազում ձեռագրերում։ Տե՛ս ձեռ. № № 1976, ԺԷ դ. էջ 105բ, 2226, 142բ (տարբերակ), 2678, 1426—1476 թթ., էջ 4ա, 3526, էջ 54ա, 7227, 1603 թ., էջ 9ա։ Տարբերակներ են տպագրված Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ., էջ 14, մասն Գ. էջ 91 «Մայր և գող տղայն» վերնագրով, Հատընտիր առակք Վարդանայ, էջ 72։

59. ԳԵՐԵԶՄԱՆԱԿԵՐԿԻՏ ԵՎ ԵՐԵՔ ԳԱՆԳ

Բնագիրը վերցված է № 6974 ձեռագրից (էջ 111ա)։ Տե՛ս նաև ձեռ № 5623, էջ 287բ—288ա։ Տպագրված է Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ 217, «Գերեզմանակերկիտ և մեռեալ կին» վերնագրով։ Նույն սյուժեով կառուցված մի զրույց է տպագրված Индийские сказки *ժողովածուում, էջ 95, «О трех золотых куклах» վերնագրով։*

60. ԵՐԿՈՒ ԱՐԴԱՐՔ Ի ՆԱՎԱԹԱՅ

Բնագիրը վերցված է № 8727 ձեռագրից (էջ 277ա)։ Տե՛ս նաև ձեռ. № 5623, էջ 285։ Տպագրված է Աղուէսագրքում, 1668, էջ 14, Նավասարդյանի Հայ ժողովրդական հեքիաթներում, գիրք 8, էջ 33, Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ 214, «Էշեր»-ում, էջ 31 և ծանոթագրություն № 37, երկու արդարք ի Ղալաթայ վերնագրով։ Սրա մի տարբերակն է «Նուշիրուանի դամբարանի հեքիաթը» կազմող պարսկերեն զրույցներից մեկը, որ հետևյալն է

«Պատմում են, որ Մանուչեհրի ժամանակ մի մարդ հող է գնում և շենքի հիմք է գցում։ Երբ սկսում է շենքը կառուցել, մի օր մի ոսկու կարաս է գտնում։ Բայց նա ձեռք չի տալիս կարասին, ու կանչում է հողը վաճառողին և ասում.

—Ո՛վ եղբայր, վերցրու ոսկու կարասը, որովհետև ես հողն եմ առել և ոչ ոսկու կարասը։

Վաճառողը ասում է.

—Հողը և նրա մեջ եղածը ամբողջությամբ քեզ եմ ծախել։

Նրանց միջև բշնամություն է սկսվում։ Գնում են դատավորի մոտ և հայտնում նրան։ Դատավորը ինչքան աշխատում է նրանց հաշտեցնել, բան չի ստացվում։ Գնում են թագավորի մոտ. թերևս թագավորը ընդունի։ Թագաւորը արդար էր, նրանցից հարցրեց.

— Արդյո՞ք դուք զավակներ ունեք։

Վաճառողն ասաց. Մի տղա ունեմ։ Իսկ գնորդն ասաց. Մի աղջիկ ունեմ։ Ապա թագավորը հրամայեց այդ տղային ու աղջկան ամուսնացնել և այն ոսկու կարասը նրանց տվեց»։

Տե՛ս Խրատք Նուշիրուանի, աշխատասիրությամբ Բ. Չուգասզյանի, Երևան, 1966, էջ 161։

Նույն նյութի վրա է կառուցված Հ. Թումանյանի «Ոսկու կարասը» հեքիաթը։ Տե՛ս Թումանյան Գ. էջ 149։

61. ՀԱԼԱԼ ՄԱՐԴ

Բնագիրը վերցված է № 5623 ձեռագրից (էջ 277ա)։ Ջնտեղված է «Բանք գեղեցիկ և համեղ» խորագրի տակ։ Վերնագիրն ըստ Մառի։ Բավականաչափ տարածված է ձեռագրերում։ Տե՛ս ձեռ. № № 3963, էջ 172ա, 6974, էջ 99ա, 8727, էջ 273ա։ Տպագրված է Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ 306։ Բնագրի մեջ փակագծերում եղած հատվածը բերված է № 3963 ձեռագրից։

62. ՓԻԼԻՍՓԱՅ ՄԱՀՈՒ ԴԱՏԱՊԱՐՏԵԱԼ ԵՒ ՍԻՐԵԼԻՆ

Բնագիրը վերցված է № 8076 ձեռագրից (էջ 213բ)։ Վերնագիրն ըստ Մառի։ Տպագրված է Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ 327։ Ջրույցն օգտագործել է Շիլլերն՝ իր բալլադներում (էջ 46), «Երաշխիք» վերնագրով։

63. ԹԱԳԱՒՈՐ ԵՒ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԿԱԼԱՆԱՒՈՐ

Բնագիրը վերցված է № 8825 ձեռագրից (էջ 39բ)։

64. ԵՐԵՔ ԵՂԲԱՐՔ ԱՐԴԱՐՔ Ի ՀՈՒՆԶՍ

Բնագիրը վերցված է № 8727 ձեռագրից (էջ 272ա)։

65. ՃԱՆՈՒ ԽԱՐԴԱԽԱՆՈՂ ԲԱՐԵԿԱՄԱՑ

Բնագիրը վերցված է № 8825 ձեռագրից (էջ 35բ)։ Վերնագիրը ձեռագրինն է։

66. ԲԱԲԵԼԱՑԻՈՑ ԹԱԳԱՒՈՐ ԵՒ ՄԵՐ ՄԻ

Բնագիրը վերցված է № 2226 ձեռագրից (էջ 59ա)։ Վերնագիրն ըստ Մառի։ Տպագրված է Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ, էջ 331։

67. ՎԱՃԱՌԱԿԱՆ ԵՒ ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ ԵՒ ՄՍԱԳՈՐԾ

Բնագիրը վերցված է № 1976 ձեռագրից (ժէ դ., էջ 106ա)։ Վերնագիրն ըստ Մառի։ Տպագրված է Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ 126, մասն Գ. էջ 100 (առանց վերնագրի)։

68. ՄԱՆՈՒԿ ԵՒ ԱՆԱՐԴԱՐ ԴԱՏԱՒՈՐ

Բնագիրը վերցված է № 8076 ձեռագրից (էջ 192բ)։ Նույն սյուժեով մի տարբերակ տպագրված է Гр. проза-*յում, т. I, էջ 100,* «Безбородий и кадый» *վերնագրով։*

69. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԴԱՏԱՍՏԱՆԻ ԱՐԱԳԼԻՑ

Բնագիրը վերցված է № 8825 ձեռագրից (էջ 6ա)։ Վերնագիրը ձեռագրում՝ «Պատմութիւն դատաստանի արագլից, այսինքն լէկլէկից»։ Զրույցն ավարտվում է հետևյալ ծանոթությամբ. «Ճշմարտութիւն սոյնոյ պատմութեան, այսինքն նախանձայուզութեան արագլից, տեսջիք ի գիրս Օրինակաց և նմանութեանց, ի գիրք Դ. Գլ. 15, հմ»։

70. ՀԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼ ԵՒ ՔԱՔԱՀԱՆ

Բնագիրը վերցրված է № 4196 ձեռագրից (էջ 10ա)։ Տե՛ս նաև ձեռ. № 8076, էջ 208ա։ Տպագրված է Գիրք որ կոչի Հարանց վարքում, էջ 275, Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ 179 (Հայր Դանիէլ և քարագործ Ելուժի վերնագրով), Гр. проза-*յում, т. I, էջ 95* «Жадный каменотес» *վերնագրով (տարբերակ)։*

71. ԲԱՂԴԱՏԻ ՀԻՒՍ ԵՒ ԹԱԳԱՒՈՐ

Բնագիրը վերցված է № 8076 ձեռագրից (էջ 213ա)։ Վերնագիրն ըստ Մառի։ Տպագրված է Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ 239։

72. ԱՄԵՆԱՏԳԷՏ ՄԱՐԴ

Բնագիրը վերցված է № 2939 ձեռագրից (էջ 930)։ Զետեղված է «Պատմութիւն մի յիմար տգէտ մարդոյ վերայ» խորագրի տակ։ Վերնագիրն ըստ Մառի։ Տպագրված է Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ 254։

73. ՃԱՌ ԳԱՆՁԱՐԱՆԱՅՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ

Բնագիրը վերցված է № 8825 ձեռագրից (էջ 17ա)։ Վերնագիրը ձեռագրինն է։

74. ՃԱՌ ԱԶԴԵՑՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

Բնագիրը վերցված է № 8825 ձեռագրից (էջ 19բ)։ Վերնագիրը ձեռագրինն է։ Տպագրված է Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ 224, «Երեք տեսիլ թագաւորի» վերնագրով, Գոշի Առակներում, էջ 93։ Զրույցի մի տարբերակը՝ «Մարդ և օձ» վերնագրով, տպագրված է Էմինյան ազգագրական ժողովածուում, հատ. Դ. Մոսկվա—Վաղարշապատ, 1902, էջ 86, մոկաց բարբառով։

№ 8825 ձեռագրում, որպես «Յաւելուած» և որպես նույնիմաստ պատմություն, զետեղված է և հետևյալ զրույցը (էջ 24բ), «Պատշաճ համարեցաք կցել սմա և զայս հետեւել համառօտ ճառ, որ յարմար գտանի վերոյգրեցելոց» բացատրականով.

Էր երազագէտ մի Կոստանդնուպօլիս, որ մեկնէր զերազս այնոցիկ, որք գնային վիպել նմա։ Յաւուր միում գնացեալ ոմն ասէ ցնա.

—Տէր՛, կերի երազի յայսմիկ գիշերի քառասուն հատ թարմ թուզ. աղաչեմ ասել ինձ՝ թէ զի՞նչ նշանակեն։

Ասէ ցնա երազագէտն.

—Զգո՛յշ լեր, զի այսօր քառասուն բիրս ընկալնուս յոտս քո։

Երկեաւ երազատեսն և ոչ եւ յայնմ աւուր ի տանէ իւրմէ։

Դէպ եղև էֆէնտիին անցանել անտի, որոյ երևելի արանց մինն առաջի դրանց երազատեսի ապրդեալ անկաւ ի վայր՝ ի լպրծութենէ ջճառաջրոյն, որ հոսիւր ի փողոցն ի տանէ նորին։ Հրամայեաց էֆէնտին ածել զտէր տանն առաջի իւր, որ իբրև եկն, եւ հարկանել յոտս նորա քառասուն բիրս, պատւիրելով թէ՝ այսուհետև զջուրն լուացից ոչ հեղուլ արտաքս ի փողոցն, զի մի ևս անցորդք լպրծեալք անկցին և ապականեսցեն զգենլիս իւրեանց։

Սոյն երազատես չետ քան մի աւուրց զնոյն երազ տեսեալ, գնաց առ երազագէտն և վիպեաց, որպէս ի վերն։ Ասէ ցնա.

—Քառասուն հատ չպանս, այսինքն խոցս հանելոց ես յանձին քում,—որ ստուգիւ եհան քառասուն խոցս։

Դարձեալ չետ քանի մի աւուրց զնոյն երազ տեսեալ, գնաց առ նա և պատմեաց, թէ՝ Քառասուն հատ թարմ թուղ կերի չերազի։ Ասէ ցնա.

—Այսօր քառասուն դահեկանս ոսկւոց պարգևս ընկալնուս։

Երազատեսն գնաց ի գործ իւր և ի ճանապարհին հանդիպեցաւ սուլթանին, որ գնայր ծպտի, և կամեցաւ հարցանել առն զքանի մի իրաց, որոյ պատասխանոյն չոյժ հաճեալ, շնորհեաց նմա ծրար մի, այսինքն չրխըն մի՝ քառասուն դահեկանի ոսկւոյ։

Երազատեսն գնաց առ երազավէպն.

—Տէ՛ր, սքանչացեալ եմ չոյժ և աղաչեմ լուծանել զտարակուսանս իմ։ Ես երիցս անգամ զմի՛ և նո՛յն երազ տեսի և դու երեք զանազան գուշակութիւնս արարեր՝ չոյժ տարբերք ի միմեանց, որք և երեքքն կատարեցան, որպէս և գուշակեցեր. զի՞նչ կամի այս ասել։

Պատասխանեաց երազագէտն.

—Լո՛ւր, ուրեմն, և խելամուտ լեր աղբեցութեան ժամանակի, որ պատճառ է ղլինելութեան իրաց և իրակութեանց, նաև երազոց։ Յառաջին նուագի, մինչ տեսեր զերազն քո, չայնմ ժամանակի ճիւղք և ոստք թզենեաց էի՛ն լիրկք՝ իբրև փայտից, վասն որոյ և զբիրս նշանակեցին, որպէս և ընկալար։ Եւ չերկրորդում նուագի պտուղք թզենեաց տակաւին չայնժամ որպէս կոկոնից էին, որք նշանակէին չըպան խոցս։ Իսկ չերրորդում նուագի էր ժամանակ հասունութեան և ուտելոյ թզոց, զոր կերեր չերազի, վասն որոյ և գուշակեցի զքառասուն ոսկւոց պարգևս, զորս և ընկալար ի սուլթանէն։

75. ՔԱՐՏՈՒՇԱՅ ԵՒ ԳՈՀԱՐԱՎԱՃԱՌ

Բնագիրը վերցված է № 8825 ձեռագրից (էջ 42ա)։ Ձեռագրում Քարտուշայի մասին բերված է մի քանի զրույց, որոնք հաջորդում են իրար (էջ 40բ, 43բ)։ Քարտուշայի մասին ծանուցվում է հետևյալը.

Գրի ի պատմութեան ֆրանսոզաց, թէ Փարիզ քաղաքի էր ժամանակաւ հնարագէտ և անուանի գող մի, անուանեալ Քարտուշայ, որ ունէր բազում արբանեակս, որք հետևէին գողութեան ենթ հրամանի և կառավարութեան իւրոյ։ Բոլոր քաղաքացիք և տէրութիւնն անճար մնացեալ էին ի բազում ամս, քանզի ո՛չ ոք ճանաչէր զնոսա և ոչ ևս կարէին հնար ինչ գտանել՝ ի բաց սքօղել կամ ըմբռնել զնոսա ի գողունի իրաց, վասն զի զթեթևագին իրս ո՛չ գողանային, այլ զթանկագինս և

պատուական գոհարեղէնս, և ոչ կարէին զերծանիլ ի հնարագիտութենանց նոցա ի վախճանի, անճար մնացեալ, տերութիւնն հրովարտակ ներողամտութեան գրեաց՝ երդմամբ և խոստմամբ ոչի՛նչ վնասել կամ պատժել, եթէ դադարեալ ի գողութենէ և յայտնեսցէ զինքն։ Որոյ, ի յայտնել Քարտուշայի, բարձրացոյց աստիճան բարձր՝ տուեալ? Քարտուշայի, կարգեաց զնա ի հոգածութիւն բոլոր տերութեան իւրոյ, զի մի՛ համարձակեսցի այլ ոք հետևիլ գողութեան, որպէս և այնուհետև ո՛չ երբէք գտանիւր գող ուրեք։

Բազում ինչ պատմի վասն սորա։

76. ՊԱՐԱՆԱՀԻՒՍ ՎԱՐՊԵՏ ԵԻ ԲԱՒՏ ԻՒՐ

Բնագիրը վերցված է № 8825 ձեռագրից (էջ 45ա)։ «Պատմութիւն Խօջա Հասան էլ Հապպալի» վերնագրով։ Տե՛ս նաև ձեռ. №№ 5623, էջ 290բ—291ա, 8727, էջ 277բ (տարբերակներ)։ Միջում մի հատված պատմվում է առաջին դեմքով։

77. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍՈՂՈՄՈՆԻ, ԹԷ ՈՐՊԷՍ ԵՂԵՒ [ՅԱՒՈՒԻՍ?] ԻՒՐ

Բնագիրը վերցված է № 4231 ձեռագրից (ժե դ., էջ 59)։ Վերնագիրը ձեռագրինն է։ Թերի. ձեռագրից թերթ է ընկած։ Համառ. Աստուածաշունչ Թագաւորութեանց Գ, գլ. Գ։

78. ՍՈՂՈՄՈՆ ԵՒ ԲՈՒԲՈՒ ՀԱՒՆ

Բնագիրը վերցված է № 4618 ձեռագրից (1569, 1693, 1695՛, 1696 թ. թ., ժէ դ., 1706, 1714 թ. թ., էջ 133ա)։

79. ՍՈՂՈՄՈՆ ՅԻՇԷ ԶՊԱՏՈՒԷՐ ՀՕՐՆ ԻՒՐՈՅ

Բնագիրը վերցված է № 4618 ձեռագրից (էջ 132ա)։ Զետեղված է «Վասն Սողոմոնի արքայի, որդւոյ Դաւթի» ընդհանուր վերնագրի տակ, որին ձեռագրում հաջորդում են Սողոմոնին վերաբերող և այլ գրույցներ։ Լուսանցքում, վերնագրից փոքր ինչ ցած, գրված է նաև «Վասն Սողոմոնի, որ շատ մեղաւ և յետոյ շատ զղջաց»։

80. ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ ԵՒ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ ՆՈՐԻՆ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (1768 թ., էջ 135բ, № 18)։

81. ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ ԵՒ ԻՄԱՍՏՈՒՆՔ ԵՒ ԱԼՄԱՍՏ

Բնագիրը վերցված է Դավրիժեցուց, էջ 460։ Տե՛ս նաև ձեռ. № 605, ժէ, էջ 224ա։

82. ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ ԵՒ ՍԿԱՄԱՆՏՐՈՍ ԳԵՏ

Բնագիրը վերցված է № 2329 ձեռագրից (1291 թ., էջ 37բ)։ Զրույցը բերել է Յովհաննես Երզնկացին իր Քերականութեան մեկնութեան մեջ, որպես Հոմերոսի ստեղծագործական բարձր արվեստը բացահայտող լրացուցիչ վկայութիւն։

83. ԱՆԴԱՐՁ ԱՂԷՔՍԱՆԴՐԻ

Բնագիրը վերցված է № 6974 ձեռագրից (էջ 108ա)։ Վերնագիրն ըստ Մառի։ Տպագրված է Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ 205։ Այս և Աղեքսանդրին վերաբերող այլ գրույցներ ձեռագրում զետեղված են «Առակաւոր բանք վասն գրուցաւորութեան մարդկան» ընդհանուր խորագրի տակ, էջ 99ա։

84. ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ ԵՒ ԵՐԿԻՐ ԲԱՐՈՒԹԵԱՆ

Բնագիրը վերցված է № 6974 ձեռագրից (էջ 109բ)։ Վերնագիրն ըստ Մառի։ Տե՛ս նաև ձեռ. № 5623, էջ 287ա։ Տպագրված է Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ 207։

85. ԿՈՍՏԱՆԴԻԱՆՈՍ ԵՒ ՔԱՐԿՈՓԵԱԼ ՊԱՏԿԵՐ ԻՒՐ

Բնագիրը վերցված է № 691 ձեռագրից (էջ 162ա)։ Չետեղված է «Յաղագս անոխակալութեան» ասվող քարոզների շարքում։ Տե՛ս նաև ձեռ. № 7993, էջ 322բ։ Տպագրված է Հայելի վարուցում, էջ 34։

86. ՓՈԿԱՍ ԿԱՅՍՐ ԵՒ ՀԵՐԱԿԼ ԿՈՒՍԱԿԱԼ

Բնագիրը վերցված է № 691 ձեռագրից (էջ 263ա)։ Չետեղված է «Յաղագս չուայտութեան և որկրամոլութեան» ասվող քարոզների շարքում։ Տե՛ս նաև ձեռ. № 7993, էջ 330ա։ Տպագրված է Հայելի վարուցում, էջ 233։

87. ՄԱՀ ՉԵՆՈՆ ԿԱՅՍԵՐ

Բնագիրը վերցված է № 7993 ձեռագրից (էջ 330ա)։ Տպագրված է Հայելի վարուցում, էջ 234։

88. ՅԱՆԿՈՒԹԻՒՆ ԹԷՈԴՈՍԻ ԿԱՅՍԵՐ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 136ա, № 27)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

89. ԹԱԳԱՒՈՐ ԵՒ ԴԱՍԱՏՈՒ՝ ԴԵՍՊԱՆ

Բնագիրը վերցված է № 8825 ձեռագրից (էջ 40բ)։

90. ԻՄԱՍՏԱՍՏԷՐ Ի ՍԵՂԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐԻ

Բնագիրը վերցված է № 1976 ձեռագրից (էջ 101ա)։ Վերնագիրն ըստ Մառի։ Տե՛ս նաև ձեռ. № № 2939, էջ 166, 8030, էջ 201ա։ Տպագրված է Ն. Մառի ժողովածուում, մասն Բ. էջ 258։ Որոշ ձեռագրեր զրույցը կապում են Դիոգինես իմաստասերի հետ։

91. ԲԺԻՇԿ ԵՒ ԱԳԻ ԻՇՈՅ

Բնագիրը վերցված է № 8356 ձեռագրից (էջ 9ա)։ Չետեղված է Վարդանի (ի Մարաթաոյ) քարոզների մեջ՝ «Ապա թէ լսէք սիրով, ես ցուցանեմ ձեզ առակաւ, թէ այժմ որպէս են որդիք մարդկան ի վերայ երկրի» հեղինակային խոսքերից հետո։ Ապա զրույցը եզրափակվում է Վարդանի հետևյալ խոսքով.

«Ո՛վ որդեակք իմ, այսպէս եղեն ամենայն մարդիկ այժմ ի վերայ երկրի և միայն անուն քրիստոնեութեանս մնաց առ ազգս մարդկան և յամենայն բարի գործոց աւտարացաք և միայն ասեմք, թէ քրիստոնեայ եմք, և այսպէս լցաք մեղաւք, որ ոչ կարեն աւրէնք և վարդապետք բժշկել զմեզ»։

92. ՇԻԼ ԵՒ ՍԱՊԱՏՈՂ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 134ա, №1)։ Այս և սրան հաջորդող մյուս բոլոր զրույցները վերցված են նույն ձեռագրից և չետեղ-

ված «Յաղագս ծիծաղական պատմութեանց, թարգմանեցեալ յիտալական լեզուէ ի հայ բարբառ՝ ի Պետրոս վարդապետէ Կոստանդնուպոլսեցւոյ» ընդհանուր վերնագրի տակ։ Պետրոս Կոստանդնուպոլսեցին կատարել է և այլ թարգմանություններ, ինչպես և սրբագրել է Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ի 1762—63 թվի հրատարակությունը։ Թարգմանությունների մասին տե՛ս սույն գրքում, էջ 49։

93. ԱՐԲԵՑՈՂ ԵՒ ԲԺԻՇԿ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 134ա, № 2)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

94. ԱՅՐ ԱՅԾԱՎԱՃԱՌ ԵՒ ՊՈՌՆԻԿ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 134ա, № 3)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

95. ԻՇԱՏԻՐ ԵՒ ԱԶՆՈՒԱԿԱՆ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 134ա, № 4)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

96. ՀԵՇԵԱԼ ԱՅՐ ԵՒ ԴԵՐԱՍԱՆ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 134ա, № 5)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

97. ԱՅՐ ԵՒ ԳԱՆԱՀԱՐԵԱԼ ԿԻՆ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 134բ, № 6)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

98. ՄԻԱՄԻՏ ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԵՒ ՍՐԱՀՕՍ ԴԵՐԱՍԱՆ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 134բ, № 7)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

99. ԻՇԽԱՆ ԵՒ ԽԱՀԱՐԱՐ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 134բ, № 8)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

100. ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԵՒ ՔԱՀԱՆԱՅ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 134բ, № 9)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

101. ՊԱՏԿԵՐԱՀԱՆ ԵՒ ՏԳԵՂ ՈՐԴԻՔ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 135ա, № 10)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

102. ԴԵՐՁԱԿ ԳՈՂ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 135ա, № 11)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։ Այս սյուժեով այլ գրույց տե՛ս Гр. проза, т. I, էջ 77, «Бороватый портной» *վերնագրով։*

103. ՊԱՏՃԱՌՔ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՆ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 135ա, № 12)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

104. ՄԵՇԱՏՈՒՆ ԺԼԱՏ ԵՒ ՔԱՐԱԿՈՓ ՊԱՏԿԵՐ ՆՈՐԻՆ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 135ա, № 13)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

105. ԱԻԱՋԱԿ ԱՐԿԵԱԼ Ի ԲԱՆՏ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 135ա, № 14)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

106. ՔԱՀԱՆԱՅ ԵՒ ՍՐԱՄԻՏ ԳԻՒՂԱԿԱՆ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 135ա, № 15)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

107. ՄԵՇԱՏՈՒՆ ՏԳԷՏ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 135բ, № 16)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

108. ՉԱՆԱՉԱՆՈՒԹԻՒՆ ԻՄԱՍՏՆՈՅ ԵՒ ՅԻՄԱՐԱՅ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 135բ, № 17)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

109. ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 135բ, №19)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

110. ԱԻԱՋԱԿ ԵՒ ԽՈՍՏՈՎԱՆԱՀԱՅՐՆ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 135բ, № 20)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

111. ԱԻԱՋԱԿՔ ԵՒ ԽՈՐԱՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ ՆՈՅԻՆ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 135բ, № 21)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։ Գրույցի մի տարբերակը, որ շատ տարածված է բանավոր, վերջանում է «Էս զուռնի ձենը էգուց կլսեք» երկիմաստ արտահայտությամբ։

112. ՁՕՐԱԿԱՆ ՁԵՐՄԱՑՆԱԼ ԵՒ ԱՁՆՈՒԱԿԱՆՔ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 136ա, № 22)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

113. ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԱՒՆ ԽՈՒԼ ԿՆՈՋ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 136ա, № 24)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

114. ՕԳՈՍՏՈՍ ԿԱՅՍՐ ԵՒ ՆԺԴԷՀ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 136ա, № 25)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

115. ՊԱՏՃԱՌ ՍՊԻՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ՄՕՐՈՒԱՑ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 136ա, № 26)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

116. ԵՐԿՈՒ ԱՐՔ ԵՒ ԱՆԴԱՍՏԱՆ ԿԱՆԵՓՈՒ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 136ա, № 28)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

117. ՄՈՒՐԱՅԻԿ ՍՈՒՏ ԽԼԱՅԵԱԼ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 136բ, № 29)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

118. ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԵՒ ԱՆՅՈՐԴ ԵՒ ԴԱՏԱՒՈՐ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 136բ, № 31)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։ Տարբերակը կա գերմաներեն տպագրություններում։

119. ՏՈՒՏԷՇՔ ԵՒ ՊԱՆԴՈԿԱՊԱՆ ՆԻ ԱՂԱԽԻՆ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 136բ, № 32)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

120. ԱՋՆԻԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՊՆ ՅՈՒԼԻՈՍ ԵՐԿՐՈՐԴ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 137ա, № 33)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

121. ՈՐՄՆԱՇԷՆ ԵՒ ՄԵՒԵԱԼ ԵՒ ԴԱՏԱՒՈՐ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 138ա, № 36)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

122. ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԵՒ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 138ա, № 37)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

123 ԳՈՒՍԱՆՆ ՀԷՆՆԻՈՍ ԵՒ ԱՋՆՈՒԱԿԱՆ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 138բ, № 40)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

124. ՋՕՐԱԿԱՆ ԵՒ ՅԱՆՐԱԳՈՅՆ ԲԵՌՆ ԻՒՐ

Բնագիրը վերցված է № 1778 ձեռագրից (էջ 139ա, № 41)։ Տե՛ս № 92 ծանոթագրությունը։

№№	Ձեռագրերի համարը	Անունը	Բովանդակությունը	Գրչության վայրը	Ժամանակը
1	2	3	4	5	6
1	84	Ժողովածու	Աղօթք ի Կանոնգրոց, Խրատք, Տաղք, ի Քարոզ-ըրոց, Վարք, Ջրոյցք և այլն	—	1614 թ.
2	425	Դանձարան		Արծկէ	1466
3	515	Ժողովածու	Առակք, Պատմութիւնք, Խրատք, Բախճանք և այլն	—	ԺԷ դ.
4	581	Ժողովածու	Ճառք, Խրատք, Թուղթք, Վկայութիւնք և այլն	—	ԺԴ դ. (1371° թ)
5	601	Ժողովածու	Ճառք և խրատք, Հարցմունք և պատասխանիք և այլն	Խորին անապատ	1418 թ.
6	681	Ժողովածու	Քարոզք, Հայելի վարուց և այլն	—	ԺԷ դ.
7	686	Ժողովածու	Խրատք, Վարք, Քարոզք և այլն	—	ԺԷ դ.
8	691	Ժողովածու	Քարոզք, Խրատք, Հարցմունք, Առակք և այլն	—	1672 թ.
9	695	Ժողովածու	Տաղք, Առակք, Հանելուկք և այլն	Ջեյթուն	1664 թ.
10	697	Ժողովածու	Պատմութիւն աղջկան և մանկան, Ջրոյցք, Խրատք, Առակք, Քարոզք և այլն	Սեչով (Սուչավա)	1631 թ.
11	699	Ժողովածու	Վկայութիւնք, Հարցմունք, Քարոզք և այլն	Ճաւուկ	1729 թ.
12	714	Ժողովածու	Քարոզք	—	1303—1350 թթ.
13	723	Ժողովածու	Պատմութիւնք, Ջրոյցք, Խրատք, ի Հարանց վարուց, Քարոզք, Գանձք, Տաղք և այլն	Երուսաղէմ	1734 թ.
14	724	Ժողովածու	Ջրոյցք, Ճառք, Քարոզք, Խրատք, Պատմութիւնք և այլն	Երուսաղէմ	1736 թ.

1	2	3	4	5	6
15	737	Ժողովածու	Պատմութիւնք, Բանք իմաստնոց, Ձրոյցք, Քարոզք, Առակք, և այլն	Բաղէշ	1680, 1711 1717, 1719 թթ.
16	740	Ժողովածու	Պատմութիւնք, Մեկնութիւնք, Ճառք, Խրատք, Քարոզք, Ի Հարանց վարուց և այլն	Հռո՞մ	1696 թ.
17	770	Ժողովածու	Հարցմունք և պատասխանիք, Խրատք, Վարք, Ձրոյցք և այլն	—	ԺԴ դ.
18	791	Ժողովածու	Վարք Հարանց, Խրատք և այլն	—	1641 թ.
19	841	Ժողովածու	Ազօթք, Պատմութիւնք, Մեկնութիւնք, Մանունք և այլն	—	ԺՀ դ.
20	848	Ժողովածու	Ի Հարանց վարուց, Ազօթք, Խրատք, Քարոզք, Մեկնութիւնք և այլն	—	ԺԴ, ԺՉ դդ.
21	1098	Ժողովածու	Ճառք, Քարոզք, Խրատք և այլն	—	1320 թ.
22	1115	Ժողովածու	Լուծմունք, Մեկնութիւնք, Տեսիլք, Վարք և այլն	—	1408—1409 թթ.
23	1205	Գէորգ Սկևռացի	Մեկնութիւն Եսայեայ	—	ԺԴ դ. (1367-ից առաջ)
24	1342	Իգնատիոս	Մեկնութիւն Ղուկասու	Երզնկայ, Անի քաղաք	1292 թ.
25	1357	Ժողովածու	Վկայութիւնք, Ճառք, Տեսիլք, Առակք, Ի Հարանց վարուց	—	ԺՉ դ.
26	1561	Ժողովածու	Քարոզք, Խրատք, Տաղք և այլն	—	1553 թ.
27	1711	Ժողովածու	Մասն Պարզատումարի, Ախտարականք, Թամգիրք և այլն	—	1463 թ.
28	1722	Ժողովածու	Վարք, Հարցմունք և պատասխանիք, Առակք, Պատմուտիւնք, Քարոզք և այլն	—	ԺԲ դ.
29	1772	Ա. Դաւրիժեցի	Պատմութիւն	Կարբի	1663 թ.

1	2	3	4	5	6
30	1778	Ժողովածու	Օրէնք և սովորութիւնք Երրայեցւոց, Յաղագս ծիծաղական պատմութեանց	Կ. Պօլիս	1768 թ.
31	1976	Ժողովածու	Մեկնութիւնք, Ի Հարանց վարուց, Առակք և այլն	—	ԺԷ դ.
32	2002	Ժողովածու	Աղօթք, Տաղք, Վարք, Քարոզք, Ջրոյցք, Մանունք և այլն	—	1663թ., ԺԷ դ. (1698–ից հետո)
33	2004	Ժողովածու	Հարցմունք և պատասխանիք, Խրատք, Առակք, Տաղք, Պատմութիւնք և այլն	—	1623 թ.
34	2018	Ժողովածու	Հարցմունք, Մեկնութիւնք, Առակք, Խրատք, Քարոզք, Տաղք, Պատմութիւնք և այլն	Իլով, Խստամպոլ	1621 թ.
35	2176	Ժողովածու	Բանք իմաստնոց, Առակք, Յաղագս երկնային զարդուց (Ն. Շնորհալի, Յովհ. Երզնկացի) և այլն	—	1617 թ.
36	2178	Ժողովածու	Ճառք, Քարոզք, Մեկնութիւնք, Բարուախօս և այլն	Տաթև՝	ԺԴ դ. (1391՝ թ.)
37	2189	Ժողովածու	Քարոզք, Խրատք, Ի Հարանց վարուց, Առակք, Մեկնութիւնք և այլն	Թաւրէզ	1394 թ.
38	2226	Ժողովածու	Առակք, Քարոզք, Խրատք, Բանք իմաստնոց և այլն	—	1450 թ.
39	2271	Ժողովածու	Մեկնութիւնք, Քարոզք, Վարք և այլն	Ասպահան	1724 թ.
40	2329	Ժողովածու	Մեկնութիւնք, Խրատք Հասարակաց, Աղօթք և այլն	Երզնկա (Ս. Լուսաւորչի դերեզման)	1291 թ.
41	2335	Ժողովածու	Քերթողականք, Բանք իմաստնոց, Հարցմունք, Ժղլանք, Բանք դաւանաբանականք, Խրատք, Ի Հարանց Վարուց, Տաղք և այլն	Երուսաղէմ	1476 թ.
42	2496	Ժողովածու	Ներբողք, Թուղթք, Տեսիլք, Ջրոյցք և այլն	—	1294 թ.
43	2543	Ժողովածու	Վկայութիւնք, Խրատք, Բանք իմաստնոց և այլն	Ատանայ, Այաս	1515—1620 թթ.

1	2	3	4	5	6
44	2544	Ժղլանք	Վարպան Արևելցի, Մեկնութիւն ս. գրոց		ԺԴ դ.
45	2619	Ժողովածու	Վարք, Ճառք, Մեկնութիւն և այլն	Հալէպ	1630 թ.
46	2678	Ժողովածու	Խրատք, Ճառք, Վկայութիւք, Թուղթք, Քարոզք, Հարցմունք և պատասխանիք, Ջրոյցք, Առակք, Բանք իմաստնոց և այլն	—	1426—1476 թթ.
47	2711	Ժողովածու	Քարոզք, Ճառք, Ջրոյցք, Հարցմունք և պատասխանիք, Վարք հարանց, Վարք և վկայաբանութիւնք և այլն	Վարագ (Ս. Նշան վանք)	1480 թ.
48	2939	Ժողովածու	Ճառք, Խրատք, Քարոզք, Տաղք, Ի Հարանց վարուց, Առակք, Ջրոյցք, Հանելուկք, Պատմութիւք և այլն	Ղուստաց գիւղ Նովիտայ, Նոր Նախիջևան, Նորաշէն	1779—1799 թթ.
49	3179	Ժողովածու	Ի կանոնգրոց հայոց, Տաղք, Ժղլանք, Առակք և այլն	«Ահա ոտս սրբոյն Մինասայ արագ հայհասին»	1449 թ.
50	3246	Ժողովածու	Խրատք կանոնականք Խրատք հասարակաց, Տեսիլք, Հարցմունք և պատասխանիք, Առակք և այլն	—	ԺՉ դ.
51	3326	Ժողովածու	Կիւրեղ Աղէքսանդրացի, Գիրք պարապմանց	—	1608 թ.
52	3336	Ա. Կատարան		Սիս գիւղ	1486 թ.
53	3366	Ժողովածու	Պատմութիւնք, Քարոզք, Տաղք	Ախի Ջաղար (Հռոմկլայի եպիսկոպոս)	1698 թ.
54	3524	Տօնապատճառ		Բալո՞ւ	ԺԴ դ.
55	3526	Ժողովածու	Քարոզք, Խրատք, Տեսիլք և այլն	—	1670 թ.
56	3569	Ժողովածու	Պատմութիւն, Մեկնութիւն, Վարք, Մանունք և այլն	Կ. Պոլիս	ԺԸ դ.
57	3963	Ժողովածու	Քարոզք, Ի Հարանց վարուց, Ջրոյցք, Հարցմունք և պատասխանիք, Տաղք և այլն	—	ԺԸ, ԺԹ դդ.
58	3965	Ժողովածու	Պատմութիւնք, Դաւանաբանութիւն, Ջրոյցք և այլն	Կամենեց, Կ. Պոլի՞ս	1624, 1684—1702 թթ.

1	2	3	4	5	6
59	3969	Ժողովածու	Տաղք, Հարցմունք և պատասխանիք Վարք, Վկայութիւնք, Քարոզք, Խրատք, Ջրոյցք և այլն	—	ԺՀ դ. (1786-ից առաջ)
60	4196	Ժողովածու	Վարք Հարանց	—	ԺԵ դ.
61	4231	Ժողովածու	Պատմութիւնք, Բարուախօս, Բանք իմաստնոց և այլն	—	ԺԵ դ.
62	4251	Ժողովածու	Ճառք, Խրատք, Հարցմունք և պատասխանիք, Ժղանք և այլն	—	ԺԶ դ.
63	4405	Ժողովածու	Վկայութիւնք, Աղօթք և այլն	Իլով	1614 թ.
64	4618	Ժողովածու	Պատմութիւնք, Քարոզք, Տեսիլք, Խրատք, Հարցմունք և պատասխանիք, Առակք, Բանք իմաստնոց, Ոտանաւորք և այլն	Վան, Արղուա՛մ, Մանծկերտ	1569, 1693 1695՝, 1696, ԺԸ դ., 1706, 1714 թթ.
65	4630	Ժողովածու	Աղօթք, Ի Հարանց վարուց, Խրատք, Տեսիլ Գր. Լուսաւորչի	—	ԺԵ դ.
66	4669	Ժողովածու	Հարցմունք և պատասխանիք, Բանք իմաստնոց, Խրատք, Ի Հարանց վարուց և այլն	Պերկամ քաղաք	1675 Ք.
67	4670	Ճառընտիր	Ճառք, Խրատք, Պատմութիւնք, Վարք և վկայաբանութիւնք և այլն	Ոստան	1401 թ.
68	5623	Տաղարան	Տաղք, Առակք, Պատմութիւն և այլն	—	1649, 1652, 1653 թթ.
69	5631	Ժողովածու	Հարցմունք և պատասխանիք, Պատմութիւնք, Քարոզք, Լուծմունք, Ի Հարանց վարուց, Բարուախօս, Խրատք, Տաղք և այլն	Ս. Հրեշտակապետաց վանք (Սերաստիա)	1620 թ.
70	6074	Ժողովածու	Քարոզք, Հարցմունք և պատասխանիք, Խրատք, Ջրոյցք, Մեկնութիւնք և այլն	Երուսաղէմ	1624, 1625, 1626 թթ.
71	6273	Ղ. Փիրդալամեան	Յիշատակարանք կամ նշխարք պատմութեան Հայոց (օգտվել ենք ԺԹ դարի հիշատակարանից)	Մանչեստր, Կ. Պոլիս, Վարագ, Վան և այլուր	1868—1889 թթ.

1	2	3	4	5	6
72	6332	Ղ. Փիրպալամեան	Նշխարք Պատմութեան Հայոց (Յիշատակարանք)	Լիմ, Վան	1864—869 թթ.
73	6616	Ժողովածու	Քարոզք, Առակք, Խրատք, Հարցմունք և պատասխանիք, Վարք և այլն	[Երուսաղէմ]	ԺԶ դ.
74	6686	Ժողովածու	Խրատք, Հարցմունք և պատասխանիք, Պատմութիւնք, Կանոնք, Առակք, Բանք իմաստնոց, Բախճանք, և այլն	—	1582 թ.
75	6891	Սիմէոն կարնեցի, Ջամբռ	Պատմութիւնք, Քարոզք և այլն (Հաւաքմունք ի հին մատենից)	Բոզազքէսէն գիւղ (Շիրակ)	1855—1858 թթ.
76	6951	Ժողովածու	Պատմութիւնք, զրոյցք և այլն	—	1762 թ.
77	6974	Ժողովածու	Հարցմունք և պատասխանիք, Քարոզք, Աղօթք, Առակք, Տաղք և այլն	—	1553 թ.
78	7201	Ժողովածու	Տաղք, առակք, Գանձք և այլն	—	ԺԶ դ.
79	7227	Ժողովածու	Առակք, Պատմութիւնք	—	1603 թ.
80	7324	Ժողովածու	Հարցմունք և պատասխանիք, Բանք իմաստնոց, Խրատք, Ի Հարանց վարուց, Քարոզք, Ճառք, Վարք, Պատմութիւնք և այլն	—	ԺԻ դ.
81	7993	Ժողովածու	Վարք Հարանց, Հարցմունք և պատասխանիք, Առակք, Երազացոյցք, Ճառք, Խրատք, Պատմութիւնք, Մանունք, Բանք խրատականք, Քարոզք, Հայելի վարուց, Տաղք, Հանելուկք և այլն	—	1672 թ. և ԺՀ դ.
82	8030	Ժողովածու	Ի Հարանց վարուց, Տեսիլք, Խրատք, Ճառք և այլն	Ագախ քաղաք	1341 թ.
83	8076	Ժողովածու	Բանք իմաստնոց, Առակք, Պատմութիւնք, Հարցմունք և պատասխանիք, Ի Հարանց վարուց, Քարոզգիրք, Խրատք, Աղօթք, Վարք և այլն	—	ԺԻ դ.

1	2	3	4	5	6
84	8356	Ժողովածու	Ճառք, Պատմութիւնք, Վկայութիւնք, Բանք խրատականք, Վարք և այլն	կարմրիկ անապատ	1322 թ.
85	8429	Ժողովածու	Մեկնութիւն, Ներբողեանք, Վէպք	Կ. Պոլիս	ԺԱ դ.
86	8502	Ժողովածու	Վարք, Ճառք, Պատմութիւնք, Քարոզք, Առակք, Ի Հարանց վարուց, Տեսիլք և այլն	—	1619 թ
87	8727	Ժողովածու	Քարոզք, Ճառք, Հարցմունք և պատասխանիք, Խրատք, Ի Հարանց վարուց, Առակք, Աշխարհացոյցք և այլն	—	ԺԱ դ.
88	8825	Ժողովածու	Պատմութիւնք, Ջրոյցք, Խրատք	—	ԺԹ դ.

ՕԳՏԱԳՈՐԾԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Աբեղյան Մ., *Ազգային վեպ («Մուրճ», 1889, № 11)*

Աբեղյան Մ., *Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1899*

Աբեղյան Մ., *Հայ ժողովրդական վեպ (Ազգագրական հանդես, 15-րդ գիրք, 1907, հունվար)*

Աբեղյան Մ., *Հայոց միջնադարյան առակներն և սոցիալական հարաբերությունները նրանց մեջ, Երևան, 1935*

Աբեղյան Մ., *Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք 1, Երևան, 1946*

Աբեղյան Մ., *Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք 2, Երևան, 1946*

Ալիշան Ղ., *Հայապատում, Բ., Վենետիկ, 1901*

Ալիշան Ղ., *Յուշիկք հայրենեաց հայոց, հատ. Բ, Վենետիկ, 1869—1870*

Ալիշան Ղ., *Շնորհալի և պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873*

Ալիշան Ղ., *Սիսուան և Լևոն մեծագործ, Վենետիկ, 1885*

Ակինյան Ն., *Զրույց Պղնձէ քաղաքի (Հանդէս ամսօրեայ, 1958, էջ 21—48)*

Ակինյան Ն., *Մատենագրական հետազոտություններ, հատ. Դ, Վիեննա, 1938*

Ակինյան Ն., *Քաջն Լիպարիտ պատմութեան տաղերու և զրոյցներու մէջ (Հանդէս ամսօրեայ, 1933, էջ 129—138)*

Անտոյան Հ., *Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Ա, Երևան, 1942*

Անտոյան Հ., *Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Բ, Երևան, 1944*

Անգիր դպրութիւն և առակք, *Վահան Տէր-Մինասեան, Կ. Պոլիս, 1893*

Առակագիրք, *ինքնագիր և թարգմանածոյ..., Ա. Բահաթրեանց, Շուշի, 1886*

Առակք Եզովբոսի, *Վենետիկ, 1827*

Առակք Մխիթարայ Գոշի, *Վենետիկ, 1842 (և 1854)*

Առակք ծաղկամարգ, *Քերովբէ Քուշնարեան, Վենետիկ, 1876*

Առակք Ոզոմպիանու, *Վենետիկ, 1842 (և 1854)*

Առաքել Դաւրիժեցի, *Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1884*

Ավետիք Հ., Կոլյավ Վ., *Բառգիրք գերմաներեն-հայերեն, Վիեննա, 1889*

Բակունց Ա., *Վարդան Այգեկցի, Աղվեսագիրք, Երևան, 1955*

Բանք վասն խաբող աղուէսուն և չարութեան նորա, *Բազմավէպ, 1881, էջ 193*

Բոկաչիո Ջ., *Դեկամերոն, Երևան, 1953*

Գաբրիելեան Յ., *Պատմութիւն մատենագրութեան հայոց, Վիեննա, 1851*

Գիրք աշխարհաց և առասպելաբանութեանց, որ է Աղուէսագիրք, *Մարսելիա, 1683*

Գիրք աշխարհաց և առասպելաբանութեանց, որ է Աղուէսագիրք, *Լիվոռնո, 1698*

Գիրք առասպելաբանութեանց, որ ասի Աղուէսագիրք, *Ամստերդամ, 1668*

Գիրք հայելի վարուց, որ ասի Հարանց վարք, *Մարսելիա, 1702*
Գիրք որ կոչի Հարանց վարք, *Կ. Պոլիս, 1720*
Գրզուկ որ կոչի էֆիմէրտէ, *տպագրեցեալ աշխատասիրութեամբ Մարգոս արքեպիսկոպոսի Կոստանդնուպօլսեցւոյ, Վենետիկ, 1752*
Գրիգոր Կամախեցի կամ Դարաճաղցի, *ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, 1915*
Գրիգոր Մագիստրոս. *Թղթեր, բնագրերն առաջաբանով և ծանօթագրութիւններով ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց, Ալեքսանդրապոլ, 1910*
Գոշ Մխիթարի, Ողոմպիանու և Եզովպոսի ընտիր առակներք, *թարգմ. Խորէն քահանայ Միրզաբէգեանց, Բագու, 1878*
Դուրեան Ե., *Պատմութիւն հայ մատենագրութեան ի վաղ ժամանակաց մինչև մեր օրերն, Կ. Պոլիս, 1885*
Զամիճեան Ա., *Հայ գրականութեան պատմութիւն, Ա. մաս, Նոր-Նախիջևան, 1914*
Զարպհանալեան Գ., *Հայկական հին դպրութիւն (դար Դ—ԺԴ), Վենետիկ, 1897*
Զարպհանալեան Գ., *Հայկական թարգմանութիւնք նախնեաց (դար Դ—ԺԴ), Վենետիկ, 1889*
Զաքարեայ Սարկաւագի Պատմագրութիւն, *Ա, Բ, Գ, Վաղարշապատ, 1870*
Էջեր հայ միջնադարյան գեղարվեստական արձակից, *խմբագրությամբ և առաջաբանով Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1957*
Էմին Մ., *Վէպք հնոյն Հայաստանի, Մոսկվա, 1850*
Էփրիկեան Հ. Ս., *Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հատ. երկրորդ, Վենետիկ 1907*
Թովմա Մեծոփեցի, *Յիշատակարան, հրատարակեց իւր յառաջաբանով Կ. Կոստանեանց, Թիֆլիս, 1892*
Թումանյան Հ., *Երկերի ժողովածու, հատ. Ա, Երևան, 1950*
Թումանյան Հ., *Երկերի ժողովածու, հատ. Գ, Երևան, 1949*
Խաճակյան Ա., *Առակներ, Երևան, 1946*
Լալայան Ե., *Ժողովրդական առակներ, Թիֆլիս, 1903*
Լալայան Ե., *Մարգարիտներ հայ բանահիւսութեան, հատ. Ա—Գ, Թիֆլիս-Վաղարշապատ, առանց տարեթվի*
Լեսինգ Գ. Է., *Նաթան իմաստուն, Թիֆլիս, 1878*
Լրումն լիակատար վարուց և վկայաբանութեանց սրբոց, *ի Մկրտիչ վարդապետէ Ակռերեան. հատ. ԺԱ, Վենետիկ, 1814*
Խաչատրյան Պ., *Հովհաննես Թլկուրանցու «Տաղ քաջի Վիպարտին» պատմական ողբը (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1964, № 2)*
Խնկոյան Ա., *Առակներ, Թիֆլիս, 1917*
Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961*
Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, *կազմեց և խմբագրեց Ա. Ղանալանյան, Երևան, 1950*
Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, *ընդհանուր խմբագրությամբ ակ. Հ. Օրբելու, հատ. Ա—Դ, Երևան, 1959—1964*
Հայկունի Ս., *Ժողովրդական երգ, առած, ասած, հանելուկ, երդում, օրհնանք, անէծք և այլն, էմինեան ազգագրական ժողովածու, հատ. Զ, Մոսկվա-Վաղարշապատ, 1906*
Հայկունի Ս., *Ժողովրդական հէքեաթ, էմին. ազգ. ժողովածու, հատ. Դ, Մոսկվա-Վաղարշապատ, 1902*

Հայկունի Ս., *ժողովրդական վէպ և հէքեաթ, էմին. ազգ. ժողովածու, հատ. Ը, Մոսկվա-Վաղարշապատ, 1901*

Հայկունի Ս., *կենդանական վէպեր, ժողովրդական առակներ, Ա. դրքոյկ, Վաղարշապատ, 1907*

Հատընտիր առակի Վարդանայ վարդապետի, Choix de fables de Vartan, en arménien et en français, Paris, 1825

Հարանց վարք, *Ջուղա, 1641*

Հարիւրակի բառոյական խրատուց, *յորս բովանդակին բարոյական առածք և զուարճալի պատմութիւնք, Կ. Պոլիս, 1853*

Հովսեփեան Գարեգին, *Խաղբակեանք կամ Պողոսեանք Հայոց պատմութեան մէջ, մասն առաջին, Վաղարշապատ, 1928*

Ղանալանյան Ա., *Հայկական առածանի, Երևան, 1951*

Ղևոնդ վարդապետ, *Արշաւանք արաբաց ի Հայաստան, ի լոյս ընծայեաց Հանդերձ ծանօթագրութեամբք Կարապետ վրդպ. Շահնազարեանց, Փարիզ, 1857*

Մաթևոսյան Ա., *Հերում Ախտուց տիրոջ և Վասիլ մարաջախտի ժամանակագրությունները (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1963, № 4)*

Մառ Ն., *ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, մասն Ա, Բ, Գ, Պետերբուրգ 1899, 1894*

Մատթէոս Ուռհայեցի, *ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898*

Մատթէոս Ուռհայեցի, *Պատմութիւն, Երուսաղէմ, 1869*

Մարտիրոսյան Ա., *Մարտիրոս Ղրիմեցի, Երևան, 1958*

Մխիթար Գոշ, *Առակներ, տեքստը ձեռագրերի համեմատությամբ և ներածությունը Էմ. Պիվազյանի, Երևան, 1951*

Մխիթար Գոշ, Վարդան Այգեկցի, *Առակներ, Երևան, 1951*

Մկրտիչ Նաղաշ, *աշխատասիրությամբ Էդ. Խոնդկարյանի, Երևան, 1965*

Մուրադյան Պ., *«Պատմութիւն Պղնձէ քաղաքի» դրույցի հայկական և վրացական պատումների ու նրանց փոխհարաբերության շուրջը (Բանբեր Մատենադարանի, № 6, 1962)*

Յովհաննու Դարձելի ժամանակագրութիւն հայոց, *Պետերբուրգ, 1891*

Յովհաննէս Սրգեկացի, *Խրատ հասարակաց քրիստոնէից, քահանայից և ժողովրդոց, ձեռ. № 2189, 1394 թ., էջ 120ա*

Յովհաննէս Սրգեկացի, *Հաւաքումն քերականին մեկնութեան, ձեռ. № 2329, 1291 թ., էջ 30ա*

Յովհաննէս Թլկուրանցի, *Տաղեր, աշխատասիրությամբ Էմ. Պիվազյանի, Երևան, 1960*

Յովհաննէս Ղ., *Հետազօտութիւնք նախնեաց ոսմիօրէնի վրայ, մասն Ա. տետր Բ, Վիեննա, 1897*

Նազարեանց Հ., *Անեկդոտներ, հատ. Ա—Գ, Տփխիս, 1877—1883*

Նալբանդեան Առաքել, *Առակներ, Թիֆլիզ, 1900—1904*

Նաղաշ Հովնաթան, *Բանաստեղծություններ, Ա. Մնացականյանի և Շ. Նաղարյանի աշխատասիրությամբ, Երևան, 1951*

Նաւասարդեանց Տ., *Հայ ժողովրդական աւանդութիւններ, Թիֆլիս, 1883*

Նաւասարդեանց Տ., *Հայ ժողովրդական հէքիաթներ, դիրք Ա—Գ, Վաղարշապատ, 1882—1884*

Նաւասարդեանց Տ., *Հայ ժողովրդական հէքիաթներ, դիրք 1—10, Թիֆլիս, 1891—1894—1903*

Ներսէս Շնորհալի, *Բանք չափաւ, Վենետիկ, 1830*
Ներսէս Շնորհալի, *Թուղթ ընդհանրական, Էջմիածին, 1865*
Նկարագրութիւն հոգևոր վարուց Յովասափու, որդւոյ թագաւորին Հեդկաց, *Վաղարշապատ, 1897*
Նոր բառգիրք յունարէն, իտալերէն, հայերէն, տաճկերէն, *Վիեննա, 1848*
Շատուն Բագրատունի, *Պատմութիւն, ի լոյս ածին Գ. Տէր-Մկրտչեան և Մեսրոպ եպիսկոպոս, Էջմիածին, 1921*
Շեֆպիր Վ., *Ընտիր երկեր, երկու հատորով, հատ. 1, Երևան, 1964*
Շիլլեր Ֆ., *Բալլադներ, Երևան, 1957*
Ջամչեանց Մ., *Պատմութիւն Հայոց, հատ. Բ, Վենետիկ, 1785*
Ջուգասզյան Բ., *Խրատք նուշիրուանի, Երևան, 1966*
Պալասանեան Ս., *Պատմութիւն հայոց գրականութեան, հատ. Ա, Թիֆլիզ, 1865*
Պատմութիւն Աղեկսանդրի Մակեդոնացւոյ, *Վենետիկ, 1842*
Պատմութիւն նոր Ջուղայու որ յԱսպահան, *աշխատասիրեալ ի Պ. Յարութիւնէ Բ. Տէր Յովհաննեանց, հատ. Ա. Նոր Ջուղա, 1880*
Պատմութիւն Պղնձէ ֆաղաքին, *յորում են բանք խրատական և օգտակարք հիկարայ իմաստնոյ և այլ բանք պիտանիք, Տփխիս, 1857*
Պըլը-Պուդի, *գրեց Մ. Վ. Բարխուդարեանց, Թիֆլիս, 1883*
Ջրբաշյան Էդ., *Գրականության տեսություն, Երևան, 1962*
Սամուէլի ֆաճանայի Անեցւոյ *Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, ծայրաքաղ սրաբեալ Արշակ Տէր Միքելեանի, Վաղարշապատ, 1893*
Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք, ի լոյս ընծայեաց Կարապետ վրդպ. Շահնազարեանց, Փարիզ, 1859*
Սոփերք հայկականք, *Ա. Բանք խրատուց նախնի իմաստասիրաց, Վենետիկ, 1853*
Սրբոյ հօրն եւագրի Պոնտացւոյ Վարք և մատենագրութիւնք, *թարգմանեալք ի յունէ ի հայ բարբառ ի հինգերորդ դարու, աշխատասիրութեամբ և ծանօթագրութեամբք ի լոյս ընծայեաց Բարսէղ Սարգիսեան, Վենետիկ, 1907*
Սրուանձտեանց Գ., *Համով-Հոտով, Թիֆլիզ, 1904*
Սրուանձտեանց Գ., *Մանանայ, Կ. Պոլիս, 1876*
Վարդանայ վարդապետի *Հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862*
Վարք սրբոց հարանց և ֆաղաքավարութիւնք նոցին, *ըստ կրկին թարգմանութեան նախնեաց, հատ. Ա, Բ, Վենետիկ, 1855*
Վոլտեր Ֆ. Մ., *Ջատիկ կամ նախասահմանութիւն, Կ. Պոլիս, 1867*
Տաշեան Հ., *Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, նիւթեր պատմութեան հայոց միջնադարեան մատենագրութեան, ըստ հայագէտ Ն. Մառի, Վիեննա, 1900*
Տաշեան Հ., *Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնք, հետազոտութիւնք և բնադիրք, մասն 1—2, Վիեննա, 1895*
Տաշեան Հ., *Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն Կալիսթենայ վարուց Աղեքսանդրի, Վիեննա, 1892*
13—18-րդ դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն, *կազմեց Մ. Մկրյան, Երևան, 1938*
ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, *կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950*
Տէր-Մկրտչեան Գ., *Հայկականք, ԺԴ—ԺԹ, Վաղպատ, 1899*
Տոլստոյ Լ., *Երկերի ժողովածու, հատ. 10, Երևան, 1949*
Տոմաշէկ Վ., *Սասուն և Տիգրիսի աղբերաց սահմանները, մասն Ա., Վիեննա, 1896*
Փաւստոսի Բուզանդացւոյ *Պատմութիւն հայոց ի չորս գպրութիւնս, Վենետիկ 1832*

Փափազեան Վ., *Պատմութիւն հայոց գրականութեան, սկզբից մինչև մեր օրերը, Թիֆլիս, 1910*

Քեար առակերգու, *աշխատասիրեալ Պետրոս արքեպիսկոպոս Վեհապետեան Կոստանդնուպոլսեցի, Վաղարշապատ, 1879*

Օրմանեան Մ., *Ազգապատում, Պեյրութ, 1959*

Аревшатян С., Лалафарян С., Сочинение Иоанна Воротнеци «Об элементах» *Նրեր մատենադարանի, № 3, 1956)*

Веселовский А. Н. — Боккаччьо, его среда и сверстники (1893 г.), Собрание сочинений, т. V, Пб., 1915.

Веселовский А. Н. — Заметки и сомнения о сравнительном изучении средневекового эпоса. (Журнал министерства народного просвещения, часть CXL, СПб, 1868).

Веселовский А. Н. — Заметки по литературе и народной словесности. (Записки императорской АН, т. 45, СПб, 1883).

Веселовский А. Н. — Собрание сочинений, т. VIII, вып. 1, Пб, 1921.

Веселовский А. Н. — Западное влияние в новой русской литературе, М. 1896.

Грузинская проза, т. 1, V век-первая половина XIX в., М., 1955.

Державина О. А. — «Великое зерцало» и его судьба на русской почве, М., 1965.

Индийские сказки, М., 1956.

История английской литературы, т. 1, вып 1, М.—Л., 1943.

История французской литературы, вып. 1, Средние века, переходное время, IX—XV столетия, Пб., 1887.

История французской литературы, т. 1, М.—Л., 1946.

Крылов И. А. — Басни, М.—Л., 1956.

Литературная энциклопедия, М., 1934, т. VIII, IX.

Литературная энциклопедия в 2-х томах, М.—Л., 1925, т. II.

Монье Филипп — Опыт литературной истории Италии XV века, Кваттраченто, СПб, 1904.

Орбели И. — Басни средневековой Армении, М.—Л., 1956.

Орбели И.—Избранные труды, т. I, М., 1968.

Орбелиани Сулхан Саба—О мудрости вымысла, М., 1948.

Орлов А. С. — Переводные повести феодальной Руси и московского государства XII—XVII веков, Л., 1934.

Повесть о Варлааме и Иосафе, перевод с арабского Ак. В. Р. Розена, под редакцией и с введением ак. И. Ю. Крачковского, М.—Л., 1947.

Сказки и повести древнего Египта, М., 1956.

Сказки Мампруси, М., 1966.

Тард Ж. — Законы подражания, СПб, 1892.

Теория литературы (II книга, Роды и жанры литературы), М., 1964.

Теория литературы, В. В. Кожинов, Роман-эпос нового времени, М., 1964.

Халатянц Г. — Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского, часть I, М., 1896.

Халатянц Г. — Общий очерк армянских сказок, М., 1885.

Эльсберг Я. — Вопросы теории и сатиры, М., 1957.

Theophanis Chronographia, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, t. I Bonnae, 1829.

ՋՐՈՒՅՑՆԵՐԻ ԱՅԲԲԵՆԱԿԱՆ ՑԱՆԿ

Աբեղայ մի բշնեցի 254
Ագնուական և պապն Յուլիոս երկրորդ 333
Աղէքսանդր և երկիր բարութեան 321
Աղէքսանդր և իմաստունք և ալմաստ 320
Աղէքսանդր և հարստութիւն նորին 320
Աղէքսանդր և Սկամանտրոս գետ 321
Ամենատգէտ մարդ 309
Այր այծավաճառ և պոռնիկ 325
Այր և գանահարեալ կին 326
Այր որ հանդերձեալ է կին առնուլ 284
Այրի և գող տղայն 289
Անդարձ Աղէքսանդրի 321
Արբեցօղ և բժիշկ 325
Արծաթասէր այր և կաղապարեալ գանձք իւր 274
Արուեստք կնոջ 280
Աւազակ արկեալ ի բանտ 328
Աւազակ և խոստովանահայրն 329
Աւազակք և խորամանկութիւն նոցին 330
Բաբելացւոց թագաւոր և ծեր մի 296
Բաղդատի հիւս և թագաւոր 306
Բարի մարդ և էշ իւր 268
Բժիշկ և ագի իշոյ 324
Գերեզմանակրկիտ և երեք զանգ 289
Գիւղական և անցորդ և դատաւոր 332
Գիւղական և արքեպիսկոպոս 334
Գուսանն Հէննիոս և ագնուական 334
Դատաւոր և աղքատք 275
Դերձակ գող 328
Եպիսկոպոս և քահանայ 327
Երեք եղբարք արդարք ի հունձս 293
Երեք եղբարք և պատուական ակն 285
Երկու արդարք ի խալաթայ 290
Երկու արք և անդաստան կանեփու 331
Եօթ եղբարք հսկայք և քոյր նոցին 241

Ջանազանութիւն իմաստնոց և յիմարաց 329
Ջօրական և ծանրագոյն բեռն իւր 335
Ջօրական ջերմացեալ և ազնուականք 330
Ընչեղ այր և երկու որդիքն 285
Թագաւոր և դասատու դեսպան 323
Թագաւոր և երիտասարդ կալանաւոր 292
Թագաւոր Հայոց և սննդակիցք իւր 244
Թագաւոր չար և գեղեցիկ հարան 276
Թորոս իշխան Հայոց և որդիք Մանդալէի 234
Թուչուն Հնդկաց և ձի Յունաց 225
Իղձք երից որդւոց թագաւորի 285
Իմաստասէր ի սեղան թագաւորի 324
Իմաստուն դատաւոր 284
Իշատէր և ազնուական 326
Իշխան և խահարար 327
Կին ինքնահաւան և կամապաշտ՝ գետատար 284
Կին կամապաշտ և հնձեալ արտ 283
Կին կեղծաւոր և ագահ 281
Կոյս՝ կրօնաւոր և իշխան 278
Կոյր և գանձք նորա՝ գողացեալք 272
Կոստանդիանոս և քարկոծեալ պատկեր իւր 322
Հալալ մարդ 291
Հայ լողնորդ 225
Հայն ոչ խօսի սուտ 258
Հայր Ագաթոն և խրատք իւր 267
Հայր Դանիէլ և քարահատ 305
Հայր ի տանջանս և գող որդին 289
Հեծեալ այր և դերասան 326
Հերձուածող և էշ նորին 257
Հնարք սատանայի 265
Հրեայ և քրիստոնեայ 268
Ճառ ազդեցութեան ժամանակի 312
Ճառ գանձարանացն աստուծոյ 310
Ճառ խարդաւանող բարեկամաց 293
Ճառ կռվու մեռելոյ՝ փոխանակ իշոյն 269
Մագիստրոս և կին բարեկամի իւրոյ 276
Մահ Ջենոն կայսեր 323
Մանուկ և անարդար դատաւոր 297
Մեծատուն ագահ և գանձք իւր ի գերեզմանի՝ գորտս 275
Մեծատուն և քեռորդին 267
Մեծատուն ժլատ և քարակոփ պատկեր նորին 328
Մեծատուն խաչենացի և որդին քահանայ՝ Քրիստոսատես 265
Մեծատուն տգէտ 329
Միամիտ գիւղական և սրախօս դերասան 326
Մուրացիկ սուտ խլացեալ 331
Յովհաննէս Գառնեցի և մուղրի 251

Նախապատրաստութիւն պատերազմի 329
Շահաբաս և հայք, որք հանէին զբարւոնականն 259
Շահաբաս և սրուակ մի գինի և միջնորդ 258
Շիլ և սապատող 325
Որդի աղքատի և զրպարտիչ դուստր մեծատան 282
Որմնաշէն և մեռեալ և դատաւոր 333
Որսորդ և հայր Անտոն 267
Ուխտ միակեցի ընդ սատանայի 264
Պատասխան առն խուլ կնոջ 331
Պատկերահան և տգեղ որդիք 327
Պատճառ սպիտակութեան մօրուաց 331
Պատճառք ողորմութեան 328
Պատմութիւն դատաստանի արագլից 304
Պատմութիւն եօթնածին տիկնոյն Գաղղիոյ 278
Պատմութիւն կաղզվանցի Սարգսին, որ կատորեաց զազգս Հոռոմոց և զայլս գերի վարեալ ձախէր զվաթսուն մէկ սոխի . . . 225
Պատմութիւն Սողոմոնի, թէ որպէս եղև յաւուրս իւր 317
Պատմութիւն վասն գերեզմանին և ոսկերացն Վարդ Պատրկայ . . 232
Պատմութիւն վասն Թէոդորոսի Ռշտունեաց իշխանին և վասն որդւոյ իւրոյ Վարդ Պատրկի 229
Պատմութիւն քաջ Լիպարիտին և քեռ նորին 238
Պատմութիւն քաջին Հայոց Թոռնկայ 236
Պարանահիւս վարպետ և բախտ իւր 316
Պաւղոս վարդապետ և տեսիլ աշակերտի նորին 252
Սողոմոն և բուբու հաւն 318
Սողոմոն յիշէ զպատուէր Հօրն իւրոյ 319
Վաճառական և մարդասպան և մսագործ 297
Վաշխառու հիւանդացեալ և որդիք իւր 273
Վասն գալոյ երիվարին 259
Վասն դիւին կերպարանեալ կին 263
Վասն լուսոյ կանթեղանն, որ վառեցաւ յԵրուսաղէմ ի մեծի շաբաթուն . 253
Վասն սրտապատառ առն 260
Վասն օձահար առն 262
Վարձունեաց աստուածածին 272
Տեսիլ խաչիկ վարդապետին 256
Տեսիլ սուրբ և ճգնազգեստ կրաւնաւորին և երջանիկ միայնաւորին Յովանէսի Գառնեցւոյն 249
Տիրատուր վարդապետ ի քառասուն տարոյ 265
Տուտէշք և պանդոկապան և աղախին 332
Յանկութիւն Թէոդոսի կայսեր 323
Փիլիսոփայ մահու դատապարտեալ և սիրելին 291
Փոկաս կայսր և Հերակլ կուսակալ 322
Քահանայ և գիրքն Յաճախապատում 255
Քահանայ և սրամիտ գիւղական 329
Քահանայ ընչաւէտ և մեծատուն և այրի աղքատ՝ հիւանդացեալք . . 270
Քարտուղայ և գոհարավաճառ 315
Օրսատոս կայսր և նժդեհ 331

Անվանացանկ

Աբեղյան Մ.—8, 9, 13, 14, 23, 24, 32, 33, 35, 90, 92, 102, 120, 138, 140—142, 147, 153
Աբովյան Խ.—215
Աբրահամ Կրետացի—142
Ագաթոն—373
Ագգե թագավոր—55, 56
Ալիծ Տամուժել—97
Ակինյան Ն.—14, 64, 90, 94
Ալիշան Ղ.—14, 46, 73, 90, 93, 94, 96, 98
Ազայան Ղ.—215
Աղեքսանդր Մակեդոնացի—11, 20, 27, 28, 31, 44, 45, 51, 52, 64, 113, 117, 167, 172, 180—182, 188, 192, 381, 382
Աղեքսանդրիա—76, 157
Աճառյան Հ.—46, 49, 90
Ամբերդ, Ամբերդո երկիր—72, 78
Ամոն պատանի—169
Ամստերդամ—7
Անատոլ Ֆրանս—215
Անդերսեն—215
Աննա—60
Աննա (կին Լիպարիտի)—92, 99
Անտոն—111, 373
Աշոտ Բագրատունի—101
Առաքել Դավրիժեցի—74, 80—83, 88, 89, 370, 381
Ավետիք Հ.—19
Ավգերյան Մ.—46
Ատանա—97
Արնշատյան Ս.—64
Արիստոտել—20, 117, 167, 172, 203
Արշակ թագավոր—87
Բազուն գունդստաբլ—95
Բալզակ—215
Բահաթրյանց Ա.—8
Բաղդադ—43, 379
Բառնաբաս Հ.—90
Բարաղամ—11, 45
Բարթիկյան Հ.—56
Բերդակցի—72
Բժշկյան Մ.—50
Բոլոնիա—119
Բոկաչիո—17—19, 67, 215, 216, 377
Բողազքեսեն գյուղ—212
Բջնի—72
Գագիկ Բ թագավոր—22
Գագիկ արքա (շահնշահ, որդի Աշոտ Բագրատունու)—101
Գաբրիելյան Հ.—10—12
Գաղղիա, Գաղղիացվոց տերություն—43, 376
Գարշին Վ.—215, 216
Գոմոր—186
Գյոթե—21, 215, 217, 220
Գրիգոր Դերեն—22
Գրիգոր Լուսավորիչ—75, 76, 86, 87, 112, 371
Գրիգոր Կամախեցի կամ Պարանաղցի—141
Գրիգոր Մագիստրոս—23, 90
Գրիգոր Վկայասեր Բ.—45—47, 73, 90, 91
Գրիգոր Վկայասեր Փոքր—46
Գրիգոր Տաթևացի—102, 362, 375
Գուժի Ն.—65

Դամասկոս—85
Դանիել—367
Դանտե—215
Դավիթ արքա (Հայր Սուրմանի)—381
Դավիթ Սասունցի—92
Դավիթ (որդի վրաց Թագավորի, Կապանի տեր)—97
Դարեհ—28, 51
Դեպերյե—17
Դիդրո—215
Դիկկենս—215
Դիմնա—45, 67
Դիոգինես—370
Դիոնեսիոս—371
Դոդե Ալֆոնս—215
Դուրյան Ե.—9

Եզիպտոս—45, 76
Եզեկիա Թագավոր—31
Եզնիկ Կողբացի—49, 383
Եղովպոս—8, 45, 50, 63, 66
Եկեղյաց գավառ—72
Եպիփան—48
Եսայի մարգարե—96
Եվագրիոս ումն—60
Եվագրիոս Պոնտացի—14, 47, 106
Եվլուժի—379
Երանոս ծեր—83
Երանոս (Նանոս-Սենեսիոս) Հզնավոր վարդապետ—31, 60
Երզնկա—28, 72, 374
Երուսաղեմ—25, 45, 372
Եփեսոս—43
Եփրատ—88

Ջամինյան Ա.—9
Ջարպհանալյան Գ.—9, 52
Ջաքարիա Սարկավագ—74, 80, 82, 83 373
Ջաքարյաններ—98
Ջենոն կայսր—167, 168, 382
Ջմյուռնիա (Ջմյուռին)—43, 49

Էլսբերգ Յա.—18, 19
Էմին Մ.—12

Էջմիածին—147
Էփրիկյան Հ. Ս.—98

Թախարթան (Երզնկայի իշխան)—374
Թավրեժ (Թավրիզ)—126, 127
Թեոդոս կայսր—182, 382
Թեոդորոս Հշտունի—83—85, 87, 88, 370
Թևոփանես—85, 86
Թեոֆիլ—218, 219
Թոռնիկ իշխան—83, 89—92, 371
Թովմա Մեծոփեցի—140, 141
Թորոս Թագավոր Ռուբինյանց—92, 98
Թորոս Վահանա Ռուբինյան, գրիչ—96, 97
Թորոս Թագավոր Ռուբինյանց—92, 98
Թորոս իշխան Ռուբինյան (որդի Կոստանդի)—101, 370
Թումանյան Հ.—215, 216, 370, 378
Թուրքիա—49

Ժորժ Սանդ—215
Ժուկովսկի Վ.—215

Իբն էլ-Ադիր—89
Իզմիր—43
Իշող ասորի—79
Իսահակյան Ա.—215, 216

Լալայան Ե.—10
Լեհաստան—43
Լեսինգ—215, 216, 377
Լեսկով Ն.—215
Լևոն Ե Թագավոր—93, 94, 97
Լևոն պարոն (որդի Բազունի)—95
Լիկոս (որդի Թորոս ավագ մարաջախտի)—96, 97
Լիպարիտ զորավար (որդի Թորոս ավագ մարաջախտի)—14, 92—100, 371
Լոռի—25, 60

Խալաթիա—176, 215, 216, 377
Խալաթյան Գ.—10, 12
Խաչատրյան Պ.—97
Խաչենք—72
Խաչիկ—72, 372

Խաչիկ իշխան—92
Խաչիկյան Լ.—95
Խարբերդցի—72
Խեմնիցեր Ի. Ի.—215
Խիկար իմաստուն—64
Խնկոյան Ա.—215
Խոջա Հասան էլ Հապպալ—381
Խուժաստան—79

Կալիլա—45, 67
Կապան—97, 98
Կապան բերդաքաղաք—98
Կեռն—60
Կիլիկիա (Կիլիկէ)—45, 76, 88, 92—94, 96, 98, 100
Կիպլինգ Ր.—215
Կիրակոս Գանձակեցի—22, 73, 76—78, 113, 139, 140, 145, 376
Կիրակոս Երզնկացի—374, 375
Կյուլեսերյան Բ.—49
Կնդռոսկավիս բերդ—101
Կոժբնով Վ.—17, 18
Կոյլավ Վ.—19
Կոստանդին Բարձրբերդցի—145
Կոստանդին թագավոր—95, 96, 101
Կոստանդին (Կոստանդիանոս ինքնակալ) կայսր—88, 382
Կոստանդնուպոլիս (Պոլիս)—43, 379
Կոստանյանց Կ.—23, 90, 140
Կռիլով Ի. Ս.—18, 215

Հալեպ—97
Հակոբ—72
Հակոբ անապատական—133
Հակոբ կաթողիկոս—28, 82
Հակոբ վարդապետ (Երզնկացի?)—362
Հայաստան (Հայս, Հայք)—49, 76, 85, 88, 92, 95, 97, 99, 100, 138
Հայկունի Ս.—10, 56
Հարուն էր Բեշիտ—43
Հաուպտման—215
Հեթում թագավոր Ռուբինյանց—92, 95, 98
Հեթում պարոն (ջամբիլ)—95
Հեննիոս գուսան—385
Հերակլ կուսակալ—88, 382
Հերովդես թագավոր—28
Հեփեսոս քաղաք—43
Հիգին—216
Հնդկաստան—43
Հոմերոս—28, 167, 381
Հովասափ—11, 45, 217
Հովհան Դարդել—94
Հովհան եպիսկոպոս—48, 144
Հովհան Մայրավանեցի—73, 77
Հովհան Ոսկեբերան—48
Հովհան Որոտնեցի—64, 138
Հովհան Օձնեցի—22, 73
Հովհաննես աբեղա բջնեցի—78
Հովհաննես Գառնեցի—60, 72, 73, 76—79, 371, 372
Հովհաննես Երզնկացի-Սործորեցի—114, 370
Հովհաննես Երզնկացի Պլուզ—28, 30, 31, 73, 77, 114, 117, 142, 381
Հովհաննես Թլկուրանցի—93, 371
Հովհաննես (որդի Հիպարիտի)—92, 99
Հովհաննես Սարկավագ—73
Հովնաթան Նաղաշ—24, 119
Հովնանյան Ղ.—7, 8, 10, 12, 13, 56, 68
Հովսեփյան Գ.—98
Հռոմ—63
Հրեաստան—42
Հուլիոս Երկրորդ պապ—385

Ջորք (գավառ Սյունիքում)—98

Ղանալանյան Ա.—11, 69
Ղափան տե՛ս Կապան
Ղևոնդ վարդապետ—87, 88, 370
Ղուկաս Կեղեցի—28

Մազուշո—17
Մաթևոսյան Ա.—94, 96, 97
Մախթլյա գետ—95
Մակար ճգնավոր—30
Մամրրե—48
Մալկով Վ.—215
Մանդալե—370
Մանճաք զորավար—92, 95, 97
Մանուչեհր—377

Մառ Ն.—8, 11, 36, 39, 40, 44, 45, 61, 63, 66, 71, 113, 114, 153—157, 160, 163, 166, 167, 172—174, 176—178, 180, 182, 184, 185, 187, 189—193, 205, 208, 215, 216, 218, 370, 371, 373—379, 381, 382
Մալիճ զորավար—85, 86, 88
Մատթեոս ալեւտարանիչ—26, 32, 34, 55
Մատթեոս Ուռհայեցի—89, 90, 91, 92, 101, 370, 371
Մարգարիտա Վալուա—17
Մարկ Տվեն—215, 216
Մարսել—43
Մեզեոս—216
Մելիք-Օհանջանյան Կ.—14, 22, 47, 87
Մելքիսեդեկ—377
Մեծոփի վանք—60, 72
Մեսրոպ եպիսկոպոս—22
Մեսրոպ Հայրապետ—95, 96
Մեսրոպ Մաշտոց—48, 374, 375
Մեֆիստոֆել—219
Միդաս թագավոր—38
Միխալկով Ս.—19
Մինչաք տե՛ս Մանճաք
Միջագետք—77
Միրզաբեգյանց Խ.—8
Մխիթար Գոշ—8, 9, 23, 32, 370, 379
Մխիթար վարդապետ—60,72, 77, 79
Մկրյան Մ.—8
Մկրտիչ Նաղաշ—113, 141
Մկրտիչ վարդապետ—141
Մո-տիեն-լո (թագավորություն)—57
Մոլիեր—215
Մոնյե Ֆիլիպ—19, 20, 65, 66, 110, 117, 119, 136, 170, 376
Մովսես Խորենացի—12, 13
Մովսես կաթողիկոս—82
Մովսես Ջուղայեցի—94
Մորիկ կայսր—77
Մսր—92, 97, 99
Մուշեղ Մամիկոնյան—89, 90, 99
Մուրադյան Պ.—64

Նաբուգոդոնոսոր—51
Նազարյանց Հ.—10, 33
Նալբանդյան Ա.—8
Նան թագավոր—57
Նանոս հզնավոր վարդապետ տե՛ս Երանոս
Նավասարդյան Տ.—10, 39, 40, 377
Ներսես—72
Ներսես Լամբրոնացի—47
Ներսես Մեծ (Պարթև)—73, 77, 87, 96
Ներսես Շնորհալի (Կլայեցի)—24, 77, 98, 139, 147
Նուշիրվան—377

Շահաբաս—372
Շահ-Սաֆի—80
Շահար օղլի—93
Շահնազարյանց Կ.—88, 92
Շաղիտա—48
Շամբ (Շամբին երկիրն)—95
Շապուհ Բազրատունի—22, 85, 88, 370
Շապուհ իշխան—85
Շերանշահ—64
Շեքսպիր—215—217
Շիլլեր—215, 216, 370, 378
Շիրակի գավառ—212
Շուհորե Նայիպ—95

Ոզոմպիանոս—8, 45

Չամչյան Մ.—85, 86
Չանգլ դան—113
Չոմար—80, 81
Չոսեր—17
Չուքասզյան Բ.—378

Պալասանյան Ս.—9—12
Պալլադիոս Հելենոպոլսեցի—47, 48
Պաղտին սպարապետ Հայոց—97
Պալտամուր ամիրա Հալեպի—97
Պասրա—43
Պետրոս վարդապետ Կոստանդնուպոլսեցի—48, 49, 383
Պետրոսյան Ստեփաննոս (տիրացու)—49
Պիմեն—134
Պիվազյան Է.—9, 93
Պոլիս տե՛ս Կոստանդնուպոլիս

Պողոս վարդապետ—25, 372
Պոնտոս—90
Պոչիո—110
Պուշկին Ա. Ս.—215

Ջահան շահ—80
Ջիրախա Հարթություն—57
Ջրբաշյան Է.—21, 34, 38

Ոնոիֆ դը լա Բրետոն—216
Ռուբեն Թաղավոր—101

Սարդարիոն Դելի Արիենտի—119
Սալադին—377
Սահակ Պարթև—48
Սամսոն—32
Սամվել Անեցի—85, 86, 90
Սայաթ-Նովա—24
Սասուն—89, 90, 92, 98
Սարգիս իշխան—85
Սարգիս կաղզվանցի—83—87, 370
Սարգիսյան Բ.—14, 47, 106, 375
Սարկավագ աբեղա Ամբերդից—72, 78
Սարկավագ վարդապետ—78
Սևթ—72
Սեն-Մարթեն—7
Սեբաստիա եպիսկոպոս տե՛ս Երանոս
Սերգի—216
Սերվանտես—215
Սիմեոն Կարնեցի—212
Սիս քաղաք—93, 95—97, 100
Սկամանտրոս պետ—381
Սկիտե—45
Սմբատ (Բագրատունյաց տոհմից)—88
Սմբատ սպարապետ պատմիչ—90, 92, 97
Սյունիք—98
Սոդոմ—186
Սոդոմոն իմաստուն—29, 51—53, 69, 107, 167, 187, 201, 202, 212, 381
Սոդոմոն Մաքենացի—46
Ս. Մարգիս (վանք Երզնկայում)—28
Սպանիացվոց երկիր—43
Ստեփաննոս սարկավագ, գրիչ, նկարիչ—109
Սրապյան Հ.—71
Սրվանձտյանց Գ.—10—12
Սուլեյման բեկ—81

Վաղարշապատ—83, 370
Վան (Վանա երկիր)—31, 60, 72, 81, 212
Վանական վարդապետ—375
Վասակ Մամիկոնյան—87
Վասիլ (որդի Թորոս ավագ մարաջախտի)—92—94, 96—99
Վարագա վանք—80, 81
Վարդ Պատրիկ—83—89, 370
Վարդան Այգեկցի—7—9, 24, 36, 44, 377, 382
Վարդան Արևելցի—31, 32, 60, 72, 76——79, 88, 116, 370—372
Վարձունյաց աստվածածին—374, 375
Վեհապետյան Պետրոս արքեպիսկոպոս Կոստանդնուպոլսեցի—8
Վենետիկ—217, 374
Վեսելովսկի Ալեքսանդր—18, 19, 51, 65, 75, 216, 377
Վեսելովսկի Ալեքսեյ—65, 66
Վերին Խաչենք—126
Վոլտեր—215, 377

Տարդ Ժ.—65, 66
Տարսոն—95—97
Տեղեր վանք—78
Տեր-Թագ (տե՛ս նաև Տրդատ)—86
Տեր-Հովհաննյանց Հ.—372
Տեր-Մինասյան Վ.—8
Տեր-Մկրտչյան Գ.—8, 10, 22, 45
Տիրատուր վարդապետ—110, 373
Տոլստոյ Լ.—215, 216
Տոմաշեկ Վ.—90
Տորոս լեռ—76
Տրապիզոն—44
Տրդատ Թագավոր (տե՛ս նաև Տեր-Թագ)—51, 86, 99
Տուաց գավառ—72

Ռաբլե—215
Ռյուտբեֆ—218

Փահլուլ—64
Փավստոս Բուզանդ—48, 77, 87, 139, 144
Փարազնյա արքայադուստր—169
Փարիզ—7, 43, 49, 380
Փափազյան Վ.—9, 13, 82
Փիլարտոս—90, 91
Փոկաս կայսր—167, 382
Փոքր Ասիա—43

Քաղկեդոն—85
Քաջբերունի երկիր—30, 60
Քարտուշա—380, 381
Քղերթ—85
Քուշներյան Ք.—8
Ռուսկար քաղաք—43

Օգոստոս կայսր—385
Օշին թագավոր—97
Օշին (Հորեղբայր Վիպարիտի)—98
Օրբելյաններ, Օրբելյան տոհմ—93, 96
Օրբելի Հ.—9, 11
Օրբելիանի Սուլխան Սաբա—67
Օրլով Ա. Ս.—56 58, 67
Օրմանյան Մ.—14, 46

Ֆարզալի խան—80
Ֆաուստ—219
Ֆրանսիս Փեյսոնել—43
Ֆռիկ—24

Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն

Ափցի—*ափով, թաթով*
Ալանա—*գույնզգույն, երփներանգ*
Աղբաղջ-աղջամուղջ, *մութ, խավարաչին, այստեղ թերևս՝ կեղտոտ*
Ազուաշ—*խեննթուկ*
Ամամ-աճեմ—*պարսիկ*
Ամբրաւենիս—*արմավենի*
Անդեայ—*նախիր, պախրե, եզ, կով*
Անդէճ-անդիճել—*մտածել, վարանել*
Անզոսնել—*արհամարհել, պախարակել, չսեպել*
Անմախաճմ—*աննախանձ*
Անսուաղ—*անոթի, բան չկերած, սոված*
Անմոյր—*անվտանգ, ապահով*
Աչչնոց-աչխանա—*խոհակերանոց, խոհանոց*
Ապաշաւել—*զղջալ*
Առապաճի—*սայլապան, լծվար*
Ասխրաթ-օսխաթ—*կտակ, ուխտ*

Բալաղօզ-պելագոս—*հորձանք, հորձանուտ, ջրապտույտ*
Բառուճակ-բեռուճակ—*պտղատու ճյուղ, ոստ*
Բէչիկ-պէչիճ—*օդորոց*
Բլղամ-բլխամ-պլղամ—*մազաս, տողունք, մաղձ*
Բովել-բաւել- ոչ բովեաց—*չդիմացավ*
Բուն—*ամբողջ, բոլոր, բանակ*
Բուշա—*միզապարկ*

Գնծել—*ածիլել, մազը կտրել, սափրել*
Գին—*ոչխարի հոտ, խումբ*
Գիհադիր—*լաչակ*
Դանկ-դանգ—*մանր դրամ, դրամի չորրորդ մասը*
Դաստառակ—*սրբիչ, թաշկինակ*
Դատովել—*քամահրել, նախատել*

Երազութիւն—*արագություն, հաջողություն*
Երդ-երդիճ—*ձեղուահանք, ծխան, լուսանցույց*

Զղլել-զղլումն—*սայթաքել*
Զօշաճադութիւն—*դրամամոլություն, ագահություն*

Էպրշմ-էպիւրշիմ-ապրշում—*մետաքս*

Ըմբերել—*տանել, համբերել*
Ըմբռնեցաւ-ըմբռնել—*բռնվել*

Թախկա—*դարակ, պահելու տեղ*
Թափչութիւն—*թափել, վաթել, պարպել*
Թափսի—*սկուտեղ*
Թրել—*շաղվել, ճմլել*
Թֆանճ—*հրացան*

Ժնկռել—*կոշտանալ, պնդանալ*
Ժռել—*շատ աղաչելով ուզել, թախանձել, փափագել*

Ի թիվ և ի համ առկել—*հաշվել, համարել*

Լաշ-լէշ—*դիակ*

Խահարար — *խոհարար*
Խաղաճ-խախաճ-խաղամ — *հրեաների քահանա*
Խապազ-խապպազ — *հացագործ*
Խաս — *ազնիվ*
Խասլիաթ-խասիաթ — *բնույթ, բնություն, բնավորություն*
Խարբալիլ-խարբալել — *վնասվել, կարկամել, տակնուվրա անել, վնասել, անդամալուծվել*
Խել-խելֆ կամրջացն — *գլուխ, սկիզբ, մուտք*
Խերևիշ-խերևէշ — *լումա, մանր դրամ*
Խիլայ-խլայ — *ազնիվ հագուստ, բարակ լաթ, նվեր, պարգև*
Խնդրել — *փնտրել*
Խոռ — *պակասավոր*
Խոստ — *խոստովանություն*
Խրատել — *պատժել*
Խուդայի — *աստվածատուր, ինքնաստեղծ*

Կաճգուն-կանկուն — *չափ*
Կճեայ — *մարմարե*
Կուղպա-կղպակ — *կողպեք, փականք*
Կուպայ — *քնարան, պառկելու տեղ, գլխի կողմը*

Հանգիստաստուած — *աստծո նման, կիսաստված, աստվածավայելուչ*
Հանդերձեալ եմ-հանդերձեմ — *պատրաստվել*
Հաշիլ — *հալվել, մաշվել*
Հասաս-ասէս — *գիշերապահ, գիշերապահություն*
Հասլ լինել — *ստացվել, ժողովվել, առաջանալ, արդյունք, արգասիք*
Հարցէ-հարկանել — *զարնել, խփել, ծեծել, այտուեղ՝ նեռահարել*
Հեղգանալ — *դանդաղել, ծուլանալ, անհոգ լինել*
Հիանալ — *զարմանալ վախով, ապշել, զարմանալ*

Ղաթի-գաթի-գաթը — *թանձր, խիտ, հոծ*
Ղիմաթ-գրյմէթ — *արժեք, գին, հարկ, պատուական*
Ղրայթ-կարատ — *կշռաչափ*

Ճանիշ — *սիրելի, մտերիմ, հարազատ*
Ճիւնիւն — *գինեմոլ, զեխ, խենթ*
Ճարով — *հազիվ, դժվարությամբ*

Մախաղ — *տոպրակ, կաշվե աման, քուրձ*
Մաղաս — *մազձ*
Մառչիլ — *դրամի տեսակ*
Մատաթ-մէտէա — *օգնական, օգնություն*
Մնարա — *մինարե, մինարեթ, մզկիթի աշտարակ*
Մոթաթիլ-միւթէթիլ — *չափավոր, բարեխառն*
Մուլմ-միւլմ — *տերություն, կալվածք, ստացվածք*
Մուղրի — *զուտան կարդացող, մահմեդական կրոնավոր*
Մուրթատ-միւրթէտ — *ուրացող, ուխտադրուժ*
Մուրվաթ-մուրուվվաթ — *մեծահոգություն, ներողամտություն, մարդասիրություն, արիություն*
Մուֆթի-միւֆթի — *պետ վճռող օրինաց տաճկաց, գենպետ*
Մռել — *լսել, անսալ*

Յաշել-աշել — *աչել, դիտել, դարանամուտ հետևել*
Յերանի-երանի — *վարի կողեր, մեջք, նստուկ, ամուկ*
Յուզել — *պրպտել, խառնել*
Յօշատել — *կտոր-կտոր անել*

Նալ — *պայտ*
Նալբանդ-նալբանի — *թեյափսե*
Նաղմ — *ական, փոս, ծակ*
Նաճախ-նաճազ — *կացին*
Նայիպ — *պետ*
Նիսան — *հրեաների առաջին ամիսը*
Նսէֆ-նսֆի — *արդարություն*

Շաթրութիւն — *խարդախություն, ստահակություն*
Շանատակել — *համարձակ առաջ վազել*
Շամանդադ — *մեգ, մառախուղ*

Շիշ—ձող
Շշուկ-շշուկ—*քամվածք, քամուք*

Ուսկան տուեալ—*լցված, ուռած-բարձրացած*
Ուռուֆէր-ուրֆէր—*կույտ (մարդկանց), ժողով (խումբ)*

Չանկալ—*շղթա*
Չարսաւ—*սավան*
Չոլ—*հնամաշ շոր*

Պալըխչի—*ձկնորս*
Պախուց-պախուրց—*ձիու սանձ, երասանակ*
Պահատուր-բահադուր—*քաշ, կարիճ*
Պաշտօն—*աղոթք, ժամերգություն, պատարագ*

Սառաֆ-սարաֆ—*դրամափոխ, լումայափոխ*
Սարմիա—*դրամագլուխ*
Սաւդայ—*խենթ, խելառ*
Սաֆարայ-սաւարայ-սափարայ—*սրինգ, սուլիչ*
Սաֆրայ-սափրա—*մաղձ*
Սէմբիլ-զէմպիլ—*զամբյուղ*
Սիգ-սիֆ—*մեղմ, անուշ հով*
Սուսակասպաս—*կեղծավոր, խաբեբա*
Սպասել—*ծառայել, սպասավորել*

Սփռելի-սփածաճելի—*վրան առնելու, մեչքը կապելու որևէ լաթ, գոգնոց*

Վերելակ—*հեծնող, հեծյալ*

Տաճկիճակ-տակճիճակ-տակիճակ—*թակելու գավազան*
Տարգալ-տգալ-տֆալ—*դղալ*
Տօլվաթսուզ-տէվլէթսըզ—*բարեկեցությունից, ունեցվածքից զուրկ*

Յու—*տան ծածկ*

Փակակալ—*բանալու տեր, բացող-ծածկող*
Փակեղն—*թաշկինակ, լաչակ, փաթաթելու լաթ*
Փառա—*մանր, չնչին դրամ*
Փափարազուն-փապարազուն-փարազուն—*շեն գյուղ, ավան*
Փեճերել—*փեճկիը՝ կճեպը հանել, պոկոտել, փեճկել, փեռտել, պոճկել*
Փուլ-փուլֆ-փլիճ—*փլատակ*

Քաչ—*վաղ, կանուխ*
Քէշ—*նեռի կապարճ*
Քիլ-ֆիլէ-ֆիլա—*հացահատիկի չափ*

Օղել-յօղել—*օղակցել, կապակցել, շտկել*

Ֆեղլ-ֆելղ-ֆել-փել—*խորամանկություն, խաբեբայություն, խարդավանք*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ*

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն . . . . . 7—15

— Հայ միջնադարյան գեղարվեստական արձակի վիճակը, հրատարակություններ, հետազոտություններ, ներկա աշխատության խնդիրները և շրջանակները . . . . . 7—15

ԳԼՈՒԽ I

Հայ միջնադարյան զրույցի ժանրային առանձնահատկությունները, բնույթն ու զարգացումը . . . . . 16—102

— Զրույցի ընդհանուր բնութագիրը, զրուցատիպ ժանրեր, խրատա-ուսուցողական դրականություն . . . . . 16—21

— Զրույցի բնորոշումը, առակ, վարճալիք (անեկդոտ), հեքիաթ 25—41

— Զրույցի ծագումը, ակունքները, թարգմանական կամ փոխադրական զրույցներ, տեղայնացված և հայկական զրույցներ 41—72

— Բուն հայկական զրույցներ՝ կրոնական, կրոնա-դավանաբանական, աշխարհիկ (ընդհանուր ակնարկ), պատմական զրույցներ . . . . . 72—102

ԳԼՈՒԽ II

Զրույցների աշխարհականացումն ու անկախացումը . . . 103—120

— Կրոնական զրույցների ակունքները, աշխարհի մուտքը հոգևոր իրականության սահմանները, պայքար աշխարհիկ ոգու դեմ, միջոցները, ժամանակի կնիքը . . . . . 103—113

— Զրույցի անկախացումը մյուս ժանրերից, խրատա-դաստիարակչական բնույթը, բովանդակության աշխարհականացում, կառուցվածքային փոփոխություններ . . . . . 114—120

ԳԼՈՒԽ III

Կյանքն ու աշխարհայեցությունը զրույցներում . . . . . 121—220

— Մարդը զրույցի ելակետ, զրույցի խնդիրը, աշխարընկալումն ու աշխարհաճանաչումը զրույցներում . . . . . 121—129

* Ընթերցողի դործը դյուրացնելու նպատակով, աշխատության առանձին դլուխներում արծարծված հիմնական հարցերը համառոտակի արտացոլել ենք ստորև տրվող բովանդակության մեջ։

— Միջնադարյան կրոնավորություն, հայ հոգևորականության առանձնահատուկ դերը, եկեղեցական կանոններ . . 129—146
— Կրոնավորների բարքերը, աշխարհիկ ոգու ներթափանցում, հոգու և մարմնի փոխհարաբերություն . . . . 146—153
— Աշխարհիկ դասը զրույցներում (զորավարներ, դատավորներ, վաճառականներ, արհեստավորներ, շինականներ և այլն) 153—163
— Պալատական կյանք, վիպական մանրամասներ . . 163—168
— Կանայք միջնադարյան զրույցներում. ժողովրդասիրություն 168—178
— Ժողովրդի իղեալը, բարոյա-քաղաքական սկզբունքները, զրույցների բարոյակրթական դերը . . . . . 178—186
— Ժամանակի և մարդու փոխազդեցություն-փոխհարաբերություն, մարդու ներգործուն ոգին, ուսումնա-դաստիարակչական հարցեր, մղումն լավատեսության . . . . 187—195
— Ժամանակի իշխող դաղափարախոսության արտահայտություն, ժողովրդի ըմբոստ ոգին, զրույցների ներգործուն դերը 195—200
— Զրուցադիրների ստեղծագործական մեթոդը, անհատականությունը, արվեստը. լեզու, ոճ . . . . . 200—214
— Զրույցների պատմա-ճանաչողական արժեքը. զրույցները գիտա-պատմական, լեզվաբանական ու գեղարվեստական ստեղծագործությունների ակունք, զրույցներ «Ֆաուստ»-ի թեմաներով . . . . . 214—220
Ամփոփում . . . . . 220—222

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԲՆԱԳԻՐ

1. Հայ յողնորդ 225
2. Թռչուն Հնդկաց և ձի Յունաց 225
3. Պատմութիւն կաղզվանցի Սարգսին, որ կոտորեաց զազգս Հոռոմոց և զայլս գերի վարեալ ծախէր զվաթսուն մէկ սոխի . . . 226
4. Պատմութիւն վասն Թէոդորոսի Իշտունեաց իշխանին և վասն որդւոյ իւրոյ Վարդ Պատրկի 229
5. Պատմութիւն վասն զերեզմանին և ոսկերացն Վարդ Պատրկայ . 232
6. Թորոս իշխան Հայոց և որդիք Մանդալէի 234
7. Պատմութիւն քաջին Հայոց Թոռնկայ 236
8. Պատմութիւն քաջ Լիպարիտին և քեռ նորին 238
9. Նօթ եղբայրք հսկայք և քոյր նոցին 241
10. Թագաւոր Հայոց և աննդակիցք իւր 244
11. Տեսիլ սուրբ և հղնազգեստ կրաւնաւորին և երջանիկ միայնաւորին Յովհաննէսի Գառնեցւոյն 249
12. Յովհաննէս Գառնեցի և մուղրի 251
13. Պաւղոս վարդապետ և տեսիլ աշակերտի նորին 252
14. Վասն լուսոյ կանթեղանն, որ վառեցաւ յերուսաղէմ ի մեծի շաբաթուն 253
15. Արեղայ մի բշնեցի 254
16. Քահանայ և գիրքն Յաճախապատում 255
17. Տեսիլ հաշիկ վարդապետին 256

18. Հերձուածող և էշ նորին 257
19. Շահաբաս և սրուակ մի գինի և միջնորդ 258
20. Հայն ոչ խօսի սուտ 258
21. Շահաբաս և հայք, որք հանէին զբարունական 259
22. Վասն գալոյ երիվարին 259
23. Վասն արտապատառ առն 260
24. Վասն օձահար առն 262
25. Վասն դիւին կերպարանեալ կին 263
26. Ուխտ միակեցի ընդ սատանայի 264
27. Հնարք սատանայի 265
28. Մեծատուն խաչեցաւ և որդին քահանայ՝ Քրիստոսատուս . . 265
29. Տիրատուր վարդապետ ի քառասուն տարոյ 266
30. Որսորդ և հայր Անտոն 267
31. Հայր Ագաթոն և խրատք իւր 267
32. Մեծատուն և քեռորդին 267
33. Հրեայ և քրիստոնեայ 268
34. Բարի մարդ և էշ իւր 268
35. Ճառ կռվու մեռելոյ՝ փոխանակ իշոյն 269
36. Քահանայ ընչաւէտ և մեծատուն և այրի աղքատ՝ հիւանդացեալք . 270
37. Կոյր և գանձք նորա՝ գողացեալք 272
38. Վարձունեաց աստուածածին 272
39. Վաշխառու հիւանդացեալ և որդիք իւր 273
40. Արծաթասէր այր և կաղապարեալ գանձք իւր 274
41. Մեծատուն ագահ և գանձք իւր ի գերեզմանի՝ գորտս . . . 275
42. Դատաւոր և աղքատք 275
43. Թագաւոր չար և գեղեցիկ հարսն 276
44. Մագիստրոս և կին բարեկամի իւրոյ 276
45. Կոյս կրօնաւոր և իշխան 278
46. Պատմութիւն եօթնածին տիկնոջն Գազիոյ 278
47. Արուեստք կնոջ 280
48. Կին կեղծաւոր և ագահ 281
49. Որդի աղքատի և զրպարտիչ դուստր մեծատան 282
50. Կին կամապաշտ և հնձեալ արտ 283
51. Կին ինքնահաւան և կամապաշտ՝ գետատար 284
52. Այր որ հանդերձեալ է կին առնուլ 284
53. Իմաստուն դատաւոր 284
54. Ընչեղ այր և երկու որդիքն 285
55. Իղձք երից որդւոց թագաւորի 285
56. Երեք եղբարք և պատուական ակն 285
57. Հայր ի տանջանս և գող որդին 289
58. Այրի և գող տղայն 289
59. Գերեզմանակրկիտ և երեք դանգ 289
60. Երկու արդարք ի խալաթայ 290
61. Հալալ մարդ 291
62. Փիլիսոփայ մահու դատապարտեալ և սիրելին 291
63. Թագաւոր և երիտասարդ կալանաւոր 292

64. Երեք եղբարք արդարք ի հունձս 293
65. Ճառ խարդաւանող բարեկամաց 293
66. Բաբելացւոց թագաւոր և ծեր մի 296
67. Վաճառական և մարդասպան և մսագործ 297
68. Մանուկ և անարդար դատաւոր 297
69. Պատմութիւն դատաստանի արագլից 304
70. Հայր Դանիէլ և քարահատ 305
71. Բազդատի հիւս և թագաւոր 306
72. Ամենատգէտ մարդ 308
73. Ճառ գանձարանացն աստուծոյ 310
74. Ճառ ազդեցութեան ժամանակի 312
75. Քարտուղայ և գոհարավաճառ 315
76. Պարանահիւս վարպետ և բախտ իւր 316
77. Պատմութիւն Սողոմոնի, թէ որպէս եղև [յաւուրս] իւր . . . 317
78. Սողոմոն և բուրու հաւն 318
79. Սողոմոն յիշէ զպատուէր հօրն իւրոյ 319
80. Աղէքսանդր և հարստութիւն նորին 320
81. Աղէքսանդր և իմաստունք և ալմաստ 320
82. Աղէքսանդր և Սկամանտրոս գետ 321
83. Անդարձ Աղէքսանդրի 321
84. Աղէքսանդր և երկիր բարութեան 321
85. Կոստանդիանոս և քարկոծեալ պատկեր իւր 322
86. Փոկաս կայսր և Հերակլ կուսակալ 322
87. Մահ Զենոն կայսեր 323
88. Յանկութիւն Թէոդոսի կայսեր 323
89. Թագաւոր և դասատու՝ դեսպան 323
90. Իմաստասէր ի սեղան թագաւորի 324
91. Բժիշկ և ագի իշոյ 324

ՅԱՂԱԳՍ ՆԻՄԱՂԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՑ

92. Նիլ և ոսպատող 325
93. Արբեցօղ և բժիշկ 325
94. Այր այծավաճառ և պոռնիկ 325
95. Իշատէր և ազնուական 326
96. Հեծեալ այր և դերասան 326
97. Այր և գանահարեալ կին 326
98. Միամիտ գիւղական և սրախօս դերասան 326
99. Իշխան և խահարար 327
100. Եպիսկոպոս և քահանայ 327
101. Պատկերահան և տգեղ սրդիք 327
102. Դերձակ գող 328
103. Պատճառք ողորմութեան 328
104. Մեծատուն ժլատ և քարակոփ պատկեր նորին 328
105. Աւազակ արկեալ ի բանտ 328
106. Քահանայ և սրամիտ գիւղական 329
107. Մեծատուն տղէտ 329

108. Զանազանութիւն իմաստնոց և յիմարաց 329
109. Նախապատրաստութիւն պատերազմի 329
110. Աւազակ և խոստովանահայրն 329
111. Աւազակը և խորամանկութիւն նոցին 330
112. Զօրական չերմացեալ և ագնուականք 330
113. Պատասխան առն խուլ կնոջ 331
114. Օգոստոս կայսր և նժդեհ 331
115. Պատճառ սպիտակութեանն մօրուաց 331
116. Երկու արք և անդաստան կանեփու 331
117. Մուրացիկ սուտ խլացեալ 331
118. Դիւղական և անցորդ և դատաւոր 332
119. Տուտէշք և պանդոկապան և աղախին 332
120. Աղնուական և պապն Յուլիոս երկրորդ 333
121. Որմնաշէն և մեռեալ և դատաւոր 333
122. Դիւղական և արքեպիսկոպոս 334
123. Դուսանն Հէննիոս և ագնուական 334
124. Զօրական և ծանրագոյն բեռն իւր 335

Ամփոփում *(առաջբեն)* 336

ՑԱՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ՅԱՆԿԵՐ ԵՒ ԲԱՌԱՐԱՆ

Համառոտագրութիւններ 351
Ուսումնասիրության մէջ օգտագործած գրույցների. առակների խրատների այբբենական ցանկ և ծանոթագրութիւններ 354
Բնագրերի ծանոթագրութիւններ 370
Օգտագործած ձեռագրերի ցանկ և նկարագրություն 386
Օգտագործած գրականության ցանկ 393
Գրույցների այբբենական ցանկ 398
Անվանացանկ 401
Բառարան 407

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպված է	Պետք է կարդալ
40	4 ն.	1686	1683
146	8 վ.	մոլորութ յունեաք	մոլութ յունեաք
171	16 վ.	և վերա	ի վերա
176	14 վ.	մարգարիա	մարգարիտ
184	18 վ.	ի իրենց	և իրենց
225	1 վ.	լոզնորդ	լոզնորդ
229	3 վ.	ըմբշաուեի	ընշաուեի
230	9 ն.	առաջին	առաջի
250	4 ն.	դալիս	դալիս
397	7 վ.	նրեր	Բանքեր
400	15 վ.	հոռոմոց	հռոմոց

ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՆԻԿՈՂՈՍԻ ՍՐԱՊՅԱՆ
Арменуи Никогосовна Срапян

ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԶՐՈՒՅՑՆԵՐ

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ Մ. Աբեղյանի անվան
գրականության ինստիտուտի գիտական
խորհրդի որոշմամբ

Պատ. խմբագիր Բ. Լ. Ջուգասզյան
Հրատ. խմբագիր Ա. Հ. Շադզամյան
Կազմը Ն. Հ. Խանզադյանի
Տեխ. խմբագիր Մ. Ա. Կափլանյան
Սրբագրիչ Լ. Կ. Հարությունյան

ՎՅ 03401 Խշհ 1090 Հրատ. 2836 Պատվեր 124 Տպաքանակ 5000

*Հանձնված է արտադրության 12/X 1967 թ., ստորագրված է տպագրության 6/V 1969 թ., տպագր. 26 մամ., հրատ. 22,7 մամ., թուղթ № 1, 60×90 1/16։
Գինը 1 ռ. 63 կ.։*

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչության էջմիածնի տպարան

ЦЕНА
А-II
43619